

॥ श्रीहरिविजयतेतराम् ॥

श्रीविश्वनाथ-शास्त्रि-प्रभाकर-संकलिता

प्रारम्भिकपाणिनीय-

परमलघुसिद्धांतकौमुदी

पूर्वार्द्धभाग

श्री 'विजया' गुजराती सरदार्य व्याख्या समेत

- लेखक -

शास्त्री दयाशंकर रेवाशंकर शर्मापाध्याय

व्याकरण-साहित्य-पुराण-वेदान्ताचार्य

श्री स्वामिनारायण संस्कृत महाविद्यालयोपाध्यापक

श्री मनोहर संस्कृत प्राठशाला प्रधानाध्यापक

अमदावाद

- प्रकाशक -

वैद्य सोमलाल धाम्बरलाल पटेल

जी. ओ. पी. डी. एम. जे. ए. एम. पी. आयुर्वेदलिपि

गुजरात आयुर्वेद युनिवर्सिटी सेनेट सभ

अमदावाद

द्वितीयावृत्ति

सन्. १९६७-नवेम्बर

मूल्य રૂ. ૩=૦૦

સ મ ર્પ ણુ

મારાં સ્વ. માતાપિતા તથા પ. પૂ. સ્વ. ગુરુશ્રી
 ગિરિભશંકરજી તથા પ. પૂ. સ્વ. ગુરુશ્રી ભોલા-
 નાથજી તથા પ. પૂ. ગુરુશ્રી દુર્ગાનાથજી
 તથા વારાણસીસ્થ સ્વ. પ. પૂ. ગુરુશ્રી સભા-
 પતિજી તથા પ. પૂ. ગુરુશ્રી બાલકૃષ્ણ-
 ભાઈ તથા મારા પ. પૂ. વહીલખંધુ શ્રી
 મણિશંકર રેવાશંકર

— તથા —

અમદાવાદ નરનારાયણદેવ પીઠાધીશ્વર પ. પૂ.
 ધ. ધુ. આચાર્યવર્યશ્રી દેવેન્દ્રપ્રસાદજી વાસુદેવ-
 પ્રસાદજી મહારાજશ્રીના કરકમલમાં

મારું આ 'વિજયા' ગુજરાતી ટીકાવાળું પુસ્તક સમર્પિત
 કરીને કૃતાર્થતા અનુભવું છું.

યત:—

ઘિદ્યાદાતાઽન્નદાતા ચ કન્યાદાતા તથૈવ ચ ।
 જન્મદો જ્યેષ્ઠવન્ધુશ્ચ પઞ્ચૈતે પિતરઃ સ્મૃતાઃ ॥

આપનો વિનમ્ર બાલક
 દયાશંકર શર્માપાઠ્યાય

યથાર્થ પ્રાકૃત્યન

ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ બી. એ. સંસ્કૃત સ્પેશિયલમાં માન્ય રાખેલી 'વૈયાકરણ સિદ્ધાંતકોમુદી' નાં સંજ્ઞા, પરિભાષા, પંચ-સંધિ, અને કારક પ્રકરણો 'સૂર્યા' નામની સુદર ગુજરાતી ટીકા લખી એ 'ગદાર પાઠેલાં પ્રકાશન કાર્યમાં 'દ્રવ્ય' ની ખૂબ જ આવશ્યકતા જણાયેલી, તેથી દ્રવ્ય, પ્રેસકાર્ય, પ્રચાર, તેમજ પુસ્તકોની ગુણવત્તા, જોઈને અનેક સહૃદયો, તથા સંસ્કૃતના વિદ્વાનો તેમજ કોલેજોના પ્રાધ્યાપકોનું માર્ગદર્શન મળેલું. અને તેમાં કાશીના સંસ્કૃત પંડિત સમુદાયમાં માન્ય પ. પૂ. સ્વ. ગુરુવર્ય શ્રી 'સલાપતિજી' તથા ગુર્જર માતૃભાષીય 'શ્રી વારાણસેય સંસ્કૃત વિશ્વ વિદ્યાલય' વારાણસીના પ્રાચીન નવ્ય વ્યાકરણ પ્રાધ્યાપક. પ. પૂ. ગુરુજી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી તથા શ્રી ડાહરરાય માંકડ, અને જમિયત-રાય જે. પંડ્યા, શ્રી ભગવતી પ્રસાદ પંડ્યા, શ્રી અરુણોદય જાની, વડોદરા, ભાઈશંકરભાઈ પુરોહિત, મુંબઈ વગેરે અનેક સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપકોના અભિપ્રાયો ઉપરોક્ત પ્રકરણોમાં અંશતઃ પ્રકાશિત કરેલા છે.

ઉપરનાં પ્રકાશિત પુસ્તકો મારા મુરખી ભાઈશ્રી વૈદ્યશાસ્ત્રી નટવરલાલ નારાયણશંકર પ્રાણાચાર્ય, ગુજરાત રાજ્ય આયુર્વેદ બોર્ડના પ્રમુખશ્રીને મળેલા, તેઓશ્રીએ હાલમાં જૂનાગઢ ખાતેની સરકારી આયુર્વેદિક કાર્મસીના પ્રધાન વહીવટ કરનારા વૈદ્યરાજ શ્રી સોમાભાઈ પટેલની સુલાકાત કરાવી. મારા પ્રકાશિત પુસ્તકો, તેઓશ્રીને ખૂબ જ યોગ્ય લાગ્યાં. અને પંચસંધિ પ્રકરણમાં તેઓશ્રીએ યથાશક્તિ સહાય આપી, અને અપાવેલી. અને પુસ્તકની યોગ્યતા ખૂબ જીવુવટભરી દૃષ્ટિએ વિચારી.

ત્યાર બાદ એકાદ વર્ષ પછી શુદ્ધ આયુર્વેદનો અભ્યાસક્રમ નક્કી થતાં પાણિનીય વ્યાકરણ શાસ્ત્ર સર્વશાસ્ત્રોપકારક હોઈ પ્રારંભિક પાણિનીય ઉર્દે પરમ લઘુ સિદ્ધાંતકોમુદી નામનું પુસ્તક પ્રથમ

વર્ષના અભ્યાસક્રમમાં નક્કી થતા ફરીથી મારો સંપર્ક સાપ્તો. અને મને કહ્યું કે આ પુસ્તકની ટીકા ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરો.

સંસ્કૃતના વિદ્વાનોને આર્થિક કષ્ટ હોય છે જ, તેથી મેં તેઓ-શ્રીને પુસ્તક છપાવવા ના પાડી, અને કહ્યું કે જો આપ પુસ્તક છપાવો તો હું નિઃશુલ્ક લખી આપીશ. ત્યાર બાદ એક સપ્તાહ વિચાર કરીને મને તેઓશ્રી મળ્યા, અને કહ્યું કે શાસ્ત્રીજી આપ પુસ્તક લખો, અને હું આપશ્રીને આર્થિક તમામ સહાય આપીશ. તેઓશ્રીની આ પરોપકાર વૃત્તિ અને સંસ્કૃત પ્રત્યેનો ખૂબ જ આદર જોઈ, મેં તેઓશ્રીને કહ્યું કે આ પુસ્તક છપાવવાનું જે કાંઈ ખર્ચ થાય, તે ખર્ચનું દ્રવ્ય આપશ્રીને પરત કર્યા બાદ જે કોઈ દ્રવ્ય બચે, તેના હક્ક, હિસ્સો આપનો રહેશે નહીં. અને તે દ્રવ્ય મારે ગમે તે પુસ્તક છપાવવું હોય તેમાં ખર્ચી શકું તે વાત પણ તેઓશ્રીએ વિના સંકોચે સ્વીકારી. તેથી જ મેં પુસ્તક પ્રકાશનમાં ખીજી આવૃત્તિમાં પણ તેઓશ્રીનું નામ પ્રકાશક તરીકે રાખેલું છે.

નામકરણ

મન્દ: કવિચ્છા:પ્રાર્થી ગમિષ્યામ્યુપહાસ્યતામ્ ।

પ્રાંશુલભ્યે ફલે લેખાદુદ્બાહુરિવ વાસન: ॥

એ કાલીદાસની સૂક્તિના આધારે, લેખનકાર્ય કઠિન તેમજ પાશ્ચિનીય વ્યાકરણ વધારે કઠિન હોવાથી ત્રિગુણાત્મિકા ભગવતી મહાસરસ્વતીનું રમરણ, સપ્તશતી પાઠથી કરતો હતો. તે વખતે “ વિજયા સ્થાનુ વૃષ્ટતઃ ” વચનનું ઉચારણ થતું હતું, તે વખતે મારા પૂ. મોટાભાઈ શ્રી શંકરલાલ મોહનલાલ ઉપાધ્યાય તથા તેમના ધર્મપત્ની મારા પૂ. આબીયા ‘વિજયા’ અને મુંબઈથી આવેલાં તે જ વખતે આ પુસ્તકની ગુજરાતી ટીકાનું નામ ‘વિજયા’ રાખવું એમ સંકલ્પ કરીને જ ટીકા લખવાની શરૂઆત કરેલી.

સંસ્કૃત અને સંસ્કૃતગ્રંથની ઉપર ખૂબ જ અભિરુચિ ધરાવનારા

અને પ્રકાશનીય પુસ્તકમાં નિઃસ્વાર્થ ધનનું આદાનપ્રદાન સંસ્કૃતભાષા, તથા આયુર્વેદના ઉદ્ધારાર્થે કરનારા શ્રી સોમાભાઈ પટેલનો દૂંકો યથાર્થ પરિચય ખતાવવો, તે અયોગ્ય નથી જ. એમ મારું મનતવ્ય હોવાથી તેઓશ્રીનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપું છું.

વૈદરાજ સોમાભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ

શ્રી સોમાભાઈ પટેલ ગામ નાર, તા. પેટલાદ, જિ. ખેડાના વતની છે. તેઓશ્રીએ મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ પોતાના વતનમાં કર્યો છે. સન ૧૯૩૫માં મેટ્રિક પાસ થયા. ઇ. સ. ૧૯૩૬માં ગુજરાત કોલેજ અમદાવાદ દ્વારા બી. એ. પાસ થયા. ઇ. સ. ૧૯૪૧માં લો-કોલેજ અમદાવાદ દ્વારા એલએસ. બી. થયા. અને ઇ. સ. ૧૯૪૨માં એચ-એલ. કોમર્સ કોલેજ દ્વારા બી.કેમ. થયા.

ત્યાર પછી શુદ્ધ આયુર્વેદનો શોખ જાગવાથી પોતે રાજવૈદ શ્રી પ્રભાશંકર નાનભટ્ટ ગઢડાવાળાનો સમ્પર્ક સાધી ઇ. સ. ૧૯૪૪ થી ૧૯૬૫ સુધી તેઓશ્રીની પાસે સતત ૧૨ વર્ષ રહીને આયુર્વેદનો અભ્યાસ કર્યો. અને તે દરમિયાન ૧૯૪૬માં આયુર્વેદ લિપિક્ષની પરીક્ષા પાસ કરી.

પોતે મિલ લાઈનમાં સેલ્સમેન સુધી કાર્ય કરે છે. છતાં શુદ્ધ આયુર્વેદમાં વધારે રસ લાગવાથી મિલ લાઈનમાં ઓછું કામ કરીને આયુર્વેદની પ્રેક્ટિસ સ્વતંત્ર રીતે કરે છે. અને ખાડિયા ચાર રસ્તા, તથા પોતાના અંગલે, આયુર્વેદની પ્રેક્ટિસ કરે છે.

સન ૧૯૬૩ની સાલમાં ગુજરાત સરકારે આયુર્વેદ બોર્ડમાં તથા શુદ્ધ આયુર્વેદ પાઠ્યક્રમ સમિતિના માનદ સેક્રેટરી તરીકે તેમની નિમણૂક કરી હતી. તે પછી સને ૧૯૬૪-૬૫માં ગુજરાત સરકારે ગુજરાત આયુર્વેદ બોર્ડના પ્રથમ ચેરમેન તરીકે તેમને નીમ્યા હતા.

તા. ૨૧-૭-૬૫થી અત્યાર સુધી ગુજરાત આયુર્વેદ વિકાસ મંડળના સભ્ય સચિવ તરીકે જૂનાગઢ ખાતેની સરકારી આયુર્વેદિક

ધાર્મસીનો વહીવટ સંભાળે છે. પાંચ વર્ષ સુધી આ કામ ગાંઠે સરકારે તેમની નિયુક્તિ કરી છે. અત્યારે જ્યારે ગુજરાતમાં આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના જામનગર ખાતે થઈ છે તેમાં સેનેટના સભ્ય તરીકે ચૂંટાઈ આવેલ છે. વળી તેઓશ્રી આયુર્વેદ ઉપરાંત વેદાન્ત, સંગીતના પણ ઉપાસક છે. તે વ્યાકરણમાં સિદ્ધાન્તકૌમુદી પણ શીખવા માટે વારંવાર મને જણાવે છે. અને શાસ્ત્રમાં ખૂબ જ રસ ધરાવનાર વ્યક્તિ છે.

આયુર્વેદના વિકાસ માટે ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના સંમાનનીય વૈદ્યોનો પરિચય મેળવી, અનેક સંમેલનો આયુર્વેદના ઉદ્ધાર અને વિકાસ માટે બારેલાં. અને હાલમાં પણ આયુર્વેદનો વધારે વિકાસ થાય તે માટે જ આ પુસ્તકની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશન કરવા માટે નિઃસ્વાર્થ સેવા આપવા તૈયાર થયેલ છે, તે જ તેમની આયુર્વેદ પ્રત્યેની સંનિષ્ઠા, નિઃસ્વાર્થ સેવા, મમતા, પ્રેમ અને પરોપકારવૃત્તિ સ્પષ્ટ છે. તેઓશ્રીની અનિર્વાચનીય કાર્યદક્ષતા જોઈને જ સંમાનનીય વૈદ્યોએ તથા ગુજરાત રાજ્યના ભૂતપૂર્વ આરોગ્ય મંત્રી શ્રી મોહનલાલભાઈ વ્યાસ સાહેબે તેમને સંકેદરી તથા પ્રમુખ વગેરે સ્થાને નીમ્યા હતા. તે હાલમાં પણ જૂનાગઢની ફેકલ્ટીમાં સેવા આપી રહ્યા છે.

પ્રારંભિક પાશુનીય—ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓને ભણવાનું અધરું લાગતું હતું. તેને લઈને આ પુસ્તકની ગુજરાતીમાં ટીકા થાય તો સારું, અને તેથી જ તેઓશ્રીએ મારો સંપર્ક સાધેલો, “ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટી”એ માન્ય રાખેલા અભ્યાસક્રમમાં આ પુસ્તકની દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રકાશિત કરવા માટે મેં તેઓશ્રીને કહ્યું કે હાલમાં છાત્રોને ખૂબ જ તકલીફ પડે છે. અને પ્રથમ પુસ્તકની એક પણ પ્રત નથી. અને છાત્રો મારે ઘેર આવીને તરાશ થઈ પાછા જાય છે. તો આપશ્રી ફરીથી પુસ્તક પ્રકાશિત કરવા દ્રવ્યની સહાયતા પૂર્વવત્ આપો. તેઓશ્રીએ સહયોગ સહાયતા આપવાનું સ્વીકૃત્યું. અને આ દ્વિતીયાવૃત્તિ તૈયાર નથી જ લખીને—તેઓશ્રીની સહાયતાથી પ્રકાશિત કરી શક્યો છું.

દ્વિતીય આવૃત્તિ

દ્વિતીય આવૃત્તિ, આપ સર્વ છાત્રો, સંસ્કૃતાનુરાગીઓ અને વિશેષ-
માં ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીમાન્ય તમામ કોલેજના સંમાનનીય
સંસ્કૃતના પ્રાધ્યાપક સાહેબો સમક્ષ આ પૂર્વાર્ધ બાગ મુકતા માટે
આત્માએ પ્રેરણા આપી છે. તેથી આપ સર્વ આ નૂતન દ્વિતીય આવૃત્તિને
જોઈ, વિચારી, અનુભવીને મારા પ્રયત્નને સફળ કરશો એવી આશા
સાથે વિરમીશ. લગવતી મહાસરસ્વતી દરેકનું કલ્યાણ કરે. અને
સારાસાર તત્ત્વજ્ઞાન માટે સર્વને સદ્બુદ્ધિ આપે. આ નૂતન આવૃત્તિમાં
પ્રેસદોષ, બુદ્ધિભાન્ધ, આદિ અનેક કારણોને લઈ ને ત્રુટિઓ રહેલી હોય
તેને આપ સર્વ ક્ષમ્ય ગણીને મને યૂચના આપશો જેથી સુધારના
પ્રયત્ન કરીશ. સર્વજ્ઞ તો કેવળ મધિર જ છે.

અન્તમાં પ્રથમાવૃત્તિ, તેમજ દ્વિતીય આવૃત્તિમાં મના, વાણ્સી, ને
કિયાથી સક્રિય સફળતા આપતા આપ સર્વનો આભાર માનીને વિરમીશ.
નિવેદક-લેખક

પ્રસ્તાવના પદ્યમ

મુરખી પંડિતપ્રવર શ્રી દયાશંકર શાસ્ત્રી સંપાદિત પ્રારમ્ભિક
પ્રાણિનીય=પરમલઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદીની પ્રસ્તાવના લખતાં મને
અત્યંત આનંદ થાય છે.

આર્થિક તેમજ શારીરિક દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં કેવળ
સંસ્કૃત સેવાની જ ભાવનાથી કાર્યરત રહેતા શાસ્ત્રીજીના અવિરત
પ્રયત્નના પરિપાકરૂપ આ સર્જનના નિષ્કટના સાક્ષી તરીકે હું ગૌરવ
તથા આનંદ અનુભવું છું. આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ આટલા ટૂંકા
સમયમાં પ્રગટ થાય છે, એ જ હૃદયીકૃત પુસ્તકના સંપાદક શ્રી શાસ્ત્રીજીની
વિદ્યાર્થીપ્રિયતા તથા પંડિતપ્રિયતા પ્રગટ કરે છે.

ગુજરાતમાં સંસ્કૃત તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા
મળે છે. સંસ્કૃતનું અધ્યયન, અધ્યાપન, પ્રચારની દૃષ્ટિએ વિસ્તૃત

હોવા છતાં, ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ નગણ્ય છે, તેથી સંસ્કૃત વાક્ય-
નિધિના અમૂલ્ય રત્નરૂપ વિવિધશાસ્ત્રોને મહાશાલીય શિક્ષણના અભ્યાસ-
ક્રમમાં પણ યોગ્ય અવકાશ ન મળે તે સ્વાભાવિક છે. આવી સ્થિતિ
માં ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીની અભ્યાસ સમિતિએ
સિદ્ધાન્તકૌમુદીની પદ્ધતિએ જ તેમાંથી માત્ર અગત્યનાં સૂત્રો
તારવાને સંકલિત કરવામાં આવેલી પ્રારંભિકપાણ્ડિનીય=પરમલઘુ
સિદ્ધાન્તકૌમુદીને પાઠ્યક્રમમાં નિર્ધારિત કરીને શાસ્ત્રસેવાની દિશામાં
યોગ્ય પગલું બધું છે. મુલં વ્યાકરણ-પ્રોક્તમ્, કાળાદં પાણિનીયં ચ
સર્વશાસ્ત્રોપકારકમ્ વગેરે વાક્યો વ્યાકરણના અભ્યાસની મહત્તા બતા-
વવા પૂરતાં છે.

સમગ્ર સંસ્કૃત વાક્યસમયે જો આપણે સમૃદ્ધ ખજાનો ગણીએ
તો વ્યાકરણ એ આ ખજાનો આત્મસાત્ કરવાની ચાવી છે. પાણિનિની
અષ્ટાધ્યાયી વિજ્ઞાન સુંદર બગીચાની બૂલબૂલામણી જેવી છે જેની
અતિમુક્ત અને હલાયુક્ત પગથીઓ સાચા બોમિયા વિના ફવી રીતે
જાત થાય. મુરબ્બી શાસ્ત્રીજી આવા એક બોમિયા છે. વ્યાકરણ જેવા
ફૂરક વિષયમાં સરળ છતાં સારયુક્ત ગુજરાતી ટીકા સાથે આ પુસ્તકનું
તેમજ ગુજરાત યુનિવર્સિટી નિર્ધારિત થી. એ સંસ્કૃત રપેશિયલ
વિષયના-વ્યાકરણ સિદ્ધાન્તકૌમુદીનાં સંજ્ઞા, પરિભાષા, પદ્ય-
સંધિ અને કારક, પ્રકરણોનું સંપાદક કરવાથી વિદ્યાર્થીઓ તથા આ
વિષયના અભ્યાસીઓ ધણા ઉપકૃત થયા છે. આ પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓએ
ખનવાનાં સાથે વિદ્વદ્બોધ્ય પણ ખન્યાં છે. એ જ પ્રસ્તુત સંપાદકની
લેખનશક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. સંપાદન દ્વારા શાસ્ત્રીજી ઉત્તરેતર
સંસ્કૃત સાહિત્યની સેવા કરતા રહે એવી શુભેચ્છા સાથે હું વિરમું છું.
એ જ

અધ્યાપક-સ્વામિનારાયણ
આર્ટ્સ કોલેજ, મણિનગર,

અમદાવાદ-૮

રજનીકાન્ત પરીખ

પ્રસ્તાવના

અનાદિનિધના દેવી વાગુત્સૃષ્ટા સ્વયંભુવા ।

આદૌ વેદમયી દિવ્યા યતઃ સર્વાઃ પ્રવૃત્તયઃ ॥ (કૃ. દૈ. માઘ્ય)

આ ભાષ્ય વચનના આધારે બ્રહ્માએ સર્વ પ્રથમ આદિ અનંત વગરની શાશ્વત સુંદર વેદવાણી ઉચ્ચારી જેના દ્વારા તમામ પ્રવૃત્તિઓ થવા માંડી.

સંસ્કૃતં નામ દૈવી વાક્ અન્વાહ્યાતા મહર્ષિભિઃ । (કાવ્યાદર્શ)
વચનના આધારે દૈવવાણી અલૌકિક છે. એમ તે મહર્ષિઓએ પ્રતિ-
પાદન કર્યું છે, તેથી તેનું નામ સંસ્કૃત છે. સમ્પન્નકૃત સંસ્કાર પામેલી ભાષા.

વાગ્ વૈ પરાચ્યવ્યાકૃતાઽભવત્ । તે દેવાન્દ્રમબ્રુવન્ । ઇમાં નો વાચં
વ્યાકુર્વિતિ । તામિન્દ્રો વ્યાકરોત્ । (તૈ, સં. ૬/૪/૭)

વાણીના અવ્યાકૃત રૂપને વ્યાકૃત સ્વરૂપમાં કાવવા માટે દેવોએ
ઇન્દ્રને પ્રાર્થના કરી. અને તેમણે તેનો વ્યાકૃત-વ્યાકરણ નિર્મલ-વ્યા-
કરણ શુદ્ધ આકાર આપ્યો. માટે ઇન્દ્ર, સર્વ પ્રથમ વ્યાકરણકાર
છે. ત્યાર બાદ આપિશલિ, કાશ્યપ, ગાર્ગ્ય, ગાલવ, ચાક્રવર્ત્ય, ભાર-
દ્વાજ, શાકટાયન, શાકલ્ય, સેનક અને રેફ્ટાયન નામના દસ આચાર્યોએ
નવીન વ્યાકરણ રચી વેદવાણીને સંસ્કૃત સ્વરૂપ આપ્યું.

પાણિનિ

વ્યાક્રિયન્તે વ્યુત્પાદન્તે શબ્દાઃ અનેન હતિ વ્યાકરણમ્ । (જેનાથી
શબ્દ સિદ્ધ થઈ અર્થજ્ઞાન જલદીથી થઈ શકે=વ્યાકરણ) વ્યુત્પત્તિના
આધારે ' પાણિનિ ' મુનિએ પ્રાથમિક વ્યાકરણકારોની ક્ષતિઓ દૂર
કરવા નવીન વ્યાકરણ રચ્યું. અને તેને આઠ અધ્યાયમાં વહેંચી
નાખ્યું. દરેક અધ્યાયના ચાર ચાર ચરણ અનાવ્યાં. કુલ લગભગ
(૪૦૦૦) ચાર હજાર સૂત્રો રચી લૌકિક તથા વૈદિક સંસ્કૃતને
આપરી લીધું.

પાણિનિ વ્યાકરણુ બદલ વૈદેશિક પંડિતોના ઉદ્ગાર

(૧) વાતસકી :-પાણિનીય વ્યાકરણુ, માણસોમાં રહેલી મગજ. શક્તિની ગોટામાં મોટી રચના છે.

(૨) કોલયુક :-પાણિનીય વ્યાકરણુ(સુત્રો)ના નિયમોની રચના અત્યંત પ્રતિભાથી ભરપૂર છે. અને તેના નિયમો તર્કયુક્ત બનાવેલ છે તે નિઃસંદેહ છે.

(૩) સર W, W. હુટર :-સંસારના દરેક વ્યાકરણોમાં પાણિનીય વ્યાકરણુ મુદ્ગદશિરોમણિ છે. અને તે મનુષ્યોની મગજ શક્તિના અત્યંત અવિષ્કારરૂપ છે.

(૪) મોનિયર વિંલિયમ્સ :-પાણિનીય વ્યાકરણુ, મનુષ્યની મગજ શક્તિની પ્રતિકાનો આશ્ચર્યકારક નમૂનો છે. જેને આજ દિવસ સુધી ભારત સિવાય અન્ય દેશોએ પોતાની સામે રાખ્યો છે.

શબ્દાનુશાસન

શબ્દાનુશાસન, વ્યાકરણુનું નામાન્તર છે. અનુશિષ્યન્તે અપશબ્દેભ્યઃ વિવિચ્ય કથ્યન્તે સાધુશબ્દાઃ અનેનં હિતિ અનુશાસનમ્ । નામસૂત્ર-વાર્તિકભાષ્યાલ્યાનાદિરૂપં શાસ્ત્રમ્ । (મહાભાષ્ય) સાધુ શબ્દ, પુણ્યજનક છે. એકઃ શબ્દઃ સમ્યગ્ જ્ઞાતઃ સુપ્રયુક્તઃ સ્વર્ગે લોકે ચ કામધુક્ ભવતિ (વેદનિરુક્ત) વ્યાકરણુ શાસ્ત્રના જ્ઞાન સિવાય વેદાર્થ, સ્મૃતિ, પુરાણ, ઇતિહાસ, કાવ્ય, કોશ, ઉપનિષદ વગેરે સંસ્કૃતભાષા નિપદ્ય કોઈ પથુ વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. યો વેદ વેદવદન્ સદન્ હિ સમ્યક્ । (ભાસ્કરાચાર્ય)

વેદનાં છ અંગ

(૧) શિક્ષા, (૨) કર્પ, (૩) વ્યાકરણુ, (૪) નિરુક્ત, (૫) છંદ, (૬) જ્યોતિષ-આ છ વેદનાં અંગ છે. તેમાં મુખ્ય વ્યાકરણ પ્રોક્તં જ્યોતિષં નેત્રમુચ્યતે । નિરુક્તં શ્રોત્રમુદ્દિષ્ટં છન્દસાં વિચિતિઃ પદે । શિક્ષા ઘ્રાણં તુ વેદસ્ય હસ્તૌં કલ્પૌં પ્રચક્ષતે ॥

વ્યાકરણકાર અનેક થઈ ગયા છે. તેઓનો પરિચય અમે અમારાં વ્યાકરણવિષયક સિદ્ધાંતકૌમુદીનાં બહાર પાડેલ “સૂર્યા” નામની સુંદર ગુજરાતી ટીકા યુક્ત ત્રણ પ્રકરણ (સંજ્ઞા પ્રકરણ, પરિકાષા પ્રકરણ અને કારક પ્રકરણ) દર્શક એ ભાગમાં સવિસ્તર આપેલો છે. પરંતુ આ પણ વ્યાકરણ વિષયક પુસ્તક હોઈ સંક્ષિપ્ત આકારમાં તો આપવો જ જોઈએ. એમ વિચારી તથા પાણિનીય વ્યાકરણ હોઈ પાણિનિ વગેરેનો પરિચય આપવો આવશ્યક ગણવાથી તે નીચે દર્શાવ્યો છે.

પાણિનિ

યુધિષ્ઠિર મીમાંસક કૃત ઇતિહાસના પાન નં. ૧૩૬ના આધારે ‘પાણિનિ’ સમય વિક્રમ સંવત પૂર્વે ૨૮૦ વર્ષ પૂર્વ છે. તે તેમના અંધમાં કાવળ શબ્દ અને યવન શબ્દથી જાણાય છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોતાં ૩૦૪ ઈ. સ. પૂર્વે ‘સિકંદરે’ ભારતવર્ષ ઉપર આક્રમણ કરેલું છે. તો તેનાથી માલૂમ પડે છે કે સિકંદરના પછી ‘પાણિનિ’નો જન્મ હોવો જોઈએ. પરંતુ ભારતીય પ્રગ્ન સિકંદરના પહેલાં યવન શબ્દથી પરિચિત હતી. કારણકે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ‘કાલયવન’ની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. તેથી એમ પણ માની શકાય છે કે ભારતની નજીક ‘યવન’ જાતિ રહેતી હશે સિકંદરથી અસો વર્ષ પહેલાં ‘હખમી’ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ ‘હેરિયસ’ યવને પશ્ચિમોત્તર ભારતના સીમા પ્રાન્ત ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. તેથી સિકંદર પૂર્વે પાણિનિ હશે એમ કહવાની કદી શકાય છે.

મહામહોપપાયા શિવદત્ત, ‘નંદ રાજ્યના વખતમાં પાણિનિ હતા.’ એમ ખતાવે છે. રાજતરંગિણી અને વારાહી સંહિતાના આધાર પ્રમાણે-કલિયુગનાં ગયેલાં ૨૧૫૩ વર્ષ પૂર્વે ‘નંદ’ રાજ્યને માને છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કલિયુગનાં ગયેલાં ૨૪૫૩ વર્ષ પૂર્વે ‘નંદ’ રાજ્યને માને છે. અર્થાત્ ઈ. સ. પૂર્વે સાતમા સૈકામાં ‘નંદ’ રાજ્યના સમયે ‘પાણિનિ’ની હયાતી હતી. આમ મતમતાન્તર જોતાં ઈ. સ. ૪૩૦ પૂર્વે લગભગ ‘પાણિનિ’ આ અંધની રચના કરી ‘પટના’ની

યાત્રા કરી હતી. બાંકારકર અને ગોલરૂકરે ‘પાણિનિ’ નો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ લગભગ ગતાવ્યો છે. આ વસ્તુ નિહાળતાં પાણિનિ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૧૦ થી ૪૮૦ ના ગાળામાં થઈ ગયા હોવાનું અનુમાન કરાય છે.

જન્મસ્થાન, નામાન્તર

‘ગણતંત્રમહોદધિ’ ગ્રંથમાં ‘શલાતુરો નામ ગ્રામઃ । સોડમિજનો યસ્યાસ્તીતિ શાલાતુરીયઃ । તત્ર ભવન્ પાણિનિઃ । વ્યુત્પત્તિથી પાણિનિનું જન્મસ્થાન શલાતુર નામનું ગામ જણાય છે. હાલમાં તેનું નામ લાહોર છે. અને તે ‘અટક’ ની પાસે પાકિસ્તાનમાં છે. (આ સુપ્રસિદ્ધ લાહોર શહેર નહીં.) [તૂલ્લીશલાતુર. (૪-૩-૯૪) પાણિનિ સૂત્ર.] તેઓ પાટલિપુત્રમાં રહેલા ‘વર્ષ’ આચાર્યના શિષ્ય હતા. ‘પાણિનિ’ ના પિતાનું નામ પણિ અને માતાનું નામ દાક્ષી જણાય છે. કારણ-પણનં પળઃ । સઃ અસ્તિ અસ્ય ઇતિ પળિઃ । તસ્ય ગોત્રાપત્યં પાણિનિઃ । ‘દાક્ષીપુત્રસ્ય પાણિનેઃ’ વચન પ્રમાણ મળે છે, પાણિનિ ગોત્રજ્ઞ નામ છે. ‘ત્રિકાંડશૈષ’ કાશ્મીના આધાર તેમનાં છ નામ છે. (૧) પાણિનિઃ, (૨) આહિક, (૩) દાક્ષિપુત્ર, (૪) શાલંકિ, (૫) પાણિન અને (૬) શાલાતુરીય. પોતે દાક્ષિપુત્ર તરીકે મહાકાવ્યમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેઓશ્રીના પિતાશ્રીનું નામ ‘શલંકુ’ હોવું જોઈ એ. કારણ તે હિપરથી શાલંકિ નામ બનાવેલું છે. ‘શાલાતુરીય’ દૈશિક નામ છે.

નંદરાજના વખતે ‘નાલંદા’ નામનું વિશ્વવિદ્યાલય હતું અને તેમાં ‘વર્ષ’ આચાર્ય-પ્રિન્સિપાલ-વડા હતા. હાલમાં ‘ગિહાર’ પ્રાન્તમાં ‘નાલંદા’ આવેલું છે. અને તે જમીનમાં દટાઈ ગયેલું છે. આ સ્થળે આપણી સરકાર ખોદકામ કરાવે છે. લગભગ ત્રણ માર્ગલતા વિસ્તારમાં તે વિદ્યાલય હતું એમ અટકળ થાય છે. તેના મદાનની દીવાલની ઈટ લગભગ ૧૦ ફૂટ લાંબી છે. દટાઈ ગયેલું હોવા છતાં તેની એક પથ્થ દીવાલ તૂટી નથી. ‘પાણિનિ’ એ અધ્યયન અવસ્થામાં ભગવાન શંકરની ઘોર તપશ્ચર્યા કરી હતી. કારણ તેઓશ્રીની ખુદ્ધિ

ખૂબ જાડી હતી. સહાધ્યાયીઓ તેમની મરકરી કરતા હતા. માટે 'વિદ્યાકામઃ શિવં યજેત્' ભાગવત વચનના આધારે તેમણે તપશ્વર્ધા આરંભી હતી. શંકરે પ્રસન્ન થઈ તેમને વરદાન આપ્યું. માટે અનેક આચાર્યો 'યેનાક્ષરસમાન્તાયમધિગમ્ય મહેશ્વરાત્ । કૃત્સ્નં વ્યાકરણં પ્રોક્તં તસ્મૈ પાણિનયે નમઃ ॥ ઉકિત ઉચ્ચારે છે. અધ્યયન કાળમાં જ તેઓ-શ્રીએ અષ્ટાધ્યાયી, સૂત્રપાઠ, ધાતુપાઠ, ગણપાઠ, લિંગાનુશાસન વગેરેની રચના કરી હતી.

વરરુચિ-કાત્યાયન

'પાણિનિ'ની સાથે 'વરરુચિ' (વાર્તિકકાર-વાક્યકાર) પણ હતા. તેમના પિતાશ્રીતું નામ 'સોમદત્ત' અને માતૃશ્રીતું નામ 'વસુદત્તા' હતું. 'વરરુચિ' પૂર્વ અવતારમાં 'પુષ્પદંત' હતા કે જેઓએ 'મહિમ્નઃ સ્તોત્ર' રચેલું છે.

એક વખત 'વર્ષાચાર્ય' ગુરુના બે શિષ્ય (૧) ઈંદ્ર અને (૨) વ્યાડિને 'વરરુચિ' સાથે સમાગમ થયો. 'ઈંદ્ર' દ્વિપાઠી અને 'વ્યાડિ' ત્રિપાઠી હતા. (દ્વિપાઠી=એ વખત બોલે-સાંભળે તો યાદ થઈ જાય. ત્રિપાઠી=ત્રણ વખત બોલે-સાંભળે તો યાદ થઈ જાય.) આ બંનેને જોઈ 'વરરુચિ' ને 'વર્ષાચાર્ય' પાસે ભણવા જવાની ઇચ્છા થઈ. પોતે પોતાની માતાની આજ્ઞા માગી. માતાજી આનાકાની કરવા લાગ્યાં. એટલામાં આકાશવાણી થઈ. અયં શ્રુતધરો લઙ્ઘ્વા વિદ્યા વર્ષાદશેષતઃ । લોકે વ્યાકરણં દિવ્યં પ્રતિષ્ઠાં પ્રાપયિષ્યતિ ॥૧॥ શેવતે હિ વરં યસ્માત્ નામ્ના વરરુચિઃ સુધીઃ । પ્રતિપાદ્યેતિ સા વાણી વ્યરમચ્ચ નમસ્તલાત્ ॥૨॥ આ સાંભળી માતાજીએ તેમને ત્યાં જવા રજા આપી. આ દૃષ્ટિએ તેમનું મૂળ નામ 'શ્રુતધર' હતું.

આ ત્રણેય જણ ત્યાં ભણતા હતા. આથી તેમના ગુરુની ખ્યાતિ સાંભળી. 'પાણિનિ' પણ ત્યાં ભણવા ગયા. પરંતુ પોતે મંદબુદ્ધિ હોઈ અન્ય સહાધ્યાયીઓના મરકરીપાત્ર થવાથી તપશ્વર્ધા કરવા ચાલ્યા ગયા. એકપાઠી 'વરરુચિ' પ્રાપ્ત જ્ઞાનને દેવયોગે શ્રુતવા લાગ્યા. એટલે તેમણે

પણ તપશ્વર્ધા કરી શંકરને પ્રસન્ન કર્યા પાદ પોતે પાણિનિકૃત વ્યાકરણ નિહાળી તેમાં રહેલી ત્રુટિઓને વાર્તિક રચી દૂર કરી.

શાપ-મરણ

આથી 'પાણિનિ'એ 'વરરુચિ'ને શાપ આપ્યો- 'તને વાઘ ફાડી ખાશે.' કારણ તે' મારા વ્યાકરણ ગ્રંથનું ખંડો કપુ' છે. આ સાંભળી 'વરરુચિ'એ 'પાણિનિ'ને શાપ આપ્યો- 'તને પણ વાઘ ફાડી ખાશે.' કારણ લોકોપકારી કાર્ય કરવા છતાં તને મારું લાગતાં તે' મને શાપ આપ્યો છે. પરસ્પર શાપ લાગવાથી તેઓ યાને વનમાં વાઘના સકંજામાં આવતાં એક જ દિવસે દેવલોકવાસી બન્યા. સિંહો વ્યાકરણસ્ય કર્તૃરહસ્ત પ્રાણાન્ પ્રિયાન્ પાણિનિઃ । (પંચતંત્ર) તે દિવસે ત્રયોદશી હતી. માટે ત્રયોદશીના દિવસે વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવામાં આવતું નથી. પાણિનીયં (વ્યાકરણ) ચ કાળાદં (ન્યાયશાસ્ત્ર) ત્રયોદશ્યાં વિવર્જયેત્ ।

કાત્યાયન

'વરરુચિ'નું જ ગોત્રજ્ઞ નામ 'કાત્યાયન' હતું. કતસ્ય ગોત્રા-પત્યં કાત્યઃ । તસ્ય યુવાપત્યં કાત્યાયનઃ । પ્રિયતદ્વિતાઃ દાક્ષિણાત્યાઃ । આ મહાભાષ્યના વચનથી 'કાત્યાયન' પોતે દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હોવા જોઈ એ; ઇતિહાસકારોના મત પ્રમાણે કાત્યાયન ઈ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ પહેલાં થયેલા છે વાર્તિકકારોમાં કાત્યાયન સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ઉક્તાનુક્ત દુરુક્તાનાં ચિન્તા યત્ર પ્રવર્તેત । તં ગ્રન્થં વાર્તિકં પ્રાહુઃ વાર્તિકજ્ઞા મનીષિણઃ । આ દૃષ્ટિએ તેમનો સ્વતંત્ર વાર્તિકગ્રંથ પણ હોવો જોઈ એ, વાક્યકારં વરહચિ માણ્યકારં પતંજલિમ્ । પાણિનિ સૂત્રકારં ચ પ્રણતોઽસ્મિ મુનિ-ત્રયમ્ । તથા ઉપદેશો નામ પાણિનિકાત્યાયનપતંજલીનામુચ્ચારણમ્ । આધારે વરરુચિ અને કાત્યાયન એક જ વ્યક્તિ હતા. જેમ ગાંગેય અને બીષ્મ પિતામહ આકાશવાણ્થી દ્વારા 'શ્રુતધર' નામ જાણ્યું પરંતુ તે, 'ગાંગેય'ની જેમ બૂંસાઈ જતાં એ નામ (વરરુચિ અને કાત્યાયન) પ્રચલિત રહ્યાં.

કાત્યાયને કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર નામે શ્રૌતગ્રંથ બનાવ્યો છે, અને તેના આધારે શ્રૌતયજ્ઞમાં કાત્યાય ઇષ્ટિ કરવામાં આવે છે. આ દૃષ્ટિએ પોતે શ્રૌતયજ્ઞ સારા ધર્મકાંડી પ્રાણી હતા. કેટલાક આચાર્યો કાત્યાયનને મહર્ષિ 'યાજ્ઞવલ્કય'ના પુત્ર માને છે.

‘સ્વર્ગારોહણ’ ગ્રંથમાં લખ્યું છે.—યઃ સ્વર્ગારોહણં કૃત્વા સ્વર્ગ—માનીતવાન્ ભુવિ । કાત્યેન રુચિરંગેવ રચાતો વરરુચિઃ કવિઃ ॥ ૧ ॥ ન કેવલં વ્યાકરણં પુષોષ દાક્ષીસુતસ્યેસ્તિવાર્તિકૈર્યઃ । કાત્યેડપિ ભૂયોડનુ-ચકાર તં વૈ કાત્યાયનોડસૌ કવિકર્મદક્ષઃ ॥૨૧॥ આ પ્રમાણના આધારે ‘વરરુચિ’નું નામાન્તર ‘કાત્યાયન’ હતું. પોતે વ્યાકરણના પોષક તથા સુંદર કવિ હતા. સાથે સાથે સ્વર્ગમાનીતવાન્ ભુવિ પદ સમુચ્ચયથી તૃતીય જન્મમાં શેષાવતારી ‘પતંજલિ’ હતા, (પ્રથમ અવતાર પુષ્પ-દંત, દ્વિતીય અવતાર વરરુચિ અને તૃતીય અવતાર પતંજલિ)

વ્યાઘ્રભૂત-શ્લોભૂત

પાણિનિ અને વરરુચિના દેહાવસાન બાદ પાણિનિના શિષ્ય ‘વ્યાઘ્રભૂત’ એ અને વરરુચિના શિષ્ય ‘શ્લોભૂતિ’ એ નવીન જ્ઞવમ-મીતિ વાચ્યમ્ । યળઃ પ્રતિષેધો વાચ્યઃ । વગેરે વાર્તિક સૂત્રોનો ઉમેરો-સુધારો કરી વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો પ્રચાર કર્યો. આ વાર્તિક સૂત્રો મહા-ભાષ્યમાં ઉપલબ્ધ છે. વ્યાઘ્રભૂતાદયસ્ત્વેનં નેહ પેહુરિતિ સ્થિતિમ્ । આદિ શબ્દથી શ્લોભૂતિ વગેરેનું ગ્રહણ થાય છે.

પતંજલિ

કાળમળે વ્યાકરણને નષ્ટ થતું જોઈ ભગવાન શંકરે શેષશાયી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી. ‘આપ-શેષ નારાયણ વ્યાકરણ ઉપર મહા-ભાષ્ય રચવા માટે પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણ કરે.’ તેમણે તે પ્રાર્થના સ્વીકારી. તે અરસામાં ‘ચિદમ્બર’ દેશમાં ‘ગોણિકા’ નામની મહાસતી પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તપ કરતી હતી. તેના હાથમાં સૂર્યની આરાધના માટે અર્ધજલમાં આકાશમાંથી સાપનો કણો પડ્યો. તે જોઈ તપસ્વિનીએ તેને (કણને) પૂછ્યું. કોમંવાન્ (કો ભવાન્) તું કાણ છે ? તેણે જવાબ

આપ્યો. સપ્તોઽહમ્ (સપ્તઃ + અહમ્) હું સર્પ છું તપસ્વિનીએ ખીન્ને પ્રશ્ન પૂછ્યો—રેફઃ ક ગતઃ ? સર્પ શબ્દમાં રેફ છે, તે કયા જતો રહ્યો ? અવતારી કણ્યાએ જવાબ આપ્યો—ભવત્યા નીતઃ (ભવતા નીતઃ) આપે લર્પ લીધો છે. (અર્થાત્ કો ભવાન્ ન ખોલતા આપે કોર્મવાન્ રેફ વિશિષ્ટ ઉચ્ચાર કર્યો. એટલે મેં મારા જવાબમાંથી રેફને દૂર કર્યો.) આ સર્પાળી તપસ્વિની દિગ્મૂઢ બની ગઈ. પોતે માન્યું—ઈશ્વરે મને પૂર્વ અવતારી વિદ્વાન પુત્ર આપ્યો. આ તપોવ્રજથી તે કણ્યાએ મનુષ્ય શરીર ધારણ કર્યું, પણ પ્રથમ સર્પાકાર હોઈ પોતે ‘શેષાવતાર’ કહેવાયા.

ભાષ્યશિક્ષણ વખતે પોતે કૃવામાં અનેક ફણાધરી સર્પ સ્વરૂપે રહી એકી વખતે અનેક મુખે અનેક શિષ્યોને ભણાવતા હતા. ઉદયે સવિતા નામ્રસ્તામ્ર એવાસ્તમેતિ ચ । સંપત્તૌ ચ વિપત્તૌ ચ મહતામેકરૂપતા ॥ મુખાપિત વચનતા આધારે તેઓ જન્મ-મરણ કાળે સર્પાકાર હતા. પોતે અનેક ફણાધરી હોઈ ‘શેષાવતાર’ કહેવાયા. પતન્ અઙ્ગલો = પતઙ્ગલિઃ (પતન્ + અઙ્ગલિ) મધૂચ્ચંસઠાદિ સમાસ, શકન્ધ્વાદિષુ પરત્વં વાચ્યમ્ વાર્તિકથી અત્ અને અઙ્ગલિ ના આદિ અ ની જગ્યાએ અ પરરૂપ થઈ ગયું = પતંજલિ શબ્દ બન્યો.

પતંજલિએ તપ કરી મહાદેવને ખુશ કરી દિવ્ય દષ્ટિ મેળવી. ‘પાણિનિવાક્યસ્ય મહાભાષ્યં વિધાય દિવં વ્રજ ।’ આશાથી પોતે પાણિનિકૃત વ્યાકરણ ઉપર મહાભાષ્ય રચ્યું મહાભાષ્યમાં ન્યાય, વ્યાકરણ, વેદ, મીર્મસા, જ્યોતિષ, સાહિત્ય, વગેરે તમામ શાસ્ત્રોના અંશ ટાંક્યા છે. આથી તેઓ સકલ શાસ્ત્રે મર્મજ્ઞ હતા. કહી શકાય છે. અહં ચ (સ્યાર રાજા રાધાકાન્તદેવઃ) ભાષ્યકારશ્ચ કુશામ્રીયથિયાવુર્મી । નૈવ શબ્દામ્બુધેઃ પારે કિમન્યે જઙ્ગવુદ્વયઃ ॥ (શબ્દ કલ્પદ્રુમ, મુખ્યપંક્તિ પૃષ્ઠ નં ૫) માટે અન્ય શાસ્ત્રોની અપેક્ષાએ વ્યાકરણ શાસ્ત્રની મહત્તા આલેખાય છે. તથા અન્ય શાસ્ત્રોના આચાર્યો પણ મહાભાષ્યને સર્વ-શ્રેષ્ઠ શિરોવંદ્ય ગ્રંથ માને છે.

અનેકશાસ્ત્રગ્રંથલેખન

મહાભાષ્યની ડીકામાં લખ્યું છે-યોગેન ચિત્તસ્ય, પદેન વાચો મલં શરીરસ્ય ચ વૈદ્યકેન । યોડપાકરોત્ તં પ્રવરં મુનિનાં પતંજલિ પ્રાહ્નલિમાનતાડસ્મિ ॥ આ પ્રમાણથી પોતે-પતંજલિએ મનના-માનસિક દોષો દૂર કરવા પતંજલ યોગસૂત્ર, વાણીના દોષ દૂર કરવા મહા-માધ્ય, અને શરીરના દોષો દૂર કરવા-શારીરિક શુદ્ધિ કરવા ચરકસંહિતા નામના ગ્રંથ સુંદર શૈલીમાં લખ્યા.

મહાભાષ્ય રચ્યા બાદ તેઓ દૂવામાં પડદાની અંદર રહી-દૂવા ઉપર પડદો ઢાંકી એકી સાથે હાજરો મુખે હાજરો વિદ્યાર્થીઓને તે ગ્રંથ શીખવતા હતા. તેમણે પડદો ઉઘાડવાની ના પાડી હતી. જ્યાં એક વિદ્યાર્થીએ મન ઉપર કાબૂ ન રહેતાં પડદો સહેજ આધો ખસેડ્યો. તરત જ ત્યાં હાજર રહેલા તમામ વિદ્યાર્થી તેમની વિખળવાલથી ગળીને ખાખ થઈ ગયા. દેવયોગે એક વિદ્યાર્થી કુદરતી હાજતે બહાર ગયેલો હતો તે ગયી ગયો. જેમ સમર રાખતો ઘેર રહેલો એક પુત્ર અંશમાન ગયી ગયો હતો. તેણે આવી આ દશ્ય જોઈ અટકળ ખાંધી કે કોઈએ પડદો સહેજ આધો ખસેડ્યો છે. યુરુજના વચન અનુસાર આ બધા બગી ગયા છે.

બાદ પોતે ખૂબ કાલાવાલા-વિનયણી કરી ગ્રંથ શીખના અભિ-રુચિ દર્શાવી. ત્યારે પતંજલિ-યુરુએ કહ્યું-‘વિના શીખે તને આવડી જશે.’ પણ તું બણતાં બણતાં ગંડી ગયો, તેથી તું ‘બ્રહ્મરાક્ષસ થઈશ.’ એમ શાપ આપ્યો. પછી ખૂબ પ્રાર્થના કરતાં તેઓએ રાજ થઈને કહ્યું-તું આ વડતા ઝાડ ઉપર નિવાસ કરજે. જે ઢાઈ આ ઝાડની નીચે થઈને જાય તેને તું પૂછજે-પચેર્નિષ્ઠાયાં કિં રૂપમ્? તેના જવાબમાં જે ઢાઈ પચ્ચમ્ ઉત્તર આપે તેને તું સંપૂર્ણ મહાભાષ્ય શીખવજે. ત્યારબાદ તું શાપમંથી મુક્ત થઈશ. આટલું કહીને પોતે પતંજલિ મુનિ અદશ્ય થઈ ગયા.

બાદ તે વિદ્યાર્થી અક્ષર રાક્ષસ બની તે વડ ઉપર બેસી ત્યાં થઈ જતા આવતા દરેકને ઉપર મુજબ અન્ન પૂછતો હતો. કોઈ તેનો સાચો જવાબ આપતો ન હતો. એવામાં ‘ચંદ્રગુપ્ત’ નામનો એક પંડિત પતંજલિની શોધ કરતો ત્યાં થઈને પસાર થતો હતો. તેને પશુ આ અક્ષરારાક્ષસે તે જ અન્ન પૂછ્યો. તે એકદમ ચમક્યો છતાં નીડર બની પોતે સાચો જવાબ પવક્ત્વ આપ્યો. આ સાંભળી તે ‘અક્ષરારાક્ષસ’ તેના ઉપર ખુશ થયો, તેણે તેની સાથે વાર્તાલાપ કર્યો, અતે તે મહા-ભાષ્યનો જિજ્ઞાસુ હોઈ અને પોતે તેનો-મહાભાષ્યનો પ્રદિસુ હોઈ જાડ ઉપર જ બેસી તે વડનાં પાન તોડી તોડી તેના ઉપર પોતાના નખથી મહાભાષ્ય લખી લખીને નીચે નાંખવા લાગ્યો. અને નીચે રહેતો ‘ચંદ્રગુપ્ત’ તે પાન લઈ લઈ ક્રમવાર ગોઠવવા લાગ્યો. આ સમય દરમ્યાન એક બકરી ત્યાં આવી ચડી. અને તે અમુક પાન ખાઈ ગઈ માટે ભાષ્યમાં ‘અજામક્ષિતમેતત્’ ઉદ્દેશ્ય ધણી જગાએ ગળે છે.

મહાભાષ્યનું સુંદર વર્ણન ‘દર્પ’ કવિએ પોતાના ‘નૈપધીય-ચરિત’માં કર્યું છે. પરિખાવલયચ્છલેન ચા, ન પરેષાં ગ્રહણસ્ય મોચરા । ફળિભાષિતભાષ્યફક્તિકા, વિષમાં કુણ્ડલિનીમવાપિતા ॥

ભટ્ટોજ દીક્ષિત

અષ્ટાધ્યાયીના ક્રમ પ્રમાણે ભણતા વિદ્યાર્થીઓને ખૂબ મુસીબત પડતી હતી, તે દૂર કરવા માટે ઉદાહરણ પ્રત્યુદાહરણ સહિત શ્રી ભટ્ટો-જ દીક્ષિતે ‘વૈયાકરણું સિદ્ધાન્તકૌમુદી’ની રચના કરી. અને તેને બે ભાગમાં વહેંચી નાખી, (૧) પૂર્વાર્ધ અને (૨) ઉત્તરાર્ધ.

પૂર્વાર્ધમાં-સંજ્ઞા પ્રકરણ, પરિભાષા પ્રકરણ, પંચસંધિ, પડ્ધિંગ, અવ્યય, સ્ત્રીપ્રત્યય, કારક, સમાસ અને તદ્વિત પ્રકરણ આપ્યા છે. ઉત્તરાર્ધમાં દશગણ, દશ પ્રક્રિયા, કૃદન્ત અને સ્વરવૈદિકી પ્રકરણ આપ્યા છે. આ બંનેની રચના થવાથી વ્યાકરણ ભણનારને ખૂબ સુગમતા થઈ ગઈ છે. આ બંનેની રચના કરનાર શ્રી ભટ્ટોજ દીક્ષિત પોતે જ છે. માટે તેઓ ખૂબ ગૌરવપાત્ર છે.

ભટ્ટોજ દીક્ષિતનો સમય ઈ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૬૫૦ અનુમાની શકાય છે. કારણ પોતે 'રસગંગાધર' અલંકાર શાસ્ત્રીય ગ્રંથના પ્રણેતા શ્રી 'પંડિતરાજ જગન્નાથ'ના સમકાલીન હતા. પોતે 'સિદ્ધાન્તકૌમુદી' પરની 'પ્રૌઢમનોરમા' નામની ટીકામાં 'શેષ વીરેશ્વર' કે 'શેષકૃષ્ણ' ના મનુષ્ય અંત કથ્યું છે. આથી ગુરુના દ્રોહ કરનારને શિક્ષા આપવા માટે 'પંડિતરાજ જગન્નાથે' 'મનોરમાકૃત્યમર્દન' નામનો ગ્રંથ લખ્યો. અને તેનો મંગલ શ્લોક—લક્ષ્મીકાન્તપદાસ્મોજમાનમ્ય શ્રેયસાં પદમ્ । પષ્ટિતેન્દ્રો જગન્નાથઃ સ્થિતિર્ગર્વ ગુરુદ્વદામ્ ॥ બતાવ્યો 'જગન્નાથ પંડિત' મોગલ નરેશ 'શાહજહાં'ના સમયમાં (૧૬૨૩-૧૬૬૬) રચિત ગયા, એ સુવિખ્યાત છે. માટે 'ભટ્ટોજ દીક્ષિત' પણ તે જ અરસામાં હોવા જોઈએ. 'સિદ્ધાન્તકૌમુદી'માં કદપય સૂત્ર છે. વાર્તિક, ગણ-સૂત્ર, ઉચ્ચાદિ સૂત્ર, ધાતુ અલગ છે.

વરદરાજ

સિદ્ધાન્તકૌમુદી, વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિએ અત્યંત કઠિન હોઈ શ્રી 'ભટ્ટોજ દીક્ષિત'ના શિષ્ય શ્રી 'વરદરાજ' આચાર્યે પોતાના ગુરુજીની આજ્ઞા મેળવ્યા વિના સ્વયંચાએ સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં રહેલી અત્યંત કઠિન જગ્યાતી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી, 'મધ્ય સિદ્ધાન્તકૌમુદી' બનાવી. તેના સૂત્રોની સંખ્યા (૩૨૫૦) છે. આ બદલ પોતે પોતાના પુસ્તકમાં અંતે લખ્યું છે—કૃતા વરદરાજેન મધ્યસિદ્ધાન્તકૌમુદી । તસ્યા સંખ્યા તુ વિજ્ઞેયા સ્વાળોકરવહિભિઃ ॥

આ વસ્તુ જોઈ શ્રી ભટ્ટોજ દીક્ષિતને લાગ્યું કે આ વરદરાજે મારા પુસ્તકનો તમામ સાર દોઢી લીધો છે એટલે ભવિષ્યમાં મારા પુસ્તકનો ભાવ કાર્મ પૂછશે નહીં. તેથી તેમણે પોતાના શિષ્યને શાપ આપ્યો—તારા બતાવેલા પુસ્તકનો દુનિયામાં મનષ્યોથી વિચાર નહીં થાય, અત્યારે મધ્ય સિદ્ધાન્તકૌમુદીની એ જ હાલત છે. કેટલાક તો 'મધ્યસિદ્ધાન્તકૌમુદી' નામ બળ્યતા જ નથી.

અમુક સમય બાદ શ્રી ભટ્ટોજ દીક્ષિતને લાગ્યું કે—મારું પુસ્તક

કઠિન હોઈ તે તરફ વિદ્યાર્થીઓનું માનસ તેટલું ઢળશે નહીં. અને મારા વિદ્યાર્થી શ્રી વરદરાજનું સારદુગ્ધ ‘મધ્યસિદ્ધાન્તકૌમુદી’ પુસ્તક શાપિત થયું છે. હવે વ્યાકરણના પ્રચાર માટે શા રસ્તો લેવો? આ વિચારના પરિણામે તેઓશ્રીએ પોતે, પોતાના તેજ વિદ્યાર્થી શ્રી વરદરાજને નવીન પુસ્તક લખવા આદેશ આપ્યો. શ્રી વરદરાજે પૂણ્ય વિચાર કરી સારદુગ્ધ મધ્ય સિદ્ધાન્તકૌમુદીમાં જણાતી કઠિન વસ્તુઓનું વિસર્જન કરી અર્થાત્ પોતાનું અને પોતાના ગુરુઓનું વચન સ્મરણપથ ઉપર રહે એ દષ્ટિનું ‘લઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી’ નામનું પુસ્તક રચ્યું, જેમાં સૂત્રસંખ્યા (૨૩૧૫) છે. વાર્તિક, ગણ્યસૂત્રો, વગેરેની સંખ્યા જુદી છે. અને તેનો પ્રચાર ખૂબ જ ચાલી રહ્યો છે.

વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી પ્રભાકર

કાળચક્ર બળે લઘુકૌમુદીને સરળ બનાવવા માટે તેનું સાર દોહત કરી, જેઓ નગર, હોશ્યારપુર જિલ્લા, પૂર્વ પંચગળના રહીશ શ્રી રામનારાયણ શર્માના સુપુત્ર આનુવંશિક પંડિત શ્રી. ‘વિશ્વનાથ શાસ્ત્રી પ્રભાકરે’ પ્રારંભિક પાણિનીય ઉર્દે પરમલઘુસિદ્ધાન્તકૌમુદી નામે સંકલિત પુસ્તક બહાર પાડ્યું.

“વિજયા” ટીકા દ્વિતીય આવૃત્તિ

‘પ્રારંભિક પાણિનીય=પરમ લઘુકૌમુદી’ અત્યારે ગુજરાત આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીના આયુર્વેદના પાઠ્ય ક્રમમાં મૂકેલી છે પાણિનીય વ્યાકરણ, ખૂબ જ ગહન હોવાથી લોકમાં આનો પ્રચાર થાય અને છાત્રોને ખૂબ જ સરલતાથી જ્ઞાત થાય માટે તેની ગુજરાતી ‘વિજયા’ ટીકા લખીને આપ સર્વેની આગળ મૂકી છે. આપ સર્વે તેને જોઈ વિચારી, મનન કરી, તેમાં જણાતી ક્ષતિઓને જણાવશો તેથી તેને સુધારવા પ્રયત્ન કરીશ.

લ.

લેખક દયાશંકર શર્માપાધ્યાય

प्रकरणानुक्रमणिका

पूर्वार्द्ध

उत्तरार्द्ध

प्रकरण	पृष्ठांक	प्रकरण	पृष्ठांक
(१) संज्ञा...	१-१४	(१) अथ तिङ्गन्ते भ्वादयः...	१-४९
(२) अच्-संधिः...	१३-२२	(२) अथादयः	४३-५८
(३) अथ हल्-संधिः....	२३-२७	(३) अथ जुहोत्यादयः...	५९-६४
(४) अथ विसर्ग-संधिः ...	२८-३२	(४) अथ दिवादयः...	६५-७४
(५) ,, षड्लिङ्गेषु-अजन्तपुंल्लिङ्गः	३३-५९	(५) अथ स्वादयः ..	७५-८०
(६) अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः	६०-७१	(६) अथ तुदादयः....	८१-८५
(७) अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः	७१-७६	(७) अथ रुधादयः .	८६-९२
(८) अथ हलन्तपुंलिङ्गाः...	७६-९१	(८) अथ तनादयः...	९३-९७
(९) अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गाः	९१-९४	(९) अथ क्रयादयः...	९८-१०२
(१०) अथ हलन्त नपुंसकलिङ्गः	९५-९७	(१०) अथ चुरादयः....	१०३-१०७
(११) अथाव्यय प्रकरणम्	९८-१००	(११) अथ ण्यन्तप्रक्रिया	१०८-११३
(१२) अथ विभक्त्यर्थाः	१०१-१०८	(१२) अथ सन्नन्तप्रक्रिया	११४-११६
(१३) अथ समास प्रकरणम्	१०९-११६	(१३) अथ भावकर्मप्रक्रिया...	११७-१२५
(१४) अथ बहुव्रीहिः	११७-११९	(१४) अथ कृदन्ताः । पूर्वकृदन्तम्	१२६-१३१
(१५) अथ द्वन्द्वः...	११९-१२१	(१५) अथोत्तरकृदन्तम्	१३२-१३७
(१६) अथ तद्धिताः प्रत्ययाः	१२२-१३४	(१६) परिशिष्टादि ...	१३८-१४०
(१७) अथ प्राग्देशीय प्रत्ययाः	१३५-१४२	(१७) समर्पणादि....	प्रारम्भ १-४
(१८) अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्	१४३-१५५		

॥ श्रीहरिः शरणम् ॥

। श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः ।

अथ प्रारम्भिक-पाणिनीयम्

॥ संज्ञा-प्रकरणम् ॥

(शिवसूत्राणि)

(१) अइउण्, (२) ऋलृक्, (३) एओङ्, (४) ऐऔच्, (५) हयवरट्, (६) लण्, (७) अमङ्गणनम्, (८) ब्रभञ्, (९) घढधप्, (१०) जवगडदश्, (११) खफछठथचटतव्, (१२) कपय्, (१३) शषसर्, (१४) हल् ।

इति माहेश्वराणि सूत्राणि-अणादिसंज्ञार्थानि ।

सरस्वतीं प्रणम्यादौ ध्यात्वा गुरुरपदाम्बुजम् ।

प्रारम्भिकं-पाणिनीयं व्याख्यामि विजयाख्यया ॥ १ ॥

श्लोकार्थ— सर्व प्रथम (वाष्पिनी अधिष्ठात्री) श्री सरस्वती देवीने प्रणाम करीने तेमज्ज (प. पू. प्रातःस्मरणीय) श्री गुरुवरणा-रविन्दानुं सादर ध्यान धरीने हुं (श्री ह्याशंकर शर्मापाध्याय) प्रारम्भिकपाणिनीय=परमलघु सिद्धान्तकौमुदीनी 'विजया' नामनी गुजराती टीका रच्युं छुं.

अर्थ—इति०—आ कम् प्रमाणे शंकर पासेथी आवेक्षां अइलण् (१४) सूत्रो अण्-अक् पगेरे संज्ञा (प्रत्याहार) जनाववा मोटे छे.

प्रमाण—नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।

उद्धृत कामः सनकादिसिद्धान्तेतद्विमर्षे शिवसूत्रजालम् ॥

व्याख्या—महेश्वरात् आगतानि माहेश्वराणि=शंकर पासेथी प्राप्त थयेला,

एषामन्त्या इतः । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः ।
लण् मध्ये तु इत्संज्ञकः ।

✠ (१) उपदेशेऽजनुनासिक इत् । १ । ३ । २ । उपदेशेऽ-
नुनासिकोऽच् इत्संज्ञकः स्यात् । (२) हलन्त्यम् । १ । ३ । ३
उपदेशेऽन्त्यं हल् इत्स्यात् । उपदेशः = आद्योच्चारणम् ।
(३) अदर्शनं लोपः । १ । १ । ६० । प्रसक्तस्य-अदर्शनं

સૂત્રચતુર્તીતિ=સૂત્રાણિ થોડા અક્ષરોથી વધુ અર્થ જણાવનાર સૂત્ર
કહેવાય છે.

एषां—आ यौट्ये सूत्रोना छेहला अक्षरो—ण्-क् वगेरे छत्संज्ञक छे.

हका०—ह,य,व, वगेरे अक्षरोमां रहेलो अकार भोक्षवा माटे छे.

लण०—परंतु लण्-सूत्रमां रहेलो अकार-छत्संज्ञा माटे छे. भोक्षवा
माटे नथी.

(૧) અર્થ—ઉપદેશમાં અનુનાસિક જે અચ્ તેની ઇત્સંજ્ઞા થાય.

(૨) અર્થ—ઉપદેશમાં છેલ્લો જે હલ્ તેની ઇત્સંજ્ઞા થાય. ઉપ-
પાશ્ચિનીય, કાત્યાયન અને પતંજલિ મુનિનું જે ઉચ્ચારણ તે ઉપદેશ
કહેવાય.

નોંધ (૧) સૂત્ર-અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ, ઐ, ઔ સ્વરની અને
વ્યંજનોની ઇત્સંજ્ઞા કરે છે. ઇત્સંજ્ઞા અને તેનો લે.પ કરવામાં જ્યાં
આવે છે ત્યાં અનુવચ્છલોપ-એમ લખેલું હોય ત્યાં આ સૂત્રોથી ઇત્સંજ્ઞા
અર્થને (૨) સૂત્રથી લોપ થયેલો છે તેમ સમજી લેવું.

(૩) અર્થ—વિદ્યમાન વસ્તુનું નહીં દેખાવું તે લોપ કહેવાય.

(૪) અર્થ-તે ઇત્સંજક વર્ણો (જી-ઙ) વગેરેનો લોપ થાય.
જાદ૦ જ-ઙ-ઙ-જ, વગેરે અક્ષરો અજ, અઙ, અઙ્. અજ વગેરે (૪૩)
પ્રત્યાક્ષરો (સંજા) જનાવવા માટે છે.

(૫) અર્થ-અન્ય = ઉદા. ઇસંગક વર્ણની સાથે બોલાતો
આદિ = પ્રથમ વર્ણ મધ્યમ = વચ્ચા રહેલા વર્ણોનો અને સ્વસ્ય =
પોતાની આદિની સંજ્ઞાને જણાવનારો થાય.

વ્યાખ્યા = નોટ-પ્રત્યાહારો (સંજ્ઞા) ખનાવવા માટે (હલન્ટ્યમ્)
 “આદિરિન્ત્યેન” આ ખન્ને મૂત્રો પાદ કરવા ખાસ આગ્રહ છે. પ્રત્યાહાર
 અને સંજ્ઞા-ખન્ને એક જ શબ્દો છે.

અળ-સંજ્ઞા જ્ઞાનાવત્તા માટે પ્રથમ "હલન્યમ્" સૂત્રથી ઉપદેશમાં રહેલા "અઇઊઋ" (શિવસૂત્ર)ના છાંદસની ઇતિહાસ કરવી, પછી "આદિરન્યેન" સૂત્રથી અન્ય ઇતિહાસ તેના સહિત આદિ = પ્રથમ અક્ષર અ મધ્યમાં રહેલા ઇ ઊ અને સ્વરસ્ય = પોતાની આદિ = અક્ષરની સંજ્ઞાનો બોધક અળ = પ્રત્યાહાર = સંજ્ઞાનો બોધક થાય. અળમાં અ, ઇ, ઊ તથા અક્ષરો જ આવે. છાંદસ ઇતિહાસ હોવાથી તેનો લોપ થાય છે; તેવી જ રીતે અક્ષરોમાં અ, ઇ, ઊ, ઋ, ઋ અક્ષરો આવે છે. છાંદસની ઇતિહાસ થઈ લોપ થઈ જાય. તેવી રીતે બીજા (૪૩) પ્રત્યાહારો થાય; અને તેમાં ઉપરનાં બે સૂત્રો જ લાગે છે. કેવલ પ્રત્યાહાર "ઉપદેશેડજ" સૂત્રથી લખી સૂત્રના અક્ષરની ઇતિહાસ કરી સંજ્ઞાના સૂત્ર લગાડવું.

ઉ વર્ણનાં સઙ્ગા । એવમ્-અક્, અચ્, હલ્, અલ્ इत्यादयः ।

(૬) ઝકાલોઽજ્ઞસ્વદીર્ઘપ્લુતઃ । ૧ । ૨ । ૨૭ । ઝ ક ઝ ૩
 इत्युच्चारण - કાલસદશ-કાલોઽચ્ ક્રમાત્ હસ્વદીર્ઘપ્લુત-
 સંજ્ઞઃ સ્યાત્ । સ પ્રત્યેકમુદાત્તાદિભેદેન ત્રિધા । (૭) ઉચ્ચૈરુ-
 दात्तः १ । २ । २९ । (૮) નીચૈરનુदात्तः । ૧ । ૨ । ૩૦ ।
 (૯) સમાહારઃ સ્વરિતઃ । ૧ । ૨ । ૩૧ । એવં સ નવવિધોઽપિ
 प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकत्वांभ्याम् द्विधा ।

એવં—એ પ્રમાણે અક્, અચ્, હલ્, અલ્. વગેરે પ્રત્યાહારો
 બતાવવા. તે જ વસ્તુ સૂચવવા માટે મૂળમાં યથા “અન્” इत्यादयः
 એમ જણાવ્યું છે.

(૬) અર્થ—હસ્વ, દીર્ઘ ને પ્લુત ઉદ્ધારનો બોલાવાનો સમય
 તેના સરખો છે, બોલવાનો સમય જેમનો એવો જે ‘અચ્’ તેની
 ક્રમથી હસ્વ, દીર્ઘ ને પ્લુત સંજ્ઞા થાય. સ પ્રત્યે ૦ ત્રણ સંજ્ઞાવાળા
 અચ્ ની પ્રત્યેકની ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત સંજ્ઞા થાય છે.

(૭) અર્થ—ઊચ્ચેથી બોલાય તે ઉદાત્ત. (૮) નીચેથી બોલાય
 તે અનુદાત્ત.

(૯) અર્થ—જેમાં ઉદાત્ત અને અનુદાત્ત સરખા બોલાય તેવા
 (અચ્)ની સ્વરિત સંજ્ઞા થાય.

નોટ—અચ્-ના હસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત ત્રણ ભેદો થયા પછી
 હસ્વના ત્રણ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત, તેમજ દીર્ઘના તેવા જ
 ત્રણ અને પ્લુતના ત્રણ-ભેદો તે જણાવવા માટે મૂળમાં સં નવ૦.
 द्विधा-તેમ લખેલું છે.

સ નવ૦ તે ‘અચ્’ નવ પ્રકારનો છે તો ત્રણ તે એક એ
 અનુનાસિક અને અનનુનાસિક એવા જે ભેદો બને છે.

(૧૦) મુખનાસિકાવચનોડ્નુનાસિકઃ । ૧ । ૧ । ૮ ।
 મુખસહિતનાસિકયા - ઉચ્ચાર્યમાણો વર્ણોડ્નુનાસિકસઙ્ગઃ
 સ્યાત્ । તદિત્યમ્ અ ઇ ઉ ઋ - એષાં વર્ણાનાં પ્રત્યેકમષ્ટાદશ
 (૧૮) શ્લેષાઃ । લૃવર્ણસ્ય દ્વાદશ (૧૨) તસ્ય દીર્ઘાભાવાત્ ।
 એવામપિ દ્વાદશ (૧૨) તેષાં હ્રસ્વાભાવાત્ । (૧૧) તુલ્યાસ્ય-
 પ્રયત્નં સર્વર્ણમ્ । ૧ । ૧ । ૯ તાલ્વાદિસ્થાનમ્ આશ્યન્તર-
 પ્રયત્નશ્ચ इत्येतद् द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सर्वर्णसङ्गं
 स्यात् । (ઋલૃવર્ણયોર્મિથઃ સાવર્ણ્યં વાચ્યમ્) ।

નોટ—ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત વેદમાં આવે છે અને તે તેના
 ચિહ્નથી જ ઓળખી શકાય છે. દા. ત. આ જે માં બીબી લીલી છે તે
 ઉદાત્તનું ચિહ્ન છે તદ્ માં આડી લીલી તે અનુદાત્તનું ચિહ્ન, કવ ર
 વોડશ્વાઃ અહીં કેવળ પછી ૩ અંક મૂકેલો છે. તે હ્રસ્વ સ્વરિતનું ચિહ્ન છે.

(૧૦) અર્થ— મુખ સહિત નાસિકા-નાકથી બોલાતો જે વર્ણ
 તેના અનુનાસિક સંગ્રા થાય. તદિત્યમ્ તે આ બમાણે અ, ઇ, ઓ, ઈ,
 ઉ, ઋ આ પ્રત્યેક અક્ષરોના અઠાર અઠાર બેદો છે. લૃવર્ણનું લૃઋરના
 બાર બેદો છે. તસ્યં તેના દીર્ઘના ૭ બેદો નથી. એવામં ‘એચ’
 (એ ઐ ઓ ઔ)ના પાંચ બાર બાર બેદો છે તેમના હ્રસ્વતા ૭
 બેદો નથી. (સમજૂતી કાઠા નં. ૧-માં આપેલી છે.)

(૧૧) અર્થ— તાલુ પગેરે સ્થાન અને આશ્યન્તર પ્રયત્ન જે
 અક્ષરના જે અક્ષરોની સાથે મળતા આવે તેમની પરસ્પર સર્વર્ણ
 સંગ્રા થાય. લૃઋં લૃ અને ઋની પરસ્પર સર્વર્ણ સંગ્રા કહેતી જોઈએ
 (તેમના સ્થાનો જુદા છે-મટે).

અ્યા૦ (૧૧)— તાલુ આદિર્વસ્ય તત્ તાલ્વાદિ-પ૦ સ૦ સં
જ્ઞેના આદિ તાલુ છે તેવા અક્ષરો-તાલ્વાદિ-ચ તત્ સ્થાનં ચ-ક૦
ચા૦ સ૦ તાલુ વગેરે સ્થાન-આવે અર્થ અહુવીદિ સમાસથી થાય-
પરંતુ કંઠસ્થાનના અક્ષરો રહી નય છે તેથી તાલોઃ આદિ=તાલ્વાદિ=
પંચમી તત્પુરુષ સમાસ કરીને કંઠસ્થાત પથ્ય લર્ષ શકાય.

૪૩ = પ્રત્યાહારો

સૂચના — તમામ વ્યંજનો હલ = ખોડા છે. તે પૂરતા પ્રમાણમાં
અપ્રાપ્ય હોવાથી અક્ષર સહિત લખ્યા છે.

(૧) અક્-અ ષ ઉ ઋ લૃ (૨) ઇક્-ષ ઉ ઋ લૃ (૩) ઉક્-
ઉ ઋ લૃ. (૪) દક્-એ ઓ. (૫) અન્-અ ષ ઉ ઋ લૃ એ ઓ
એ ઓ. (૬) ઇન્-ષ ઉ ઋ લૃ એ ઓ એ ઓ (૭) દન્-એ ઓ
એ ઓ. (૮) ઐન્-એ ઓ. (૯) યન્-ય વ ર લ ઝ મ ડ ણ ન જ
(૧૦) અટ્-અ ષ ઉ ઋ લૃ એ ઓ અ ઓ હ ય વ ર. (૧૧)
અણ્-અ ષ ઉ ... અ ષ ઉ ઋ લૃ એ ઓ એ ઓ હ ય વ ર લ
(૧૨) ઇણ્-ષ ઉ ઋ લૃ એ ઓ એ ઓ હ ય વ ર લ. (૧૩) યણ્
ય વ ર લ. (૧૪) અમ્-અ ષ ઉ લૃ એ ઓ એ ઓ હ ય વ ર
લ ઝ મ ડ ણ ન. (૧૫) ઇમ્-હ ણ ન. (૧૬) જમ્-મ મ ડ ણ ન
(૧૭) યમ્-ય વ ર લ ઝ મ ડ ણ ન. (૧૮) જ્ય-અ ક છ ઠ થ
ચ ટ ત ક પ (૧૯) જ્ય-ચ ટ ત ક પ (૨૦) જ્ય-ઝ મ ધ ઢ
ધ જ બ ગ ડ ઢ બ ક છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ (૨૧) મ્ય-મ ડ
ણ ન ઝ લ ધ ઢ ધ જ બ ગ ડ ઢ બ ક છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ.
(૨૨) ય્યૂ-ય વ ર લ ઝ મ ડ ણ ન ઝ લ ધ ઢ ધ જ બ ગ ડ

દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ. (૧૩) ચર-ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ
 ત ક પ શ પ સ (૧૪) ચર-ચ ટ ત ક પ શ પ સ (૧૫) ચર-
 -ઝ મ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ
 પ સ (૧૬) ચર-ય વ ર લ ઝ મ ડ ણ ન ઝ ળ ઘ ઢ ધ જ બ
 ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ પ સ. (૧૭) ચર-શ પ
 સ. (૧૮) અલ-અ ખ ઉ ઝ લુ એ ઓ ઐ ઔ હ ય વ ર લ ઝ
 મ ડ ણ ન ઝ ળ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ
 ત ક પ શ પ સ હ. (૧૯) જલ-ઝ ળ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ
 ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ પ સ હ. (૨૦) રલ-ર લ ઝ મ ડ
 ણ ન ઝ ળ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ પ સ
 હ. (૨૧) વલ-વ ર લ ઝ મ ડ ણ ન ઝ ળ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ
 દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ પ સ હ. (૨૨) ચલ-ચ પ સ
 હ. (૨૩) હલ-હ ય વ ર લ ઝ મ ડ ણ ન ઝ ળ ઘ ઢ ધ જ બ ગ
 ડ દ ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત ક પ શ પ સ હ. (૨૪) છલ-છ
 ઠ થ ચ ટ ત (૨૫) અશ-અ ખ ઉ ઝ લુ એ ઓ ઐ ઔ હ
 ય વ ર લ ઝ મ ડ ણ ન ઝ ળ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ. (૨૬)
 જશ-જ બ ગ ડ દ. (૨૭) જશ-ઝ ળ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ.
 (૨૮) વશ-બ ગ ડ દ. (૨૯) વશ-વ ર લ ઝ મ ડ ણ ન ઝ
 ળ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ. (૩૦) હશ-હ ય વ ર લ ઝ મ ડ
 ણ ન ઝ ળ ઘ ઢ ધ જ બ ગ ડ દ. (૩૧) ઝલ-ઝ ળ ઘ ઢ ધ.
 (૩૨) મલ-મ ળ ઘ ઢ ધ. (૩૩) ર-ર લ.

અઠાર (૧૮) બેદરશીક કોઠા નં.—૧

[સચ્ = અ. ધ, ઉ, ઝ, લ, એ, ઓ, અં, ઓ,]

સૂર્ય ૬		+ દીર્ઘ ૬	+ યુક્ત ૬ = ૧૮
અ-ધ-ઉ-ઝ-લ		અ-ધ-ઉ-ઝ-એ-ઓ-અં-ઓ	અ-ધ-ઉ-ઝ-લ-એ-અં-ઓ-ઓ
૧	સૂર્ય ઉદાત અનુનાસિક	૧ દીર્ઘ ઉદાત અનુનાસિક	૧ યુત ઉદાત અનુનાસિક
૨	" " અનુનાસિક	૨ " " અનુનાસિક	૨ " " અનુનાસિક
૩	અનુદાત અનુનાસિક	૩ " " અનુનાસિક	૩ " " અનુનાસિક
૪	" " અનુનાસિક	૪ " " અનુનાસિક	૪ " " અનુનાસિક
૫	સ્વરિત અનુનાસિક	૫ " " અનુનાસિક	૫ " " અનુનાસિક
૬	" " અનુનાસિક	૬ " " અનુનાસિક	૬ " " અનુનાસિક

સંકલન—ધ-ઉ-ઝ ના ૧૮ બેદ. છ ના ૧૨ બેદ. એ-અં-ઓ-ઓ ના ૧૨ બેદ.

ગોખળ

તત્ર સ્થાનાનિ

૫૮

અકુહવિસર્જનીયાનાં કણ્ઠઃ । ઇચુયશાનાં તાલુ । ઋદુર-
 પાણાં મૂર્ધા । લૃતુલસાનાં દન્તાઃ । ઉપધ્માનીયાનામોષ્ઠી । જમ-
 હ્ણનાનાં નાસિકા ચ । એદૈતોઃ કણ્ઠતાલુ । ઓદૌતોઃ કણ્ઠો-
 ષ્ઠમ્ । વકારસ્ય દન્તોષ્ઠમ્ જિહ્વામૂલીયસ્ય જિહ્વામૂલમ્ । અનુ-
 સ્વારસ્ય નાસિકા । <ક><સ્વ> ઇતિ ક્ષાભ્યાં પ્રાગર્ધવિસર્ગસદૃશો
 જિહ્વામૂલીયઃ । <પ><ફ> ઇતિ પ્ષાભ્યાં પ્રાગર્ધવિસર્ગસદૃશ
 ઉપધ્માનીયઃ । અં અઃ ઇત્યચઃ પરી-અનુસ્વાર-વિસર્ગો ।

દ્વૈક અક્ષરોનાં સ્થાન

અર્થ-અકુઠ અક્ષર, કપર્ગ (ક ખ ગ ઘ ઙ), હકાર અને
 વિસર્ગનું કંઠસ્થાન છે. ઇચુઠ હકાર, ચવર્ગ (ચ છ જ ઝ ઞ),
 યકાર અને શકાર તેઓનું તાલુસ્થાન છે. ઋદુઠ ઋકાર, ટવર્ગ (ટ
 ઠ ડ ઢ ઘ), રકાર અને પકાર તેઓનું મૂર્ધસ્થાન છે. લૃતુઠ લકાર,
 તવર્ગ (ત થ દ ધ ન), હકાર અને સકાર, તેઓનું દન્તસ્થાન છે.
 ઉપૂઠ ઉકાર, પવર્ગ (પ ફ બ ભ મ) અને ઉપધ્માનીય તેમનું
 ઓષ્ઠસ્થાન છે. જમઠ ઝ, જ, ઙ, ન, આ પાંચેય અક્ષરોનું નાસિકા-
 સ્થાન છે. અને તેમાં રહેલા જ-શબ્દથી પોતપોતાનું જે તે તાલુ વગેરે
 પણ સ્થાન લેવાય છે. એદૈઠ એકાર, એકારનું કંઠ અને તાલુસ્થાન છે.
 ઓદૌઠ ઓકાર અને ઓકારનું કંઠ અને ઓષ્ઠસ્થાન છે. વકારઠ વકારનું
 દન્ત અને ઓષ્ઠસ્થાન છે. જિહ્વાઠ જિહ્વામૂલીય (<ક><સ્વ>)નું
 જિહ્વામૂલસ્થાન છે. અનુઠ અનુસ્વારનું નાસિકાસ્થાન છે. <ક><સ્વ>
 હકાર અને પકારના પહેલાં અર્ધ જોલાકાર ચિહ્ન કરવામાં આવે છે
 તે જિહ્વામૂલીય કહેવાય છે. <પ><ફ> પકાર તે ફકારના પહેલાં અર્ધ
 જોળાકારના ચિહ્ન ઉપધ્માનીય કહેવાય છે. અં, અઃ અચ્ચ સ્વરથી પર

સ્થાનદર્શક કોઠો. નં—૨

૧ ક્રંક-સ્થાન	૨ તાલુ-સ્થાન	૩ મૂર્તિ-સ્થાન	૪ દંત-સ્થાન	૫ ઓષ-સ્થાન
અકાર (અઢાર પ્રકારનો), ક વર્ગ (ક ખ ગ ઘ ઙ)	ઇકાર (અઢાર પ્રકારનો), ચ વર્ગ (ચ છ જ ઝ ઞ)	અકાર (અઢાર પ્રકારનો) ૮ વર્ગ (૮ ઠ ૭ ૬ ૭ ૭ ૭ ૭ ૭ ૭)	લકાર (બાર પ્રકારનો), ન વર્ગ (ન ધ દ ધ ન)	ઉકાર (અઢાર પ્રકારનો), પ વર્ગ (પ ફ બ લ મ)
હ અને વિસર્ગ :	ય અને શ.	ર અને ષ.	સ અને સઃ.	અને ઉપધ્માનીય × પ × ફ.
૬ નામિકા-સ્થાન	૭ કંઠતાલુ સ્થાન	૮ કંઠ-ઓષસ્થાન	૯ દંત-ઓષ સ્થાન	૧૦ ગિહ્વામુક્ધાન
ગ મ ઙ બ ન અને અનુસ્વારન	અ અને ઐ	ઓ અને ઔ	વ	ગિહ્વામુક્ધીય × જ × ખ

આભ્યન્તરપ્રયત્નદર્શક કોઠો નં.—૩

સ્પષ્ટ (૧) પ્રયત્ન	મુગ્ધસ્પષ્ટ (૧) પ્રાં	વિવૃત (૩) પ્રાં	મુખ્યવિવૃત (૪) પ્રાં	સંવૃત-પ્રાં
[સ્પર્શ અક્ષરો]	[અન્તઃસ્થ]	[સ્વર અચ્]	[ઉપાક્ષર]	હ્રસ્વ અક્ષર પ્રયોગ દશાભા
ક ખ ગ ઘ ઙ	ય	અ ઇ ઉ	શ	
ચ છ જ ઝ ઞ	ર	ઋ ઋ ઋ	પ	
ટ ઠ ડ ઢ ણ	લ	ઐ ઐ ઐ	સ	
ત થ દ ધ ન	વ		હ	
પ ફ બ ભ મ				

બાહ્યપ્રયત્ન દર્શક કોઠો નં.—૪

વિવાર, શ્વાસ, અશ્વેષ (૧-૩)	સંવાર, નાદ, શ્વેષ (૪-૬)	અદ્યપ્રાણ (૭)	મહાપ્રાણ (૮)	ઉદાસ અવુદાસ સ્વરિત (૯-૧૧)
[અર્ પ્રામાહાર, ૧૩ અક્ષરો]	[હ્રસ્વ પ્રામાહાર ૨૦ અક્ષરો]	ક ખ ઙ ઘ ચ જ ઝ ઞ ટ ઢ ણ ત દ ન વ પ બ ધ (૧૬)	અ ઘ શ છ ઝ પ હ ઢ સ ચ મ હ ફ ભ (૧૪)	અ, ઇ, ઉ, ઋ, ઌ, ઐ, ઔ, ઋ, ઋ [૬ અક્ષરો અન્ત પ્રત્યાહાર]
અ ફ છ ઠ થ	હ ય વ ર લ ઝ			
ચ ટ ત ફ પ	મ હ લી ન ઝ ભ			
શ પ સ	ધ ઢ મ જ બ ગ ડ દ			

૧ અથ પ્રયત્નાઃ

યત્નો દ્વિધા, આખ્યન્તરો વાહ્યશ્ચ । આદ્યઃ પञ्चधा, સ્પૃષ્ટમ્
 ઈપ્તસ્પૃષ્ટમ્, ઈષદ્વિવૃત્તમ્, વિવૃત્તમ્, સંવૃત્તમ્ । તત્ર સ્પૃષ્ટ-
 પ્રયત્નં સ્પર્શનામ્ । ઈપ્તસ્પૃષ્ટમન્તઃસ્થાનામ્ । ઈષદ્વિવૃત્તમૂખ-
 ણામ્ । વિવૃત્તં સ્વરાણામ્ । સંવૃત્ત પ્રયોગે હ્રસ્વસ્યાવર્ણસ્ય । કાદયો
 માવસાનાઃ સ્પર્શાઃ । યણોઽન્તસ્થાઃ । શષસહાઃ = ઉષ્માણઃ ।
 અચઃ સ્વરાઃ । હલો વ્યજ્જનાનિ । વાહ્યપ્રયત્ન એકાદશધા-વિવારઃ

તે સ્વરના અસ્તક ઉપર મીઠું આવે છે તેને અનુસ્વાર, અને સ્વરના
 પછી એ મીઠાં આવે છે તે વિસર્ગ કહેવાય છે.

અર્થ-યત્નોં પ્રયત્ન એ પ્રકારના છે: (૧) આખ્યન્તર (૨) વાહ્ય.
 આખ્યન્તર પ્રયત્ન પાંચ પ્રકારનો છે, (૧) સ્પૃષ્ટ, (૨) ઈપ્તસ્પૃષ્ટ, (૩)
 ઈષદ્વિવૃત્ત, (૪) વિવૃત્ત, (૫) સંવૃત્ત. તત્ર તેમાં સ્પર્શ અક્ષરોનું સ્પૃષ્ટ
 પ્રયત્ન (૧), અન્તઃસ્થ અક્ષરોનું ઈપ્તસ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન (૨), ઉષ્માક્ષરોનું
 ઈષદ્વિવૃત્ત (૩), સ્વરોનું વિવૃત્ત પ્રયત્ન (૪), હ્રસ્વ અવર્ણના પ્રયોગમાં
 સંવૃત્ત પ્રયત્ન છે. (૫). કાદં ક્ષારથી મકાર સુધીના (૨૫) અક્ષરો
 સ્પર્શ છે. યણોં વજ્ર પ્રત્યાહારના અક્ષરો અન્તઃસ્થ કહેવાય શષં
 શ, ય, સ, હને ઉષ્માક્ષરો કહેવાય, અચઃં અચોને સ્વર કહેવાય હલોં
 હલ પ્રત્યાહારના અક્ષરો વ્યજ્જન કહેવાય.

વાહ્યપ્રયત્ન વાહ્ય પ્રયત્ન (૧૧) પ્રકારનો છે: (૧) વિવાર, (૨)
 સંવાર, (૩) શ્વાસ, (૪) નાદ, (૫) અધોપ, (૬) ધોપ, (૭) અઃપ-
 પ્રાણ, (૮) મહાપ્રાણ, (૯) ઉદ્ગત, (૧૦) અનુદત્ત, અને (૧૧) સ્વરિત.

શ્વાસં ખરૂ પ્રત્યાહારના અક્ષરોનું વિવાર, શ્વાસ, અને અધોપ
 પ્રયત્ન છે. (૧-૩) હલોં હલ પ્રત્યાહારના અક્ષરોનો સંવાર, નાદ ને
 ૭૪૧.

સંવારઃ, શ્વાસઃ, નાદઃ, અઘોષઃ, ઘોષઃ, અલ્પપ્રાણઃ, મહાપ્રાણઃ
 ઉદાત્તઃ, અનુદાત્તઃ, સ્વરિતશ્ચેતિ । સ્વરાં વિવારઃ શ્વાસોઽઘોષશ્ચ ।
 હ્રાં સંવારો નાદો ઘોષશ્ચ । વર્ગાણાં પ્રથમતૃતીયપચ્ચમા યણશ્ચા-
 લ્પપ્રાણાઃ । વર્ગાણાં દ્વિતીયચતુર્થો શલશ્ચ મહાપ્રાણાઃ ।

(૧૨) અણુદિત્સર્વણસ્ય ચાપ્રત્યયઃ । ૧ । ૧ । ૬૯ ।
 અવિધોયમાનો અણુ ઉદિત્ ચ સર્વણસ્ય સઙ્ગઃ સ્યાત્ । અત્રૈ-
 વાણ્ પરેણ ણકારેણ કુચુડુતુપુ-રતે ઉદિતઃ તદેવમ્—‘અ’ इत्य-
 ष्टादशानां (૧૮) મંજા । તથા ઇકારઃ, ઉકારશ્ચ । ઋકારઃ,
 ઋિશતઃ (૩૦) સઙ્ગા । અનુનાસિકાનનુનાસિકમેદેન યવલા

ધોષ, પ્રયત્ન છે. (૪-૬) વર્ગોત્તો પહેલો ત્રીજો અને પાંચમો અક્ષર
 તથા યણ પ્રત્યાહારના અક્ષરોનો અલ્પપ્રાણ (૭) પ્રયત્ન છે. વર્ગોત્તો
 બીજા તથા ચોથા અને શલ્પ પ્રત્યાહારના અક્ષરોનો મહાપ્રાણ (૮)
 પ્રયત્ન છે.

નોટઃ—અચૂ પ્રત્યાહારના અક્ષરોનું ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત
 (૯-૧૧) પ્રયત્ન છે.

(૧૨) અર્થ—નહિ વિધાન કરાતો જે ‘અણ’ અને ‘ઉદિત’
 તે સર્વર્થની સંજ્ઞાવાળો થાય (અર્થાત્ ગમે તે સૂત્રમાં ‘અ’ કહે-
 વાર્થી દીર્ઘ “આ” તેમજ હ્રસ્વ ઈ ઉ ઋ ઋ દીર્ઘ ઈ ઊ ઋ લઘ્
 લઘ્ શકાય છે.) અત્રૈવાં આ સૂત્રમાં જ અણુ=પ્રત્યાહાર બીજા જુકાર
 (લણ ના) સુધી લેવાય. કુ-ચુ ડુ-ચુ-ડુ-તુ-પુ ‘ઉદિત’ કહેવાય
 છે (તેમાંથી હ્રસ્વ ઉકારની પ્રસંજ્ઞા થાય છે, તેથી)

તદેવમ્—તે આ પ્રમાણે—‘અ’ અક્ષર બેદોનો બોધક અને
 છે. ‘ઇ’ અને ‘ઉ’ પણ અક્ષરના બોધક અને છે ‘ઋ’ ત્રીસનો

દ્વિધા । તે ચ દ્વયોર્દ્વયોઃ સંજ્ઞા । (૧૩) પરઃ સન્ધિકર્થઃ સંહિતા
 ૧ । ૪ । ૧૦૯ । વર્ણનામતિસન્ધિધિઃ સંહિતાસંજ્ઞં સ્યાત્
 (૧૪) હલોઽનન્તરાઃ સંયોગઃ । ૧ । ૧ । ૭ । અઙિભરવ્યવ-
 હિતા હલઃ સંયોગસંજ્ઞાઃ સ્યુઃ । (૧૫) સુપ્તિજ્ઞન્તં પદમ્ । ૧
 । ૧ । ૧૪ । સુવન્તં તિજ્ઞન્તઞ્ચ પદસજ્ઞં સ્યાત્ યથા રામઃ
 ભવતિ । (૧૬) અલોઽન્ટ્યાત્પૂર્વોપધા । ૧ । ૧ । ૬૫ ।
 અન્ટ્યાદલઃ પૂર્વો વર્ણ ઉપધાસંજ્ઞાઃ સ્યાત્ ।

इति संज्ञाप्रकरणम्

બોધક બને છે. અનુ० અનુનાસિક અને અનતુનાસિકના બેદથી ધ્-વ-
 -લ જે પ્રકારના છે. તેથી તે બંનેના બોધક બને છે.

(૧૩) અર્થ—વર્ણો ખૂબ પાસે રહેલા હોય તો તેની સંહિતા
 સંજ્ઞા થાય.

(૧૪) અર્થ—અચૂ=રવર વગરના હલ-અક્ષરોની સંયોગ થાય.

(૧૫) અર્થ—સુગન્ત અને તિજ્ઞન્તની પદ સંજ્ઞા થાય. રામઃ
 સુગન્ત છે. ભવતિ તિજ્ઞન્ત છે.

(૧૬) અર્થ—અન્ટ્ય-હેલા અલ ની પૂર્વે રહેલા વર્ણની
 ‘ઉપધા’ સંજ્ઞા થાય.

સંજ્ઞા પ્રકરણ પૂરું થયું.

॥ अच्-संधिः ॥

(૧૭) इकोयणचि । ६ । १ । ७७ । इकः स्थाने यण्
स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्यः, इति स्थिते ।
(૧૮) स्थानेऽन्तरतमः । १ । १ । ५० । प्रसंगे सति सदृ-
शतम आदेशः स्यात् । इकारस्य यकारे । “अज्झीनं परेण
संयोज्यम्” सुद्धयुपास्यः । मधु + अरिः = मध्वरिः । धातु +
अंशः = धात्रंशः । लृ + आकृतिः = लाकृतिः । गौरी + आग-
च्छति = गौर्यागच्छति । कुरु + इदम् = कुर्विदम् । मातृ +
आज्ञा = मात्राज्ञा । लृ + आकारः = लाकारः ।

અચ્ચસંધિ પ્રકરણ

(૧૭) અર્થ-ઇક્તી જગાએ યણ્ થાય, અચ્ પરમા હોય તે
સંહિતાના વિષયમાં. ‘સુધી ઉપાસ્યઃ’ એવી રીતિ છે.

(૧૮) અર્થ-પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયે છે તે અત્યંત સરખો આદેશ
થાય.

નોટઃ-ઇકસ્ય સ્થાને બહુનાં પ્રાપ્તિઃ પ્રસંગઃ-એકની જગાએ અનેકની
પ્રાપ્તિ આવે તે પ્રસંગ કહેવાય. તેથી ઇકાં ઈકારનો યકાર થયો અચ્-
હીનં અચ્ વગરના અક્ષરો પરની સાથે જોડી દેવા જોઈએ.

નોટ-વિદ્યાર્થીને જલદી જ્ઞાન થાય તે માટે સંધિની જગાએ
દરેક અક્ષરો છૂટા પાડી પતાવવા. દા. ત. સુધી ઉપાસ્ય માં સ્-ઉ-
ધ્-ઈ-ડ-પ્-આ-મ્-ય્-અ-આ રીતે જુદા પાડેલા અક્ષરોમાં પ્રથમ
પદનો અક્ષર, અને બીજા પદની શરૂઆતનો અક્ષર ખાસ ધ્યાનમાં
રાખવો. અને તે સ્વર છે કે વ્યંજન છે. અને તે ૪૩ પ્રત્યાહારમાં
કયા પ્રત્યાહારમાં આવે છે તે જાણવું જોઈએ. અચ્ચ-સંધિમાં અચ્ના
અક્ષરો ખાસ યોગ્યતા લેવા. તેમની જ સંધિ = એગા થવું છે.

અક્ષી-ઇક=ઇ ડ ક્ક લૃ છે. અચ્ = અ ઇ ડ ક્ક લૃ ણ ઑ એ ઐ છે.
યણ્ = ય્ વ્ ર્ ળ છે.

✓(૧૧) एचोऽयवायावः । ६ । १ । ७८ । एचः क्रमात्
अय्, अव्, आय्, आव् एते स्युरचि । हरे + ए=हरये । विष्ण
+ ए=विष्णवे । नै + अकः=नायकः । पौ + अकः=पावकः ।
ने + अति=नयति । भो + अति=भवति । बटो + ऋक्ष=बट-

વ્યા૦ (૧૮) સુધી + ઉપાસ્યઃ માં સુધીનો ઇકાર છે. ઉપા૦નો
ઉકાર અચ્ = પરમાં છે. મધુ = અરિઃ માં ઉકાર ઇ છે. અરિનો અકાર
અચ્ પરમાં છે. ધ્રાતૃ + અંશઃ માં ઋકાર ઇ છે. અંશનો અકાર = અચ્
પરમાં છે. લૃ + આકૃતિમાં લૃ ઇ છે આ = અચ્ પરમાં છે તેથી “ ઇકો
યણચિ ” સૂત્રથી ચારેય ઉદાહરણોમાં યણ-ચ્-વ્-ર-લ્ થવા આવ્યા
પરંતુ “ સ્થાનેઽન્ત૦ ” સૂત્રથી સ્થાન સંરખું આવે તે થાય. ઇકારનું
તાલુસ્થાન છે માટે તાલુસ્થાની ચ્ થઈને સુચ્ વ્ ઉપાસ્યઃ થવા બાદ
“ અઙ્ગી૦ ” નિયમના આધારે, વર્ણો ભેગા થઈને સુદ્યુપાસ્યઃ =
બુદ્ધિશાળી માણસોથી ઉપાસના કરવા યોગ્ય-પ્રભુ, રૂપ અન્યું. તે રીતે,
મધ્વરિઃ માં ઉકારનો વકાર = મધુ નામના દેવના શત્રુ, ધાત્રંશઃ માં
ઋકારનો રકાર = પ્રજાનો અંશ, લાકૃતિઃ માં લૃકારનો લકાર થઈને ચારેય
રૂપો બને છે. તેવી જ રીતે ગૌર્વામચ્છતિ = પાર્વતી આવે છે, તેમાં
ઈકારનો ચ્કાર કુર્વિદમ્ = રકારમાં ઉકાર ઓષ્ઠસ્થાની છે; તેનો ઓષ્ઠ-
સ્થાની લ્કાર, માત્રાજ્ઞા = માતાની આજ્ઞામાં મૂર્ધાસ્થાની ઋકારનો મૂર્ધા-
સ્થાની રકાર, લાકારઃ = લૃકારનો દંતસ્થાની લૃકારનો દંતસ્થાની લકાર,
થઈ મૂળમાં બતાવેલાં રૂપો બને છે.

(૧૯) અર્થ— एच् ना स्थानमां कथं अप्, अव्, आय्,
आव्-आदेशो थाय, अच् परमां होय तो.

નોંદ—शत्रुवदादेशः मित्रवदागमः=આદેશ શત્રુના જેવો છે. આગમ
મિત્રના જેવો છે. દા. ત. ए नी जगाम् अच् थयो છે. માટે अच्-
આદેશ છે તેવી જ રીતે हरेक आदेशोमां समञ्च लेवुं.

વટ+કૃષ્ણઃ=વટવૃક્ષઃ, ગ્લૈ+અતિ=ગ્લાયતિ, નૌ+ઇકઃ=નાવિકઃ,
 મો+ઉકઃ=માવુકઃ । (૨૦) અદેહુ ગુણઃ । ૧।૧।૨ । અત્ એહ
 ચ ગુણસંજ્ઞઃ સ્યાત્ । (૨૧) તપરસ્તત્કાલસ્ય ૧।૧।૭૦ તઃ પરો
 યસ્માત્ સ ચ તાત્પરશ્ચોચ્ચાર્યમાણઃ સમકાલસ્યૈવ સંજ્ઞા સ્યાત્
 (૨૨) આદુગુણઃ । ૬ । ૧ । ૮૭ । અવર્ણાદિચિ પરે પૂર્વપર-
 યોરેકો ગુણાદેશઃ સ્યાત્ । ઉપ+ઇન્દ્રઃ=ઉપેન્દ્રઃ । ગજા+
 ઉદકમ્=ગજોદકમ્ । ગજ+ઇન્દ્રઃ=ગર્જેન્દ્રઃ । રમા+ઈશઃ=
 રમેશઃ । સૂર્ય+ઉદયઃ=સૂર્યોદયઃ । પાઠ+ઉત્સુકઃ=પાઠોત્સુકઃ

વ્યા૦ (૧૬) — હરૈ+અ માં 'રે' માં ઐકાર એચ્ છે, અને અચ્
 પરમાં 'એ' છે, વિષ્ણો+અ માં ઐકાર એચ્ છે, ને અચ્ પરમાં 'એ'
 છે, જૈ+અકઃ માં ઐકાર એચ્ છે, ને અચ્ પરમાં અકનો અકાર છે,
 પૌ+અકઃ માં ઐકાર એચ્ છે ને અચ્ પરમાં અકાર છે, તે ચારેય
 ઉદાહરણોમાં 'એચોડય૦' સૂત્રથી અનુક્રમે એ નો અર્થ હરયે=હરિને
 માટે વિષ્ણવે માં ઐ, નો અર્થ=વિષ્ણુને માટે, નાયકઃ=નેતામાં
 ઐ નો આર્થ, પાવકઃ=અગ્નિમાં, ઐ નો આર્થ નયતિ=તે લઈ
 જાય છે, તેમાં એ નારનો અર્થ વટવૃક્ષઃ=હે વટુક રીંછ છે, તેમાં ઐ
 નો અર્થ, ગ્લાયતિ=તે નાશ થાય છે, (તે ગ્લાતિ પામે છે.) અહીં
 એ નો આર્થ, નાવિકઃ=ખલાસી=માં ઐ નો આર્થ, માવુકઃ=માવવાળો—
 માં ઐ નો આર્થ—પદો ઉદાહરણોમાં આદેશો 'એચો' સૂત્રથી થયેલા છે.

(૨૦) અર્થ—અત્=હત્ । અગર તે એહ=એ, ઐ ની ગુણસંજ્ઞા થાય.

(૨૧) અર્થ—તદાર છે પર નેતાથી, અથવા તદારથી પર
 ખેલાતો જે વર્ણ તે સમકાલનો જ ખેલાક છે. દા. ત. અત્ હોય તો
 હરેય અકાર, આત્ હોય તો દીર્ઘ આકાર સમગ્ર શકાય—તેવી જ
 રીતે અત્, અત્ કત્, ઉત્—યગેરેમાં સમગ્રવું.

(૨૩) ઉરણ્ રપરઃ । ૧ । ૧ । ૫૧ । ઋસ્થાને ચોઽણ્ સ
રપરઃ સન્નેવ પ્રવર્તતે । કૃણ્ + ઋદ્ધિઃ = કૃણ્દિઃ । રાજ
+ ઋષિઃ = રાજર્ષિઃ । વસન્ત + ઋતુઃ = વસન્તર્તુઃ ।

(૧૨) અર્થ—અવર્ણ થકી અચ્ પરમાં હોય તો પૂર્વ ને પરના
સ્થાનમાં ગુણરૂપ એક આદેશ થાય.

વ્યા. (૨૫) ઉપ+ઇન્દ્રઃ માં પકારમાં અકાર અવર્ણ છે ઇન્દ્રઃ નો
પકાર અચ્ પરમાં છે. 'અ' કંઠસ્થાની પૂર્વ છે 'ઇ' તાલુસ્થાની પર
છે. જાનેના સ્થાનમાં મળતો ગુણસંઘાવાળો 'એ' રૂપી એક આદેશ
“આદ્ગુણઃ” સૂત્રથી થઈને ઉપેન્દ્રઃ = ઇન્દ્રનો નાનો ભાઈ, ગજ્ઞા+ઉદ-
કમૂ, આ ને હના સ્થાનસામ્યથી ઓકાઠ, થઈ ને ગજ્ઞોદકમૂ = ગંગાનું
જળ, ગજેન્દ્રઃ શ્રેષ્ઠ હાથીમાં અને ઇ નો ગુણ 'એ', રમેશઃ = વિષ્ણુમાં
અ ને ઇ નો 'એ', સૂર્યોદયઃ = સૂર્યનો ઉદય'માં અને ઉનો 'ઓ', પાઠોત્સુકઃ =
ભણવામાં ઉત્સુક=માં અ, ને હ, નો ગુણ 'ઓ' થઈ ને બધાં રૂપી અને છે.

નોંધ—ઉપમાં અકારનું કંઠસ્થાન છે. ઇન્દ્રના પકારનું તાલુસ્થાન
છે. ગુણસંઘમાં અ, એ, ઓ, ત્રણ આવે છે. તેથી કંઠસ્થાન અને
તાલુસ્થાનવાળો ગુણસંઘક એ જાને અક્ષરોની જગાએ થયેલ છે તે
રીતે સમગ્ર ઉદાહરણોમાં સ્થાન મેળવીને આદેશો કરવા.

(૨૩) અર્થ—ઋકારના સ્થાનમાં થતો જે અણ્ = અ, ઈ, ઉ,
તે 'ર' છે પરમાં જેને એવો થયો હોય છે તે જ પ્રવર્તે (થાય) જે. દા. ન.
ઋની જગાએ અ થાય તો અર, ઇ થાય તો ઇર, ઉ થાય તો ઉર
થાય, 'ર' પ્રત્યાહારથી રૂ ને લૂ જાને લેવાય છે, તેથી હૃની જગાએ
અ થાય તો અહ, ઇ થાય તો ઇહ, ઉ થાય તો ઉહ મૂકાય છે.

વ્યા. (૨૬) કૃણ્+ઋદ્ધિઃ કૃણ્માં રહેલો અકાર અવર્ણ છે, ઋદ્ધિઃનો
ઋ અચ્ પરમાં છે તેથી “આદ્ગુણઃ” સૂત્રથી અ, ને ઋ, નો ગુણ સંઘા-
વાળો અક્ષર 'અ' થયો. જાદ “ઉરણ્ રપરઃ” સૂત્રથી ઋની જગાએ
અણ્ પ્રત્યાહારનો અક્ષર 'અ' થયેલ છે તે રપર અર એ રીતે થયો તે.

(૨૪) વૃદ્ધિરાદૈચ્ ૧ । ૧ । ૧ । આદ્ એચ્ચ વૃદ્ધિસંઘઃ
 સ્યાત્ । (૨૫) વૃદ્ધિરેચિ ૬ । ૧ । ૮૮ । આદેચિ પરે વૃદ્ધિ-
 રેકાદેશઃ સ્યાત્ । ગુણાપવાદઃ । કૃષ્ણ + એકત્વમ્ = કૃષ્ણ-
 કત્વમ્ । ગદ્ગા + ઓષઃ = ગંગૌષઃ । દેવ + દેવૈશ્વર્યમ્ = દેવૈશ્વર્યમ્ ।
 કૃષ્ણ + ઔત્કણ્ઠ્યમ્ = કૃષ્ણૌત્કણ્ઠ્યમ્ । પશ્ચ + એતે = પશ્ચૈતે ।
 તળ્હુલ + ઓદનમ્ = તળ્હુલૌદનમ્ । માધવ + દેવનમ્ = માધવૈવનમ્
 રામ + ઔદાર્યમ્ = રામૌદાર્યમ્ ।

કૃષ્ણદ્ધિઃ = કૃષ્ણની સમૃદ્ધિ રૂપ સિદ્ધિ અન્ય છે. તેની જ રીતે રાજધિઃ =
 શ્રેષ્ઠ ગજામાં આ ને કદનો ગુણ્ય ૨૫૨ 'અર્' ને વસન્તર્તુઃ = વસન્ત ઋતુમાં
 પણ અ ને કદનો ગુણ્ય ૨૫૨ અર્ થઈને રૂપો સિદ્ધિ પાને છે.

(૨૬) અર્થ-આત્ = દીર્ઘ આઠાર એચ્ = એ, ઔની વૃદ્ધિ સંગ્રા
 થાય.

(૨૫) અર્થ-અવર્ણુ થકી એન્ પરમાં આવે તો પૂર્વપરના
 સ્થાનમાં વૃદ્ધિરૂપ એક આદેશ થાય. ગુણાં આ સૂત્ર "આદ્ગુણઃ"નો
 બાધ કરે છે.

વ્યા. (૨) કૃષ્ણ+એકત્વમ્ નાં પૂર્વ ણમાં અકાર છે. એકંતો
 એકાર પરમાં છે અ, એનું સ્થાન મળતાં પાનેની જગ્યાએ વૃદ્ધિસંઘાવાળો
 એ વૃદ્ધિરેચિ સૂત્રથી થઈને કૃષ્ણકત્વમ્ = હે કૃષ્ણ આપતું એકત્વ
 રૂપ પાને છે. ગંગૌષઃ = ગંગાનો પ્રવાહ = ને. અહીં આ ને ઓ ની વૃદ્ધિ
 ઔ, દેવૈશ્વર્યમ્ = દેવતું દેવશ્રીમાં અ ને એની વૃદ્ધિ એ, કૃષ્ણૌત્કણ્ઠ્યમ્ =
 કૃષ્ણની ઉત્કંઠામાં અ ને ઔ ની વૃદ્ધિ ઔ "વૃદ્ધિરેચિ" સૂત્રથી થાય છે,
 પશ્ચૈતે = આ પાંચ, અહીં અ ને એની વૃદ્ધિ ને, તળ્હુલૌદનમ્ = એ ખાનો ભાત,
 અહીં અ ને ઔની વૃદ્ધિ ઔ, માધવૈવનમ્ = હે માધવ તારી ચઢતી થાય,
 અહીં અ ને એની વૃદ્ધિ એ, રામૌદાર્યમ્ = રામની ઉદારતા-માં અ ને ઔની
 વૃદ્ધિ ઔ આ સૂત્રથી થઈને મૂળમાં આપેલા બધાં રૂપો પાને છે.

(૨૬) અકઃ સર્વર્ણે દીઃ । ૬ । ૧ । ૧૦૧ । અકઃ
સર્વર્ણે-અચિ પરે પૂર્વપર્યોદીર્ઘે એકાદેશઃ સ્યાત્ । દૈત્ય +
અરિઃ=દૈત્યારિઃ । શ્રી + ઈશઃ=શ્રીશઃ । વિષ્ણુ + ઉદયઃ=
વિષ્ણુદયઃ । હોતૃ + ક્કારઃ=હોતૃકારઃ । મુર + અરિઃ=
મુરારિઃ । માનુ + ઉદયઃ=માનુદયઃ । લક્ષ્મી + ઈશઃ=
લક્ષ્મીશઃ ।

(૧૧) અર્થ—અક્ષી સર્વર્ણ અન્ પર્મા આવે તો પૂર્વપરના
સ્થાનમાં દીર્ઘ ૩૫ એક આદેશ થાય.

વ્યા. (૨૬)—દૈત્ય + અરિઃ માં ત્યમાં અ અક્ષ છે અરિઃનો અ
સર્વર્ણ અન્ પર્મા છે. તેથી બન્ને અની જગાએ ' અકઃ૦' સૂત્રથી
સર્વર્ણદીર્ઘ આ અર્થ દૈત્યારિઃ = દૈત્યેના શત્રુ, ૩૫ બને છે શ્રીશઃ=
લક્ષ્મીના પતિ=માં બન્ને દીર્ઘ ઉકારેનો સર્વર્ણ દીર્ઘ ઈ, વિષ્ણુદયઃ=
વિષ્ણુનો ઉદય=માં બન્ને હ્રસ્વ ઉકારેનો સર્વર્ણ દીર્ઘ ઉકાર, હોતૃકારઃ=
હોતાનો ક્કાર=માં બન્ને હ્રસ્વ ક્કારેનો દીર્ઘ ક્કાર, થઈને તે રૂપે
આ સૂત્રથી સિદ્ધ બને છે. તેવી જ રીતે મુરારિઃ= મુર નામના દૈત્યના
શત્રુ=માં બન્ને અનો આ, માનુદયઃ= સૂર્યનો ઉદય=માં બન્ને ઉકારેનો
દીર્ઘ ઉકાર, લક્ષ્મીશઃ= લક્ષ્મીના પતિ=માં બન્ને ઈકારેનો દીર્ઘ ઈકાર
આ સૂત્રથી થાય છે.

નોટ—અહીં હ્રસ્વ સમ્પત્તીય સ્વર પછી દીર્ઘ સમ્પત્તીય સ્વર આવે
તો પણ અથવા દીર્ઘ સમ્પત્તીય સ્વર પછી હ્રસ્વ સમ્પત્તીય સ્વર આવે
તો પણ દીર્ઘ થાય, કા ત. અ+આ=આ, આ+અ=આ, ઇ+ઈ=ઈ, ઈ+ઈ=ઈ,
ઉ+ઉ=ઉ, ઊ+ઉ=ઉ, ક્ક+ક્ક=ક્ક, ક્ક+ક્ક=ક્ક, લ હ્રસ્વ છે પણ દીર્ઘ
નથી તો લ+લ્લ=ની જગાએ પણ દીર્ઘ ક્ક જ મૂકાય કેમકે “ક્કલ્લર્ણઃ”
એ વાર્તિકથી બન્નેની સર્વર્ણસંગા છે.

(૨૭) एङः पदान्तादति । ६ । १ । १०९ ।
 पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमैकादेशः स्यात् । हरे + अव =
 हरेऽव । विष्णो + अव = विष्णोऽव, स्थले + अव = स्थलेऽव ।
 कृष्णो + अहम् = कृष्णोऽहम् ।

(૨૮) दूराद्धूते च । ८ । २ । ८४ । दूरात् हूते (सम्बोधने)
 वाक्यस्य टेः प्लुतो वा । (२९) प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।

(૨૭) અર્થ-પદના અન્તમાં આવેલા એ, ઓ પછી હરવ અક્ષર
 પરમાં આવે તો પૂર્વ 'એ કે ઓ.' અને પર અ આવે તો પાનની
 જગાએ પૂર્વના જેવો એક આદેશ થાય.

વ્યા૦ (૨૭) હરેઽવ, વિષ્ણોઽવ, પાનમાં અનુક્રમે એ, ઓ પછી
 હરવ અક્ષર આવેલ છે તેથી "એઃ પદાં" સૂત્રથી એ+અને એ, ઓ+
 અ=ને એ આદેશ થયેલ છે-અક્ષર, એકાર, એકારમાં મળી ગયેલ છે.
 તેને જણાવવા માટે (ડ) અવઅહ ચિહ્ન મૂકેલું છે. હે હરિ, હે વિષ્ણુ
 મારું રક્ષણ કરો એ અર્થ છે.

(૨૮) અર્થ-દૂરથી બોલાવવામાં વાક્યના પ્રિસંગક સાગતી
 પ્લુત સંજ્ઞા વિકલ્પે થાય.

(૨૯) અર્થ-પ્લુત અને પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞાવાળા (પદો) અન્ત પરમાં
 આવે તો તેમનો નિત્ય પ્રકૃતિભાવ થાય. નોટ-પ્રકૃતિભાવ=જેવું રૂપ
 હોય તેવું જ રહે-અર્થાત્ સંજ્ઞા થાય નહીં.

વ્યા૦ (૨૯) આગ્રહ કૃષ્ણ અન્ત ગૌઘરતિ=હે કૃષ્ણ અહીં ગાય
 ચરે છે. અહીં વાક્યમાં કૃષ્ણ ના અક્ષરની 'અચોડન્યાદિ ટિ' (મૂળમાં
 સૂત્ર નથી.) આ સૂત્રથી ટિ સંજ્ઞા કર્યા બાદ 'દૂરાદ્ધૂં' સૂત્રથી
 અક્ષરની પ્લુત સંજ્ઞા થયા બાદ 'પ્લુત૦' સૂત્રથી અન્ત નો અ અન્ત

દા.૧।૧૨૫ । એત્તચિ પ્રકૃત્યા સ્યુઃ । આગચ્છ કૃષ્ણ ૩ અત્ર
 ગૌશ્વરતિ । (૩૦) ર્દ્વદેદ્વિવચનં પ્રગૃહ્યમ્ । ૧ । ૧ । ૧૧
 ર્દ્વદેદન્તં દ્વિવચનં પ્રગૃહ્યં સ્યાત્ । હરી + एतौ । विष्णू + इमौ ।
 गङ्गे + अम्, धनुषी + एते । मानू + उदयते । कुले + उत्कृष्टे
 इत्यच्-संधिः ।

પરમા હોવાથી પ્રકૃતિભાવ (પ્રગાણે) થયો. નહીં તે નહીં અને
 અને " અકઃ સં " સૂત્રથી દીર્ઘ આ યર્ષ ગત. નોટ—એકમાત્રો
 મવેદહસ્વો દ્વિમાત્રો દીર્ઘ ઇચ્ચતે । ત્રિમાત્રાતુ પ્લુતો જ્ઞેયો વ્યજનં ચાર્ધમાત્ર-
 કમ્ । એ વચનના આધારે 'હુનતુ' નિશાન સૂચવવા માટે કૃષ્ણ પાદ
 ૩ અંક મૂકેલો છે.

(૩૦) અર્થ—મકારાન્ત, ઐકારાન્ત અને એકારાન્ત દ્વિવચનની
 અચ્ પદગાં રહેતાં પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા થાય.

વ્યા.૦ (૩૦) હરી+एतौ આ એ હરી=માં ર્દ્વદેદન્તં દ્વિવચન હરી
 છે, અચ્ પદમાં એ, છે, તેથી " ર્દ્વદેં " સૂત્રથી હરીની પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા
 યર્ષ ને " પ્લુતં " સૂત્રથી પ્રકૃતિભાવ થયો, માટે " ર્દ્વકોડસવર્ણં " (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી દ્વૃગ્ થયો નહીં. વિષ્ણુ+इमौ=આ એ વિષ્ણુ-
 =માં ઉકારાન્ત દ્વિવચન હોવાથી વિષ્ણુ ની પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા હરી, પ્રકૃતિ-
 ભાવ વિપર પ્રગાણે થયો છે. માટે " ર્દ્વકો વગ " સૂત્રથી પણ થયો નહીં,
 ગંગે અમ્=એ મંગાણ=માં, એકારાન્ત દ્વિવચન હોવાથી પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા
 હરી પ્રકૃતિભાવ થયો છે, જેથી " एङः पदान् " સૂત્રથી પૂર્વારૂપ ન થયું.
 તેવી જ રીતે ધનુષી+एतौ, માનૂ+उदयते, કુલે+उत्कृष्टે માં પણ પ્રગૃહ્ય સંજ્ઞા
 હરી, પ્રકૃતિભાવ કરવો, તેથી ૧-ઉકારાન્તમાં પણ, ૨-ગમાં સવર્ણ-
 દીર્ઘ, ૩-ગમાં અવ્ આદેશ થયા નહીં.

એ પ્રમાણે અચ્ સંધિ પૂરા થઈ

॥ अथ हल्संघिः ॥

૪૫૦

(૩૧) સ્તોઃ શ્ચુના શ્ચુઃ । ૮૧૪૧૮૦ । સકારતવર્ગયોઃ શકાર-
ચવર્ગાભ્યાં યોગે શકારચવર્ગો સ્તઃ રામસ્ + શેતે = રામશ્શેતે ।
રામસ્ + ચિનોતિ = રામશ્ચિનોતિ । સત્ + ચિત્ = સચ્ચિત્ ।
શાર્ક્ષિન્ + જય = શાર્ક્ષિજય । કૃણ્ + ચપલઃ = કૃણશ્ચપલઃ ।
ગ્રામાત્ + ચલિતઃ = ગ્રામાચ્ચલિતઃ । (૩૨) જ્ઞલાં જશોઽન્તે ।
૮૧૨૩૯ । પદાન્તે જ્ઞલાં જશઃ સ્યુઃ । વાક્ + ઈશઃ = વાગીશઃ ।
મન્ + આગમનમ્ = મદાગમનમ્ । (૩૩) યરોઽનુનાસિકોઽનુના-

(૩૧) અર્થ-સકાર અને તવર્ગ (ત-થ-દ-ધ-ન)નો શકાર
અવર્ગ (ચ-છ-જ-ઝ-ઞ)ની સાથે યોગ હોય તો, સકાર અને ત-
વર્ગની જગાએ શકાર અને અવર્ગ થાય.

૦૫૧૦ (૩૧)-રામસ્ + શેતે = રામ સ્ + જય છે-માં સ્કારને
શેતેના શકારનો યોગ છે તેથી “સ્તોઃ શ્ચુઃ” સૂત્રથી સ્ નો જ્ થઈ
રામશ્શેતે ૩૫ થનું છે. રામશ્ચિનોતિ = રામ એકું કરે છે. અહીં પણ
સ ને ચ વર્ગનો યોગ હોવાથી આ સૂત્રથી સ્ નો જ્ થયેલ છે. સચ્ચિત્ =
સત્સંજ્ઞાની જ્ઞાન-માં ત્કારનો ચકાર, અને શાર્ક્ષિજય = હે ધનુર્ધારી પ્રભુ-
માં ત્કારનો જ્ઞકાર, અને કૃણશ્ચપલઃ = કૃણ અપલ છે, માં સ્ નો જ્
“સ્તોઃ શ્ચુઃ” સૂત્રથી થયેલો છે. ગ્રામાચ્ચલિતઃ = ગામમાંથી આવ્યો ગયો,
અહીં પણ ત નો ચ્ આજ સૂત્રથી થયેલ છે.

(૩૨) અર્થ-પદના અન્તમાં રહેલા જ્ઞલાની જગાએ જશ્ થાય.

૦૫૧૦ (૩૨) વાક્ + ઈશઃ = વૃહસ્પતિ, અહીં પદાન્તે જ્ઞલ ક્કાર
છે. તેનો સ્થાન સામ્યથી, જશ્ = જ્ “જ્ઞલાં” સૂત્રથી થયો છે, તેમજ
મદાગમનમ્ = મારું આગમન = માં જ્ઞલ્ = ત્ છે, તેનો જશ્ = દ્ થયો છે.

સિકો વા । ૮।૪।૪૫ । યરઃ પદાન્તસ્યાનુનાસિકે પરેડ્નુના-
સિકો વા સ્યાદ્ । એતદ્ + મુરારિ = એતન્મુરારિઃ । વાક્ + મધુ =
વાક્મધુ । સત્ + મનોહરમ્ = સન્મનોહરમ્ । ઉદ્ + માનમ્ = ઉન્મા-
નમ્ । ક્રઙ્ + મન્ત્રઃ = ક્રઙ્મન્ત્રઃ । (૩૪) સ્વરિ ચ । ૮।૪।૫૫
સ્વરિ પરે જ્ઞલાં ચરઃ સ્યુઃ । અસ્મદ્ + પુત્રઃ = અસ્મદ્પુત્રઃ ।

(૩૩) અર્થ-પદાન્ત યરના સ્થાનમાં અનુનાસિક પર રહેતાં
અનુનાસિક વિકલ્પે થાય, નોટ-પૂર્વમાં જે વર્ગનો અક્ષર હોય, તેના
જ વર્ગનો (જ્ જ્ઞ ન્ ન્મ માંથી) થાય.

વ્યા. (૩૩) એતદ્ + મુરારિઃ = આ કૃષ્ય છે. અહીં પદાન્ત યર-
દ્ છે. મુરારિઃનો મ્ અનુનાસિક પરમાં છે, માટે “યરોડ્નુ” સૂત્રથી
દ્ નો ન્ અનુનાસિક વિકલ્પે થયો, અનુનાસિક આદેશ ન થાય, ત્યારે
એતદ્મુરારિઃ એમ જ રહે. વાક્ + મધુ = વાળીની મીઠાશ = ના ક્ નો અનુ-
નાસિક ક્ થયો છે.

સન્મનોહરમ્ = સારી વસ્તુ સુંદર લાગે છે, અહીં ત્ નો ન્,
ઉન્માનમ્ = જિંથું માપ-માં દ્ નો ન્, ક્રઙ્મન્ત્રમ્ ક્રઙ્વેદનો મંત્ર = માં,
ક્ નો ક્ થયેલો છે. દરેક ઉદાહરણોમાં ‘યરોડ્નુ’ સૂત્રથી જ
અનુનાસિક થયો છે.

(૩૪) અર્થ સ્વર = ખરૂ પ્રલાહારનો અક્ષર પરમાં આવે તો,
જ્ઞ નો ચરૂ થાય.

વ્યા. (૩૪) અસ્મદ્ + પુત્રઃ = મારો પુત્ર, અહીં જ્ઞલ દ્વાર છે
સ્વર પરમાં પુત્રનો પકાર છે તેથી દ્ નો ત્ “સ્વરિ ચ” સૂત્રથી થયો.
તેથી જ રીતે ષડ્માન્તઃ માં દ્ નો દ્ થઈ ષડ્માન્તઃ, ઉદ્ + માનમ્ = માં
દ્ નો ત્ થઈ ઉદ્માનમ્ વગેરે ઉદાહરણો અને શકે છે.

(૩૫) મોડુસ્વારઃ । ૮।૩।૨૩ । માન્તસ્ય પદસ્યાનુસ્વારો હલિ પરે । હરિમ્ + વન્દે = હરિં વન્દે । ગ્રામમ્ + ગચ્છતિ = ગ્રામં ગચ્છતિ । કૃષ્ણમ્ + નમતિ = કૃષ્ણં નમતિ । (૩૬) નશ્વાપદાન્તસ્ય ઙ્ગલિ । ૮।૩।૨૪ । નસ્ય મસ્ય ચાપદાન્તસ્ય ઙ્ગલિ પરે-ડુસ્વારઃ । યશાન્ + સિ = યશાંસિ । વાસાન્ + સિ = વાસાંસિ । આક્રમ્ + સ્યતે = આક્રંસ્યતે । પ્રણમ્ + સ્યતે = પ્રણંસ્યતે । (૩૭) અનુસ્વારસ્ય યયિ પરસર્વર્ણઃ । ૮।૪।૫૮ । અપદાન્ત-સ્યાનુસ્વારસ્ય યયિ પરે પરસર્વર્ણઃ સ્યાત્ । શાં + તઃ = શાન્તઃ

(૩૫) અર્થ-મ્ કાર અન્તમાં છે તે ૥ પદનો અનુસ્વાર થાય હલ્ પરમાં હાય તે.

વ્યા૦ (૩૫) હરિમ્ + વન્દે = હરિને પ્રણામ કરું છું, અહીં હરિમ્ મહાદાન્ત પદ છે-વકાર-હલ-પરમાં છે તેથી “ મોડુ” સૂત્રથી મ્ નો અનુસ્વાર થઈ હરિ વન્દે ૩૫ બને છે, તેવી જ રીતે ગ્રામં ગચ્છતિ = ગ્રામ પ્રત્યે જાય છે, કૃષ્ણં નમતિ = કૃષ્ણ પ્રભુને નમે છે, બન્ને જગાએ મ્ નો અનુસ્વાર આ સૂત્રથી થયો છે.

(૩૬) અર્થ-પદના છેડે નહીં રહેલા ન્, અને મ્ નો ઙ્ગ-પઃમાં આવે તે તેમનો અનુસ્વાર થાય.

વ્યા૦ (૩૬) યશાન્ + સિ = યશ્, વાસાન્ + સિ = વશ્-અ-નેમાં અપદાન્ત વકાર છે. મ્ કાર-હલ પરમાં છે તેથી ‘ નશ્વા’ સૂત્રથી ન્ નો અનુસ્વાર થઈ, યશાંસિ, વાસાંસિ ૩૬ બનેલાં છે તેવી જ રીતે આક્રંસ્યતે = તે આક્રમણ કરશે, પ્રણંસ્યતે = તે પ્રણામ કરશે, બન્નેમાં અપદાન્ત મ્ કારનો અનુસ્વાર આ સૂત્રથી થયેલો છે.

(૩૭) અર્થ-પદના અન્તે નહીં રહેલા અનુસ્વાર પછી યય્ આવે તે તેનો પરસર્વર્ણ પછીના અક્ષરને મળતા સર્વર્થ અક્ષરો થાય.

અં + કિતઃ = અક્ષિતઃ । અં + ચિતઃ = અચ્ચિતઃ । કું + ઠિતઃ =
 કુઠિતઃ । ગ્રં + થઃ = ગ્રન્થઃ । દાં + તઃ = દાન્તઃ । ગું + ફિતઃ =
 ગુમ્ફિતઃ । (૩૮) ડમો હ્રસ્વાદચિ ડમુણ નિત્યમ્ । ૮।૩।
 ૩૨ । હ્રસ્વાત્પરો યો ડમ્ તદન્તં યત્પદં તસ્માત્પરસ્યાચો નિત્યં
 ડમુદ્ (હુદ્, ણુદ્, નુદ્) સ્યાત્ ।

વ્યા૦ (૩૭) શામ્+તઃમાં અહીં “નશ્વાપદાં” મૂળથી મ્કારનેા
 અનુસ્વાર થયા બાદ જ્ઞાન+તઃમાં અપદાન્ત અનુસ્વાર જ્ઞાં ઉપર છે. યસુ-
 તકાર પરમાં છે, તથા “અનુસ્વારસ્ય” સૂત્રથી પર તકારને મળતો
 સપર્શ અક્ષર ન્કાર થઈ ને જ્ઞાન્તઃ રૂપ બને છે. અક્ષિતઃ માં મ્કારનેા
 ઉપરના સૂત્રથી અનુસ્વાર કરીને આ સૂત્રથી પરસવર્ણ-ઙ્કાર, અચ્ચિતઃ
 માં મૂનો અનુસ્વાર કરી, તેનો પરસવર્ણ-જ્ઞકાર, કુઠિતઃમાં મૂનો
 અનુસ્વાર કરી તેનો પરસવર્ણ ણ્કાર, ગ્રન્થઃ ને દાન્તઃમાં મૂનો અનુસ્વાર
 કરી, તેનો પરસવર્ણ-ન્કાર ગુમ્ફિતઃમાં મૂનો અનુસ્વાર કરી, તેનો પર-
 સવર્ણ મ્કાર-અનાવીને રૂપો ઉપર પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

નોટ—જ્યાં “મોડનુસ્વારઃ” મૂળ લાગે ત્યાં “વા પદાન્તસ્ય”
 સૂત્રથી પરસવર્ણ વિરૂપે થાય, (આ સૂત્ર મૂળમાં નથી) અને જ્યાં
 “નશ્વાપદાં” સૂત્ર લાગે ત્યાં “અનુસ્વા” સૂત્રથી પરસવર્ણ થાય.

(૩૮) અર્થ-હ્રસ્વથી પર જે ડમ્ (હ્ ણ મ) તે છે અન્તે જેના
 એવું જે પદ તેમાંથી પર જે અચ્ તેને ‘ડમુદ્’નો આગમ થાય.
 નોટ—“સંજ્ઞાયાં કૃતં દિત્વં સંજ્ઞિભિઃ સમ્બન્ધતે” એ નિયમ પ્રમાણે ડમ્
 સંજ્ઞા છે તેમાંથી દેહકારની ઇત્સંજ્ઞા કરવી, તેથી તે દિત્વ હોવાથી પોતાના
 સંજ્ઞી-હ્, ણ, ન, તી સાથે સંગત્ય રાખે છે. માટે મૂળમાં (હુદ્ ણુદ્
 નુદ્) એમ કૌંસમાં આપેલું છે.

વ્યા૦ (૩૮) પ્રત્યહ+આત્મા=અન્તરાત્મા, અહીં હ્કાર છે, તે

પ્રત્યઙ્ + આત્મા = પ્રત્યઙ્ગાત્મા । સુગ્ + ઈશઃ = સુગ્-
 ણીશઃ । સન્ + અચ્યુતઃ = સન્નચ્યુતઃ । (૩૯) છે ચ । ૬।૧।
 ૭૩ । હ્રસ્વસ્ય છે પરે તુક્ સ્યાત્ । શિવ + છાયા = શિવચ્છાયા
 ઇતિ હલ-સંધિઃ ॥

હમ્ છે, ને હ્રસ્વ ત્યમાં રહેલો અકારથી પર છે, પ્રત્યઙ્ આખું પર છે.
 તેથી પર = અચ્-આત્માનો આકાર છે, માટે જાને હુદનો આગમ “હમો-
 હ્રસ્વાન્” સૂત્રથી થયો. હુદમાં ટની ઇતસંજ્ઞા અને લોપ કર્યા બાદ
 “આચ્યન્તૌ ટકિતૌ” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી હુદ ટિટ હોવાથી આત્માના
 આકારની પહેલાં મૂકવામાં આવેલો છે. તેથી પ્રત્યઙ્ગાત્મા ૩૫ સિદ્ધ
 બન્યું છે. આ પ્રમાણે સુગ્ગ્ણીશઃ = મોટો ગણિતશાસ્ત્રી = માં પણ ગ્-હમ્
 છે, તેથી પર ઈશઃના પ્રકારને ગુદ્ થયેલો છે. અને તે ટિટ છે, માટે
 પ્રથમ મૂકેલો છે. સન્નચ્યુતઃ = મહાત્મા કૃષ્ણ પ્રભુમાં અચ્યુતના અકારને
 ગુદ્ થયેલો છે, અને તે ઉપરની માફક પહેલો મૂકેલો છે. નોટ-આગમ
 મિત્રના જેવો છે અને તે ટિટ છે માટે જ આદિમાં મૂકેલો છે, હુદ-
 વગેરેમાં ઉકાર ખોલવા માટે જ છે. ને ટકાર ઇતસંજ્ઞા છે.

(૩૯) અર્થ-હ્રસ્વને છકાર પર રહેતાં તુક્નો આગમ થાય.

૦૫।૦ (૪૯) શિવ+છાયામાં વકારમાં રહેલો અકાર હ્રસ્વ છે. અને
 છાયાનો છકાર પરમાં છે તેથી “છે ચ” સૂત્રથી તુક્નો આગમ થાય,
 તુક્માં ઉકારની ઇતસંજ્ઞા થતી હોવાથી “આચ્યન્તૌ” સૂત્રથી શિવના
 અકાર પછી તુક્ મૂકયો, તેથી શિવ+છાયા બન્યા બાદ “સ્તોઃ પ્ચુનઃ”
 સૂત્રથી તુનો ચ્ થઈ ને શિવચ્છાયા = શંકરની છાયા ૩૫ બને છે.

શિવ+છાયામાં તુનો “સરો જડો” સૂત્રથી ટ્કાર કર્યા બાદ
 “સરિ ચ” સૂત્રથી ટ્કારને ટ્કાર કર્યા પછી “સ્તોઃ પ્ચુન” સૂત્રથી
 તુનો ચ્ કરીને પણ શિવચ્છાયા ૩૫ બની શકે છે. ખરું ૩૫ તો આ
 રીતે સિદ્ધ થાય છે.

એ પ્રમાણે હલસંધિ પૂરી થઈ.

॥ अथ विसर्गसन्धिः ॥

(४०) स-सजुषोः रुः । ८।२।६६। पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात् । (४१) खरवसानयोर्विसर्जनीयः । ८।३।१५। खर अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः स्यात् । (४२) विसर्जनीयस्य सः । ८।३।३४। खरि परे विसर्जनीयस्य सः स्यात् । विष्णुस् + त्राता, सस्य रुः, अनुबन्धलोपे रेफस्य विसर्गे विष्णु-स्त्राता । (४३) अतोरोरप्लुतादप्लुते । ६।१।११३। अप्लुतादतः परस्य रोः-उः स्यात् अप्लुतेऽति परे । शिवस् + अर्च्यः रुत्वे, उत्वे, गुणे पूर्वरूपे च = शिवोऽर्च्यः ।

(४०) अर्थ-पदान्त सकारનો અને સજુષના ષ્કારનો ટુકાર થાય.

(૪૧) खर पर रहेतां અને अवसानमा पदान्त रेफનો विसर्ग થાય.

(૪૨) અર્થ-વિસર્ગનો સકાર થાય खर-पर रहेतां. सकारनो रु करवो, टु माथी उकारनी छसंज्ञा અને લોપ કરવા, પછી રેફનો विसर्ग થાય માટે मूળमा सस्य...विसर्गे ओम वप्पुं છે.

વ્યાખ (૪૦-૪૨) વિષ્ણુસ્+ત્રાતા=વિષ્ણુ અગવાન રક્ષણ કરનાર છે-અહીં 'સસજુષોઃ૦' સૂત્રથી સૂ નો રુ ક્યાં બાદ અનુશંધ-ઉકારનો લોપ કરી, વિષ્ણુ+ત્રાતા માં, તકાર ખરૂ પરમાં હોવાથી 'खरवसा०' સૂત્રથી રેફનો विसर्ग કરી વિષ્ણુ+ત્રાતા અન્યા બાદ 'विसर्जनी०' સૂત્રથી विसर्गનો સૂ કરી વિષ્ણુત્રાતા રૂપ બને છે.

(૪૩) અર્થ-પ્રત્યુત્તર બિન્ન હ્રસ્વ અકારથી પર ઉકાર છસંજ્ઞા રેફનો ઉકાર થાય, પ્લુત બિન્ન હ્રસ્વ અકાર પરમાં હોય તો.

વ્યાખ (૪૩) शिवस् + अर्च्यः शिव पुज्जना થોગ્ય છે. અહીં

एवम्-शुद्धोऽहम् । बुद्धोऽस्मि । छात्रोऽयम् । (४४) हशि च
 ६।१।११४। अष्टुतादतः परस्य रोः-उः स्यात् हशि परे ।
 शिवस् + वः द्यः । सस्य स्त्वे, उत्वं, गुणः=शिवो वन्द्यः । एव-
 म्-रामो वदति । छात्रो गच्छति । कृष्णो जयति । काको
 दीयते । कर्णो ददाति । व्यासो ब्रूते । (४५) सोमगो-अवो-

“ससजुषोः” सूत्रથી સ્ નો રુ કરી ઉકારનો અનુઅંશ લોપ કર્યા
 બાદ “અતો રોઃ” સૂત્રથી રેફનો ઉકાર કર્યો. શિવ+અ+વઃદ્યઃ અન્યા
 બાદ “આદગુણઃ” સૂત્રથી અ ઉ નો ગુણ ઓ થયા પછી “અઃ પદા”
 સૂત્રથી પૂર્વરૂપ એકાદેશ થઈ શિવોઽર્ચ્યઃ રૂપ બને છે.

एवम् = એ પ્રમાણે શુદ્ધસ્ + અહમ્, બુદ્ધસ્ + અસ્મિ, છાત્રમ્
 અયમ્માં ત્રણેય સંકારનો “સસજુષોઃ” સૂત્રથી રુ, ઉકારનો અનુઅંશ
 લોપ, રેફનો “અતો રોઃ” સૂત્રથી ઉકાર “આદગુણઃ” સૂત્રથી અ+નો
 ગુણ ઓ થઈ “અઃ પદા” સૂત્રથી પૂર્વરૂપ એકાદેશ થઈ શુદ્ધોઽહમ્,
 બુદ્ધોઽસ્મિ; છાત્રોઽયમ્ રૂપો અન્યા છે.

(૪૪) અર્થ-પ્લુતચિન્ન હોય. અકારથી પર ઉકાર બંધન
 રેફનો ઉકાર થાય હજુ પરમા હોય તો.

આ. ૧૦ (૪૪) શિવસ+વઃદ્યઃ=શિવ વંદન કરવા યોગ્ય છે. અહીં
 “સસજુષોઃ” સૂત્રથી સંકારનો ઉકાર ઉકારનો અનુઅંશલોપ કરી “હશિ
 ચ” સૂત્રથી હજુ વકાર પર હોવાથી રેફનો ઉકાર કરી “આદગુણઃ”-
 થી ગુણ થઈ શિવોવન્દ્યઃ રૂપ બને છે. તે ગણ્યાવવા માટે મૂળમાં
 સસ્ય ..ગુણઃ એમ લખ્યું છે. એવમ્=એ રીતે રામો વદતિ=રામ બોલે
 છે. છાત્રો ગચ્છતિ=છાત્ર જાય છે. કાકોદીયતે=કાકડો બેસે છે. કૃષ્ણો
 જયતિ=કૃષ્ણ જીતે છે. કર્ણો દદાતિ=કર્ણ આપે છે. વ્યાસો બ્રૂતે=વ્યાસજી
 કહે છે. દરેક ઉદાહરણોમાં સંકારનો ઉકાર, ઉકારનો અનુઅંશલોપ,
 રેફનો ઉકાર, પછી ગુણ થઈ ને ઉપર મુગ્ધ રૂપો બને છે.

અપૂર્વસ્ય યોડશિ । ૮।૩।૧૭ । एतत् पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि
परे । देवा इह । एवम्-छात्रा आगच्छन्ति । वीरा उत्सहन्ते ।
देवा एधन्ते । भोस्, भगोस्, अधोस्, इति सकारान्ता
निपाताः तेषां रोर्यत्वे कृते । (४६) हलि सर्वेषाम् । ८।३।२२
भो-भगो-अधो-अ-पूर्वस्य यस्य लोपः स्यात् हलि । भो

(૪૫) અર્થ—ભો, ભગો, અધો, અને અકાર પૂર્વમાં હોય એવા
ઉકાર ઇત્સંસક રેફનો યુકાર થાય અશ્ પરમાં હોય તો.

૦૫૧૭ (૪૫) દેવ+ન+ર=હે દેવો અહીં આવો, “સસજુવોઃ”
સૂત્રથી સકારનો ટુકાર, ઉકારનો અનુગંધ લોપ કરી “ભો ભગોઃ” સૂત્રથી
આકાર પૂર્વ હોવાથી અને રેફનો ઇકાર અશ્ પરમાં હોવાથી રેફનો યુ
કરી “લોપઃ શાકલ્યસ્ય” સૂત્રથી ય્નો વિકલ્પે લોપ કરી દેવા રેફ લોપ
ન થાય ત્યારે દેવાયિહ એમ એ રૂપો અને છે-શંકા અહીં પ્રથમ ઉદાહરણમાં
આનંદનો શુભ થવા આવે, જવાન-“પૂર્વત્રાસિદ્ધમ્” સૂત્રથી યુકારનો
લોપ અસિદ્ધ કરવાથી શુભ ન થયો આવી રીતે છાત્રા આગચ્છન્તિ=
વિદ્યાર્થીઓ આવે છે, વીરા ઉત્સહન્તે=વીર પુરુષો ઉત્સાહ ધરાવે છે.
દેવા એધન્તે=દેવો અધ્યુદય પામે છે. આ ત્રણે રૂપો દેવા રેફની માફક
જ અને છે. ભોસ્=ભોસ્, ભગોસ્, અધોસ્ એ સકાર મેના અન્તે
છે તેવા નિપાતો છે. તેવાં તેમના સકારનો ટુકાર કર્યા બાદ પત્ત
(૫કાર) કરેલો.

(૪૬) અર્થ—ભો, ભગો, અધો અને અકાર પૂર્વમાં હોય
એવા ય્નો લોપ થાય હલ પરમાં હોય તો.

૦૫૧૮ (૪૬) ભો+ન+દેવાઃ=હે દેવો, ભગો+ન+મસ્તે=હે પ્રભુ આપને
પ્રણામ. અધો+ન+સહિ=હે પાપી દૂર જા, દેવામ્ નમન્તિ=દેવો પ્રણામ કરે છે.
આરેય ઉદાહરણ ‘સસજુવોઃ’ સૂત્રથી ય્નો ર, ઉકારનો અનુગંધ લોપ કરી

દેવાઃ?। ભગો નમસ્તે। અઘો યાહિ। દેવા નમન્તિ। ધાર્મિકા
વર્ધન્તે। ભક્તા ભજન્તિ। બાલા રમન્તે। યાજ્ઞિકા યાન્તિ।
વિપ્રા દયન્તે। (૪૭) રો રિ રેફસ્ય રેફે પરે લોપઃ સ્યાત્।
(૪૮) ઢૂલોપે પૂર્વસ્ય દીર્ઘોઽણઃ। દા૩।૧૧૧। ઢૂ-રેફયોઃ-
લોપનિમિત્તયોઃ પરતઃ પૂરસ્યાણો દીર્ઘઃ સ્યાત્। પુનર્ +
રમતે। પુના રમતે। હરિર્ + રમ્યઃ=હરી રમ્યઃ। શમ્ભુર્ +
રાજતે=શમ્ભૂ રાજતે।

‘ભોભગો’ સૂત્રથી રૂ નો ચૂ કર્યા પછી ‘હલિ સર્વે’ સૂત્રથી રૂને લોપ
થઈ ભો દેવાઃ, ભગો નમસ્તે અઘો યાહિ, દેવા નમન્તિ, રૂપો બનેલાં છે.
ધાર્મિકા વર્ધન્તે=ધાર્મિક માણસો ઉન્નતિ પામે છે, ભક્તા ભજન્તિ=
ભક્તો સેવા કરે છે. બાલા રમન્તે=છોકરાં રમે છે, યાજ્ઞિકા ગચ્છન્તિ=
યાજ્ઞિકો=કર્મકાંડી બ્રાહ્મણો ગય છે. વિપ્રા દયન્તે=બ્રાહ્મણો વિદ્યારૂપી
દાન આપે છે. (દય ધાતુ રક્ષણ-દાન-ગતિ-હિસા-આદાન-અર્થમાં
છે.) ઉપર મુજબ આ રૂપો સિદ્ધ કર્યા.

(૪૭) અર્થ—રેફ પરમાં હોય તો રેફનો લોપ થાય.

(૪૮) અર્થ—લોપમાં કારણમૂલ ઉકાર, અને રેફ પરમાં આવે
તો પૂર્વનો અણ (અ.ઇ-ઉ-) દીર્ઘ થાય.

(૪૭-૪૮) પુનર્ + રમતે અર્થ “રો રિ” સૂત્રથી પુનર્ના
રેફનો લોપ કરી “ઢૂલોપે” સૂત્રથી રમતે નો ર લોપમાં કારણ
હોવાથી પર છે તેથી નકારમાં રહેલા અ-અણનો દીર્ઘ ‘આ’ થઈ
પુના રમતે=હરીથી રમે છે, રૂપ બને છે.

અર્થ—હરિર્+રમ્યઃ। શમ્ભુર્+રાજતે। અર્થ “સસજુષોઃ” સૂત્રથી
અને સનો રૂ કરી ઉકાર-અનુઅંધનો લોપ કરી મૂલમાં અતાવેલ રિયત

નિર્ + રસઃ=નીરસઃ । પ્રાતર્ + રમતે + પ્રાતા રમતે । (૪૯)
 એતતદોઃ સુલોપોઽકોરનઞ્ સમાસે હલિ । ૬।૧।૧૩૨ । ક-
 કારરહિતયોરેતતદોર્યઃ સુસ્તસ્ય લોપઃ સ્યાત્ હલિ ન તુ નઞ્
 સમાસે । એપ્ સ્ વિષ્ણુઃ=એપ્ વિષ્ણુઃ । સમ્ શમ્ભુઃ=સ શમ્ભુઃ
 એવમ્-એપ્ શોભતે, સ ચલતિ । સ ગચ્છતિ । સ ચ ॥ ઇતિ
 વિસર્ગસન્ધિઃ ॥

રહે છે. પછી “રોરિ” સૂત્રથી રેફનો લોપ કરી “હૂ લોપે” સૂત્રથી
 પૂર્વ અણ્ હ અને ઠીર્વ્ ઈ જ થઈને હરી રમ્યઃ= હરિ સુંદર છે.
 શમ્ભુ રાજત=શંકર શીખે છે. એમ રૂપો સિદ્ધ અને છે. નીરસઃ=રસ
 વગરનો. પ્રાતા રમતે=સવારે ક્રીડા કરે છે. પ્રથમમાં નિર્ રાખીએ તો
 સ્ નો ક કરીને ઉદ્ધારનો અનુગાંધલોપ કરવો, નિર્ રાખો તો અને
 ઉદ્ધારણીમાં રેફનો લોપ કરી પૂર્વ અણ્ હ અને ઠીર્વ્ ઈ અને આ
 થઈ ઉપરના અને રૂપો અને છે.

(૫૯) અર્થ-કકાર વગરના એતદને તદ્ શબ્દનો જે સકાર-તેનો
 લોપ થાય હલ્ પરમાં હોય તો. નઞ્ સમાસ હોય તો લોપ થાય નહીં.

વ્યા૦ (૪૯) એપ્+વિષ્ણુઃ સ શમ્ભુઃમાં સકારનો “સસજુષોઃ”
 સૂત્રથી હ થતા આવેલો પરન્તુ તેનો બાધ કરી “એતતદોઃ” સૂત્રથી
 સકારનો હલ-વ-શ-પર હોવાથી લોપ થઈને એપ્ વિષ્ણુઃ=આ વિષ્ણુ
 છે. સ શમ્ભુઃ=તે શંકર છે, એમ રૂપો અને છે. એવમ્=એ પ્રનાણે
 એપ્ શોભતે=આ શીખે છે, સ ચલતિ=તે ચાલે છે. સ ગચ્છતિ=તે
 જાય છે સ ચ=અને તેનાં “એતતદોઃ” સૂત્રથી સકારનો લોપ થઈને
 તે રૂપો સિદ્ધ અને છે.

એ પ્રનાણે વિસર્ગસાંધ પૂરી થઈ.

॥ અથ ષડ્લિંગેષુ-અજન્તપુંલિંગાઃ ॥

(૫૦) અર્થવદધાતુરપ્રત્યયઃ પ્રાતિપદિકમ્ । ૧૧૨।૪૫।
ધાતું પ્રત્યયં પ્રત્યયાન્તં ચ વર્જયિત્વા અર્થવત્ શબ્દસ્વરૂપં પ્રાતિ-
પદિકસઙ્ગં સ્યાત્ (૫૧) કૃત્તદ્ધિતસમાસાશ્ચ । ૧૧૨।૪૬। કૃત્-
તદ્ધિતાન્તૌ સમાસાશ્ચ પ્રાતિપદિકસઙ્ગાઃ સ્યુઃ । રામશબ્દઃ
કૃદન્તત્વાત્ પ્રાતિપદિકમ્ । (૫૨) સ્વૌજસમૌદ્છષ્ટાભ્યાં
મિસ્રઙ્ભ્યામ્ ભ્યસ્રઙ્ભિભ્યામ્ ભ્યસ્ ઙ્સોસામ્ ઙ્વોસ્સુપ્ ।
૪।૧।૨। સુ, ઔ, જસ્, इति પ્રથમા । અમ્, ઔટ્, શસ્,

॥ ષડ્લિંગ પ્રકરણમાં અજન્ત પુંલિંગ ॥

(૫૦) અર્થ-ધાતુ પ્રત્યય, અને પ્રત્યયાન્તને છોડીને અર્થવાળું
જે શબ્દસ્વરૂપ તેની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા થાય.

(૫૧) અર્થ-કૃદન્ત, તદ્ધિતાન્ત અને સમાસની પણ પ્રાતિ-
પદિક સંજ્ઞા થાય.

(૫૨) અર્થ-સુ-ઔ-ગસ-પ્રથમા-થી લઈ સપ્તમીના પ્રત્યયો છે,

વિભક્તિ-વચનની સમજૂતી

એક.	દ્વિ.	અઙ્.	વિભક્તિ	નોટ—
સુ,-	ઔ,-	ગસ,-	પ્રથમા	પ્રથમના સુથી લઈને સપ્તમી
અમ્,-	ઔટ્-	શસ્-	દ્વિતીયા	ના સુપ્ના પ્કાર સુધી સુપ્ =
ટા,-	ભ્યામ્,-	ભિસ્,-	તૃતીયા	પ્રત્યાહાર છે. માટે તે. સુપ્થી
કે.-	-ભ્યામ્	ભ્યસ્-	ચતુર્થી	ઓળખાય છે. સુપ્ = પ્રત્યાહારના
કસિ-	ભ્યામ્-	ભ્યસ્-	પંચમી	અક્ષરો અંતમાં હોય તે સુબન્ત
કસ,-	ઔસ,-	આમ્,-	ષષ્ઠી	કહેવાય. પ્રત્યયોમાં ઉકાર, જકાર,
કિ-	ઔસ-	સુપ્-	સપ્તમી	શકાર, ટકાર, ડકાર-ઈત્યાદિ છે.

इति द्वितीया । टा, भ्याम्, भिस्, इति तृतीया । डे, भ्याम्
 भ्यस्, इति चतुर्थी । डर्ास, भ्याम्, भ्यस्, इति पञ्चमी ।
 डस्, ओस्, आम्, इति षष्ठी । डि, ओस्, सुप्, इति सप्तमी
 (५३) इयाप्प्रातिपदिकात् । ४।१।१। (५४) प्रत्ययः ।
 ३।१।१। (५५) परश्च । ३।१।२। इत्यधिकृत्य । इयन्तादा-
 वन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः (५६) सुपः
 १ १०३। सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचन-द्विवचन-
 बहुवचनसंज्ञानि स्युः

(५७) द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने । १।४।२२ । एकत्व-
 विवक्षायाम् एकवचनम्, द्वित्वविवक्षायां द्विवचनं स्यात् ।
 राम + सु, अनुबन्धलोपे-रामस् । (५८) विरामोऽवसानम् ।

(૫૩) અર્થ-(૫૩-૫૪-૫૫) ત્રણે અવિકાર સૂત્રો છે, ટીપ્
 જેના અન્તમાં હોય, આપ્ જેના અન્તમાં હોય એવા શબ્દો, અને
 પ્રાતિપદિકસંજ્ઞક શબ્દથી સુ, ઔ, વગેરે પ્રત્યયો પર થાય.

(૫૬) અર્થ-સુપનાં ત્રણ ત્રણ વચનો (સુ, ઔ, જસ્ । ઝમ્,
 ઔટ્, શસ્) તેમની અનુક્રમે એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચન સંજ્ઞાઓ
 થાય. વેપર સમજૂતી આપી છે.

(૫૮) અર્થ- એકત્વ=એકની વિવક્ષા=કહેવાની ઇચ્છામાં એક-
 વચન અને બેની વિવક્ષામાં દ્વિવચન થાય. રામ+સુ, સંકારમાં ઉ ।
 અનુબંધ હોવાથી તેનો લોપ કર્યો તેથી રામસ્-અને.

(૫૮) અર્થ- વણોનો અભાવ=અનરિતતાની અવસાન સંજ્ઞા
 થાય.

નોટ—રમન્તે યોગિનોઽસ્મિન્=જેમાં યોગીએ । આનંદ મેળવે છે એવું

૧।૪।૧૧૦। વર્ણનામભાવોઽવસાનસઙ્ગં સ્યાત્ । સ્ત્વવિસર્ગો
 રામઃ । રામ + ઔ (૫૯) પ્રથમયોઃ પૂર્વસર્વર્ણઃ । ૬।૧।૧૦૨ ।
 અકઃ પ્રથમાદિત્રીતયયોરચિ પૂર્વસર્વર્ણદીઘ એકાદેશઃ સ્યાત્ ।

રામ, આ રીતે સ્મૃત્વાતુથી 'કરણાધિકરણયોશ્ચ' સૂત્રથી ઘ્ન પ્રત્યય અધિ-
 કરણાર્થમાં લાવી અનુબંધ લોપ ઘ્-જ-નો કરી, 'અત ઉપઘાત્રાઃ'
 સૂત્રથી ર ના અકારની વૃદ્ધિ કરી રામ સ્ખન્દ બને, તે વ્યુત્પત્તિ પક્ષ
 કહેવાય. જો સ્ખન્દની વ્યુત્પત્તિ ન કરીએ તો તે અવ્યુત્પત્તિ પક્ષ
 કહેવાય. અવ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં 'અર્થવદં' સૂત્રથી, વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં
 'કૃત્તદ્વિં' સૂત્રથી કરેક સ્ખન્દની પ્રથમા પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરવી ને
 પછી જ સુ-વગેરે પ્રત્યયો લાવવા, આ વસ્તુ ધ્વનિલિંગપ્રકરણમાં
 સમજી લેવી.

વ્યા.૦ (૫૦-૫૮) રામ સ્ખન્દની અવ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં 'અર્થવદં'
 સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી પ્રથમાના એકવચનમાં 'દ્વેકયોદ્વિં'
 સૂત્રથી સુ પ્રત્યય લાવી રામનસુ થયા બાદ 'ઉપદેશેજનું' સૂત્રથી
 ઉકારની ઈત સંજ્ઞા કર્યા પછી 'તસ્ય લોપઃ' સૂત્રથી લોપ કર્યા બાદ
 'સુપ્તિક્કન્તં' સૂત્રથી પદ સંજ્ઞા કરીને 'સસજુષોઃ' સૂત્રથી સૂ નો
 રુ કરી ઉકાર-અનુબંધનો લોપ ઉપર પ્રભાણે કરી રામ્ અન્યા બાદ
 'વિરામોઽવસાનમ્' સૂત્રથી અવસાન સંજ્ઞા કર્યા પછી 'સ્ત્વસાનયોઃ'
 સૂત્રથી રેફનો વિસર્ગ કરીને રામઃ પ્રથમા એક વચનનું રૂપ સિદ્ધ બને છે.

ટૂંકમાં નોંધ—પ્રાતિપદિકસંજ્ઞક રામ સ્ખન્દથી પ્રથમાના એક
 વચનમાં સુ પ્રત્યય લાવી, અનુબંધ લોપ કરી 'સસજુષોઃ' સૂત્રથી
 સૂ નો રુ કરી, અનુબંધ લોપ કરી, 'સ્ત્વસાનયોઃ' સૂત્રથી રેફનો
 વિસર્ગ થઈ, રામઃ પ્રથમાના એકવચનનું રૂપ બને છે તે સૂચવવા માટે
 મૂળમાં સ્ત્વવિસર્ગો-એમ લખ્યું છે.

(૫૯) અર્થ-અક્ષથી પ્રથમા, દ્વિતીયા સમન્વિતી અર્ચ પદમાં

इति-प्राप्ते । (६०) नादिचि । ६।१।१०४। अवर्णादिचि परे न पूर्वसवर्णदीर्घः । “वृद्धिरेचि” रामौ । (६१) बहुषु बहुवचनम् । १।१।२१। बहुत्वविवक्षायां बहुवचनम् स्यात् । राम + जस्

હોય તો પૂર્વ અને પરના સ્થાનમાં સવર્ણદીર્ઘરૂપ એક આદેશ થાય.

(૬૦) અર્થ-અવર્ણ થકી રૂઢિ પરમાં હોય તો પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ થતો નથી.

બ્યા (૫૯-૬૦) રામ શબ્દની “અર્થવદ૦” સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંઘા કરી, પ્રથમા, દ્વિતીયા સંખેધનના દ્વિવચનમાં ઔ ઔઠ્, પ્રત્યયો લાવી હતી ઇસંઘા લોપ કરી, રામ+ઔ માં “વૃદ્ધિરેચિ” સૂત્રથી અ+ઔની વૃદ્ધિ ઔ થવા આવી પરન્તુ “પ્રથમયોઃ૦” સૂત્રથી તેનો ખાધ કર્યો, મનો અ=અંકુ છે, ઔ-પ્ર. દ્વિ. સં.નો અચ્ પરમાં છે. તેથી, અ+ઔનો પૂર્વ અને સવર્ણદીર્ઘ આ-અન્નેની જગાએ થવા આવ્યો; કિન્તુ “નાદિચિ” સૂત્રથી ઔ-રૂઢિ પરમાં હોવાથી પૂર્વસવર્ણદીર્ઘનો નિષેધ કર્યો એટલે ફરીથી “વૃદ્ધિરેચિ” સૂત્રથી વૃદ્ધિ ઔ થઈને રામૌ, પ્રથમા, દ્વિતીયા તથા સંખેધનના દ્વિવચનમાં રૂપ અને છે.

શંકા (૧)—રામ એક છે. ઔ એને સૂચવે છે માટે ઔ પ્રત્યય આવશે નહીં ?

જવાબ (૧)—રામ-રામ-ઔ એ રીતે પ્રત્યય લાવ્યા પછી “સરૂપાણામેકશેષ એકવિમક્તૌ” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી એક રામનો લોપ થાય છે, ને એક રામ રહે છે. “ઙઃ શિષ્યતે સ લુપ્યમાનાર્થાભિ-ધાત્રી” જે ખાકી રહે તે લોપાર્ધ ગયેલ અર્થને સૂચવે છે. શંકા-(૨) પ્રથમ વૃદ્ધિનો ખાધ કર્યો છે તો ફરી વૃદ્ધિ થશે નહીં ? જવાબ (૨)—“તૌ સત્”માં તૌ નિર્દેશથી ફરીથી વૃદ્ધિ થવામાં કાર્ધ લોપ નથી.

(૬૧) અર્થ-બહુવચનની વિવક્ષામાં બહુવચનનો પ્રત્યય આવે. રામ+જસ્.

(૬૨) चुट् । १।३।७ । प्रत्ययाद्यौ चवर्ग-टवर्गौ-इतौ स्तः ।
जस्य इत्वे लोपे च (६३) विभक्तिश्च । १।४।१०४ । सुप्
तिङ्गौ विभक्तिसञ्ज्ञौ स्तः । (६४) न विभक्तौ तुस्माः ।
१।३।४। विभक्तिस्था-तवर्ग-सकार-मकारा इतो न स्युः ।
इति सस्य नेत्वम् । पूर्वसवर्णदीर्घे । रुत्व-विसर्गौ रामाः ।

(૬૨) અર્થ-પ્રત્યયના આદિમાં રહેલા ચવર્ગ અને ટવર્ગના
અક્ષરની ઇતસંજ્ઞા થાય. જસના જ્ઞકારની ઇતસંજ્ઞા કર્યા પછી લોપ
કરવો. માટે મૂળમાં જસ્ય, ઇત્વે, લોપે ચ સખ્યું છે.

(૬૩) અર્થ-સુપ્-સુ-ઐ-ઋ-ૃ વગેરે એકવીસ પ્રત્યયો અને તિહ્
તિપ્-તસ-જિ-વગેરે ધાતુથી આવતા ૧૮ પ્રત્યયોની વિભક્તિ સંજ્ઞા થાય.

(૬૪) અર્થ-વિભક્તિમાં રહેલા તવર્ગ (ત-થ-દ-ધ-ન) સકાર,
ને મકાર-તેમની ઇતસંજ્ઞા ન થાય, इति० એ પ્રમાણે સકારની ઇતસંજ્ઞા
થઈ નહીં. પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ કરી, સકારનું રુત્વ અને વિસર્ગ કરી
રामा: અને છે.

૦૫।૦ (૬૧-૬૪) રામ શબ્દની પ્રાતપદિક સંજ્ઞા ‘અર્થવ૦’
સૂત્રથી કરી પ્રથમાના બહુવચનમાં જસ્ પ્રત્યય લાવી ‘ચુટ્’ સૂત્રથી
જસ્ પ્રત્યયના આદિ જ્ઞકારની ઇતસંજ્ઞા કરી ‘તસ્ય લોપઃ’ સૂત્રથી તેને
લોપ કરી, રામ+જસ્ એમ બન્યું. ‘વિભક્તિશ્ચ’ સૂત્રથી અસની વિભક્તિ
સંજ્ઞા થઈ, સકારની ‘હલન્ત્યમ્’ સૂત્રથી ઇતસંજ્ઞા થયા બાદ ‘તસ્ય
લોપઃ’ સૂત્રથી સ્ નો લોપ થયા આવ્યો. પરંતુ ‘ન વિભક્તૌ’
સૂત્રથી વિભક્તિના સ્ કારની ઇતસંજ્ઞા થઈ નહીં. ‘પ્રથમયોઃ’ સૂત્રથી
પૂર્વ અને સવર્ણદીર્ઘ (બન્ને અક્ષરોને) આડી એક આદેશ કરી
રામાસ્,ના સ્નો “ સસજું ” સૂત્રથી ઙુ કરી ઉકાર = અનુબંધનો લોપ
કરી, રેફનો “ સ્વરવસાં ” સૂત્રથી વિસર્ગ થઈને રામાઃ પ્ર. બ. વ.નું
રૂપ બને છે. તેવી જ રીતે સં. બ. વ.નું રૂપ બનાવવું.

(૬૫) એકવચનં સમ્બુદ્ધિઃ । ૨।૩।૪૯ । સમ્બોધને પ્રથ-
માયા એકવચનમ્ સમ્બુદ્ધિસઙ્ગં સ્યાત્ । (૬૬) યસ્માત્પ્રત્યય-
વિધિસ્તદાદિ પ્રત્યયેઽઙ્ગમ્ । ૧।૪।૧૩ । યઃ પ્રત્યયો યસ્માત્
ક્રિયતે તદાદિ શબ્દસ્વરૂપં તસ્મિન્પ્રત્યયે પરેઽઙ્ગસઙ્ગં સ્યાત્
(૬૭) એહ્રસ્વાત્ સમ્બુદ્ધેઃ । ૬।૧।૬૯ । એહન્તાત્ હસ્વા-
ન્તાચ્ચાજ્ઞાત્ હ્રસ્વ લુપ્યતે સમ્બુદ્ધેષ્વેત્ । હે રામ ! હે રામૌ !
હે રામાઃ ! રામ + અમ્ । (૬૮) અમિ પૂર્વઃ । ૬।૧।૧૦૭ ।

(૬૫) અર્થ—સંબોધનમાં પ્રથમાના એકવચનની સંબુદ્ધિસંગ્રા
થાય.

(૬૬) અર્થ—જે પ્રત્યય જેનાથી કસય, તે છે આદિમાં જેના
એવું જે શબ્દસ્વરૂપ, તેની તે પ્રત્યય પર રહેતાં અંગ સંગ્રા થાય.

વ્યા૦ (૬૫-૬૬-૬૭) રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંગ્રા કરી
પ્રથમાના એકવચનમાં સુ પ્રત્યય લાવી “એકવચનં” સૂત્રથી સુની
સંબુદ્ધિ સંગ્રા કરી. “યસ્માત્” સૂત્રથી રામ શબ્દની સુ પ્રત્યય
પરમાં હોવાથી અંગ સંગ્રા કરીને રામ+સુ યથા બાદ ઉકાર-અનુબંધ
લોપ કરી “એહ્રસ્વાત્” સૂત્રથી હસ્વાન્ત અંગ રામ પછી સંબુદ્ધિનો
હ્રસ્વ-સુ હોવાથી તેનો (સ) લોપ થઈને હે રામ રૂપ બને છે. હે રામૌ,
પ્ર. દ્વિ. અને હે રામાઃ પ્ર. બ.માં સિદ્ધ કરેલ છે.

નોટ—પરાહ્મુખસ્ય પ્રત્યયમિસુખીકરણં સમ્બોધનમ્ = સન્બુખ નહીં
જેના માણસને અવાજ વગેરે દ્વારા સન્બુખ કરવાની ક્રિયા તે સંબોધન.

(૬૮) અર્થ—અહ્-તા પછી અમ્ સંબંધી અન્ પર હોય તો
પૂર્વ ને પરના સ્થાનમાં પૂર્વરૂપ (પૂર્વના જેવો) એક આદેશ થાય.

વ્યા૦ (૬૮) રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંગ્રા કર્યા બાદ દ્વિતીયા
એકવચનમાં અમ્ પ્રત્યય લાવી રામ+અમ્-માં ‘અકઃ સર્વર્ણે’ સૂત્રથી

અકઃ-અમ્યચિ પરે પૂર્વરૂપમેકાદેશઃ સ્યાત્ । રામન્મ્ । રામૌ ।
 રામ + શસ્ । (૬૯) લશ્કવતદ્ધિતે । ૧।૩।૮ । તદ્ધિતવર્જ-
 પ્રત્યયાઘા લશ્કવર્ગાં ઇત્સઙ્ગકાઃ સ્યુઃ । શસ્ય, ઇત્વે, લોપે
 પૂર્વસવર્ણદીર્ઘે ચ । (૭૦) તસ્માચ્છસો નઃ પુસિ । ૬।૧।૧૦૩
 પૂર્વસવર્ણદીર્ઘાત્પરો યઃ શસઃ સસ્તસ્ય ન સ્યાત્ પુંસિ । ઇતિ

મ નો અ ને અમ્ નો અ બન્નેની દીર્ઘ આ થવા આવ્યો પરંતુ 'અમિ-
 પૂર્વઃ' સૂત્રથી મ નો અ-અક્ હોવાથી અને અમ્ નો અ-અચ્ પરમાં
 હોવાથી બન્નેની બગાએ પૂર્વરૂપ એક આદેશ 'અ' રૂપે થઈને રામન્મ્
 રૂપ બને છે.

નોટ— પૂર્વે ઇ હોય તો ઇ ને અમ્ના અકારનો ઇ, પૂર્વે ડ-
 હોય તો અમ્ ના અકારનો 'ડ' આ સૂત્રથી થાય છે. ઉદા०
 હરિ+અમ્=હરિમ્, માનુ+અમ્=માનુમ્.

નોંધ—રામૌ દ્વિતીયાના દ્વિવચનનું રૂપ પ્રથમા દ્વિવચનમાં સિદ્ધ
 કરેલું છે તે જોઈ લેવું.

(૬૯) અર્થ—તદ્ધિતને છોડીને પ્રત્યયની શરૂઆતમાં આવેલા લ,
 ષ, અને ક વર્ગ (ક-ખ-ગ-ઘ-ઙ) તેમની ઇત્સઙ્ગ થાય.

(૭૦) અર્થ—પૂર્વસવર્ણદીર્ઘથી પર જે શસ્ નો સકાર તેનો ન્-
 થાય પુલ્લિંગમાં, જે પ્રમાણે સ્કારનો ન્ થયો.

વ્યાખ્યા (૬૯-૭૦-૭૧) રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કર્યા
 બાદ દ્વિતીયાના બહુવચનમાં શસ્ લાવીને મૂળમાં લખ્યા પ્રમાણે
 રામનશસ્ થયા બાદ 'લશ્કવ' સૂત્રથી શન્ પ્રત્યયના આદિ શ્કારની
 ઇત્સઙ્ગ કરી 'તસ્ય લોપઃ' થી લોપ થઈ રામનઅસ્માં 'પ્રથમયોઃ
 પૂર્વ' સૂત્રથી પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ એકાદેશ (પૂર્વને પરના બન્ને અકાર-
 નો) આ થઈ રામાસ્માં 'તસ્માચ્છ' સૂત્રથી પૂર્વસવર્ણદીર્ઘથી
 પર રહેલા સ્ નો ન્કાર કરી 'અટ્કુષ્ઠાઙ્' સૂત્રથી ર ને ન્ની

શસ્ય ન । (૭૧) અદ્-કુષ્વાદ્નુમ્ વ્યવાયેડપિ । ૮।૪।૨ ।
 અદ્, કવર્ગ, પવર્ગ, આહ્, નુમ્, एतैर्व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलि-
 तैश्च व्यवायेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् समानपदे ।
 इति प्राप्ते । (૭૨) પદાન્તસ્ય । ૮।૪।૩૭ । પદાન્તસ્ય નસ્ય
 णो न स्यात् । रामान् । (૭૩) ટાહસિહસામિનાત્સ્યાઃ ।
 ૭।૧।૧૨ । અદન્તાત્-ટાદીનામિનાદયઃ સ્યુઃ । અર્થાત્ 'ટા'
 इत्यस्य 'इन' 'हसि' इत्यस्य 'आत्' 'हस्' इत्यस्य 'स्य' इति

વચ્ચે અદ્, આ-પવર્ગ-મ્, અદ્=આ નું વ્યવધાન હતા રામાન્ પદમા
 રહેલા ન્ કારનો ણ કાર થવા આવેલો પરન્તુ 'પદાન્તસ્ય' એ સૂત્રથી
 નિષેધ થયો તેથી રામાન્ રૂપ બને છે.

(૭૧) અર્થ-અદ્ પ્રત્યાહાર (અ ઈ ઉ ઋ ઌ એ ઓ ઐ
 ઔ હ ય વ ર, કવર્ગ-ક ખ ગ ધ ઙ, પવર્ગ-પ ફ બ ભ મ, આહ્
 (ઉપસર્ગ) નુમ્=અનુસ્વાર આ બધા ગુણ ગુણ અથવા ક્રમ પ્રમાણે
 મળેલા હોય, અને તેમનું વ્યવધાન હોય તો પલ્લવ=રેફ ષકારથી પર
 નકાર હોય તો તેનો ણકાર થાય. એક પદમા નકાર હોય તો, इति
 પ્રમાણે રામાન્ના નકારનો ણકાર થવા આવ્યો.

(૭૨) અર્થ-પદના અંતમા રહેલા નકારનો ણકાર થતો નથી.

(૭૩) અર્થ-હસ અકારાન્ત અંગના ટા, હસિ, હસના સ્થાનમા
 अनुक्रमे इन, आत्, स्य, आदेश थाय. अर्थात् टाના સ્થાનમા इन थाय,
 हसिना स्थानमा आत् थाय. हसना स्थानमा स्य थाय. रामन्टा, टानो
 इन, यर्ध, गुल्य करी लुकार करवो.

વ્યા.૦ (૭૩) રામ શબ્દની "અર્થવદ" સૂત્રથી પ્રાતિપદિક
 સંગ્રહ કરી, તૃતીયાના એકવચનમા ટા-પ્રત્યય લાવી રામન્ટા "ટાહસિન્"
 સૂત્રથી અકારાન્ત અંગ રામ હોવાથી, ટા નો इन आदेश કરી રામન્દન

રામ+(ટા) ઇન, ગુણો જત્વં, રામેણ । (૭૪) સુપિ ચ ।
 ૭।૩।૧૦૨ । યત્રાદૌ સુપિ-અતોઽજ્ઞસ્ય દીર્ઘઃ સ્યાત્ । રામા-
 મ્યામ્ । (૭૫) અતો મિસ એસ્ । ૭।૧।૧૩ । અદન્તાત્-
 અજ્ઞાત્ મિસ એસ્ સ્યાત્ । (૭૬) અલોઽન્યસ્ય । ૧।૧।૫૨
 ષષ્ઠીનિર્દિષ્ટસ્યાન્યસ્યાલ્ આદેશઃ સ્યાત્ । (૭૭) અનેકાલ્
 શિત્ સર્વસ્ય । ૧।૧।૫૫ । અનેકાલ્ શિત્ ચ આદેશઃ સર્વસ્ય
 સ્થાને સ્યાત્ વૃદ્ધિઃ । રામૈઃ ।

મા “આદગુણઃ૦” સૂત્રથી શુભ કરી રામેનમાં “અદ્રકુવાહ્૦” સૂત્રથી
 નકારનો જાકાર કરીને રામેણ રૂપ બને છે, તે રીતે નૃપેણ, ધર્મેણ વગેરે
 બની શકે.

(૭૪) અર્થ—ચલ્ પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં હોય એવા સુપ્
 પર રહેતા હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગનો દીર્ઘ થાય.

વ્યાખ (૭૪) રામ શબ્દની પ્રતિપદિક સંજ્ઞા કરી, તૃતીયા, ચતુર્થા,
 પંચમી—ના દ્વિવચનમાં મ્યામ્ પ્રત્યય લાવી રામનમ્યામ્માં “સુપિ ચ”
 સૂત્રથી મ-ચલ્ બને સુપ્ પરમાં હોવાથી રામ અકારાન્ત અંગ છે, તેથી
 તેનો દીર્ઘ થઈને રામામ્યામ્ રૂપ બને છે. તે રીતે તૂ. ચ. પં. દ્વિવચનમાં
 પણ સમજવું.

(૭૫) અર્થ—હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગથી પર મિસના સ્થાનમાં
 એસ્ આદેશ થાય.

(૭૬) અર્થ—ષષ્ઠીએ બતાવેલો જે આદેશ, તે છેલ્લા અલ્પના
 સ્થાનમાં થાય.

(૭૭) અર્થ—અનેક અલ્પવાળો આદેશ, અને જાકાર ધત્વાળો
 આદેશ, તે સમ્પૂર્ણના સ્થાનમાં થાય.

(૭૮) હેર્યઃ । ૭૧૧૯ । અતોઽજ્ઞાત્ પરસ્ય હેર્યાદેશઃ
 સ્યાત્ । (૭૯) સ્થાનિવદાદેશોઽનલ્વિધૌ । ૧૧૧૫૬ ।
 આદેશઃ સ્થાનિવત્ સ્યાત્-ન તુ સ્થાન્યલાશ્રયવિધૌ । इति
 स्थानित्वात् “सुपि च” इति दीर्घः । रामाय । रामाभ्याम् ।

(૭૮) અર્થ-હ્રસ્વ અક્ષરાન્ત અંગથી પર હે નો ય આદેશ થાય.

(૭૯) અર્થ-આદેશ સ્થાનીના જેવો થાય, જે સ્થાની અલાશ્રય
 વિધિમાં હોય તેા આદેશ સ્થાનીના જેવો ન થાય.

વ્યા૦ (૭૫-૭૬-૭૭) રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી
 તૃતીયાના અહુવચનમાં મિસ્ પ્રત્યય લાવી રામ+મિસ્માં “અતોમિસ્”
 સૂત્રથી રામ હ્રસ્વ અક્ષરાન્ત અંગ હોવાથી એસ્ આદેશ થયો, તે ક્યાં
 કરવો મિસ્ના સકારને કરવો, લિ,ને કરવો કે આખા લિસ્ની જગ્યાએ
 કરવો, આ શંકા થતાં “અલોન્ત્યસ્ય” સૂત્રથી “અતો મિસ્” સૂત્રમાં
 મિસઃ પછી હોવાથી તેનો અન્ય અલ્-સકારને એસ્ આદેશ થવા
 આવ્યો પરન્તુ “અનેકાલ” સૂત્રથી આદેશ એસ્માં એ, ને સ્-એકથી
 વધારે અનેક અલ્ હોવાથી સંપૂર્ણ મિસ્ના સ્થાનમાં એસ્ આદેશ થઈ
 રામ+એસ્માં “વૃદ્ધિરેચિ” સૂત્રથી અ ને એની વૃદ્ધિ એ થઈ રામૈસ્-માં
 સકારનો નિયમ પ્રમાણે રૂ કરી ઉકાર-અનુષ્ઠવનો લોપ કરી રેકનો
 “સ્વરવસા” સૂત્રથી વિસર્ગ કરી રામૈઃ રૂપ અને છે, તે રીતે દેવૈઃ
 જનૈઃ, નૃપૈઃ રૂપો અને.

નોટ-સંજ્ઞા ચ પરિમાણા ચ વિધિર્નિયમ એવ ચ । અતિદેશોઽધિકારઃ
 પદ્ધિર્વિધે સૂત્રલક્ષણમ્ । સૂત્ર ૭ પ્રકારનાં છે, (૧) સંજ્ઞાસૂત્ર, (૨) પરિ-
 ભાષાસૂત્ર, (૩) વિધિસૂત્ર, (૪) નિયમસૂત્ર, (૫) અતિદેશસૂત્ર, (૬) અધિકાર-
 સૂત્ર, “અલોન્ત્યસ્ય” અનેકાલ” અને પરિભાષા સૂત્રો છે. માટે રામૈઃ
 ની આખ્યામાં વિસ્તાર કરવો પડ્યો છે. વધારે વિવેચન માટે અમારા
 સંજ્ઞાપરિમાણા, પञ्चसंधि-કારકપ્રકરણ વે. સિ. કૌ.નાં જુઓ.

(૮૦) बहुवचने झल्येत् । ७।१।१०३ । झलादो बहु-
वचने सुपि अतोऽङ्गस्य एकारः स्यात् । रामेभ्यः ।

વ્યાજ (૭૮-૭૯) રામ શબ્દની " અર્ધવદ૦ " સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી ચતુર્થીના એકવચનમાં હે પ્રત્યય લાવી " હેયઃ " સૂત્રથી હે નો ય આદેશ કરી રામ+યમાં " સુપિ ચ " સૂત્રથી અકારાન્ત અંગ રામનો દીર્ઘ કરી રામાયઃ ચ. એ. વ.નું રૂપ બને છે. અહીં શંકા થાય છે કે ચ-આદેશ સુપ્ નથી તો " સુપિ૦ " સૂત્રથી દીર્ઘ થશે નહીં? જવાબ—" સ્થાનિવદા૦ " સૂત્રથી ચ આદેશ સ્થાનિ સુપ્-હેના જેવે થાય છે, એટલે હેમાં રહેલો સુપ્ત્વ ધર્મ આદેશ યમાં આવે છે. અને તે સુપ્ કહેવાય છે. તેથી જ " સુપિ ચ " સૂત્રથી દીર્ઘ કર્યો છે. આ વસ્તુ જણાવવા માટે ભૂળમાં इति સ્થાનિ૦ એ પ્રમાણે આ સૂત્રથી સ્થાનિવદ્ભાવ કરીને " સુપિ ચ " સૂત્રથી દીર્ઘ થાય છે.

નોટ—एकवर्णत्वमलत्वम्=એક વર્ણને કાર્ય કરવું હોય તો અલ્-વિધિ કહેવાય. અલ્વિધિમાં સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી, અહીં હ્+ए=હે એકથી વધારે અલ્ છે. તેથી સ્થાનિવદ્ભાવ થયો. વિસ્તાર માટે ભુઓ અમારું વે. સિ. કૌ. પञ्चसंघिप्रकरण (૭૯) આ અતિદેશસૂત્ર છે.

(૮૦) अर्थ—झल् प्रत्याहारनो अक्षर आदिमा होय जेवा ञङ्-वचन, सुप् प्रत्यय परमा आवे तो ह्रस्व अकारान्त अंगने ओकार थाय.

વ્યાજ (૮૦) રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કર્યા બાદ ચતુર્થી, પંચમીના બહુવચનમાં મ્યસ્ પ્રત્યય લાવી રામ+ન્યસ્-માં " बहुवचने " સૂત્રથી झल्-આદિ બહુવચનનો સુપ્ મકાર હોવાથી म-માં રહેલા અકારનો એકાર થઈ રામે+મ્યસ્માં નિયમ પ્રમાણે स् નો ह-ઉકારનો લોપ; રેફના વિસર્ગ, થઈને રામેभ्यઃ ચ. પં.ના બહુવચનમાં બને છે.

(૮૧) વાવસાને । ૮।૪।૫૬ । અવસાને જ્ઞલાં ચરો વા
 સ્યાત્ । રામાત્, રામાદ્ । રામાભ્યામ્ । રામેભ્યઃ । રામસ્ય ।
 રામ + ઓસ્ । (૮૨) ઓસિ ચ ૭।૩।૧૦૪ । ઓસિ પરે
 અતોઽઙ્ગસ્ય એકારઃ સ્યાત્ । રામયોઃ । રામ + આમ્ । (૮૩)
 હ્રસ્વનઘાપો નુદ્ ૭।૧।૫૪ । હ્રસ્વાન્તાત્ નઘન્તાદ્ આવન્તા-
 ચ્ચાજ્ઞાત્ પરસ્યામો નુઢાગમઃ સ્યાત્ । (૮૪) નામિ ૬।૪।૩।

(૮૧) અર્થ-અવસાન (છેવટ)માં રહેલા જ્ઞલ્ પ્રત્યાહારના અક્ષરોના
 સ્થાનમાં ચ્દ પ્રત્યાહારના અક્ષરો વિકલ્પે થાય.

વ્યા૦ (૮૧) રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કર્યા બાદ પંચમીના
 એકવચનમાં ડસિ પ્રત્યય લાવી ‘ટાહસિઙ્સાં’ સૂત્રથી ડસિનેા આત્
 આદેશ કરી રામ+આત્માં ‘અકઃસવર્ણે’ સૂત્રથી સવર્ણદીર્ઘ ધર્ધ
 રામાત્-માં ‘જ્ઞલાં જશો’ સૂત્રથી ત્ નો દ્ ધર્ધ ‘વિરામોઽવ’
 સૂત્રથી રામાદ્ની અવસાન સંજ્ઞા ધર્ધ ‘વાવસાને’ સૂત્રથી દ્ નો ત્
 વિકલ્પે કરી રામાત્-ત્ ન થાય ત્યારે રામાદ્ એમ પં. એ.વ.નું ૩૫
 બને છે. રામાભ્યામ્, તૃતીયા દ્વિવચન પ્રમાણે, રામેભ્યઃ ચતુર્થી બહુવચન
 પ્રમાણે બનાવવા, રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી ૫ષ્ઠી એકવચનમાં
 ઙ્સ પ્રત્યય લાવી ‘ટાહસિં’ સૂત્રથી ડસિનેા સ્વ આદેશ કરી રામસ્ય,
 ૫ એ.વ.નું ૩૫ બને છે.

(૮૨) અર્થ-ઓસ્ પર રહેતાં હ્રસ્વ અકારાન્ત અંગનો એકાર
 થાય.

(૮૩) અર્થ-હ્રસ્વાન્ત, નઘન્ત આવન્તા અંગથી પર રહેલા આમ્
 ને નુદ્નો આગમ થાય.

(૮૪) અર્થ-નામ્ પર રહેતાં અઞન્ત અંગનો દીર્ઘ થાય. ગત્વં-
 નકારનો અકાર.

અજન્તાઙ્ગસ્ય દીઘસ્યાન્નામિ પરે । ણત્વં, રામાણામ્ । રામ +
હિ, ઇ, ગુણઃ । રામે રામયોઃ, રામ + સુ, एत्वे कृते, (૮૫)
આદેશપ્રત્યયયોઃ ૨।૩।૫૯ । ઇણ-રસ્યાપદાન્તસ્યા-
દેશઃ પ્રત્યયાવયવશ્ચ યઃ સસ્તસ્ય ષકારાદેશઃ સ્યાત્, રામેષુ ।
एवम् कृष्णादयोऽदन्ताः ॥

(૮૫) અર્થ-ઇણ (૩ થી બીજા નૂ સુધી) કવર્ગ = ક-ખ-ગ-
ઘ-ઙ થી પર, પદના અંતે વહી રહેલો આદેશ રૂપ, અથવા પ્રત્યયના
અવયવ રૂપ, જે સકાર તેનો પકાર થાય.

વ્યા. (૮૨) રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, ષ્ઠી, સપ્તમી,
દ્વિવચનમાં ઓસ્ પ્રત્યય લાવી રામ+ઓસ્માં “ઓસિ ચ” સૂત્રથી
રામના અક્ષરનો ઓસ્ પરમાં હોવાથી એકર કરી રામે+ઓસ્માં
“એવોઽવવાં” સૂત્રથી એ નો અર્થ કરી. વર્ણ ભેગા થતા રામયોસ્-માં
સ નો રૂ કરી, ઉકારનો અનુબંધ લોપ, રેફનો વિસર્ગ કરી, રામયોઃ પ.
સ. દ્વિ.વ.નું રૂપ બને છે.

વ્યા. (૮૩) રામની પ્રાતિ. પ. બ. વ.માં આમ્ રામ+આમ્માં
“હસ્વનઘાં” સૂત્રથી હસ્વાન્ત અંગ રામથી પર આમ્ ને નુટ્નો આગમ
કર્થો, તે ટિલ છે માટે “આઘન્તો” સૂત્રથી આમ્ના પહેલો મૂકયો.
રામ + ત્ + આમ્=રામ+નામ્માં “નામિ” સૂત્રથી રામ અચૂ-પ્રત્યાહારનો
અક્ષર અન્તમાં અ છે તેથી તેનો દીર્ઘ આ નામ્ પર હોવાથી થયો.
રામાનામ્માં “અટ્કુજ્વા” સૂત્રથી ન નો ણ થઈને રામાણામ્-પ. બ.નું
રૂપ બને છે. (નુટ્માં ટ્ ઇત્સંગક, અને ઉકાર બોલવા માટે છે.)

રામ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી. સ. એ. વ. હિ પ્રત્યય લાવી.
અનુબંધલોપ કરી રામ+હ “આદ્ગુણઃ” થી ગુણુ થઈ રામે સ. એ. રૂપ
બને છે. રામયોઃ પ. દ્વિ. વ. પ્રમાણે.

(૮૬) સર્વાદીનિ સર્વનામાનિ ૧૧૧૨૭ । સર્વાદીનિ
શબ્દસ્વરૂપાણિ સર્વનામસઙ્ગાનિ સ્યુઃ । સર્વ, વિશ્વ, ઉમ,
ઉમય, ઉતર, ઉતમ, અન્ય, અન્યતર, હિતર, તત્, ત્વ, નેમ,
સમ, સિમ । પૂર્, પર, અવર, દક્ષિણ, ઉત્તર, અપર, અધર ।
સ્વ । અન્તર । ત્યદ્, તદ્, યદ્, એતદ્, હિદમ્, અદસ, એક,
દ્વિઃ યષ્મદ્, અસ્મદ્, ભવતુ કિમ્ + ઇતિ સર્વાદયઃ ॥

રામ શબ્દોની પ્રાતિપતિકસંજ્ઞા કરી. સ. ખ. વ.નો સુપ્ લાવી.
પ્તો અનુબંધનોપ કરી. રામ+સુમાં “વહુવચ્ચને” સૂત્રથી અનો એકાર
કરી રામે+સુમાં એકાર ફળમાં આવતો હોવાથી “આદેશપ્રત્યય” સૂત્રથી
સુ પ્રત્યયનો અવયવ હોવાથી સ નો પૂ કરી રામેષુ સ. ખ. વ.નું રૂપ
ખેતે છે. એવમ્=એ રીતે કૃષ્ણ, દેવ, નૃપ, વગેરે અકારાન્ત શબ્દો
રામ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

(૮૬) અર્થ—સર્વ વગેરે શબ્દોની સર્વનામ સંજ્ઞા થાય. સર્વ
વગેરેના અર્થ સર્વ=બધા, વિશ્વ=જગત્ ઉમ,ઉમય=એ, ઉતર,ઉતમ=પ્રત્યય
છે, (તે જેના અન્તમાં આવે તે=કતર=એમાંથી કોણ, કતમ=બધા-
માંથી કોણ) અન્ય=બીજો, અન્યતર=એમાંથી એક, હિતર=બીજા, ત્વત્,
ત્વ=બીજો, નેમ=અર્થ, સમ=બધા, સિમ=સિમાડો (૪૬), પૂર્=પૂર્વ દિશા,
પર=પશ્ચિમ દિશા, બીજો, અવર=બીજો, દક્ષિણ=દક્ષિણ દિશા,
ઉત્તર=ઉત્તર દિશા, અપર=પશ્ચિમ, અધર=બીજો, નીચે, ત્યદ્, તદ્= તે
(પરોક્ષ) યદ્=જો, એતદ્=આ (થોડું દૂર), હિદમ્=એ (બુદ્ધિ જ નજીક),
અદસ=આ (દૂર રહેલું), એક=એક સંખ્યા, દ્વિઃ=બે, યુષ્મદ્=તું, તમે,
આપ, અસ્મદ્=હું, અમે, ભવતુ=તું, આપ, કિમ્=કોણ, શું.

નોટ—સમ=બધા અર્થવાળાની સર્વનામ સંજ્ઞા થાય. સમ=તુલ્ય,
સરખા—વગેરે અર્થવાળાની સર્વનામ સંજ્ઞા થતી નથી ‘યથાસંખ્યમનુ-

(૮૭) જસઃ શી ૭૧૧૧૭ । અવન્તાત્સર્વનામ્નો જસઃ શી
 સ્યાત્ । અનેકાહતાત્ સર્વાદેશઃ । સર્વે । (૮૮) સર્વનામ્નઃ સ્મૈ
 ૭૧૧૧૪ । અતઃ સર્વનામ્નો હે સ્મ સ્યાત્ । સર્વસ્મૈ । (૮૯)
 હસિહ્વોઃ સ્માત્-સ્મિનો ૭૧૧૧૫ । અતઃ સર્વનામ્નઃ-ણ્તયો-
 રેતૌ સ્તઃ । સર્વસ્માત્ ॥

દેશઃ સમાનામ્ ' તેમાં સમાનામ્ પદ પાણિનિએ રાખેલું છે, તથા
 અન્યથા 'સમેષામ્' પદ મૂકી શકાય, એક=શબ્દના આઠ અર્થો છે.
 અને સંખ્યા અર્થમાં તે એકવચનમાં જ વપરાય છે.

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽन्ये
 संख्यायां च प्रयुज्यते ॥ સર્વાદિ ગણુમાં આવેલા અકારાન્ત શબ્દોનાં રૂપો
 રામ શબ્દની માફક આવે છે. કેવલ પ્રથમા બહુવચન, ચતુર્થી, પંચમી
 અને સપ્તમીના એકવચન અને ષષ્ઠીના બહુવચનમાં ફેરફાર થાય છે
 તેથી તેટલાં જ રૂપોની સાધનિકા સિદ્ધિ બતાવી છે.

सूचना—सर्वादि शब्दोनां रूपे सिद्ध करती प्रथम 'अर्थवद्' ।
 सूत्रेण प्रातिपदिक संज्ञा करी 'सर्वानि०' सूत्रेण सर्वनाम संज्ञा कर्त्ता
 आह ज सु-वगेरे प्रत्यये लाववा. ग्रन्थविस्तार लयथी द्वेक रूपेनी
 सिद्धिमां सर्वनाम्सु आ रीते ज मूकाने रूपे द्वयेथी सिद्ध करीशु.

(૮૭) અર્થ-હસ્ત અકારના સર્વનામથી પર જસ્ નો શી આદેશ
 થાય અનેકાં અનેક અહ્ હોવાથી આખા જસની જગાએ થાય.

(૮૮) અર્થ-હસ્ત અકારના સર્વનામથી પર હેનો સ્મ આદેશ
 થાય.

(૮૯) અર્થ-હસ્ત અકારાન્ત સર્વનામથી પર હસિ નો સ્મિન્-
 અને હિ નો સ્મિન્-થાય.

(૧૦) આમિ સર્વનામ્નઃ સુદ્ ૭૧૧૫૨ । અવર્ણાન્તાત્
પરસ્ય સર્વનામ્નો વિહિતસ્યાઽમઃ સુહાગમઃ સ્યાત્ । ઇત્-પત્વે,
સર્વેષામ્ । સર્વસ્મિન્ । શેષ રામવત્ । હરિઃ । પૂર્વસર્વર્ણદીર્ઘઃ
હરી ।

(૯૦) અર્થ-અવર્ણથી પર અને સર્વનામથી કરેલો જે આમ
તેને સુદ્ધનો આગમ થાય.

વ્યા. (૮૭) સર્વ+સુ, ઉકારનો અનુબંધલોપ કરી, સુનો હ,
રેફનો વિસર્ગઃ સર્વઃ, સર્વ+ઔ, વૃદ્ધિ કરીને સર્વૌ, સર્વની પ્રાતિપદિક
સંજ્ઞા કરી “સર્વાદિનિં”, સૂત્રથી સર્વનામ સંજ્ઞા કરી પ્ર. ય. અને
સં. ય. જસૂ પ્રત્યય લાવી “જશઃ શી ” સૂત્રથી અકારાન્ત સર્વનામ
સર્વ શબ્દથી જસૂ પરમાં હોવાથી, શી આદેશ કર્યો, શીમાં શ્ હ, અનેક
અલ્ હોવાથી “ અનેકાલ્” સૂત્રથી જસૂ સંપૂર્ણનો શી આદેશ કર્યો,
“ લશક્તં” સૂત્રથી શ્કારની ઇત્સંજ્ઞા કર્યા બાદ, તેનો લોપ કરીને
સર્વ+ઈમાં “ જાદ્ગુણઃ ”થી ગુણુ કરી સર્વે, પ્ર. ય. સ. ય. ૩૫ અને છે.
તે રીતે વિશ્વ વગેરે અકારાન્ત સર્વાદિ શબ્દના રૂપો બનાવવાં, સર્વમ્
સર્વૌ સર્વાન્ દ્વિં સર્વેણ સર્વાભ્યામ્ સર્વૈઃ, ત્વં રૂપો રામ પ્રમાણે સિદ્ધ
કરવાં.

વ્યા. (૮૮) ય. એ.માં સર્વ+હે “ સર્વનામઃ” સૂત્રથી હેનો સ્મૈ
આદેશ કરી સર્વસ્મૈ, ય. એ.તું ૩૫ અને છે. સર્વાભ્યામ્, સર્વેભ્યઃ ય.
રામ પ્રમાણે.

વ્યા. (૮૯) પંચમીના. એકવચનમાં હસિ લાવી. સર્વ+હસિમાં
“ હસિહ્યો” સૂત્રથી હસિનો સ્માત્ આદેશ અને સ્પતમીનો. હિ લાવી.
સર્વ+હિમાં હિનો સ્મિન્ આદેશ થઈને સર્વસ્માત્, સર્વસ્મિન્ રૂપો બને
છે. સર્વાભ્યામ્, સર્વેભ્યઃ, પં. સર્વસ્ય, સર્વયોઃ, ધ.નાં રૂપો રામ પ્રમાણે
આધવાં.

(૧૧) જસિ ચ ૭૩।૧૦૯। હ્રસ્વાન્તસ્યાઙ્ગસ્ય ગુણઃ સ્યાત્
જસિ। ગુણે અય્, હરયઃ। (૧૨) હ્રસ્વસ્ય ગુણઃ ૭૩।૧૦૮।
હ્રસ્વાન્તસ્યાઙ્ગસ્ય ગુણઃ સ્યાત્ સમ્બુદ્ધૌ। હે હરે। હરિમ્।
હરી। હરીન્।

વ્યા૦ (૯૦) પૃષ્ઠી-પ. વ. માં સર્વ+આમ્-માં “આમિ સર્વં” સૂત્રથી
આમ્ ને સુદ્નો આગમ થયો, ડ, દ્ = બન્નેનો નિયમ પ્રમાણે અનુ-
બંધલોપ કર્યો, અને સુટ ટિલ્ હોવાથી “આલ્પન્તૌ” આમ્ના પહેલો
મૂકી, સર્વ + સ્ + આમ્-માં “બહુવચને” સૂત્રથી સર્વના અકારનો ઇકાર
કરી સર્વેસામ્-માં “આદેશપ્રત્ય” સૂત્રથી સકારનો ષકાર થઈ સર્વેષામ્
રૂપ અને છે. સર્વસ્મિન્-(૮૯) વ્યાખ્યામાં, સર્વયોઃ સર્વેષુ સં રામ,
જેવાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં. આ રીતે બીજા અકારાન્ત સર્વનામનાં રૂપો
સાધવાં. હ્રસ્વ ઇકારાન્ત = હરિ+સુ-ઉકાર, અનુબંધલોપ, સ્-નો રુકાર,
ઉકાર-અનુબંધલોપ કરી, રેકનો વિસર્ગ હરિઃ, હરિ+ઔ યજ્ઞનો આધ
કરીને “પ્રથમયોઃ” સૂત્રથી પૂર્વ ઇકાર અને પર ઔ બન્નેનો દીર્ઘ ઈ
થઈ ને હરી પ્ર. દિવચનતું રૂપ અને છે. તે જ રીતે. દિ.વ., સંબોધન
દિવચનતું રૂપ સિદ્ધ કરવું.

(૯૧) અર્થ-હ્રસ્વ સ્વરાન્ત અંગનો ગુણ થાય જસ્ પર રહેતાં
ગુણ કરી, અય્.

(૯૨) અર્થ-હ્રસ્વ સ્વરાન્ત અંગનો ગુણ થાય, સમ્બુદ્ધિનો
પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

વ્યા૦ (૯૧) પ્રથમા અને સંબોધન બહુવચનમાં જસ્ = હરિ+જસમાં
“ચુદ્” સૂત્રથી જસના જકારની ઇસંજા કર્યા પછી “તસ્ય લોપઃ”
સૂત્રથી જનો લોપ, હરિ + અસ્માં “જસિ ચ” સૂત્રથી હરિના ઇકારનો
ગુણ એ = હરે + અસ્ માં “એચોડ્ય” સૂત્રથી, એ નો અય્ થઈ હરયસના

(૧૩) શેષોઘ્યસસ્ત્રિ । ૧।૪।૭ । શેષ इति स्पष्टार्थम् ।
 ह्रस्वौ यौ इदुतौ सस्त्रिवर्जे घिसंज्ञं स्यात् । (१४) आडो ना-
 ऽस्त्रियाम् । ७।३।१२० । वेः परस्याडो ना स्यात् अस्त्रियाम् ।
 आड् इति टा-संज्ञा । हरिणा । हरिभ्याम् । हरिभिः ॥

સકારનો નિયમ પ્રમાણે ર, ડ અનુઅંધલોપ, રનો વિસર્ગ થઈ પ્ર. બ. સં-અ.નું હરયઃ રૂપ બને છે.

વ્યા૦ (૯૨) સંબોધન એકવચન સુ = હરિ + સુ “ એકવચનં ” સૂત્રથી સુતી સંબુદ્ધિ સંજ્ઞા, “ હ્રસ્વસ્ય ” સૂત્રથી યુથુ-એ કરી હરે + સુ.માં ડ-અનુઅંધલોપ કરી “ એહ્રસ્વા ” સૂત્રથી સ(સંબુદ્ધિ)નો લોપ કરી સ. એ. હે હરે બને છે. હે હરી, હે હરયઃ, પ્રથમાની માદ્ધ સિદ્ધ કરવાં. હરિ + અમ્, દ્વિ. એ. “ અમિપૂર્વઃ ” સૂત્રથી હકાર ને અકારની જગાએ હકાર (પૂર્વરૂપ) થઈ હરિમ્ બને છે, હરી પ્રથમા વિભક્તિના દ્વિવચન પ્રમાણે હરિ + શસ્, દ્વિ. બ. “ લશક્ત્વ ” સૂત્રથી શકારની ઇસંજ્ઞા પછી તેનો લોપ કરી હરિ + અસૂમાં “ પ્રથમયોઃ પૂર્વ ” સૂત્રથી હ ને બનેા પૂર્વનો સવર્ણ દીર્ઘ હૈ કરી હરીસ્, માં “ તસ્માચ્છ ” સૂત્રથી સ-નો નકાર કરી દ્વિ. બ. હરીન્ બને છે.

(૯૩) અર્થ-હ્રસ્વ ઈકાર, ઉકાર જેના અન્તે છે, એવું “ સખિ ” સિવાયનું અંગ, તેની ઘિસંજ્ઞા થાય.

(૯૪) અર્થ-ઘિસંજ્ઞક અંગથી પર આવેલા આડનો ના થાય, પરન્તુ સ્ત્રીલિંગમાં આડનો ના થાય નહીં, આડ એ ટાની સંજ્ઞા છે. (ટા ને પ્રાચીનો આડ માને છે.)

વ્યા૦ (૯૩-૯૪) તૂ. એ.વ.માં ટા = હરિ + ટા-માં “ શેષોઘ્ય ” સૂત્રથી હ્રસ્વ હકારની ઘિસંજ્ઞા “ આડો ના ” સૂત્રથી આડ = ટાનો ના આદેશ કરી હરિના-માં “ અટકુષ્વા ” સૂત્રથી ન્ નો ન્ કરી તૂ. એ. વ. હરિણા રૂપ બને છે, હરિ + ભ્યામ્ = હરિભ્યામ્, હરિ + ભિસ્, માં સનો ર, અનુઅંધલોપ-રેફનો વિસર્ગ નિયમ પ્રમાણે કરી હરિભિઃ રૂપ બને છે.

(૯૫) વેદિતિ ૭ા૩।૧૧૧ । વિસઙ્ગકસ્ય ડિતિ યુપિ
 ગુણઃ । હરયે । (૯૬) હસિહસોશ્ચ । ૬।૧।૧૧૦ । એહો
 હસિહસોરતિ પૂર્વરૂપમેકાદેશઃ સ્યાત્ । હરેઃ । હર્યોઃ । હરીણાં ।
 (૯૭) અચ્ચ વેઃ । ઇદ્-ઉદ્ભ્યાં પરસ્ય હેરૌત્ । વેરચ્ચ ।
 વૃદ્ધિઃ । હરૌ । હર્યોઃ । હરિષુ । એવમ્ કાવ્યાદયઃ । ત્રિશબ્દો
 નિત્યં बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ।

(૯૫) અર્થ-વિસંગક અંગતો ગુણ થાય. હ કારની ધસંગા
 થતી હોય તેવા સૂપ પર રહેતા.

(૯૬) અર્થ-એહ=એ-ઓ-થી હસિ, અને હસ્ નો અકાર પરમાં
 હોય તો પૂર્વ ને પરના સ્થાનમાં પૂર્વરૂપ એક આદેશ થાય. (હે, હસિ,
 હસ્, હિ ચાર પ્રત્યયો હિત્સુપ કહેવાય.)

(૯૭) હસ્વ ઇકાર, અને હકારથી પર હિ નો ઔ થાય અને
 વિ-સંગક (ઇ-ઉ)નો અકાર થાય.

૦યા૦ (૯૫) ચતુર્થી-એક વચનમાં હે=હરિ+હે 'લશક૦' સૂત્રથી
 હકારની ધસંગા 'તસ્ય લોપઃ'થી હ નો લોપ હરિ+એ 'શેષોધ્ય૦'
 સૂત્રથી હરિની વિસંગા 'વેદિતિ' સૂત્રથી હસ્વ હ નો હિત્ સુપ-એ
 પર રહેતા ગુણ એ યર્થ હરે+એ માં એ નો અય્ 'એનોડ્ય૦' સૂત્રથી
 યર્થ ને ચ૦ એ.વ૦માં હરયે રૂપ અને છે. હરિભ્યામ્ હરિભ્યઃ ચ૦

૦યા૦ (૯૬) હરિ+હસિ (પં.એ.વ.) હકાર, ઇકારની ધસંગા,
 લોપ, નિયમ પ્રમાણે કરી હરિ શબ્દની વિસંગા કર્યા બાદ 'વેદિતિ'
 સૂત્રથી હરિના હ નો ગુણ એ કરી, હરે+અસ્ માં 'હસિહસોશ્ચ' સૂત્રથી એ
 અને અ નો પૂર્વરૂપ (એ) હરે+માં નિયમ પ્રમાણે સકારના રુ.પ, અનુ-
 બન્ધલોપ, અને વિસર્ગ કરી પં. એ. વ. હરેઃ, તે પ્રમાણે પ. એ. વ.
 હરિ+હસ્ માં ઉપર મુજબ સાધનિદ્ધા કરી હરેઃ પ. બ. અને છે. પછી,
 સપ્તમી, દ્વિ. પ. હરિ+ઓસ્ 'એકો યણચિ' સૂત્રથી યણ કરી સૂ ના

(૧૮) ત્રેસ્રયઃ ૭૧૧૫૩ । ત્રિશબ્દસ્ય ત્રયાદેશઃ સ્યા-
દામિ । ત્રયાણામ્ । ત્રિષુ ।

રુત્વ, વિસર્ગ કરી હર્યોઃ ૩૫ બને. પ. બ. વ. હરિ+આમ્ ‘હસ્તનથાં’
સૂત્રથી નુદ્ નો આગમ અનુબંધ લોપ કરી ‘નામિં’ સૂત્રથી દીર્ઘ
કરી હરીનામ્ માં ‘અટ્કુપ્વાં’ સૂત્રથી ન્ નો ણકાર કરી હરીણામ્ પ.
બ. ૩૫ બને છે.

વ્યા. (૯૭) હરિ+હિ (સ. એ. વ.) ‘શેષોઘ્યં’ સૂત્રથી વિસર્ગ
હરિ ની કરી ‘અઘ્ષેઃ’ સૂત્રથી હ નો અ, હિ નો ઔ કરી હર+ઔ માં
‘વૃદ્ધિરેચિ’ સૂત્રથી વૃદ્ધિ ઔ થઈ સ. એ. વ. હરૌ ૩૫ બને છે.
હરિ+ઓસ્ માં યણ્ થઈ સ્ નો નિયમ પ્રમાણે રુત્વ વિસર્ગ થઈને હર્યોઃ
૩૫ બને છે. હરિ+સુપૂ (સ. બ. વ.) પૂ-અનુબંધ લોપ ‘આદેશઃ પ્ર૦’
સૂત્રથી સ્ નો ષ થઈ હરિષુ, સ. બ. વ. ૩૫ બને છે, એવં=એવી રીતે
કવિ, અરિ, નૃપતિ, વગેરે ૩૫૦ હરિ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં ત્રિ શબ્દોં
ત્રિ=(ત્રણ) શબ્દ હંમેશાં બહુવચનમાં જ વપરાય છે.

(૯૮) અર્થ-ત્રિશબ્દ ને ત્રય આદેશ થાય આમ્ પ્રત્યય પરમાં
હોય તો.

ત્રિશબ્દનાં ૩૫૦ હરિ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. બહુવચનમાં જ ત્રિશબ્દ
હોય છે. ત્રિ+જસમાં જકારની ઇત્સંજા, લોપ કરી ત્રિનો ગુણુ ત્રે કરી,
એતો અય્ કરી, સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ કરી ત્રયઃ પ્ર. બ. વ. માં ૩૫
બને છે. ત્રિશબ્દથી શસ્, મિસ્, મ્યસ્, મ્યસ-પ્રત્યયો (બહુવચનનાં)
લાવીને ત્રીન્-હિ. બ.વ., ત્રિમિઃ, ત્ર. બ.વ. ત્રિમ્યઃ, ચ. પં. બ. વ. માં
હરિ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

વ્યા. (૯૮) ત્રિ+આમ્ = પ. બ. વ. માં “ત્રેસ્રયઃ” સૂત્રથી ત્રિ-
નો ત્રય-આદેશ આમ્ પર હોવાથી કરી ત્રય+આમ્ માં “હસ્તનથાં”
સૂત્રથી નુદ્ નો આગમ, ણ-અનુબંધલોપ ત્રય+નામ્ માં “નામિ”

(૧૧) ત્યદાદીનામઃ ૭।૧।૧૦૨ । एषामकारो विभक्तौ
 द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । भानुः, हरिवत् । १-भानुः,
 भान्, भानवः । २-भानुम्, भान्, भानून् । ३-भानुना,
 भानुभ्याम्, भानुभिः । ४-भानवे, भानुभ्याम्, भानुभ्यः ।
 ५-भानोः, भानुभ्याम्, भानुभ्यः । ६-भानोः, भान्वोः,
 भानूनाम् । ७-भानौ, भान्वोः, भानुषु । सं-हे भानो । शेष
 प्रथमावत् ॥

સૂત્રથી દીર્ઘ “અટ્કુષ્ઠાં” સૂત્રથી ન્ નો લુકાર કરી ત્રયાણામ્ ૫. ૫.
 વ.નું ૩૫ અને છે, ત્રિ+સુપ્ = સ. ૫. વ. ૫ નો અનુઅધેયોપ સુના
 સકારનો નિયમ પ્રમાણે ષ્ કરી ત્રિષુ-સ. ૫. વ.નું ૩૫ અને છે.

(૯૯) અર્થ-ત્યદ્, તદ્, વગેરે શબ્દોને અકાર અન્ત આદેશ
 થાય વિભક્તિ પર રહેતાં.

૦ચા: (૯૯) દ્વિ= એ અર્થ હોવાથી તે દ્વિવચનમાં ચાલે છે.
 દ્વિ+ઔ “ત્યદાદીનામઃ” સૂત્રથી ઇકારનો અકાર કરી દ્વિ+ઔ “વૃદ્ધિરેચિ”
 સૂત્રથી વૃદ્ધિ ઔ કરીને દ્વૌ, પ્ર. દ્વિ.નું દ્વિવચન-અને છે. દ્વિ+ભ્યામ્-ત્. ચ. ૫.
 દ્વિવચન-માં “ત્યદાદી” સૂત્રથી ઇકારનો અકાર, “સુપિ ચ” સૂત્રથી
 અકારનો દીર્ઘ આ કરી દ્વાભ્યામ્-ત્. ચ. ૫. દ્વિં વં અને છે. દ્વિ+ઓસ્
 ૫ષી, સ. દ્વિ.માં ઇકારનો અકાર થયા બાદ “ઓસિ ચ” સૂત્રથી
 અકારનો એ થઈને એ નો અચ્ થઈ, સ્નો નિયમાનુસાર ડુત્વ, વિસર્ગ
 કરી દ્વયોઃ, ૫. સ. દ્વિં વં-માં રૂપો અને છે.

નોંદ-ઉકારાન્ત પુલ્લિંગ “ભાનુ” શબ્દનાં રૂપો “હરિ”
 શબ્દની માફક જ થાય છે. હરિમાં હ્રસ્વ ઇકારનો ગુણ “એ”કાર
 થાય છે, તેમ અહીં ઉકારનો ગુણ “ઓ” થાય છે. એ નો અચ્ આદેશ
 થાય છે, તો ઓ નો અચ્ આદેશ થાય છે, માટે દરેક સૂત્રો અને પ્રક્રિયા
 હરિ પ્રમાણે અણવાં.

(૧૦૦) મુઢનપુંસકસ્ય ૧।૧।૪૩। સ્વાદિપશ્ચવચનાનિ
 સર્વનામસ્થાનસઙ્ગાનિ સ્યુરક્લીવસ્ય। (૧૦૧) ઋતો ડિ-સર્વ-
 નામસ્થાનયોઃ। ૭।૩।૧૨૦। ઋતોડ્ઢસ્ય ગુણો ડૌ સર્વનામ-
 સ્થાને પરે। (૧૦૨) ઋદુશનસ્પુરુદંસોડનેહસાં ચ। ૭।૧।૯૪।
 ઋદન્તાનામુશનસાદીનાશ્ચ-અનહ્ સ્યાદસમ્બુદ્ધૌ સૌ। (૧૦૩)
 હલ્ડ્યાબ્યો દીર્ઘાત્સુતિસ્યપૃક્તં હલ્। ૬।૧।૬૮। હલન્તાત્
 પરં દીર્ઘૌ યૌ ડ્યાપૌ તદન્તાચ્ચ પરં સુતિસીત્યેતદપૃક્તં
 હલ્લુપ્યતે। (૧૦૪) ન લોપઃ પ્રાતિપદિકાન્તસ્ય। ૮।૨।૭।
 પ્રાતિપદિકસંજ્ઞકં યત્પદં તદન્તસ્ય નસ્ય લોપઃ સ્યાત્।
 इति नस्य लोपः। (૧૦૫) અપ્તન્-તૃચ્-સ્વસ-નપ્ત-
 નેષ્ટ-લષ્ટ-ક્ષત્-હોત્-પોત્-પ્રશાસ્તૃણામ્। ૬।૪।૧૧।

(૧૦૦) અર્થ-સ્વાદિના પાંચ વચન (સુ, ઔ, જસ, ઝમ, ઔદ્)ની સર્વનામ સ્થાન સંજ્ઞા થાય, નપુંસકલિંગમાં ન થાય (અર્થાત્ સુ-વગેરેની પુંલિંગ, સ્ત્રીલિંગમાં જ સર્વનામસ્થાન સંજ્ઞા થાય.)

(૧૦૧) અર્થ-ઋકારાન્ત અંગનો ડિ, અને સર્વનામ સ્થાન પરમાં હોય તો ગુણ થાય.

(૧૦૨) અર્થ-હ્રસ્વઃ ઋકારાન્ત, અને ઉદાનસ, પુરુદંસસ, અનેકસ શબ્દોને અનહ્ આદેશ થાય-સમ્બુદ્ધિભિન્ન સુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(૧૦૩) અર્થ-દસન્તથી પર, અને દીર્ઘ ડી, આપ્=પ્રત્યયાન્તથી પર સુ, તિ, સિ, સંજ્ઞાથી અપૂર્ણ હલ્નો લોપ થાય.

(૧૦૪) અર્થ-પ્રાતિપદિક સંજ્ઞક એ પદ તેના અન્તે રહેલા વર્ણનો લોપ થાય.

(૧૦૫) અર્થ-અપ્ શબ્દ અને તૃન્, તૃચ્=પ્રત્યયાન્ત, સ્વસ,

અવાદીનામુપધાયાઃ દીર્ઘોઽસમ્બુદ્ધો સર્વનામસ્થાને । ધાતા ।
 ધાતારૌ । ધાતારઃ । ધાતારમ્, ધાતારૌ, ધાતૃન્ ।
 ધાત્રા । ધાત્રે । ધાતૃ + ઈસિ । (૧૦૬) ઋત્ત્વ ઇત્ ।
 ૬।૧।૧૧૧ । ઋત્ત્વો ઈસિ-હસોરત-ઉદ્ એકાદેશઃ । રપરઃ ।

નપ્ત. વગેરે શબ્દોની ઉપધાનો દીર્ઘ થાય સંયુક્તિ સિવાય સર્વનામ સ્થાન પરમાં હોય તેા.

૦૫।૦ (૧૦૦-થી-૧૦૫) ધાતૃ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી
 સુ લાવી ધાતૃ+સુ માં 'સુઙનપું' સૂત્રથી સુ ની સર્વનામસ્થાન સંજ્ઞા
 કર્યા બાદ 'ઋત્ત્વોઽસિ' સૂત્રથી ઋકારાન્ત ધાતૃ અંગેનો ગુણ થવા
 આગ્યો, તેનો બાધ કરી 'ઋદુશન' સૂત્રથી ઋકારનો અનદ્ આદેશ
 કર્યો, હુનો અનુબંધ લોપ, અનદ્ હિત્ હોવાથી ઋ ના સ્થાનમાં 'હિત્'
 સૂત્રથી થઈ ધાતૃન્+સુ માં 'અલોઽન્ત્યાત્પૂર્વોપધા' સૂત્રથી તના
 અકારની ઉપધા સંજ્ઞા થઈ 'અપ્તૃન્તૃ' સૂત્રથી ઉપધા અનો
 દીર્ઘ આ કરી=ધાતાન્+સુ માં ઉકાર=અનુબંધ લોપ કરી 'અપૃક્તેકાલ્
 પ્રત્યયઃ' (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી સુ ની અપૃક્ત સંજ્ઞા કર્યા બાદ
 'હલ્લઙ્ઘા' સૂત્રથી હલન્તથી પર સ્કારનો લોપ કરી 'ન લોપઃ' સૂત્રથી
 નકારનો લોપ કરીને ધાતા પ્ર. એ. વ.નું રૂપ બને છે. પ્ર.દ્વિ.વ.
 ધાતૃ+ઔ 'ઋત્ત્વો' સૂત્રથી ઋકારનો ગુણ અ 'રણરપરઃ' સૂત્રથી ર-
 પર થઈને ધાતૃ+ઔ માં 'અપ્તૃન્' સૂત્રથી ઉપધા અકારનો દીર્ઘ
 કરી ધાતારૌ, પ્ર. દ્વિ. વ.નું રૂપ બને છે. પ્ર. બ. વ ધાતૃ+જસ્ જ્ઞકાર-
 નો અનુબંધ લોપ ઋ નો ગુણ રપર થઈ, ધાતૃ+જસ્ ઉપધાનો દીર્ઘ
 સ ॥ નિયમ પ્રમાણે દુત્વ, વિસર્ગ કરી ધાતારઃ પ્ર.બ.વ.નું રૂપ બને છે.

(૧૦૬) અર્થ-હ્રસ્વ ઋકારાન્તથી પર ઈસિ, હસુનો અકાર હોય
 તેા પૂર્વપરના સ્થાનમાં હ્રસ્વ ઉકારરૂપી એક આદેશ થાય. અને તે

धातुरस् । (१०७) रात्सस्य । ८।२।२४ । रेफात्संयोगान्त-
स्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रेफस्य विसर्गः । धातुः । (ऋव-
र्णाभस्य णत्वं वाच्यम्) धातूणाम् । धातरि, धात्रोः, धातृषु ।

“उरणरपरः” सूत्रથી રપર = ઉર એમ થાય.

(૧૦૭) રેફથી પર સંયોગના અન્તે રહેલા સ્ કારનો જ લોપ થાય, બીજા કોઈ વ્યંજનનો લોપ ન થાય. રેફ૦ રેફનો વિસર્ગ. ઋવર્ણાં ઋવર્ણના પછી રહેલા નકારનો ણકાર થાય.

વ્યા૦ દ્વિ. એ.વ. ધાતુ+અમ્માં ઋકારનો ગુણ રપર ધાતુ+અમ્ માં “અપ્તુન્” સૂત્રથી તકારના અકારનો દીર્ઘ આ થઈ ધાતારમ્ રૂપ બને છે. ધાતારો પ્ર. દ્વિવ.ની માફક, ધાતુ+ઘાસ્, શકારની ઇત્સંજા “લશક્” સૂત્રથી કરી, તેનો લોપ, ધાતુ+અસ્ માં અસ્ સર્વનામ-સ્થાન પરમાં નહીં હોવાથી ગુણ ન થયો. “પ્રથમયોઃ” સૂત્રથી પૂર્વ ઋકારનો સવર્ણદીર્ઘ ઋ થઈને ધાતુસ્માં “તસ્માચ્છ્શો” સૂત્રથી સ્નો નકાર થઈને દ્વિ. બ.વ. ધાતુન્ રૂપ બને છે. ધાતુ+ટા, ટ્ર-ની ઇત્સંજા લોપ થતા આદ “હ્કોયણ૦” સૂત્રથી ઋનો યણ-ર થઈને ત્. એ.વ. ધાત્રા રૂપ બને છે. ધાતુભ્યામ્ ધાતુભિઃ તૃતીયા. ધાતુ+હ્માં હ્કારની ઇત્સંજા, લોપ, આદ ઉપર પ્રમાણે યણ થઈ ચ. એ. વ. ધાત્રે રૂપ બને છે. ધાતુ+ભ્યામ્ = ધાતુભ્યામ્, ધાતુભ્યસ્ સ્કારના નિયમ પ્રમાણે રુત્વ વિસર્ગ કરી ધાતુભ્યઃ ચતુર્થી. ધાતુ+હ્સિમાં હ, હ,નો અનુબંધલોપ ધાતુ+અસ્માં ષ્ણનો આધ કરી “ઋતઊત્” સૂત્રથી પૂર્વ ઋ પર અ બન્નેનો ઉકારેથી એક આદેશ “ઉરણરપરઃ” સૂત્રથી રપર થઈને ધાતુરસ્ બન્યા આદ “રાત્સસ્ય” સૂત્રથી સ્નો લોપ રેફના નિયમ પ્રમાણે રુત્વ ને વિસર્ગ થઈ ધાતુઃ પ. એ.વ. રૂપ બને છે ધાતુભ્યામ્, ધાતુભ્યઃ પંચમી, પ. એ.વ. ધાતુ+હ્સ્, અનુબંધલોપ ધાતુ+અસ્ પંચમી એક. વ. પ્રમાણે દરેક સૂત્રો લગાવી ધાતુઃ, ધાતુ+ઓસ્માં ૬ નો ષ્ણ

હે ધાતઃ । एवं नप्त्रादयः । नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे निय-
 मार्थम् । तेनेह न पिता, अनङ्, सुलोपौ । (૧૦૮) सर्वनाम
 स्थाने चासम्बुद्धौ । ૬।૪।૮ । नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात्

યષ ધાત્રોસ્માં સૂતા રુત્વ, વિસર્ગ કરી ધાત્રોઃ પ. સ. દ્વિ.નાં ૩૫ અને
 છે. ધાતૃ+આમ્ “હ્રસ્વન્યાં” સૂત્રથી નુદ્દનો આગમ, અનુબંધલોપ, ટિત્
 હોવાથી આમ્ના આદિ કરી ધાતૃ+ન્+આમ્ થયા પછી “નામિ” સૂત્રથી
 ઇકારનો દીર્ઘ ધાતૃનામ્ “ઋત્ર્ણાં” વાર્તિકથી નકારનો નકાર યષ ધાતૃ-
 નામ્-પછી બ. ૩૫ અને છે, ધાતૃ+હિ, અનુબંધલોપ, “ઋતો હિ”
 સૂત્રથી ઇકારનો ગુણ, ૨૫૨ યષ ધાતૃ+હ વર્ણો મળતાં ધાતરિ, સ. એ.વ.તું
 ૩૫ અને છે ધાત્રોઃ પછી પ્રમાણે, ધાતૃ+સુપ્ અનુબંધ પ્કારનો લોપ
 “આદેશઃ” સૂત્રથી સ તો ષ્ થઈને ધાતૃષુ સ્પત્તમીના બ.માં ૩૫ અને
 છે, હે ધાતૃ+સુમાં “હ્રસ્વસ્ય” સૂત્રથી રનો ગુણ, ૨૫૨ યષને ધાતૃ+
 સુ. ઉકારનો લોપ, “હ્રલ્ડયા” સૂત્રથી સ્નો લોપ, રેકનો વિસર્ગ
 યષ, હે ધાતઃ સં. એ.વ.તું ૩૫ અને છે. હે ધાતારૌ, હે ધાતારઃ પ્રથ-
 માની માફક, એવી રીતે નપ્, નેષ્ટ, વગેરે શબ્દો સિદ્ધ કરવા.

નોટ-શંકા “અપ્તૃન્તૃચ્ચસ્વસ્ટ” આ પ્રમાણે દ્રંકુ સૂત્ર બનાવ-
 વાથી ધાતૃની માફક ત્વ ને તૃચ્ પ્રત્યયાન્તથી નપ્, નેષ્ટ, વગેરેનું બ્રહ્મ
 યષ શકે છે તો સૂત્રમાં નપ્-વગેરેનું અક્ષગ્ર બ્રહ્મ શા માટે કર્યું ?
 ૪૫।૦ નપ્ત્રાદિગ્રહણં વ્યુત્પત્તિ પક્ષમાં નિયમાર્થ છે. (ઉણાદિથી અનેલા
 ત્વ અને તૃચ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દોને જે દીર્ઘ થાય, તો (સૂત્રમાં બતાવેલા)
 નપ્ વગેરેને જ દીર્ઘ થાય તે સિવાયના પિતૃ વગેરે શબ્દોને દીર્ઘ ન
 થાય) આ નિયમ માટે મોટું સૂત્ર પાણિનિએ બનાવ્યું છે. માટે મૂળમાં
 નપ્ત્રાદિં તેનેહ ન-તેથી અહીં દીર્ઘ થયો નહીં એમ બખ્યું છે.

(૧૦૮) અર્થ-નકારાન્તની ઉપધાને દીર્ઘ થાય સમ્યુદ્ધિભિન
 સર્વનામસ્થાન પરમાં હોય તો, ગુણે = “ઋતોહિ” સૂત્રથી ગુણ કરવો.

અસમ્બુદ્ધૌ સર્વનામસ્થાને । ગુણે, પિતરૌ । પિતરઃ । પિતરમ્ ।
પિતરૌ શેષં ધાતુવત્ । એવં જામાત્રાદયઃ । ઓકારાન્તો ગો
શબ્દઃ । (૧૦૯) ગોતો ણિત્ । ૭૧।૧૦ । ઓકારાત્ વિહિતં
સર્વનામસ્થાનં ણિદ્રવત્ સ્યાત્ । (૧૧૦) અચોઙ્ઠિણિતિ । ૭૨।
૨૨૫ । અજન્તસ્યાઙ્ઠસ્ય વૃદ્ધિઃ ઋતિ ણિતિ ચ । ગૌઃ, ગાવૌ,

વ્યા. (૦૮) પિતૃ+સુ, અનુબંધલોપ “ઋદુશન૦” સૂત્રથી
અનદ્ પિતૃન્+સ “સર્વનામ૦” સૂત્રથી ઉપધાદીર્ઘ પિતાન્+સ “હલ્ડયા૦”
સૂત્રથી સૂનો લોપ “ન લોપઃ૦” સૂત્રથી ન્ લોપ = પિતા, પ્ર, એ. વ.
પિતૃ+ઔ ઋકારનો “ઋતો હિ” સૂત્રથી ગુણ રપર, અદ્=પિતરૌ પ્ર. દ્વિ.
વ. પિતૃ+જસ્ નકારનો લોપ, ગુણ, રપર, પિતરસ્-માં સૂનો નિયમ
પ્રમાણે રત્વ, વિસર્ગ, પિતરઃ પ્ર. બ. વ., પિતૃ+અમ્ ગુણ, રપર, પિતરમ્.
પિતરૌ-પ્ર. દ્વિ. વ. પ્રમાણે, પિતૃ+શસ્-માં “લશલક૦” સૂત્રથી શકારનો
લોપ, પૂર્વસયર્ણ દીર્ઘ, “તસ્માચ્છ૦” સૂત્રથી સકારનો ન્+ર પિતૃન્-
દ્વિતીયા, પિતૃ+આ-માં રૂનો લોપ, યંઞ પિત્રા-વગેરે રૂપો ધાતુ પ્રમાણે
બાવવાં એવં=એ પ્રમાણે જામાતૃ=જામાતા, જામાતરૌ જામાતરઃ પ્રથમા,
વગેરે પિતૃ-પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

નોટ-ધાતુ શબ્દમાં સુ-ઔ, જસ-અમ્-ઔ-આ પાંચ પ્રત્યયો
પરમાં આવે ત્યારે ઉપધા દીર્ઘ થાય છે. પણ પિતૃ શબ્દમાં કેવલ સુ-
માં જ દીર્ઘ થાય છે. ઓકાર ઓકાર જેના અન્તે છે તેવા ગોશબ્દ.

(૧૦૯) ઓકારથી કહેલું સર્વનામ સ્થાન (સુ ઔ-જસ-અમ્
ઔદ્)નો ણિદ્રવદ્ લોપ થાય. (ણિદ્રવદ્ જ્ઞકાર ઇસંચક પ્રત્યય પર
રહેતાં જે કાર્ય થતું હોય, તે કાર્ય સુ, વગેરે પાંચ પ્રત્યયો પર રહેતાં
થાય)

(૧૧૦) અર્થ-અજન્ત અગતી વૃદ્ધિ થાય, ઋતિ, ણિતિ, (ઋ
કે જ્ઞ ઇસંચક) પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

ગાવઃ । (૧૧૧) ઔતોઽમ્ શસોઃ । ઔતોઽમ્ શસોરચિ
આકાર એકાદેશઃ સ્યાત્ । ગામ્ । ગાવૌ । ગાઃ । ગવા, ગોભ્યામ્
ગોમિઃ । ગવે, ગોભ્યામ્ ગોભ્યઃ । ગોઃ ગોભ્યામ્ ગોભ્યઃ । ગોઃ,
ગવોઃ, ગવામ્ । ગવિ, ગવોઃ, ગોષુ । इत्यजन्ताः पुष्टिज्ञाः ॥ श्रीरस्तु

(૧૧૧) અર્થ— ઔકાર પછી અમ્ શસૂ સંબંધી અચ્ પરમાં
હોય તો પૂર્વ ને પરના સ્થાનમાં આકાર રૂપ ઔક આદેશ થાય.

વ્યા. (૧૬ થી ૧૧૧) ગો+સુ; ઉકાર-અનુષંધ લોપ, 'ગોતા-
જિત્' સૂત્રથી સ્ત્રોતો ગિદ્વદ્ભાવ કરી 'અચોઞ્જિતિ' સૂત્રથી ગૂ માં
ઓ ની વૃદ્ધિ કરી ગૌસ્ માં નિયમ પ્રમાણે સ્ત્રુત્ રત્વ, વિસર્ગ કરી ગૌઃ
રૂપ બને છે. ગો+ઔ, ઔતો. ગિદ્વદ્ભાવ, ઔકારની વૃદ્ધિ ઔ કરી
'એચોઽયમ્' સૂત્રથી ઔ નો આવૃ થઈ ગાવૌ, ગો+જસૂ ળકારનો લોપ,
જિદ્વદ્ભાવ, વૃદ્ધિ, આવૃ, આદેશ કરી ગાવઃ પ્રથમાનાં રૂપો બને છે.
ગો+અમ્ માં 'ઔતોઽમ્' સૂત્રથી ઔ+અ, તો આ થઈને ગામ્. ગાવૌ
ઉપર પ્રમાણે, ગો+શસૂ, શકારનો લોપ 'ઔતોઽમ્' સૂત્રથી ઔ-ને
અતો આ=ગાસૂ માં સ્કારના નિયમ પ્રમાણે રત્વ, અને વિસર્ગ કરી ગાઃ
દ્વિતીયાનાં રૂપો બને છે. ગો+ટા, "ચુદ્ધ" સૂત્રથી ટ કારનો લોપ, અવૃ
આદેશ ગવા, ગોભ્યામ્, ગોમિઃ તૃતીયા, ગો+કે માં કકારનો લોપ, અવૃ
આદેશ ગવે, ગોભ્યામ્, ગોમિઃ ચતુર્થી । ગો+હસિ માં અનુષંધ લોપ કરી
અવૃ આદેશનો બાધ કરી 'હસિહસોષ્ઠ' સૂત્રથી પૂર્વરૂપ કરી, ગોસૂ
ના સ્કારના રૂત્વ વિસર્ગ કરીને ગોઃ, ગોભ્યામ્, ગોભ્યઃ, પંચમી, ગોઃ
ષ. ઔ. ૫. પ્રમાણે ગો+ઓસૂ અવૃ આદેશ, સ્ત્રોત રૂત્વ વિસર્ગ ગવોઃ
ગો+ગામ્, અવૃ આદેશ ગવામ્ પછી । ગો+કિ અનુષંધ લોપ, અવૃ
આદેશ વિસર્ગ ગવિ ગવોઃ ૫. દ્વિ. પ્રમાણે ગો+સુપ્ માં અનુષંધ લોપ
'આદેશપ્રત્યય' સૂત્રથી સ્ત્રોતો ષ કાર થઈ ગોષુ, સપ્તમીના રૂપો બને
છે. અજન્ત પુષ્ટિજ્ઞ શબ્દ પૂરા થયા. ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

॥ अथ अजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

रमा । रमा + ओ (११२) औङ आपः ७।१।१८ । आव-
न्तादङ्गात् परस्य औङः शी स्यात् । अनुबन्धलोपे, गुणः,
रमे । पूर्वसवर्णदीर्घे रमाः । (११३) सम्बुद्धौ च ७।३।१०६
आप एकारः स्यात् सम्बुद्धौ । “एङ्ह्रस्वादि”ति सम्बुद्धि-
लोपः । हे रमे ! हे रमे ! हे रमाः ! रमाम्, रमा + शस्,
“प्रथमयोः” इति पूर्वसवर्णदीर्घः, रमाः ।

(११२) अर्थ—आयन्त अंग पक्षी आवेक्षा औङ् = औकारने।
शी आदेश थाय.

(११३) अर्थ—आयन्त अंगने ओकार थाय, संभुद्धि परमां
होय तो. एङ्ह्र० सूत्रथी संभुद्धिने लोप थाय.

०५।० (११२-११३) रमु क्रीडायाम् धातु ङिङ्कार = अनुबन्धलोप,
रम् “नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः” सूत्रथी पचादिमां होवाथी
अच् प्रत्यय धात्री = रममां “अजाद्यतष्टाप्” सूत्रथी टाप्, अनुबन्धलोप
(ङ-प्) रम+आ सवर्णदीर्घं यर् रमानी प्रातिपदिक संज्ञा “कृत-
द्धितं” सूत्रथी करी प्र. ओ. व. मां सु = रमा + सुमां अनुबन्धलोप
“हलङ्ग्यां” सूत्रथी आयन्त रमाथी पर रहेला सने लोप करी रमा
प्र. ओ. व. रमा+औ “औङ आपः” सूत्रथी औ ने। शी आदेश करी
“लशक्तं” सूत्रथी ङ्कारनी छसंज्ञा, तेने लोप रमा+ईमां “आद्-
गुणः”थी युष्णु = ए यर् रमे प्र. द्वि. व. रमा+जस्मां ङ्कारनी “चुट्”
सूत्रथी छसंज्ञा, लोप करी रमा+अस् “प्रथमयोः” सूत्रथी पूर्व सवर्ण
दीर्घं थवा आये। “दीर्घाज्जसि च” (भूणमां नथी) सूत्रथी तेने आध
करी “अकःसवर्णे” सूत्रथी दीर्घं ओकारदेश करी, सत्ता नियम प्रमाणे दुत्व,

(૧૧૪) આહિં ચાપઃ ૭૩૧૧૦૫ । આહિં ઓસિ ચ
 આપ એકારઃ સ્યાત્ । અયાદેશઃ, રમયા, રમાયામ્, રમાભિઃ ।
 (૧૧૫) યાહાપઃ ૭૩૧૧૧૩ । આપો હિંતો યાટ્ । “વૃદ્ધિ-
 રેચિ” ઇતિ વૃદ્ધિઃ । રમાયૈ । રમભ્યામ્ ૩, રમાભ્યઃ ૨ ।
 રમાયાઃ ૨ । રમયોઃ ૨ । રમાણામ્ । રમાયામ્ । રમાસુ ।
 એવં દુર્ગાદયઃ ।

વિસર્ગ કરી રમાઃ પ્રથમાનાં રૂપે । અને છે. રમા+સુમાં સુની સંશુદ્ધિ
 સંજ્ઞા કરી “ સમ્બુદ્ધૌ ચ ” સૂત્રથી રમાના આકારનો એકાર કરી રમે+સુ,
 અનુઅંધલોપ કરી “ એહસ્વાં ” સૂત્રથી સુનો લોપ કરી હે રમે, હે
 રમે, પ્ર. દ્વિવ. પ્રમાણે, હે રમાઃ પ્રથમા અહુવચન પ્રમાણે કરી, સંજ્ઞા-
 ધનના રૂપે અને છે. રમા+ઔ “ ઔહ આપઃ ” સૂત્રથી ઔ નોશી, શકારની
 “ લશક્વં ” સૂત્રથી ઇત્સંજ્ઞા લોપ રમા+ઈમાં ગુણ કરી. રમે, રમા+શસૂમાં
 શકારની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ, “ પ્રથમયોઃ ” સૂત્રથી પૂર્વસવર્ણ દીર્ઘ થઈ
 રમાસૂમાં સના રુત્વ, વિસર્ગ થઈ રમાઃ દ્વિતીયાના રૂપે અને છે.

(૧૧૪) અર્થ—આહ્—અને ઓસૂ પરમાં હોય તો આઅન્ત અંગનો
 એકાર થાય.

વ્યા૦ (૧૧૪) રમા+ટામાં ટનો અનુઅંધલોપ રમા+આ “ આહિં
 ચાપઃ ” સૂત્રથી રમાના આ નો ટા=આહ પરમાં હોવાથી એકાર થઈ રમે+આ
 “ એચોડયં ” સૂત્રથી એ નો અચ્ થઈ રમયા, રમા+ભ્યામ્=રમામ્યામ્,
 રમા+ભિસૂમાં સ. નો રુત્વ, વિસર્ગ થઈ રમાભિઃ, તૃતીયાનાં રૂપે
 અને છે.

(૧૧૫) અર્થ—આઅન્ત અંગથી પર હિત્ વચન (હે, હસિ,
 હસૂ, હિ)ને યાદનો આગમ થાય.

વ્યા૦ (૧૧૫) રમા+હેમાં હ્ નો અનુઅંધલોપ રમા+એ “ યાહાપઃ ”

(૧૧૬) સર્વનામ્નઃ સ્યાદ્ હ્રસ્વશ્ચ ૭।૩।૧૧૪ । આબ-
ન્તાત્ સર્વનામ્નો ડિતઃ સ્યાદ્ સ્યાત્ આપશ્ચ હ્રસ્વઃ । “વૃદ્ધિ-
રેચિ” સવસ્યાઃ ૨ । સર્વાસામ્ । સર્વસ્યામ્ । શેષં રમાવત્ ।
એવં વિશ્વાદય આબન્તાઃ । મતિઃ, મતી, મતયઃ । મતિમ્,
મતી, શસિ=મતીઃ । મત્યા, મતિભ્યામ્, મતિભિઃ ।

સૂત્રથી ડિત્ એ ને ચાટ્નો આગમ, ને દ્વ નો અનુઅધ્ધોપ ટિત્ હોવાથી
આદિ રમા+અ+એ “વૃદ્ધિરેચિ” સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ રમાયૈ, રમાભ્યામ્,
રમાભ્યઃ ચતુર્થીનાં રૂપો બને છે. રમા+હસિ, અનુઅધ્ધોપ રમા+અસ્ મહિ
ઉપર પ્રમાણે ચાટ્, અનુઅધ્ધોપ ટિત્વાત્ આદિ રમા+યા+અસ્માં સવર્ણ-
દીર્ઘ, સૂના રુત્વ, વિસર્ગ, થઈ રમાયાઃ, રમાભ્યામ્, રમાભ્યઃ પંચમીનાં
રૂપો બને છે. રમાયાઃ પંચમી એકવચન પ્રમાણે, રમા+ઓસ્ “આહિ-
ન્વાપઃ” સૂત્રથી આ નો એકાર રમે+ઓસ્માં એ નો અય્ થઈ સૂના રુત્વ,
વિસર્ગ કરી રમયોઃ, રમા+આમ્ “હ્રસ્વનવા” સૂત્રથી આગન્તથી પર
હોવાની આમ્ને ચુટ્નો આગમ, અનુઅધ્ધોપ, ટિત્ હોવાથી આદિ
મૂઢી રમા+ન્+આમ્ “અટકુવા” સૂત્રથી ન્ નો ણ્ થઈ રમાણામ્,
મૂઢીનાં રૂપો બને છે. રમા+હિ અનુઅધ્ધોપ, “હેરામૂનવામ્નીભ્યઃ”
(મૂળમાં નથી) સૂત્રથી હિ નો આમ્, રમા+આમ્માં ચાટ્નો આગમ,
ટિત્ હોવાથી આદિ “રમા+યા+આમ્ સવર્ણદીર્ઘ થઈ” રમાયામ્,
રમયોઃ ૫. દ્વિ.વ. પ્રમાણે રમા+સુ=રમાસુ, સપ્તમીનાં રૂપો બને છે.
નોટ-ચાટ્, બને સ્યાદ ટિત્ હોવાથી ડિત્ પ્રત્યયોના પહેલાં મૂકવા.

(૧૧૬) અર્થ-આગન્ત અંગની પર ડિત્ (હે, હસિ, હસ્, હિ)
પ્રત્યયને સ્યાટ્નો આગમ થાય, બને આપ્ (આ)નો હ્રસ્વ થાય.

વ્યા. (૧૧૬) સર્વ શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, “સર્વાદીનિ”
સૂત્રથી સર્વનામ સંજ્ઞા કર્યા પછી “અજાયત્ષ્યામ્” સૂત્રથી ટાપ કરી,

(૧૧૭) ડિતિ હ્રસ્વશ્ચ । ૧।૪।૬ । ઇયઙ્-ઉવઙ્ સ્થાનો
સ્ત્રીશબ્દભિન્નો નિત્યસ્ત્રાલિङ્નો ઈદૂતો હ્રસ્વો ચ ઇવર્ણોવર્ણો
સ્ત્રિયાં વા નદીસઙ્ગો સ્તો ડિતિ । મત્યૈ, મતયે । મત્યાઃ ૨,
મતેઃ, ૨

અનુબંધોપ, સવર્ણુદીર્ઘ યર્ધ સર્વા શબ્દ અન્યા આદ તેનાં ૩પેા રમા
શબ્દ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. સર્વનામ સંગ્રાનું કાર્ય વિશેષ હોય છે, તે
૩પેા સિદ્ધ કર્યાં છે. સર્વા+હે અનુબંધોપ સર્વા+આમાં “ સર્વનામ્નઃ ”
સૂત્રથી હે ને સ્યાદનો આગમ ટિત્ હોવાથી આદિ અને સર્વાના આપ્
નો હ્રસ્વ કરી સર્વસ્યા+આમાં “ વૃદ્ધિરેચિ ” સૂત્રથી વૃદ્ધિ એ કરી સર્વસ્યૈ
સ. એ.વ નું ૩પ અને છે. સર્વા+હસિ, હસ, માં અનુબંધોપ સર્વા+અસ
હિપર પ્રમાણે સ્યાદ્. આગમ અને આપ્નો હ્રસ્વ કરી સર્વસ્યા+અસમાં
સવર્ણુદીર્ઘ કરી, સ્તા રુત્વ, વિસર્ગ કરી સર્વસ્યાઃ પં. ધ. એ.વ.ના
૩પેા અને છે. સર્વા+આમ્ “ આમિ સર્વનામ્નઃ ” સૂત્રથી આમ્ ને સુદ્ નો
આગમ ટિત્ હોવાથી આદિ મૂકી વર્ણ મળતાં સર્વાસામ્, ધ. ય. વ.નું
૩પ અને છે સર્વા+હિર્મા “ હેરામ્નઃ ” સૂત્રથી હિનો આમ્ કરી
“ સર્વનામ્નઃ ” સૂત્રથી સ્યાદનો આગમ, આપ્ નો હ્રસ્વ કરી સર્વસ્યા+
આમ્ સવર્ણુદીર્ઘ યર્ધ સર્વસ્યામ્ સપ્તમી એ.વ.નું ૩પ અને છે. આકીનાં
બધાં ૩પેા રમા પ્રમાણે બનાવવાં. એવમ્ (સર્વા) પ્રમાણે વિશ્વ વગેરેનાં
૩પેા સિદ્ધ કરવાં.

(૧૧૮) અર્થ-ઇયઙ્ અને ઉવઙ્ છે, સ્થાન જેમનું એવા (જેને
ઇયઙ્ ઉવઙ્ થાય છે.) સ્ત્રી શબ્દ સિખ, હમેશાં સ્ત્રીલિંગમાં રહેનારા
જે દીર્ઘ ઈકાર, અને દીર્ઘ ઉકાર, તથા હ્રસ્વ ઈકાર અને ઉકારની
(તેમની) સ્ત્રીલિંગમાં વિકલ્પે ‘ નંદી ’ સંગ્રા થાય. ડિત્ (હે હસિ
હસ, હિ) પ્રત્યય પરમાં હોય તેા.

(૧૧૮) इदुद्भ्याम् । ७।३।११७ । इद् उद्भ्यां नदी-
सञ्ज्ञकाभ्यां परस्य डेराम् । मत्याम् मती । शेषं हरिवत् ।
एवं बुद्ध्यादयः ।

(૧૧૮) અર્થ—નદી સંજ્ઞાવાળા હ્રસ્વ ઇકાર અને ઉકારથી પર રહેલા ડિ ની જગાએ આમ્ થાય.

વ્યા. (૧૧૭) મતિ શબ્દનાં રૂપો હરિ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા—
વિશેષ કાર્યવાળાં રૂપો સિદ્ધ કરેલ છે. મતિઃ, મતી, મતયઃ । હરિ પ્રમાણે
મતિમ્, મતી, હરિપ્રમાણે મતિ+અસ્, સ્ના લોપ પૂર્વસર્ણુ દીર્ઘ,
મતીસ્, સ્ત્રીલિંગ છે માટે ‘તસ્માચ્છસોઃ’ સૂત્રથી સં નો ન થયો
નથી. સ્ના રૂત્વ, વિસર્ગ મતીઃ દ્વિતીયા, મતિ+ઝા, અનુબંધ લોપ યજ્ઞ
મત્યા મતિભ્યામ્, મતિભિઃ તૃતીયા, ડે, ડસિ, ડસ્ ડિ આ ચારેય પ્રત્યયો-
માં ડ કારની ‘લશક્વઃ’ સૂત્રથી ઇતસંજ્ઞા અને લોપ થાય છે. તેથી તે
હિત્ત સુપ્ કહેવાય છે. અને માટે તે પ્રત્યયો પર રહેતાં ‘હિતિહસ્વશ્ચ’
સૂત્રથી મતિ શબ્દની નદી સંજ્ઞા થઈ છે. અને પ્રત્યયોમાં ડ કાર રહિત
મૂળ છે. મતિ+એ, વિકલ્પે ઉપરના સૂત્રથી મતિ હ્રસ્વ ઇકાર છે તેથી
નદી સંજ્ઞા ‘આનૂ-નવાઃ’ (મૂળમાં નથી) હિત્ત ચારેય પ્રત્યયને આદ
નો આગમ થાય છે. તે ટિત્ છે માટે પહેલો મૂકવો. મતિ+આ+એ, વૃદ્ધિ
એ=મતિ+એ માં યજ્ઞ=મત્યૈ, નદી સંજ્ઞા ન થાય ત્યારે મતયે, ગુણુ, અય
આદેશ થઈ હરિ પ્રમાણે, મતિ+અસ્ આદ્ થઈ મતિ+આ+અસ્ સર્ણુદીર્ઘ
થઈ મતિ+આસ્, યજ્ઞ થઈ મત્યાસ્, સ્ના રૂત્વ, વિસર્ગ મત્યાઃ, મતેઃ
પં. એ.વ. હરિ પ્રમાણે, મત્યાઃ ઉપર પ્રમાણે મતેઃ પં. એ.વ. હરિ પ્રમાણે,
મતિ+ઙ, “इदुद्भ्याम्” સૂત્રથી ડિનો આમ્, મતિ+આમ્. આદ્ થઈ, મતિ+
આ+આમ્, યજ્ઞ થઈ મત્યાં, મતી હરિ પ્રમાણે સં. એ. મતિ+ઓસુમાં યજ્ઞ
થઈ, સ્ના રૂત્વ વિસર્ગ થઈ મત્યોઃ પં. સં. દ્વિવ. મતિ+આમ્, બુદ્,
અનુબંધલોપ મતિ+ન+આમ્, ઇનો દીર્ઘ, મતીનામ્. પં. બ.વ. મતિ+સુ,

(૧૧૯) ત્રિચતુરોઃ સ્ત્રિયાં તિસ્રચતસ્રઃ । ૭।૨।૧૯ ।
 સ્ત્રીલિંગયોરેતયોરેતૌ સ્તૌ વિભક્તૌ (૧૨૦) અચિ ર ઋતઃ ।
 ૭।૨।૧૦૦। તિસ્ર ચતસ્ર એતયોર્ઋકારસ્ય રેફાદેશઃ સ્યાદચિ ।
 ગુણદીર્ઘોત્વાનામપવાદઃ । ત્રિ + જસ્ર, ઋકારસ્ય રેફાદેશઃ ।
 તિસ્રઃ । તિસ્રભિઃ । તિસ્રમ્બ્યઃ ૨ । આમિ નુદ, (૧૨૧) ન
 તિસ્રચતસ્ર । ૬।૪।૪ । એતયોર્નામિ દીર્ઘો ન । તિસ્રુણામ્ ।

સ નો ષ, યર્ધ મતિષુ, સ. અ.વ. હે મતે, હે મતિ, હે મતયઃ હરિ પ્રમાણે
 રૂપો સિદ્ધ અને છે. આ રીતે બુદ્ધિ વગેરેનાં રૂપો મતિ પ્રમાણે કરવાં.

(૧૧૯) અર્થ—સ્ત્રીલિંગમાં વપરાતા ત્રિ અને ચતુર શબ્દની
 જગાએ ક્રમથી તિસ્ર, ચતસ્ર—આદેશ થાય, વિભક્તિ પરમાં હોય તો.

(૧૨૦) અર્થ—તિસ્ર અને ચતસ્રના ઋકારનો રેફ આદેશ થાય
 અચ્ પરમાં હોય તો. ગુણદીર્ઘોં આ સૂત્ર, ગુણ, દીર્ઘ અને ઉત્ત =
 ઉકારવિધાયક સૂત્રનો આધ કરે છે.

(૧૨૧) અર્થ—તિસ્ર અને ચતસ્ર—શબ્દને નામ્ પર રહેતાં દીર્ઘ
 થતો નથી.

વ્યા. (૧૧૯ થી ૧૨૧) નોટ—ત્રિ=ત્રણ—શબ્દ બહુવચનમાં વપ-
 રાતો હોવાથી બહુવચનના પ્રત્યયો કરવા. ત્રિ+જસ્ર માં જકારનો લોપ
 કરી “ત્રિચતુરોઃ” સૂત્રથી ત્રિ નો તિસ્ર આદેશ અસૂનો અકાર અચ્ પર
 હોવાથી થયો. તિસ્ર+અસૂમાં યજ્ઞ નો આધ કરી “પ્રથમયોઃ” સૂત્રથી
 પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ થવા આવ્યો, તેનો આધ કરીને “ઋતોઽિ” સૂત્રથી
 ગુણ થવા આવ્યો તેનો પણ આધ કરી “અચિર ઋતઃ” સૂત્રથી
 ટુકારનો ર=રેફ થર્ધ, વર્ણો મળતા તિસ્રસૂ-માં સૂના રુત્વ વિસર્ગ થર્ધ

તિસૃષ્ઠુ । દ્વિશબ્દો નિત્યં દ્વિવચનાન્તઃ । “ત્યદાદીનામઃ”
 દ્વા+ઔ, ટાપ્, “ઔઙ આપઃ” ઇત્યૌકારસ્ય શીત્વે ગુણઃ ।
 દ્વે, ર । દ્વાભ્યામ્, ૩ । દ્વયોઃ, ૨ । સુલોપઃ, ગૌરી, ગૌર્યો,
 ગૌર્યઃ ॥

તિષ્ઠઃ પ્ર. બ. બને છે. ત્રિ+શસ્માં શ્નો લોપ કરી ત્રિ નો તિસ્ર આદેશ
 કરી તિસ્ર+અસ્ માં ચળ્, પૂર્વસર્વલ્પદીર્ઘનો બાધ કરીને ડુકારનો રેફ
 કરી, વર્ણ મળતાં સ્ ॥ રુત્વ વિસર્ગ થઈ તિષ્ઠઃ દ્વિ. બ. ત્રિ+મિસ્ માં
 ત્રિ નો તિસ્ર આદેશ, તિસૃમિસ્, સૂના રુત્વ, વિસર્ગ, થઈ તિસૃમિઃ તૂ બ.
 ત્રિ+મ્બ્યસ્, તિસૃ+મ્બ્યસ્, સૂના રુત્વ વિસર્ગ થઈ તિસૃમ્બ્યઃ, ચ. પ. બ.
 ત્રિ+આમ્, તિસ્ર આદેશ તિસૃ+આમ્, જુદ્દનો આગમ, અનુબંધલોપ,
 ટિટ્ હોવાથી આમ્ના આદિ મૂકી. તિસૃ+નામ્ “નામિ” સૂત્રથી દીર્ઘ
 થવા આંચો “ન તિસૃ” સૂત્રથી દીર્ઘનો નિષેધ થયો. “ઋવર્ગાન્ન”
 વાર્તિકથી નકારનો જકાર થઈ તિસૃનામ્, પ. બ, ત્રિ સુષ્, તિસ્ર+સુ
 અનુબંધલોપ “આદેશપ્રત્યય” સૂત્રથી સ નો ષ થઈ તિસૃષ્ઠુ, સ. બ.નાં
 રૂપો બને છે.

દ્વિશબ્દો ‘દ્વિ=બે’ શબ્દ હમેશાં દ્વિવચનમાં ચાલે છે. દ્વિ શબ્દ
 સર્વાદિગણમાં છે માટે તેની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, ઉપરાંત સર્વનામ સંજ્ઞા
 કરી. બધા દ્વિવચનના પ્રત્યય પર રહેતાં “ત્યદાદી” સૂત્રથી ઇકારનો
 અકાર થઈ “અજાઘત” સૂત્રથી ટાપ્, અનુબંધલોપ, સર્વલ્પદીર્ઘ થઈ
 દ્વા ૩૫ બને છે. દ્વા+ઔ, ૩૫ થયા પછી “ઔઙ આપઃ” સૂત્રથી ઔ
 નો શી, શકારનો અનુબંધલોપ થઈ દ્વા+ઈ, ગુણ થઈ દ્વે, પ્ર. દ્વિ દ્વિ.
 વ. દ્વિ નો દ્વા-ભ્યામ્, ટાપ્, અનુબંધલોપ થઈ, સર્વલ્પદીર્ઘ, દ્વાભ્યામ્
 તૂ. ચ. પં. દ્વિ. વ. દ્વિ, ઓસ્, દ્વ, ટાપ્-દ્વા+ઓસ્ “આઙિ ચાપઃ”
 સૂત્રથી આ નો એકાર દ્વે+ઓસ્ અયાદેશ થઈ સ-ના રુત્વ, વિસર્ગ
 દ્વયોઃ પ. સ. દ્વિ.વ.નાં રૂપો બને છે.

(૧૨૨) અમ્બાર્થનઘોર્હસ્વઃ । ૭।૩।૧૦૭ । અમ્બાર્થાનાં
 નઘન્તાનાં ચ હ્રસ્વઃ સ્યાત્ સમ્બુદ્ધૌ । હે ગૌરિ ! ગૌરીમ્,
 ગૌર્યૌ, ગૌરીઃ । ગૌર્યા, ગૌરીભ્યામ્ । ગૌર્યૈ, ગૌરીભ્યઃ ।
 ગૌર્યાઃ ૨ ગૌર્યોઃ ૨, ગૌરીણામ્ । ગૌર્યામ્ । ગૌરીષુ એવં
 નદ્યાદયઃ । લક્ષ્મીઃ, અઙ્ચન્તત્વાત્ ન સુ લોપઃ । શેષં ગૌરી-
 વત્ । સુ લોપઃ, સ્ત્રી । હે સ્ત્રી ! । નઘન્તત્વાત્ હ્રસ્વઃ ॥

(૧૨૧) અર્થ—અંબા=માતાજી અર્થવાળા (અમ્બા, અકા, અલ્લા) .
 અને નદીસંસાર શબ્દના ઉદ્દેશ સ્વરનો હરત થાય, સંખુદ્ધિ પરમા
 હોય તે.

બ્યા (૧૨૨) ગૌરી+સુ, અનુઅંધલોપ 'હલ્લયામ્બો' સૂત્રથી
 દીર્ઘ ડીપ્=ઈ કારથી પર સૂ નો લોપ થઈ ગૌરી, પ્ર. એ. ગૌરી+ઔ
 'ફોયણચિ' સૂત્રથી યણ્=ઈ નો ય થઈ ગૌર્યૌ પ્ર. દ્વિ. સં. દ્વિવ.
 ગૌરી+જસૂ માં જ કારનો લોપ કરી યણ્=ઈ નો ય, સૂ ના રુત્વ, વિસર્ગ
 થઈ પ્ર. સં. બ. વ. હે ગૌરી+સુ, સુની સંખુદ્ધિ સંસાર 'યૂહ્યાલ્યૌ
 નદી' (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી દીર્ઘ ઈકાર=ગૌરી ની નદી સંસાર
 'અમ્બાર્થનઘોઃ' સૂત્રથી ઈ કારનો હરત, હે ગૌરિ+સૂ માં 'અઙ્ચન્તત્વાત્'
 સૂત્રથી સૂ નો લોપ થઈ હે ગૌરિ, હે ગૌર્યૌ, પ્રથમા દ્વિવચન પ્રમાણે હે
 ગૌર્યઃ પ્રથમા બહુવચન પ્રમાણે. ગૌરી+અમ્ માં યણુ નો બાધ કરી 'અમિ
 પૂર્વઃ' સૂત્રથી પૂર્વરૂપ કરી ગૌરીમ્ દ્વિ. એ. વ. ગૌર્યૌ, પ્રથમા પ્રમાણે,
 ગૌરી+શસૂ માં શ નો 'લશક્ક' સૂત્રથી શ નો લોપ થઈ ગૌરી+અસૂ માં
 પૂર્વસર્ણદીર્ઘ થઈ, સૂ ના રુત્વ, વિસર્ગ થઈ ગૌરીઃ દ્વિતીયા. ગૌરી+અ
 માં ટ નો અનુઅંધલોપ, ઈ નો ય (યણ) ગૌર્યા, ગૌરી+ભ્યામ્=ગૌરીભ્યામ્,
 ગૌરી+ભિસૂ માં સૂ ના રુત્વ, વિસર્ગ થઈ ગૌરીમિઃ તૃતીયા. નોટ કે
 ડસિ, ડસ, ડિ માં ડ ની ઈસંસાર કરવી, ગૌરી+અ માં અતિ પ્રમાણે આટ

(૧૨૩) સ્ત્રિયાઃ । ૬।૪।૪૯। સ્ત્રીશબ્દસ્ય ઇયદ્ સ્યાદ્
અજાદૌ પ્રત્યયે પરે ॥

અનુબંધલોપ, આ+એ ની વૃદ્ધિ કરી એ, (યજ્ઞ) ફે નો ય્ થઈ ગોચૈ, ગૌરીભ્યામ્, ગૌરીભ્યસ્ માં સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ, ગૌરીભ્યઃ ચતુર્થા । ગૌરી+અસ્ (પં. પ. એ. વ.) આટ્ નો આગમ, વૃદ્ધિ, યજ્ઞ, (મતિ પ્રમાણે થઈ), ગૌર્યાસ્ માં સ્ ના રુત્વ, વિસર્ગ કરી ગૌર્યાઃ, ગૌરીભ્યામ્, ગૌરીભ્યસ્, સ્ ના રુત્વ, વિસર્ગ ગૌરીભ્યઃ પંચમી । ગૌર્યાઃ પં. એ. પ્રમાણે ગૌરીભ્યામ્. ગૌરી+આમ્, તુદનો આગમ, ટિત્ હોવાથી આદિ ગૌરી+નામ્ માં ન્ નો ‘ ‘ અટકુપ્વાહ્’ ’ સૂત્રથી જ્ઞ કાર થઈ ગૌરીનામ્ પળી । ગૌરી+હિ ‘ હેરામ્નવામ્નીભ્યઃ ’ (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી હિ નો આમ્, તેને આટ્ નો આગમ ગૌરી+આ+અમ્ અનુબંધલોપ, ટિત્ હોવાથી આદિ ‘ આટશ્વ ’ (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી વૃદ્ધિ કરી યજ્ઞ થઈને ગૌર્યામ્, ગૌર્યોઃ પળી પ્રમાણે ગૌરી+સુપ્, પૂ અનુબંધલોપ ‘ આદેશપ્રત્યય’ સૂત્રથી સ્ નો ષ્ થઈ ગૌરીષુ સપ્તમી । ૩પો અને છે. અહ્યન્તં લક્ષ્મી શબ્દમાં હ્રીપ્ પ્રત્યય અંતે ન હોવાથી સુ લોપ થાય નહિ તેથી સુ નો લોપ થયો નથી પરંતુ લક્ષ્મી+સુ, અનુબંધલોપ, સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ લક્ષ્મીઃ બાકીનાં બધાં ૩પો ગૌરી પ્રમાણે સિદ્ધ અને છે.

(૧૨૩) અર્થ—સ્ત્રી શબ્દને ઇયદ્ આદેશ થાય અજાદિ-સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(૧૨૪) અર્થ—અમ્, ને શસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો સ્ત્રી શબ્દને વિકલ્પે ઇયદ્ આદેશ થાય.

બ્યા૦ (૧૨૩-૧૨૪) સ્ત્રી+સુ, અનુબંધલોપ, “ હલ્દયામ્યો” સૂત્રથી સ્ નો લોપ, સ્ત્રી, હે સ્ત્રી+સુ, સંશુદ્ધિસંજ્ઞા, “ યુક્ત્યાલ્યૌ” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી સ્ત્રીની નદીસંજ્ઞા “ અમ્વાર્થ” સૂત્રથી નદી-સંજ્ઞક સ્ત્રીના ફેકારનો હ્રસ્વ ઇ હે સ્ત્રી+સુ, અનુબંધલોપ, “ એહ્રસ્વા”

(૧૨૪) વામ્ શસોઃ । ૬।૪।૮૦ । અમિ શસિ ચ સ્ત્રિયા
 ઇયઙ્ વા સ્યાત્ । સ્ત્રિયમ્, સ્ત્રીમ્ । સ્ત્રિયઃ, સ્ત્રીઃ । સ્ત્રિયા
 સ્ત્રિય, સ્ત્રિયાઃ ૨ । પરત્વાન્નુદ સ્ત્રીણામ્ । સ્ત્રિયામ્, સ્ત્રીષુ ।

સૂત્રથી સ્ નો લોપ હે સ્ત્રિ, સં. એ.વ. સંબોધનનાં બીજાં રૂપો પ્રથમા
 પ્રમાણે, સ્ત્રી+ઔ (પ્ર. દ્વિ. સં. દ્વિ.વ.) યણ, પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ, બન્નેનો
 બાધ કરી “ સ્ત્રિયાઃ ” સૂત્રથી ઔ અગ્રહિ પ્રત્યય હોવાથી ઇયઙ્ આદેશ
 “ ઙિચ્ચ ” સૂત્રથી ર્દકારના સ્થાનમાં થયો, અનુબંધ હતો લોપ, અકાર બોલવા
 માટે છે, સ્ત્રિય+ઔ વર્ણ મળતાં સ્ત્રિયૌ, પ્ર. દ્વિ. સં. દ્વિ.વ., સ્ત્રી+જસ્
 માં જકારનો લોપ, ર્દનો ઇયઙ્ થઈ, અનુબંધલોપ કરી સ્ત્રિયસ્માં સ્
 ના રુત્વ વિસર્ગ થઈ સ્ત્રિયઃ પ્રથમા, ને સંબોધન . સ્ત્રી+અમ્-માં યણ,
 પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ, પૂર્વરૂપ, ત્રણનો બાધ કરી “ વામિ ” સૂત્રથી ર્દકારનો
 ઇયઙ્ વિકલ્પે કરી, અનુબંધલોપ થઈ સ્ત્રિયમ્, ઇયઙ્ ન થાય ત્યારે
 “ આમિ પૂર્વઃ ” સૂત્રથી પૂર્વરૂપ એકાદેશ થઈ સ્ત્રીમ્, સ્ત્રિયૌ પ્ર. દ્વિ.વ.
 પ્રમાણે સ્ત્રી+શસ્, શ્ નો લોપ, ક્યાં બાદ યણ પૂર્વસવર્ણદીર્ઘનો બાધ
 કરી “ વામિ ” સૂત્રથી વિકલ્પે ઇયઙ્, અનુબંધલોપ, સ્ત્રિયસ્ . ઇયઙ્ ન
 થાય ત્યારે “ પ્રથમયોઃ ” સૂત્રથી પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ થઈ સ્ત્રીસ્, બની,
 સ્ના રુત્વ, વિસર્ગ કરી સ્ત્રિયઃ, સ્ત્રીઃ દ્વિતીયા. સ્ત્રી+ટા, ટ્-અનુબંધલોપ
 હી+આ “ સ્ત્રિયાઃ ” સૂત્રથી ઇયઙ્ અનુબંધલોપ, સ્ત્રિયા, સ્ત્રીભ્યામ્, સ્ત્રીભિઃ
 (સ્ના રુત્વ, વિસર્ગ) તૃતીયા, કે, કસિ, કસ્, કિર્મા ક્કાર અનુબંધ-
 લોપ ક્યાં બાદ, મતિ પ્રમાણે આદ્ર, અનુબંધલોપ, “ આટશ્ચ ”-થી વૃદ્ધિ
 કરતી, પછી ઇયઙ્ કરવો. સ્ત્રી+એ પછી આદ્ર, આ, એની વૃદ્ધિ એ, સ્ત્રી+એ,
 ઇયઙ્ અનુબંધલોપ સ્ત્રિયૈ સ્ત્રીભ્યામ્, સ્ત્રીભ્યઃ ચતુર્થી, સ્ત્રી+આ+અસ=
 વૃદ્ધિ થઈ સ્ત્રી+આસ્ ઇયઙ્ અનુબંધલોપ રુત્વ વિસર્ગ સ્ત્રિયાઃ સ્ત્રીભ્યામ્
 સ્ત્રીભ્યઃ પંચમી, સ્ત્રિયાઃ પંચમી પ્રમાણે, સ્ત્રી+ઓસ્ માં ઇયઙ્ અનુબંધ-
 લોપ સ્ત્રિયોસ્-સ્ના રુત્વ, વિસર્ગ સ્ત્રિયોઃ, સ્ત્રી+આમ્, નુદ, અનુબંધલોપ,

ધેનુઃ મતિવત્ ૧-ધેનુઃ ધેનૂ ધેનવઃ । ૨-ધેનુમ્ ધેનૂ ધેનૂઃ । ૩
 ધેન્વા ધેનુમ્યામ્ ધેનુભિઃ । ૪-ધેન્વૈ, ધેનવે ધેનુમ્યામ્ ધેનુમ્યઃ ।
 ૫-ધેન્વાઃ, ધેનોઃ ધેનુમ્યામ્ ધેનુમ્યઃ । ૬-ધેન્વાઃ, ધેનોઃ,

ટિત્ હોવાથી આદિ ન્ નો જ્ થઈ છીણામ્ પછી, છીન્દ્, ઇ નો આમ્, આદ્રનો આગમ, વૃદ્ધિ, ઇચ્છ્ અનુબંધલોપ ક્ષિયામ્, ક્ષિયોઃ પછી પ્રમાણે. છીન્સુપ્-અનુબંધલોપ. સ નો ષ થઈ છીષુ સ્પતમી રૂપે। અને છે. વધારે પ્રક્રિયા મતિમાં જોઈ લેવી.

વ્યા- ધેનુ શબ્દનાં રૂપે। મતિ પ્રમાણે કરવાં, મતિ માં હ્રસ્વ, ઇકાર, ધેનુમાં હ્રસ્વ ઉકાર છે. નદી સંજ્ઞાપક્ષે, રૂપે સિદ્ધ કરતાં. મતિ-માં લાગતાં સૂત્રો લાગે છે, ને ધિસંજ્ઞા વખતે હરિ માં લાગેલાં સૂત્ર લાગે છે. ધેનુ+સુ, અનુબંધલોપ. સ્ના રુત્વ વિસર્ગ, થઈ ધેનુઃ, ધેનુ+ઐમાં પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ ધેનૂ. ધેનુ+જસ્. જકારનો અનુબંધલોપ ઉકારનો ગુણ ઓ, તેનો અવ્ થઈ, સ્ના રુત્વ વિસર્ગ થઈ ધેનવઃ પ્રથમા ધેનુ+અમ્માં પૂર્વરૂપ થઈ ધેનુમ્, ધેનુ-ઉપર પ્રમાણે. ધેનુ+શસ્. શનો અનુબંધલોપ, પૂર્વસવર્ણદીર્ઘ, સ્ના રુત્વ વિસર્ગ, ધેનૂઃ દ્વિતીયા. ધેનુ+ટા, અનુબંધલોપ, યજ્ઞ=ઙ નો વ્ = ધેન્વા ધેનુમ્યામ્ ધેનુભિઃ તૃતીયા. નદી સંજ્ઞા ટિત્ પ્રત્યયમાં વિકલ્પે કરવા ધેનુ+કે અનુબંધલોપ, ધેનુ-એ, આદ્ર નો આગમ, ટ નો લોપ કરી; વૃદ્ધિ થઈ ધેનુ+એ પછી યજ્ઞ=ઙ નો વ્ ધેન્વૈ નદી-સંજ્ઞા ન થાય ત્યારે “ શેષોઽયં ” સૂત્રથી ધિસંજ્ઞા, ‘ ધેન્દિતિ ’ સૂત્રથી ઙ નો ગુણ ઓ, પછી તેનો અવ્ થઈ ધેનવે, નદીસંજ્ઞાપક્ષમાં મતિની માફક ધેન્વાઃ નદીસંજ્ઞા ન થાય ત્યારે, ધિસંજ્ઞા, ઙ નો ગુણ ઓ, ‘ ઙક્ષિઙ્-સોશ્વ ’ થી પૂર્વરૂપ, સ્ના રુત્વ વિસર્ગ થઈ ને ધેનોઃ ધેનુમ્યામ્, ધેનુમ્યઃ પંચમી. ધેન્વાઃ, ધેનોઃ ઉપર મુજબ. ધેનુ+આમ્, નદ્રનો આગમ ટિત્ હોવા-થી આદિમાં થઈ “ નામિ ” સૂત્રથી ઉકારનો દીર્ઘ ધેનૂનામ્, નદીસંજ્ઞા પક્ષમાં મતિ પ્રમાણે ધેન્વામ્, ધિસંજ્ઞાપક્ષમાં હરિ પ્રમાણે ધેનૌ ધેનુ+

ધેન્વોઃ, ધેન્વોઃ ધેનૂનામ્ । ૭-ધેન્વામ્, ધેનો ધેન્વો, ધેનુષુ । હે
ધેનો ! શેષં । પ્રથમાવત્ । માતાપિતૃવત્ । શસિ-માતૃઃ ।
ઘૌર્ગૌવત્ । इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

॥ अथाजन्तनपुंसकलिङ्गः ॥

(૧૨૫) અતોઽમ્ । ૭।૨।૪ । અતોઽજ્ઞાત્ ક્લીબાત્ સ્વ-
મોરમ્ સ્યાત્ । “અમિ પૂર્વઃ” જ્ઞાનમ્ । એઙ્ઙસ્વાદિતિ મ્
લોપઃ । હે જ્ઞાન ! (૧૨૬) નપુસકાચ્ચ । ૭।૧।૧૯ । ક્લીબાદૌઙ્ઙઃ

ઓમ્, ચળ, સૂના રુત્વ વિસર્ગ ધેન્વોઃ સ. દ્વિ. વ. ધેનુ+સુપ્, અનુ-
અંધલોપ, સૂ નો ષ્ થઈ ધેનુષુ, સપ્તમી હે ધેનુ+સુ “હ્રસ્વસ્ય” સૂત્રથી
ઉત્તો ગુણ્ય=ઓ, સુમાં અનુઅંધલોપ, “એઙ્ઙસ્વા” સૂત્રથી સૂ નો લોપ
થઈ હે ધેનો, હે ધેનૂ-પ્ર. દ્વિવ. પ્રમાણે હે ધેનવઃ સંબોધન પ્ર. અ. વ.
પ્રમાણે માતૃ શબ્દનાં રૂપો પિતૃ-ના જેવાં થાય છે. ને પિતૃમાં લાગતાં
દરેક સૂત્રો માતૃ શબ્દમાં લાગે છે પરંતુ દ્વિતીયા અહુવચનમાં પૂર્વ-
સવર્ણદીર્ઘ કયાં પછી સૂ નો નકાર થતો નથી. પુંલિંગમાં જ સૂ નો
નકાર થાય છે, માટે સ્ત્રીલિંગમાં સૂના રુત્વ વિસર્ગ થાય, માટે મૂળમાં
શસિ = શસ પ્રત્યય પરમાં હોય તો માતૃઃ રૂપ બને છે. ઘૌ=શબ્દનાં
રૂપો પુંલિંગ ગો-શબ્દના જેવાં સિદ્ધ કરવાં.

અજન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો પૂરા થયા.

અજન્ત નપુંસકલિંગ શરૂ

(૧૨૫) અર્થ-હ્રસ્વ અકારાન્ત નપુંસકલિંગ અંગથી પર સુ
અને અમ્ પ્રત્યયનો અમ્ આદેશ થાય.

(૧૨૬) અર્થ-નપુંસકલિંગ અંગથી પર ઔઙ્ઙ (ઔ, ઔઙ્ઙ)
પ્રત્યયનો સ્ત્રી આદેશ થાય.

શી સ્યાત્ । અનુબન્ધલોપઃ ગુણઃ જ્ઞાને । જ્ઞાન+અસ્
(૧૨૭) જશ્સસોઃ શિઃ । ૭।૧।૨૦ । કલીવાદનયોઃ શિઃ
સ્યાત્ (૧૨૮) શિ સર્વનામસ્થાનમ્ । શિ સર્વનામસ્થાન-

સૂત્રના-નપુંસકલિંગમાં પણ શબ્દની પ્રતિપાદિક સંજ્ઞા “અર્થ-
વદ્” સૂત્રથી કરી સુ, વગેરે પ્રત્યયો લાવવા.

વ્યા. (૧૨૫-૧૨૬) જ્ઞાન+સુમાં “અતોઽમ્” સૂત્રથી જ્ઞાન=
અકારાન્ત નપુંસકલિંગ અંગ હોવાથી સુ નો અમ્ આદેશ કરી “અમિ
પૂર્વઃ” સૂત્રથી પૂર્વરૂપ એક આદેશ કરી જ્ઞાનમ્, પ્ર. એ.વ. તે જ
પ્રમાણે દ્વિ. એકવચ્નમાં જ્ઞાન+ અમ્, માં અમ્ નો અમ્ કરી, પૂર્વરૂપ કરી
જ્ઞાનમ્ રૂપ બને છે હે જ્ઞાન+સુમાં “એકવચનમ્”થી સુની સંખુદ્ધિસંજ્ઞા
સુ નો અમ્ કરી, પૂર્વરૂપ કરી, હે જ્ઞાનમ્માં “એદ્હસ્વાત્” સૂત્રથી મ્
નો લોપ કરી હે જ્ઞાન સં. એ.વ. રૂપ બને છે. જ્ઞાન+ઔ માં “નપુંસ-
કાચ્” સૂત્રથી ઔ નો શી આદેશ, જ્ઞો. અનુબન્ધલોપ, જ્ઞાન+ઈ માં
અનર્હનો ગુણ એ થઈ જ્ઞાને રૂપ બને તે પ્રમાણે દ્વિ દિવ. સં. દિવ.
માં જ્ઞાને રૂપ બતાવવું.

નોટ જ્ઞાન+ઈ બન્યા બાદ “યચિ મમ્” સૂત્રથી જ્ઞાનની બ સંજ્ઞા
કરી “યસ્યેતિ ચ” સૂત્રથી જ્ઞાનના અકારને લોપ થવા આવે છે
(બન્ને સૂત્રો મૂળમાં નથી) પરન્તુ “ઔઙઃશ્યામ્ પ્રતિષેધો વાચ્યઃ”
વાર્તિકથી તે અનો લોપ થતો નથી તેથી ગુણ થઈને જ્ઞાને રૂપ બના-
વેલું છે.

(૧૨૭) અર્થ-નપુંસકલિંગ અંગથી પર રહેલા જસ્ અને શસ
પ્રત્યયનો શિ આદેશ થાય.

(૧૨૮) અર્થ-શિ ની સર્વનામ સ્થાન સંજ્ઞા થાય.

નોટ (આ શિ હ્રસ્વ છે-ઔ નો શી દીર્ઘ છે.)

સઙ્ગં સ્યાત્ । (૧૨૯) નપુંસકસ્ય ક્લલચઃ । ૭।૧।૭૨ ક્લલ-
ન્તસ્ય-અજન્તસ્ય ચ કલીવસ્ય નુમ્ સ્યાત્ સવનામસ્થાને ।
(૧૩૦) મિદચોઽન્ત્યાત્ પરઃ । ૧।૧।૪૭ । અર્ચાં મધ્યે યોઽ-
ન્ત્યઃ-તસ્માત્પરઃ-તસ્યૈવ-અન્તાવયવો મિત્ સ્યાત્ । “સવનામ-
સ્થાને-ચાસમ્બુદ્ધૌ” ઇતિ-ઉપધાદીર્ઘઃ જ્ઞાનાનિ । પુનસ્ત-
દ્વત્ । શેષં પુવત્ । એવં ધનવનફલાદયઃ । ત્યદાદ્યત્વે શીત્વે-
ગુણઃ-દ્વે ૨

(૧૨૯) ક્લલ પ્રત્યાહારનો અક્ષર, અથવા અચ્ પ્રત્યાહારનો અક્ષર
જેના અંતે હોય એવું જે નપુંસકલિંગ અંગ તેને નુમ્ નો આગમ
થાય, સર્વનામ સ્થાન પરમા હોય તે.

(૧૩૦) અર્થ-અચ્ પ્રત્યાહારના છેલ્લો જે અચ્ તેના પછી
તસ્યૈવ=તેના જ (સમુદાયના જ) અન્ત અવ્યય તરીકે મિત્=મહારની
ધ્તિસંજ્ઞાવાળો આગમ થાય.

વ્યા૦ (૧૨૭ થી ૧૩૦) જ્ઞાન+જસ્ જ્ઞાન+શસ્ ‘ જસ્, શસ્ અહીં
‘જશસોઃ’ સૂત્રથી બન્નેનો શિ આદેશ, શ્ ની ધ્તિસંજ્ઞા, લોપ, ‘ શિ
સર્વં’ સૂત્રથી શિ ની સર્વનામસ્થાન સંજ્ઞા પછી ‘ નપુંસકસ્યં’ સૂત્રથી
જ્ઞાન અંગને નુમ્ આગમ, અનુબંધલોપ ‘ મિદચો’ સૂત્રથી અન્ત્ય અચ્
નકારથી પર કરી જ્ઞાન+નૂન્દ ‘ સર્વનામસ્થાને ચાં’ સૂત્રથી ઉપધા=અકાર-
નો દીર્ઘ થઈ, વર્ણો ભેગા થતાં. પ્ર. દ્વિ. બ. વ. જ્ઞાનાનિ ૩૫ બને છે.
જ્ઞાન+ઓટ્ પ્રથમા’ દ્વિ. વ. પ્રમાણે જ્ઞાનમ્ જ્ઞાને, જ્ઞાનાનિ દ્વિતીયા, જ્ઞાન+
ટા, ટાનો. જ્ઞા. થયા બાદ શુશ્વ એ થઈ જ્ઞાનેન, જ્ઞાનાભ્યામ્-જ્ઞાનૈઃ તૃ જ્ઞાનાય
જ્ઞાનાભ્યામ્ જ્ઞાનેભ્યઃ ચ. જ્ઞાનાત્+ઘ્ જ્ઞાનાભ્યામ્ જ્ઞાનેભ્યઃ પં. જ્ઞાનસ્ય જ્ઞાને
જ્ઞાનાનામ્ ષ. જ્ઞાને જ્ઞાનયોઃ જ્ઞાનેષુ સ. બધાં ૩પો બાકીના ૨૧મ શબ્દ
પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં, સંબોધનનાં બધાં ૩પો પ્રથમા પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

(૧૩૧) સ્વમોર્નપુંસકાત્ । ૭।૧।૨૩ । લુક્ સ્યાત્ ।
 લુક્=લોપઃ । વારિ । (૧૩૨) ઇકોઽચિ વિભક્તૌ । ૭।૧।૭૩ ।
 ઇગન્તસ્ય ક્લીવસ્ય નુમાગમઃ સ્યાદચિ વિભક્તૌ । વારિણી ।
 ઉપધાદીર્ઘે, વારીણિ । ગુણે, હે વારે ! આહને ના, વારિણા ।

એવં=એ પ્રમાણે, ઘન, વન, ફલ, પાત્ર, કમલ, વગેરે નપુંસકલિંગનાં
 રૂપો જ્ઞાન પ્રમાણે કરવાં.

૦૫।૦ ત્યદાદત્વે-દ્વિ શબ્દમાં દ્વિવચનના પ્રત્યયો પર રહેતાં
 “ત્યદાદીનામઃ” સૂત્રથી જ નો અ કરી-પછી ગુણુ કરી દ્વે બને છે.
 શેષં ૦ બાકીના પુદ્લિંગ પ્રમાણે.

દ્વિ+ઔ-માં “ત્યદાદી” સૂત્રથી જ નો અ થઈ દ્વ+ઔમાં “નપું-
 સકાચ્” સૂત્રથી ઔ નો શી કરી, જ ની ઇત્સંગા, લોપ કર્યા બાદ
 દ્વ+ઈ નો ગુણુ એ થઈ દ્વે પ્ર. દ્વિ. વ. બને છે. દ્વે દ્વિ. ઉપર પ્રમાણે.
 દ્વિ+ભ્યાસ્માં ઈ નો અ-થઈ, “સુપિ ચ” સૂત્રથી દીર્ઘ થઈ દ્વાભ્યાસ્-
 ત્. ચ. પં. દ્વિવચનનાં રૂપો બને છે. દ્વિ+ઓસૂ-જ નો અ, “ઓસિ ચ”
 સૂત્રથી એકાર, પછી અય્, આદેશ થઈ સૂના રુત્વ, વિસર્ગ, થઈ દ્વયોઃ
 પ. સ.નાં રૂપો બને છે.

(૧૩૧) અર્થ-નપુંસકલિંગ અંગથી પર રહેલાં સુ, અને અમ્
 પ્રત્યયનો લોપ થાય.

(૧૩૨) અર્થ-ઇગન્ત=ઇક્ પ્રત્યાહારનો અક્ષર જેના અન્તે હોય,
 એવા નપુંસકલિંગ અંગને નુમ્ નો આગમ થાય અજાદિ=અચ્ આદિ=
 સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, ઉપધા ૦ ઉપધાનો દીર્ઘ થઈ વારીણિ,
 ગુણુ થઈ હે વારે, આહનો ના થઈ વારિણા, ઘેર્હિતિ ૦ સૂત્રથી ગુણુ
 પ્રાપ્ત થવા બાબે “વૃદ્ધયૌ ૦ વૃદ્ધિ, ઔત્વ, તૂન્વદ્ભાવ, ગુણુનો પૂર્વ
 વિપ્રતિષેધથી બાધ કરીને નુમ્ થાય. નુમ ૦ નુમ્નો બાધ કરીને નુન્નો

વેદિતિ=इति गुणे प्राप्ते (वृद्धौत्व-तृज्वद्भाव-गुणेभ्यो नुम्
पूर्वविप्रतिषेधेन) वारिणे । वारिणः २ । वारिणोः २ ।

આગમ થાય, હલા- હલાદિ (મ્યામ્) આદિ વિભક્તિઓ પર રહેતા
હરિ શબ્દ પ્રમાણે રૂપે થાય.

વ્યા- (૧૩૧-૧૩૨) વારિ+સુ, અમ્ “સ્વમોર્નં” સૂત્રથી સુ ને
અમ્ નો લોપ કરી-વારિ-પ્ર. દ્વિ. એ.વ., વારિ+ઔમાં “નપુંસકાચ”
સૂત્રથી શી, અનુબંધલોપ “ઈકોડચિં” સૂત્રથી ઇગન્ત અંગ વારિને
નુભાગમ-અનુબંધલોપ, વારિ+ન્ન+ઈ “અટ્કુવાહ” સૂત્રથી ન્ નો જ
થર્ધ વારિણી, પ્ર. દ્વિ. દ્વિ.વ., વારિ+જસ્, શસ્, બન્નેનો “જશશસોઃ”
સૂત્રથી શિ = અનુબંધલોપ “શિ સર્વનામ” સૂત્રથી શિની સર્વનામ-
સ્થાનસંજ્ઞા વારિ+ઈ “નપુંસકસ્ય” સૂત્રથી નુમ્ નો આગમ, અનુબંધ-
લોપ વારિન્+ઈ “સર્વનામસ્થાને” સૂત્રથી ઉપધાનો દીર્ધ, ન્ નો જ
થર્ધ વારિણિ, પ્ર. દ્વિ. બ.વ. હે વારિ+સુ “સ્વમો” સૂત્રથી સુ નો લોપ
“હસ્વસ્ય” સૂત્રથી ગુણ, હે વારે. નોટ-“પ્રત્યયલોપે પ્રત્યયલક્ષણમ્”
(મૂળમાં નથી.) સૂત્રથી પ્રત્યય લક્ષણ માનીને ગુણ થયો છે. પરંતુ
“ન લુમતાહસ્ય” (મૂલમાં નથી) સૂત્રથી પ્રત્યય લક્ષણનો નિષેધ થશે
તો ગુણ થશે નહિ, તેથી હે વારિ પણ રૂપ બને છે. વારિ, વારિણી
વારીણિ, દ્વિતીયા. પ્રથમા પ્રમાણે, સંયોધનમાં દ્વિ. બ.વ. પ્રથમા પ્રમાણે.
વારિ+ટા માં વારિની “શેવોઘ્યસચ્ચિં” સૂત્રથી ઘિ સંજ્ઞા “આહો ના”
સૂત્રથી આહનો ના-નકાર નો જકાર થર્ધ. વારિણા, વારિમ્યામ્, વારિભિઃ
ત. વારિ+હેમાં અનુબંધલોપ, ઘિ સંજ્ઞા, પછી “વેદિતિ” સૂત્રથી ગુણ
થવા આ-ઓ, ‘વૃદ્ધ્યૌત્વ’ વાર્તિકથી ગુણનો આધ કરીને “ઈકોડ-
ચિં” સૂત્રથી નુમ્ નો આગમ, અનુબંધલોપ, ન્ નો જ થર્ધ વારિણે,
વારિમ્યામ્ વારિમ્યઃ ચ. તે પ્રમાણે પચમી, પછીના એકવચનમાં ગુણ-
નો આધ કરી નુભાગમ કરી વારિણઃ વારિમ્યામ્ વારિમ્યઃ પં. વારિણઃ,
ઓસૂ પરમાં રહેતાં પણ નુભાગમ, નકારનો જકાર કરી વારિણોઃ, વારિ-

નુમ બાધિત્વા નુટ્, વારીણામ્ । વારિણિ હલાદૌ હરિવત્ ।
 इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः

॥ अथ हलन्ताः पुलिङ्गाः ॥

(૧૩૩) ચતુરનહુહોરામુદાત્તઃ । ૭।૧।૯૮ । અનયો-
 રામ્સ્યાત્ સર્વનામસ્થાને પરો યણ, ચત્વારઃ । ચતુર્ભિઃ । ચતુ-
 ર્ભ્યઃ ૨ । (૧૩૪) ષટ્ ચતુર્મ્યશ્ચઃ । ૭।૧।૫૫ । એભ્યઃ પરસ્ય

આમ્માં નુમ્નો આગમ વારિને થવા આઁથી પરન્તુ નુમચિરત્વજ્વદ્-
 માવેભ્યો નુટ્ પૂર્વપ્રતિષેધેન (મૂળમાં નથી.) વાર્તિકના સહકારથી “હ્રસ્વન-
 વાપોઁ” સૂત્રથી નુટ્નો આગમ, અનુઅધલોપ, “નામિ” સૂત્રથી દીર્ઘ,
 નકારનો જુકાર થઈ વારીણામ્ પ. વારિન્હિ, અનુઅધલોપ, વારિન્ઓસ
 બંને પર રહેતા નુમાગમ, નકારનો જુકાર થઈ વારિણી, વારિણાઃ,
 વારિન્સુપૂર્માં અનુઅધલોપ “આદેશઃ પ્રત્યઁ” સૂત્રથી સકારનો પકાર
 થઈ વારિષુ-સપ્તમી. રૂપો બને છે.

નોટ-મધુ, વસુ, વગેરે ઉકારાન્ત ધાતુ, જ્ઞાતુ, વગેરે રકારાન્ત રૂપો
 વારિ પ્રમાણે પ્રયોગ= ઓકારાન્ત, સુનો= ઔકારાન્ત વગેરે નપુંસકલિંગનાં
 રૂપો હ્રસ્વ ઉકારાન્ત બની બાય છે માટે (પ્રયુ, સુનુ)નાં રૂપો મધુ
 પ્રમાણે બને છે ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

અજન્ત નપુંસકલિંગ પૂરા થયા

હલન્ત પુલિંગ શરૂ

(૧૩૩) અર્થ-ચતુર બને અનહુહ શબ્દને આમ્ થાય, સર્વનામ
 સ્થાન પરમાં હોય તો.

(૧૩૪) ષટ્ સંઘાવાળા શબ્દો તથા ચતુર શબ્દથી પર રહેલા
 આમ્ ને નુટ્નો આગમ થાય.

આમો નુહાગમઃ સ્યાત્ । (૧૩૫) રષામ્યાં નો ણઃ સમાનપદે ।
 ૮૧૪૧ । ચતુર્ણામ્ । (૧૩૬) રોઃ સુપિ । ૮૧૩૧૬ । રોરેવ
 વિસર્ગઃ સુપિ । ષ્ત્વમ્, ચતુષુ । (૧૩૭) કિમઃ કઃ । ૭૧૩
 ૧૦૩ । કિમઃ કઃ સ્યાદ્ વિભક્તૌ । કઃ કૌ, સર્વનામત્વાત્
 જસઃ શી + તતો ગુણઃ, કે સવવત્ । (૧૩૮) હ્રદમો મઃ । ૭
 ૨૧૧૦૮ । સૌ પરે । ત્યદાઘત્વાપવાદઃ ॥

(૧૩૫) રેફ અને ષકારથી પરમાં રહેલા નૂકાર નો ણકાર થાય,
 જે એક પદમાં હોય તો.

(૧૩૬) સપ્તમી બહુવચન પર રહેતાં ઉકાર ઇત્સંજક જે રેફ
 તેનો જ વિસર્ગ થાય.

(૧૩૭) કિમ્ના સ્થાનમાં ક થાય વિભક્તિ પરમાં હોય તો.
 સર્વં સર્વનામસંજક હોવાથી જસૂ નો શી કરી, ગુણ ધર્મ કે અને છે.
 બાકીનાં રૂપો સર્વ શબ્દ જેવાં થાય છે.

(૧૩૮) અર્થ—હ્રદમ્ ના મ્ નો મ રહે. સુ પરમાં હોય તો ત્યદાં
 “ત્યદાદીનામઃ” સૂત્રનું અપવાદ બાધક આ સૂત્ર છે.

બ્યા૦ (૧૩૩ થી ૧૩૬) નોટ—હલન્ત શબ્દોમ પછી દરેક શબ્દની
 પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરીને જ સુ વગેરે પ્રત્યયો લાવવા. ચતુર્= ચાર
 (પદ્મ = પાંચ = પશ્-૭-વગેરે શબ્દો બહુવચનમાં ચાલે છે, માટે બહુ-
 વચનના પ્રત્યયો જસૂ વગેરે લાવવા. ચતુર્+જસૂ-અનુબંધ ‘જ્’નો લોપ
 “ચતુરનહુ” સૂત્રથી ચતુના ઉકાર થકી પર આમ્ કરવો અનુબંધ, મૂનો
 લોપ ચતુ++અસ્-ઉ નો યણ્ = વ્ ધર્મ ચત્વારસ્, સ્ના રુત્વ વિસર્ગ
 ધર્મ ચત્વારઃ પ્ર. ચતુર્+શસ્, શ્ નો અનુબંધલોપ, સ્ના રુત્વ, વિસર્ગ.
 ચતુરઃ દ્વિ. ચતુર્ભિઃ ત્રિ. ચતુર્ભ્યઃ ચ. પં. ચતુર્+આમ્માં “ષટ્ચતુ”
 સૂત્રથી આમ્ ને નુદ્નો આગમ, અનુબંધલોપ-ન્ નો ણ ધર્મ ચતુર્ણામ્

(૧૩૯) इदोऽय् पुंसि । ७।२।१११ । इदम् इदोऽय्
सौ परे पुंसि । इदम् + सु, सुलोपः, इदः अय्=अयम् । इदम्
+ औ त्यदाद्यत्वे (१४०) अतो गुणे । ६।१।६७ । अपदा-
न्तादतो गुणे पररुपमेकादेशः स्यात् । वृद्धिः, इदौ । (१४१)

૫. અહીં “અચોરહામ્યામ્” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી પૂનું દિત્વ થઈ
ચતુર્ણામ્ બીજું ૩૫ પછી બને છે. ચતુર+સુપૂ-પૂનો અનુબંધોપ “સ્વર-
વસાનયોઃ” સૂત્રથી ફોનો વિસર્ગ થવા આવ્યો પરન્તુ “રોડસુપિ”
સૂત્રથી ઉકાર ઇસંશક રેફ ન હોવાથી વિસર્ગનો નિષેધ થયો. સૂનો
ષ થઈ ચતુર્થ સ. બંવં બને છે, ચતુર્થમાં પછી ઉપરના સૂત્રથી પૂનું
દિત્વ થવા આવ્યું “શરોડચિ” (મૂળમાં નથી) તેનો નિષેધ કરે છે
તેથી દિત્વ થતું નથી.

(૧૩૯) અર્થ—ઈદમ્ના ઈદ્ ભાગનો અય્ આદેશ થાય. સુ પરમાં
હોય તો પુલ્લિંગમાં.

(૧૪૦) અર્થ—પદના અન્તે નહીં રહેલા હ્રસ્વ અકારથી પર
ગુણ (અ, ઇ, ઓ) પર રહેતા પૂર્વને પરના સ્થાનમાં પરરૂપ એક આદેશ
થાય, નોટ—આ સૂત્ર સુ પ્રત્યય સિવાયના ઔ વગેરે ૨૦—પ્રત્યયો પર
રહેતાં લાગે છે.

(૧૪૧) અર્થ—ઈદમ્ના દકાર નો મકાર થાય વિભક્તિ પરમાં હોય
તો, સર્વનાં સર્વનામસંશક હોવાથી જસૂ નો શી કરી, ગુણ કરવો,
ત્યદાદેઃ ત્યદ્, તદ્ વગેરે શબ્દોના સંબોધનનાં રૂપો બનતાં નથી.
તેવા સ્વભાવ છે.

૦૫૧૦ (૧૩૭) કિમ્+સુ-અનુબંધોપ “કિમઃ કઃ” સૂત્રથી.
કિમ્ નો ક આદેશ થઈ કન્સમાં સૂનો રુત્વ, વિસર્ગ થઈ કઃ સૂચના—
ઔ વગેરે બધા પ્રત્યયો પર રહેતાં “કિમઃ કઃ” સૂત્રથી ક આદેશ કરવો.

इदमो मः । ७।२।१०९ । इदमो दस्य मः स्यात् विभक्तौ ।
इमौ । सर्वनामत्वात् जशः शी, गुणः । त्यदादेः सम्बोधनं
नास्ति-इत्युत्सर्गः ॥

तेभ्यः सर्वनाम होवाथी सर्वनाम संज्ञा प्रथमे कर्त्तुः । किम्+औ-
“क” आदेश करी, वृद्धि यर्ध कौ, किम्+जस्+भा “जसः शी” सूत्रथी
शी आदेश, अनुषंधलोप, कर्त्तुः भां गुण ए यर्ध के प्र. कम् कौ कान्.
द्वि. केन काभ्याम् कैः तृ. कस्मै काभ्याम् केभ्यः य. कस्मात्+द् काभ्याम्,
केभ्यः पं. कस्य कयोः केषाम् प. कस्मिन् कयोः केषु० स. यथां उपे।
सर्व प्रमाणे अनावर्त्ता.

व्या० (१३८-१३९) सूचना = इदम् शब्द सर्वादिभां होवाथी,
प्रातिपदिक संज्ञा, आद सर्वनाम संज्ञा कर्त्तुः, “त्यदादीनामः” अधाय
प्रत्यये पर रहतां लागे छे. ते ध्यान राखिबुं. इदम्+सु, मूने। “त्यदा०”
सूत्रथी अ थवा आ०थो तेने। आध करी “इदमो मः” सूत्रथी मू ने।
मू न रहो, “इदोऽयम्” सूत्रथी इदमना इद् लागने। अय् आदेश
करी, वर्थुं भगतां = अयम्+सु भां अनुषंधलोप करी “हलङ्ग्याभ्यो०”
सूत्रथी मूने। लोप करी अयम्-प्र. ओ.व. ३५ अने छे. इदम्+औ, मू
ने। अ थवा पछी “अतो गुणे०” सूत्रथी द ने। अ ने म ने। ने अ ते
अन्तेनुं पर ३५ यर्ध इद+औ, “दश्च” सूत्रथी द ने। म यर्ध, वृद्धि
करी इमौ प्र. द्वि. व. इदम्+जस्+भा मू ने। अ, पर ३५ ओक आदेश,
इद+जस् “जसः शी” सूत्रथी जस् ने। शी, अनुषंधलोप, “दश्च”
सूत्रथी द ने। म इम+ई. गुण ए यर्ध इमे-प्र. य. व., इदम्+अम्, भां
मू ने। अ, पर ३५ ओक आदेश, “दश्च” सूत्रथी द ने। म, इम+अम्
“अमिपूर्वः” सूत्रथी पूर्व ३५, इमम्, इमौ-प्र. द्वि. प्रमाणे, इदम्+शस्,
अनुषंधलोप मू ने। अ, पूर्व ३५. द ने। म, पूर्व सवर्थुं दीर्घः, = इमा
“तस्माच्छसो०” सूत्रथी स ने। न् इमान् द्वितीया.

(૧૪૨) અનાપ્યકઃ । ૭।૨।૧૨ । કકારહિતસ્ય
 इदम्-शब्दस्य-इद्भागस्य-अन् स्यात्-अपि विभक्तौ । (टा)
 आ-इत्यारभ्य सुप्ः पकारपर्यन्तम् “आप्” प्रत्याहारः ।
 इदम् + टा, तदाद्यत्वं पररूपञ्च-अनादेशः, इनादेशः, गुणः ।
 अनेन । (१४३) हलि लोपः । ७।२।११३ । ककाररहितस्य-
 इदम्-शब्दस्य-इद्भागस्य लोपः स्यात्-आपि हलादौ विभ-
 क्तौ । “सुपि चे”ति दीर्घः । आभ्याम् । (१४४) नेदमद-
 सोरकोः । ७।१।११ । ककाररहितयोरिदमदसो भिस् ऐस् न ।

(૧૪૨) અર્થ-કકાર વગરના इदम्ના इद् ભાગનો અન્ આદેશ થાય. આપ્ વિભક્તિ પર રહેતા, (ટા) આ-इत्या० ટા ના આ થી લઈ સુપ્ = સપ્તમી પ. વ.ના પ્ સુધી આપ્ પ્રત્યાહાર ગણવો.

(૧૪૩) અર્થ-કકાર વગરના इदम्ના इद्+ભાગનો લોપ થાય. આપ્=હલાદિ વિભક્તિ પરમાં હોય તો. નોટ-भ्याम् ભકારાદિ છે, અને સાતમો સુપ્, આ સાત વિભક્તિઓ આપિ=હલાદિ છે.

(૧૪૪) અર્થ-કકાર વગરના इदम्, અને અદસ્ શબ્દના ભિસ્ નો એસ્ થતો નથી. “बहु०” સૂત્રથી અકારનો એકાર કરવો. पञ्चन् (પાંચ) શબ્દ હમેશાં બહુવચનમાં વપરાય છે.

વ્યા० इदम्+ટામાં અનુબંધલોપ, મ્ નો અ, પરરૂપ, इद+આ “अनाप्यकः” સૂત્રથી કકાર વગરનો इदम् શબ્દ હોવાથી इद् નો અન્, આદેશ આ, આપિ વિભક્તિ પર હોવાથી થઈ અન+આ માં “टाडसि०” સૂત્રથી ટા ના આ નો ફેન આદેશ થઈ “आदुगुणः” સૂત્રથી ગુણુ=ए થઈ અનેન, અને છે. નોટ-મૂળમાં (ટા) આ इत्या० ગુણઃ એમ લખ્યું છે. इदम्+भ्याम् (૩-૪-૫ ક્રિ. વ.)માં મ્ નો અ, પછી પરરૂપ, इद+भ्याम् “हलि लोप.” સૂત્રથી इद्+ભાગનો લોપ, અ+भ्याम् “सुपि च”

“બહુવચને જ્ઞલ્યેત્” इति एत्वम्, एभिः । अस्मै । एभ्यः ।
अस्मात् । अस्य, अनयोः २। एषाम् । अस्मिन्, पञ्चन शब्दो
नित्यं बहुवचनान्तः ।

સૂત્રથી અ નો દીર્ઘ=આ થઈ, આમ્યામ્ ત. ચ. પં.ના દિ. વ.નાં રૂપો
બને છે, અહીં શકા અ-અકારાન્ત અંગ નથી કેવલ અ છે, તો
“સુપિ ચ” સૂત્રથી દીર્ઘ થશે નહીં? જવાબ “આદ્યન્તવદેકસ્મિન્”
(મૂળમાં નથી) સૂત્રથી અકારનો વ્યવહેશિવદ્ભાવ માનીને દીર્ઘ થાય
છે. નોટ-એક જ પુત્ર હોય, તેમાં મોટો ક્યો, વચેટ ક્યો, નાનો
ક્યો, તેના પ્રત્યુત્તરમાં આ જ, નાનો, આ જ મોટો, આ જ વચેટ
એવો જે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તેને વ્યવેદેશ વ્યવહાર કહે છે.

इदम्+भिस्, म् नो अकार, पर३प, “अतोभिसं” सूत्रથી મિસ્
નો એસ્ થવા આઐ. “નેદમદસોઃ” સૂત્રથી કકાર વગરના પ્રદમ શબ્દથી
પર ભિસ્ હોવાથી એસ્નો નિષેધ કર્યો. “હલિ લોપઃ” સૂત્રથી इद्નો
લોપ થઈ અ+ભિસ્માં “બહુવચન” સૂત્રથી અ નો એ સૂના રુત્વ, વિસર્ગ
કરી એભિઃ તૃતીયા., इदम्+ङेर्માં મ્ નો અ, પર૩પ, “સર્વનામ્નઃ” સૂત્રથી
ङે નો સ્મૈ ‘હલિ લોપઃ’ સૂત્રથી इद्નો લોપ, અસ્મૈ, આમ્યામ્ ત. દિ.
પ્રમાણે, इदम्+भ्यस् (ચ. પં. બ. વ.) મ્ નો અ, પર૩પ इद्નો લોપ,
“બહુવચન” સૂત્રથી એ, સૂના રુત્વ, વિસર્ગ, એભ્યઃ, ચ. પં. બ. વ.
૩! બને છે. इदम्+ङसिर्માં મ્ નો અ, પર૩પ “ङસિङ્ઘ્યો” સૂત્રથી
ङसि નો સ્માત્, इद्નો લોપ, અસ્માત્=ત નો દ્. દ્ નો વિકલ્પે ત થઈ
અસ્માત્ ૩પ પજુ બને છે. આમ્યામ્-ત. દિ. વ. પ્રમાણે-એભ્યઃ ચ. બ.
વ. પ્રમાણે, इदम्+ङस्માં મ્ નો અ, પર૩પ “ટાङसिः” સૂત્રથી ङस्નો
સ્ય, इद्નો લોપ, અસ્ય, પ. એ. વ. इदम्+ओस्,માં મ્ નો અ, પર૩પ,
“અનાપ્યકઃ” સૂત્રથી इद् નો અન્ અન+ઓસ્ “ઓસિ ચ” સૂત્રથી અ,

(૧૪૫) ણાન્તાઃ ષદ્ । ૧૧૧૨૪ । પાન્તા નાન્તા ચ
સંજ્ઞા ષદ્ સંજ્ઞા સ્યાત્ । (૧૪૬) ષડ્ભ્યો લુક્ । ૭૧૧૨૨
ષદ્ સંજ્ઞકેભ્યઃ જશ્સોર્લુક્ સ્યાત્ । પશ્ચ ૨ । પશ્ચભિઃ ।
પશ્ચભ્યઃ । નુદ્, પશ્ચન્+આમ્, (૧૪૭) નોપધાયાઃ ।

નો એ, તેનો અય, સ્ના રુત્વ, વિસર્ગ થઈ અનયોઃ પ. દ્વિવ., હદમ્+
ઓસ્, મ્ નો અ “આમિ સર્વનામ્મઃ” સૂત્રથી સુદ્નો આગમ, ટિત્ હોવાથી
આદિ, હદ્+સામ્.માં હદ્નો લોપ, અ નો એ, સ નો ષ થઈ એષામ્-પ.
ખ. વ હદમ્+હિર્મા મ્ નો અ, હિનો સ્મિન્, હદ્નો લોપ કરી અસ્મિન્
સ. એ.વ. અનયોઃ પ. દ્વિ-વ. પ્રમાણે, હદમ્+સુપ્-અનુબંધલોપ, મ્ નો
અ, પરરૂપ, હદ્નો લોપ અ+સુ, અકારનો એકાર, સ નો ષ થઈ એષુ-
સ. ખ. વ.નાં રૂપો બને છે.

(૧૪૫) અર્થ-ષકાર અને નકાર, જેના અન્તે છે, એવા સંખ્યા-
વાચક શબ્દોની ષદ્સંજ્ઞા થાય.

(૧૪૬) અર્થ-ષદ્ સંજ્ઞાવાળા શબ્દોથી પર રહેલા જસૂ ને શસૂ
પ્રત્યયનો લોપ થાય.

(૧૪૭) અર્થ-નકારાન્ત અંગની ઉપધાનો દીર્ઘ થાય, નામ્
પરમા હોય તો.

વ્યા૦ (૧૪૫ થી ૧૪૭) નોટ-પશ્ચન્ શબ્દનાં રૂપો પું સ્ત્રી.
ન. ત્રણેય લિંગમાં સરખા જ થાય છે. અને તે શબ્દ બહુવચનમાં
વપરાય છે.

પશ્ચન્+જસૂ, “ણાન્તા” સૂત્રથી પશ્ચન્ શબ્દની ષદ્ સંજ્ઞા ન-
કારાન્ત હોવાથી કરી, “ષડ્ભ્યો” સૂત્રથી જસૂ, શસૂનો લોપ થઈ.
ન લોપઃ પ્રતિ” સૂત્રથી નકારનો લોપ થઈ પશ્ચ, પ્ર. દ્વિ., ખ. વ.
પશ્ચન્+મિસૂ ઉપર પ્રમાણે ‘ન્’ લોપ થઈ, સ્ના રુત્વ, વિસર્ગ, પશ્ચભિઃ

દા। ૪। ૭। નાન્તસ્યોપધાયા દીર્ઘઃ સ્યાત્ નામિ। નસ્ય લોપઃ।
 પચ્ચાનામ્। પચ્ચસુ। તત્ + સુ, ત્યદાદ્યત્વે, પરરૂપમ્। (૧૪૮)
 તદોઃ સ સાવનન્ત્યયોઃ। ૭। ૨। ૧૦૬। ત્યદાદીનાં તકાર-
 દકારયોઃ-અનન્ત્યયોઃ સઃ સ્યાત્ સૌ। સઃ, તૌ, તે। યત્-

તુ ય. વ. પચ્ચન્+મ્યસ, ઉપર પ્રમાણે નૂનો લોપ, સ, તા રુત્વ,
 વિસર્ગ, પચ્ચમ્યઃ ય. પં. ય. વ., પચ્ચન્+આમ્ પદ સંજ્ઞા પંચનૂની
 કરી “ષઙ્ચતુર્મ્યશ્ચ” સૂત્રથી નુટનો આગમ દિત્ત હોવાથી આદિર્ભા
 કરીને પચ્ચન્+નામ્માં “નોપધાયાઃ” સૂત્રથી ચમાં રહેલા ઉપધા અકાર-
 નો દીર્ઘ = આ કરી, “નલોપઃ” સૂત્રથી નૂનો લોપ કરી, પચ્ચાનામ્
 પ. ય. વ. પચ્ચન્+નામ્માં અનુસંધલોપ, તકારનો લોપ, પચ્ચસુ. સ. ય.
 વ. રૂપો અને છે.

નોટ—આ પ્રમાણે સપ્તન્ = સાત, અષ્ટન્ = આઠ, નવન્ = નવ,
 દશન્ = દશ. શબ્દોનાં રૂપો અને છે, ને તે પણ ત્રણેય લિંગમાં
 સરખાં છે. અને તેમનાં રૂપો પચ્ચન્ પ્રમાણે સાધવાં. અષ્ટન્ શબ્દનાં
 રૂપો અષ્ટૌ-પ્ર દ્વિ અષ્ટાભિઃ તુ અષ્ટામ્યઃ ય પં. અષ્ટાનામ્ પ અષ્ટાસુ
 સ માં વધારાનાં રૂપો અને છે.

(૧૪૮) ત્યદ્. તદ્, વગેરે શબ્દોના અન્યમાં નહીં રહેલા તકારને
 દકારનો સકાર થાય, સુ પરમાં હોય તો, તત્+સુ માં “ત્યદાદી”
 સૂત્રથી નૂનો અકાર “અતોગુણે” સૂત્રથી પરરૂપ કરવું.

વ્યા (૧૪૮) સૂચના—તદ્ શબ્દમાં “ત્યદાદી” સૂત્રથી અ
 “અતોગુણે”થી પરરૂપ અથવા પ્રત્યયો પર રહેલા અને છે તેવી જ રીતે
 યદ્, એતદ્માં પણ આમ યાદ રાખવાની જરૂર છે.

તદ્+સુમાં “ત્યદાદી” સૂત્રથી નૂનો અ “અતોગુણે” સૂત્રથી
 પરરૂપ, “તદોઃ સઃ” સૂત્રથી તનો સ થઈ = તનુમ અનુસંધલોપ,

શબ્દસ્ય યઃ યૌં યે । એતદ્શબ્દસ્ય ણઃ, ઇતૌ, એતે । શેષં
(સર્વવત્ । (૧૪૯) કે પ્રથમયોરમ્ । ૭।૧।૨૮। યુષ્મદસ્મદ્ભ્યાં
પરસ્ય કે ઇત્યેતસ્ય પ્રથમાદ્વિતીયયોશ્ચામાદેશઃ સ્યાત્ । (૧૫૦)
ત્વાહૌ સૌ । ૭।૨।૯૪। અનયોર્મપયન્તસ્ય ત્વાહૌ-આદેશૌ સ્તઃ ।

સૂત્રા રુત્વ વિસર્ગ યર્ધ, સઃ પ્ર. ઓ. વ. બને છે. તદ્+ઔ, દ્વૌ અ,
પર૩પ, પછી “વૃદ્ધિરેચિ” સૂત્રથી વૃદ્ધિ ઔ યર્ધ તૌ પ્ર. દ્વિ. દ્વિ. વ.
તદ્+જસૂ, દ્વૌ અ, પર૩પ, જસૂનો શી, અનુબંધલોપ-ગુણ, યર્ધ ને
તે પ્ર. બ. વ.ના રૂપે બને છે. તમ્ તૌ તાન્ દ્વિ. તેન તામ્ભ્યામ્ તૈઃ
ત્વ. તસ્મૈ તામ્ભ્યામ્ તેમ્બઃ ય. તસ્માત્+દ્ તામ્ભ્યામ્ તમ્બઃ પં. તસ્ય તયોઃ
તેષામ્ પ. તસ્મિન્ તયોઃ તેષુ સ. વગેરે રૂપે સર્વ પ્રમાણે કરવાં. યદ્+સુ
માં દ્વૌ અ, પર૩પ, સૂત્રા રુત્વ વિસર્ગ કરી યઃ યૌં યે, પ્ર. યમ્ યૌં
યાન્ દ્વિ. યેન યામ્ભ્યામ્ યૈઃ ત્વ. યસ્મૈ યામ્ભ્યામ્ યેમ્બઃ ય. યસ્માત્+દ્
યામ્ભ્યામ્ યેમ્બઃ પં. યસ્ય યયોઃ યેષામ્ પ. યસ્મિન્ યયૌઃ યેષુ સ.
બધાં રૂપે તદ્ પ્રમાણે કરવાં.

(૧૪૯) અર્થ-યુષ્મદ્, અસ્મદ્, શબ્દથી પરે કે (અ. ઓ. વ.)
બને પ્રથમા, દ્વિતીયા (સુ-ઔ-જસૂ, અમ્-ઔદ્-શસૂ)ના સ્થાનમાં
અન્ આદેશ થાય.

(૧૫૦) યુષ્મદ્, અસ્મદ્ના મપયન્ત આગતો સ્થાનમાં ત્વ અને
અહ આદેશ થાય સુ પરમાં હોય તો.

(૧૫૧) અર્થ-યુષ્મદ્, અસ્મદ્ના ટિ(અદ્)આગતો લોપ થાય.
નોટ-યુષ્મદ્, અસ્મદ્ના અન્ત્ય દ્વૌ લોપ થાય. ઓમ બીજો પણ
અર્થ “હેને હેાવઃ” યુત્તરો થાય છે.

(૧૫૨) દ્વિતીયતેની ઉક્તિમાં યુષ્મદ્ ને અસ્મદ્ ના મપયન્ત
આગતો યુવ ને આવ આદેશો થાય, વિસક્તિ પરમાં હોય તો.

(१५१) शेषे लोपः । ७।२।९० । एतयोष्टिलोपः । त्वम् ।
अहम् । (१५२) युवावौ द्विवचने । ७।२।९२ । द्वयोरु-
क्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ । (१५३) प्रथमा-
याश्च द्विवचने भाषायाम् । ७।२।८८ । औङ्येतयोरात्वं लोके ।

(१५५) औङ्=औ, औट् परमां होय तो, युष्मद्. ने अस्मद्ने
आकारादेश थाय, लोकाभाषाभां.

व्या० एतद् शब्दानी प्रातिपदिक संज्ञा, सर्वनाम संज्ञा आह
एतद्+सु, दूतो अ, पर३५, “ तदोः सः० ” सूत्रथी दूतो स, “ अदे-
शप्र० ” सूत्रथी सनो ष=एष+सुभा अनुअधलोप सूना दुत्व, विसर्ग
करी एषः एतौ, एते प्र. एतम्, एतौ, एतान् द्वि एतेन एताभ्याम् एतैः
तृ. एतस्मै, एताभ्याम् एतेभ्यः च. एतस्मात्+द् एताभ्याम् एतेभ्यः ५.
एतेस्य एतयोः एतेषाम् ५. एतस्मिन् एतयोः एतेषु स. ३५। तद्
प्रमाणे कर्वां.

व्या० (१४६ थी १५१) युष्मद्+सु, अस्मद्+सु, “ हे प्रथम० ”
सूत्रथी सुनो अम् “ त्वाहौ० ” सूत्रथी युष्मनो त्व, अस्मनो अह, आदेश
थया पक्षी त्व+अद्+अम्, अह + अद् + अम्, अचोऽन्त्यादि टि ”
(मूलभां नथी) सूत्रथी अदनी टि संज्ञा “ शेषे लोपः ” सूत्रथी टि=
अदूतो लोप, “ अमिपूर्वः ” सूत्रथी पूर्व३५ यर्ध त्वम्, अहम्, प्र.
ओ. व. अने छे.

व्या० (१५२) युष्मद्+औ, अस्मद्+औ, प्र. द्वि. द्वि. व. औनो
“ हे प्रथमयोः ” सूत्रथी अम्, “ युवावौ द्वि० ” सूत्रथी युष्मनो युव,
अस्मनो आव्, आदेश थया आह “ अतो गुणे ” सूत्रथी अन्ने वना
अ, ने अद्, ना अकारनो पर३५ यर्ध=युवद्+अम्, आवद्+अम्भां “ प्रथ-
मायाश्च० ” सूत्रथी दू नो आकार, पक्षी “ अकः सवर्णे० ” सूत्रथी दीर्घ=

યુવામ્ । આવામ્ । (૧૫૪) યૂયવયૌ જસિ । ૭૨।૧૩ ।
 અનયોર્મપર્યન્તસ્ય । યૂયમ્ । વયમ્ । (૧૫૫) ત્માવે-
 કવચને । ૭૨।૧૭ । એકસ્યોક્તાવનયોર્મપર્યન્તસ્ય ત્વમૌ
 સ્તો વિભક્તૌ । (૧૫૬) દ્વિતીયાયાં ચ । ૭૨।૮૭ । અન-
 યોરાત્સ્યાત્ । ત્વામ્ । મામ્ ।

યુવા+અમ્ આવા+અમ્માં “ અભિપૂર્વઃ ” સૂત્રથી પૂર્વરૂપ થઈ યુવામ્ ,
 આવામ્ , પ્ર દ્વિ દ્વિ. વ. બને છે.

(૧૫૪) અર્થ—યુષ્મદ્,ને અસ્મદ્ના મપર્યન્ત ભાગના યૂય અને
 વય આદેશ થાય, જસ પરમાં હોય તો.

(૧૫૫) અર્થ—એકવચનની ઉક્તિમાં યુષ્મદ્ને અસ્મદ્ના મપર્યન્ત
 ભાગના ત્વ, ને મ, આદેશ થાય, વિભક્તિ પરમાં હોય તો.

(૧૫૬) અર્થ—યુષ્મદ્ને અસ્મદ્ને આકાર આદેશ થાય, દ્વિતીયા
 વિભક્તિ પરમાં હોય તો.

(૧૫૭) આ બંને શબ્દથી પર શસૂના સ્થાનમાં ન્ આદેશ
 થાય. (આ સૂત્ર) અમ્નો આધ કરે છે.

(૧૫૮) અર્થ—પરને જે કાર્ય કહેવું, તે તેના આદિના સ્થાન-
 માં માયવું.

(૧૫૯) સર્થોગ જેના બંને છે એવા પદના બંને રહેલા
 અક્ષરો હોય થાય.

વ્યા. (૧૫૪ થી ૧૫૬) યુષ્મદ્+અમ્, અસ્મદ્+અમ્ “ હેઃ પ્રથમ૦ ”
 સૂત્રથી જસનો અમ્ = ‘ યૂયવયૌ૦ ’ સૂત્રથી યુમ્નો યૂય, અમ્નો વય
 આદેશ=યૂય+અદ્+અમ્, વય+અદ્+અમ્, “ શેષેલોપઃ ” સૂત્રથી ટિ=અદ
 નો લોપ “ અભિપૂર્વઃ ” સૂત્રથી પૂર્વરૂપ=યૂયમ્, વયમ્, પ્ર બ. વ.

(૧૫૭) શસો નઃ । ૭।૧।૨૯ । આખ્યાં શસો નઃ સ્યા-
દમોપવાદઃ । (૧૫૮) આદેઃ પરસ્ય । ૧।૧।૫૪ । પરસ્ય
યદ્ વિહિતં તત્ તસ્યાદેઃ, બોધ્યમ્ । (૧૫૯) સંયોગાન્તસ્ય
લોપઃ । ૮।૨।૨૩ । સંયોગાન્તં યત્પદં તદન્તસ્ય લોપઃ સ્યાત્ ।
યુષ્માન્ । અસ્માન્ ॥

(૧૬૦) યોડચિ । ૭।૨।૮૯ । અનયોર્યકારાદેશઃ સ્યાદ-
નાદેશેડજાદૌ પરતઃ । ત્વયા । મયા ॥

ખતે છે. યુષ્મદ્+અમ્, અસ્મદ્ અમ્ “હે:પ્રથમ૦” સૂત્રથી અમ્નો અમ્
‘ત્વમાવેક૦” સૂત્રથી યુષ્મનો ‘ત્વ’ અસ્મ ‘મ’ આદેશ, “અતોગુણે”
થી ૫૨૩૫ ત્વદ્+અમ્+ગદ્+અમ્માં “દ્વિતીયાયાં ચ” સૂત્રથી દ્વનો આ,
૫ઠી સર્વાર્થદીર્ઘ ધર્ષ, ત્વા+અમ્, મા+અમ્ ઉપર પ્રમાણે પૂર્વ૩૫ =
ત્વામ્, મામ્ દ્વિ. એ. વ. યુત્તામ્, આવામ્ પ્રથમા દ્વિવચન પ્રમાણે,
યુષ્મદ્+શસ્, અસ્મદ્+શસ્ “હે:પ્રથમ૦” સૂત્રથી શસ્નો અમ્ થવા
આંચો, તેનો બાધ કરી “શસો નઃ” સૂત્રથી શસ્ના સ્થાનમાં થવા
આંચો “આદેઃ પરસ્ય” સૂત્રથી શસ્ના આદિ શ,ના સ્થાનમાં ન્ થયો
યુષ્મદ્+ન્સ, અસ્મદ્+ન્સમાં “દ્વિતીયાયાં ચ” સૂત્રથી બન્નેના દ્વનો
આકાર=યુષ્મ+આ, ન્સ અસ્મ+આ ન્સ થયા ૫ઠી સર્વાર્થદીર્ઘ ધર્ષ યુષ્મા-
ન્સ, અસ્માન્સ-માં “સંયોગાં” સૂત્રથી સ્નો લોપ કરી યુષ્માન્,
અસ્માન્ દ્વિ. બ. વ. ખતે છે. શંકા અહીં “ન લોપઃ પ્રાતિ૦” સૂત્રથી
નકારનો લોપ થવો જોઈએ? જવાબ પૂર્વત્રાસિદ્ધસ્ (મૂળમાં નથી)
સૂત્રથી સંયોગાન્ત સ્નારનો લોપ અસિદ્ધ થાય છે, માટે ન્ લોપ
થાય નહીં.

(૧૬૦) અર્થ— યુષ્મદ્, ખતે અસ્મદ્ શબ્દને ચૂકાર આદેશ થાય,
આદેશ વગરના અજાદિ=સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર રહેતાં.

(૧૬૧) યુષ્મદસ્મદોરનાદેશે । ૭ । ૨ । ૮૬ । અનયો
રાત્સ્યાદનાદેશે હલાદૌ વિભક્તૌ । યુવાભ્યામ્ । આવાભ્યામ્ ।
યુષ્માભિઃ । અસ્માભિઃ । (૧૬૨) તુભ્યમહ્યૌ ડચિ । ૭ । ૨
। ૯૫ । અનયોર્મપર્યન્તસ્ય । ટિલોપઃ । તુભ્યમ્ । મહ્યમ્ ।
(૧૬૩) ભ્યસોઽભ્યમ્ । ૭ । ૧ । ૩૦ । આભ્યામ્ પરસ્ય ભ્ય-
સોઽભ્યમ્ સ્યાત્ । યુષ્મભ્યમ્ । અસ્મભ્યમ્ । (૧૬૪) એક-

(૧૬૧) અર્થ—આ બંને શબ્દને આકાર આદેશ થાય, આદેશ
વગરની હલાદિ વિભક્તિ પરમાં હોય તો.

(૧૬૨) આ બંને શબ્દના મપર્યન્ત ભાગનો તુભ્ય અને મહ્ય,
=આદેશ થાય કે પ્રત્યય પર રહેતાં.

(૧૬૩) આ બંને શબ્દથી પર આવેલા ભ્યસૂના સ્થાનમાં અભ્યમ્
=આદેશ થાય.

(૧૬૪) આ બંને શબ્દથી પર આવેલાં ડસિના સ્થાનમાં અત્
=આદેશ થાય.

વ્યા. ૦ (૧૬૦ થી ૧૬૪) યુષ્મદ્+ટા, અસ્મદ્+ટા “ત્વમાવેક૦”
સૂત્રથી યુષ્મનો ત્વ, અસ્મનો મ આદેશ અદ્ના અકારનો “અતો ગુણે”
સૂત્રથી પર૩પ=ત્વદ્+ટા, મદ્+ટા, દનો અનુબંધલોપ “યોઽચિ” સૂત્રથી
બંનેનાં હનો યૂ આદેશ=વર્ણ મળતાં=ત્વયા, મયા, ત્. એ. વ. બંને છે.
યુષ્મદ્+ભ્યામ્, અસ્મદ્+ભ્યામ્માં “યુવાવૌ દ્વિ૦” સૂત્રથી યુષ્મનો યુવ,
અસ્મનો આવ,=આદેશ, ઉપર પ્રમાણે પર૩પ, યુવદ્+ભ્યામ્ અસ્મદ્+ભ્યામ્
“યુષ્મદસ્મદો” સૂત્રથી બંને દ્કારનો ‘આ’ કરી સર્વર્ણદીર્ઘ થઈ
યુવાંભ્યામ્, આવાંભ્યામ્, ત્. ચ. પ. દ્વિ. વ. યુષ્મદ્+ભિસ્, અસ્મદ્+
ભિસ્માં ઉપર મુજબ બંને હનો આ, સર્વર્ણદીર્ઘ, સૂના રુત્વ, વિસર્ગ

વચનસ્ય ચ । ૭।૧।૩૨ । આમ્યાં ડસેરત્ । ત્વત્ । મત્ ॥

(૧૬૫) પશ્ચમ્યા અત્ । ૭।૧।૩૧ । આમ્યામ્ પશ્ચમ્યા
મ્યસોઽત્ સ્યાત્ । યુષ્મત્ । અસ્મત્ ॥ (૧૬૬) તવમમૌ ડસિ ।
૭।૨।૧૬ । અનયોર્મપર્યન્તરય તવ-મમો સ્તો ડસિ ॥

૫૪ યુષ્મામિઃ; અસ્મામિઃ "ને છે. યુષ્મદ્+હે, અસ્મદ્+હેમાં "હેઃ પ્રથમ૦"
સૂત્રથી હેનો અમ્ આદેશ = "તુમ્યમહ્યૌ૦" સૂત્રથી યુષ્મનો તુમ્ય,
અસ્મનો મહ્ય=આદેશ, તુમ્ય+અદ્+અમ્, મહ્+અદ્+અમ્ "શેષે લોપઃ"
સૂત્રથી ટિ=અદ્નો લોપ, ૫૪ી "અમિ પૂર્વઃ" સૂત્રથી પૂર્વ૩૫ ૫૪,
તુમ્યમ્, મહ્યમ્, ચ. એ. વ. યુવામ્યામ્, આવામ્યામ્ ત્. દ્વિ. વ. પ્રમાણે
યુષ્મદ્+મ્યસૂ, અસ્મદ્+મ્યસૂમાં "મ્યસોઽમ્યમ્" સૂત્રથી મ્યસૂનો અમ્યમ્
=આદેશ, "શેષેલોપઃ" સૂત્રથી ટિ=અદ્નો લોપ ૫૪ યુષ્મમ્યમ્,
અસ્મમ્યમ્ ચ. ય. વ.નાં ૩૫૦ અને છે.

યુષ્મદ્+હસિ, અસ્મદ્+હસિ "ત્વમાવેક૦" સૂત્રથી અનેના મપર્યન્ત
ભાગનો ત્વ, મ=આદેશ = "શેષે લોપઃ" સૂત્રથી ટિ=અદ્નો લોપ =
ત્વ+હસિ, મ+હસિ "એકવચ૦" સૂત્રથી અને હસિના અત્ =આદેશ.
"અતોગુણે" સૂત્રથી પર૩૫ ૫૪ ત્વત્, મત્, પં. એ. વ. (અહીં
તનો "ક્ષલાંજશોઽન્તે" ટ્કાર "વાવસાને" સૂત્રથી વિકલ્પે ત્, ત્
ન થાય ત્યારે ત્વદ્-મદ્ પણુ અને છે.) યુવામ્યામ્, આવામ્યામ્ ત્.
દ્વિ. વ. મુજબ.

(૧૬૫) અર્થ-આ અને શબ્દથી પર આવેલા મ્યસૂ નો અત્
આદેશ થાય.

(૧૬૬) આ અને શબ્દના મપર્યન્ત ભાગના તવ ને મમ
આદેશ થાય હસ્ પ્રત્યય પર રહેતાં.

(૧૬૭) યુષ્મદસ્મદ્ભ્યાંડસોઽશ્ । ૭।૨।૧૭ અસ્યાં
પરસ્ય ડસોઽશ્ સ્યાત્ । તવ । મમ । યુવયોઃ આવયોઃ
(૧૬૮) સામ આકમ્ । ૭ । ૧ । ૩૩ । આભ્યાં
પરસ્ય સામ આકં સ્યાત્ । યુષ્માકમ્ । અસ્માકમ્ ।

(૧૬૭) યુષ્મદ્. અને અસ્મદ્ શબ્દથી પર આવેલા ડસ્ પ્રત્યયનો
અર્થ આદેશ થાય.

(૧૬૮) આ બન્ને શબ્દથી પર રહેલા સામ્ નો આકમ્ આદેશ
થાય.

વ્યા. (૧૬૫ થી ૧૬૮) યુષ્મદ્+ભ્યસ્ અસ્મદ્+ભ્યસ્ માં “પञ्चा-
भ्याम्” સૂત્રથી બન્નેના ભ્યસ્ નો અત્=આદેશ “શેષે લોપઃ” સૂત્રથી
ટિ=અદ્ નો લોપ=યુષ્મત્, અસ્મત્. પ. બ. વ. અહીં (ત્વદ્, મદ્, ની
માફક ત્ નો દ, દ નો વિકલ્પે ત્ થઈ યુષ્મદ્ અસ્મદ્, પણ ૩૫
બંને છે.) યુષ્મદ્+ડસ્, અસ્મદ્+ડસ્ “તવમમૌ” સૂત્રથી યુષ્ નો
તવ, અસ્મ નો મમ આદેશ=તવ+અદ્+ડસ્, મમ+અદ્+ડસ્=“શેષેલોપઃ”
સૂત્રથી ટિ=અદ્ નો લોપ “યુષ્મદ્” સૂત્રથી બન્નેના ડસ્ નો અર્થ=
આદેશ થયો, છ નો અનુબંધલોપ, શકાર છત્ જતો હોવાથી “અનેકાલ્પ-
શિસ્ત” સૂત્રથી સંપૂર્ણ ડસ્ ના સ્થાનમાં થઈ તવ+અ, મમ+અ=
“અતોગુણે” સૂત્રથી પર૩૫ થઈ તવ, મમ, પ. બ. વ. યુષ્મદ્+ઓસ્,
અસ્મદ્+ઓસ્ માં બન્નેના મપર્યન્ત ભાગનો યુવ, આવ=આદેશ થઈ=
યુવ+અદ્+ઓસ્, આવ+અદ્+ઓસ્ માં “અતોગુણે” સૂત્રથી પૂર્વ૩૫
“યોઽચિ” સૂત્રથી ઙ્ નો ય્ આદેશ, વર્ણ મળતાં સ્ ના રુત્વ, નિર્ગ
થઈ=યુવયોઃ, આવયોઃ પ. સ. દ્વિ. વ. બંને છે. યુષ્મદ્+આમ્, અસ્મદ્
આમ્ માં “શેષેલોપઃ” સૂત્રથી કેવલ ઙ્ નો લોપ (બીજા અર્થ
પ્રમાણે) કરી, સર્વનામ સંગ્રા હોવાથી “આમિસર્વ” સૂત્રથી સુદ્-
નો આગમ, અનુબંધ લોપ, ટિત્ હોવાથી આદિ મૂળ યુષ્મ+સામ્

ત્વયિ । મયિ । યુવયોઃ આવયોઃ । યુષ્માસુ ॥ इति हलन्ता
 पुंलिङ्गाः ॥

॥ अथ हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

चतस्रः । चतसृणाम् । चतसृषु । “किमः कः” कादेशे
 स्त्रियां टाप् “हल्ङ्याभ्यो०” इति सुलोपः । का के काः ।
 शेषं सर्ववत् (१६९) यः सौ । ७।२।११० । इदमो दस्य यः

અસ્મ+સામ્ “સામઆકમ્” સૂત્રથી બન્નેના સામ્ નો આકમ્=આદેશ,
 સવર્ણદીર્ઘ=યુષ્માકમ્, અસ્માકમ્, પ. બ.નાં રૂપો બને છે. યુષ્મદ્+હિ.
 અસ્મદ્+હિ “ત્વમાવેક” સૂત્રથી યુષ્મ્ નો ત્વ, અસ્મ્ નો મ=આદેશ,
 અદ્ ના અ નો પરરૂપ=ત્વદ્+હિ, મદ્+હિ, અનુબંધોપ “યોડચિ”
 સૂત્રથી ૬ નો યૂ, વર્ણ મળતાં ત્વયિ, મયિ, સ. એ. વ. યુવયોઃ,
 આવયોઃ પ. દ્વિ. વ. પ્રમાણે, યુષ્મદ્+સુપ્ અસ્મદ્+સુપ્, પ્ નો અનુબંધ,
 ડોપ “યુષ્મદસ્મદો” સૂત્રથી ૬ નો આ, સવર્ણદીર્ઘ થઈ યુષ્માસુ,
 અસ્માસુ, સપ્તમીનાં રૂપો બને છે.

હલન્ત પુલિંગ શરૂ થયા

(૧૬૯) અર્થ-હમ્ શબ્દના દ્વારનો ચક્ર થાય સુ પરમાં
 હોય તો.

વ્યા-સૂચના સ્ત્રીલિંગમાં પણ પ્રથમ દરેક શબ્દની પ્રાતિપદિક
 સંજ્ઞા કરીને જ પ્રત્યયો આવે. ચતુર=જસૂ “ત્રિચતુરોઃસ્ત્રિ” સૂત્રથી
 ચતુર નો ચતસૃ=આદેશ, જે કારનો અનુબંધોપ ચતસૃ+અસૃ, ઋ કારનો
 યજ્ઞ, પૂર્વસવર્ણ દીર્ઘ, “ઋતોહિ”થી શુભ, ત્રણેયનો બાધ કરીને

સ્યાત્ સૌ પરે । ઇયમ્ । ત્યદાદ્યત્વમ્, પરરૂપમ્, ટાપ્, દસ્ય મઃ, ઔઙ શી, ગુણઃ । ઇમે । હમાઃ । હમામ્ । અનયા ।

“અચિરઋતઃ” સૂત્રથી ઋ નો રૂ, વર્ણો મળતાં ચતસ્રસુ. માં સ્ ના રુત્વ, વિસર્ગ યર્ધ ચતસ્રઃ=ચાર, પ્ર. દ્વિ. ય. વ. ચતુર+મિસ્ માં ચતસ્ર આદેશ, સ્ ના રુત્વ, વિસર્ગ=ચતસ્રમિઃ તુ ય. વ. ચતુર+મ્યસ્=ચતસ્ર. આદેશ; સ્ ના રુત્વ, વિસર્ગ ચતસ્રમ્યઃ ચ. પં. ય. વ, ચતુર+આમ્=ચતસ્ર=આદેશ, આમ્ ને નુટ્ નો આગમ થવા આવ્યો, તેનો આધ કરીને “અચિરઃ” સૂત્રથી રેફ=આદેશ થવા આવ્યો (નુમચિરતૃજ્વદ્-ભાવેન્યો નુટ્ પૂર્વવિપ્રતિષેધેન મૂળમાં નથી) વાર્તિકથી પૂર્વવિપ્રતિષેધથી નુટ્ નો આગમ રિત્ હોવાથી આદિમાં ચતસ્ર+નામ્ માં “નામિ” સૂત્રથી ઠીર્ધ થવા આવે, પણ “નતિસ્રચતસ્ર” સૂત્રથી નિષેધ, “ઋવર્ણાન્નઃ” વાર્તિકથી ન્ નો જ યર્ધ ચતસ્રણામ્ પ. ય. વ. ચતુર+સુપ્ અનુબંધોપ, ચતસ્ર. આદેશ, સ્ નો ષ, યર્ધ ચતસ્રસુ સ. ય. વ રૂપો બને છે.

નોટ—અજન્ત આસિંગમાં ત્રિ નો તિસ્ર આદેશ યર્ધ તિસ્રઃ તિસ્રમિઃ, તિસ્રમ્યઃ તિસ્રણામ્, તિસ્રસુ. રૂપો ચતસ્ર પ્રમાણે યર્ધ શકે છે. કિમ્+સુ “કિમઃ કઃ” સૂત્રથી “ક” આદેશ “અજાયતષ્ટાપ્” થી ટાપ્ પ્રત્યય અનુબંધોપ, સર્વથા ઠીર્ધ=કાન્સુ, અનુબંધોપ “હલ-પામ્યોઃ” સૂત્રથી સ્ નો લોપ, કા પ્ર. એ. વ. બને છે. ઉપર પ્રમાણે કા રૂપ કરી આકાનાં બધાં રૂપો સર્વા પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં, કા કે કાઃ પ્ર, કામ્ કે કાઃ દ્વિ, કયા કામ્યામ્ કામિઃ તુ, કસ્યે કામ્યામ્ કામ્યઃ ચ., કસ્યાઃ કામ્યામ્ કામ્યઃ પં., કસ્યાઃ કયોઃ કાસામ્ પ., કસ્યાં કયોઃ કાસુ સ., શેષં સર્વાવત્=આકાનાં સર્વા પ્રમાણે.

૦૫૧૦ (૧૬૯) હદમ્+સુ ‘ત્યદાદીનાઃ’ સૂત્રથી મ્ નો “અ” થવા આવ્યો “હદમોમઃ” સૂત્રથી મ્ નો મ્ જ રહ્યો. “યઃ સૌ”

હલિ લોપઃ, આભ્યામ્ । આભિઃ । અસ્યૈ । અસ્યાઃ ૨ ।
અનયોઃ ૨ । આસુ । ત્યદાદ્યત્વમ્, ટાપ્, તદોરિતિ સઃ ।

સૂત્રથી દ નો ય ધર્મ્ ઇયમ્+પુ=અનુબંધોપ, “હલિલોપઃ” સૂત્રથી
સ્ નો લોપ=ઇયમ્ । ઇદમ્+ઔ મ્ નો “ત્યદાદી” સૂત્રથી અ, તેનો પરરૂપ
“અજાયતલ્ષ્ટાપ્” સૂત્રથી ટાપ-ટ્-પ્ અનુબંધોપ સવર્ણ દીર્ઘ, =ઇદા
+ઔ “ઔઠ ઓપઃ” સૂત્રથી ઔ નો જી, અનુબંધોપ, “દઘ” સૂત્રથી
દ નો મ=ઇમા+ઈ-ગુણ-એ ઇમે, પ્ર. દ્વિ. દ્વિ. વ. ઇદમ્+જસ્-જાસ્, અનુ-
બંધોપ, મ્ નો અ, પરરૂપ, ટાપ્, સવર્ણ દીર્ઘ, દ નો મ, =ઇમા+અસ્,
સવર્ણ દીર્ઘ, સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ ઇમાઃ પ્ર. દ્વિ. બ. વ. ઇદમ્+અમ્, મ્
નો અ, પરરૂપ, ટાપ્. દ નો મ, “અભિપૂર્વઃ” થી પૂર્વરૂપ=ઇમામ્, ઇમે,
ઇમાઃ દ્વિ. ટા થી લર્ષ સુપ્ સુધીના પ્રત્યયો પર રહેતાં. “ત્યદાદીના”
સૂત્રથી મ્ નો અક્ષર “અતોગુણે” સૂત્રથી પરરૂપ, ટાપ્. સવર્ણ દીર્ઘ કરી,
ઇદા+ટા, “અનાપ્યકઃ” સૂત્રથી ઇદ્ નો અન્=અના+ટા “આહિવાપઃ”
સૂત્રથી આપ્ ના આ નો એકાર, ટ્ નો અનુબંધોપ, એ નો અય આદેશ
અનયા, ઇદા+આમ્, મિસ્ર+અસ્ “હલિલોપઃ” સૂત્રથી ઇદ્ નો લોપ,
આભ્યામ્, ત્. ચ. પં. દ્વિ. વ. ઇદમ્+મિસ્ અને અયસ્ માં મ્ નો અક્ષર,
પરરૂપ, ટાપ્ અનુબંધોપ, સવર્ણ દીર્ઘ ધર્મ્ ઇદ્ નો લોપ ધર્મ્ ખન્ને
સ્ ના સત્વ વિસર્ગ ધર્મ્ આભિઃ ત્ આભ્યઃ ચ પં. બ. હે,
હસિ, હસ્. હિમાં, હ્ નો અનુબંધોપ, મ્ નો અ, તેનું પરરૂપ, ટાપ્,
ટ્. પ્ નો અનુબંધોપ, સવર્ણ દીર્ઘ યષ્=ઇદા ખન્ના પછી “સર્વનામ્નઃ
સ્યાટ્” સૂત્રથી સ્યાટ્ નો આગમ ટિત્ હોવાથી આદિમાં કરી, આપ નો
હ્ય, ઇદ્ નો લોપ યષ્, અ+આપ+એ માં વૃદ્ધિ યષ્ અસ્યૈ ચં ઇદા+આપ+
અસ્-માં હ્ય, ઇદ્ નો લોપ સ દી. યષ્ સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ યષ્ અસ્યાઃ,
પં. બ. એ. વ. ઇદા આમ્ માં સુટ્ નો આગમ ટિત્ હોવાથી આદિ-
માં કરી ઇદ્ નો લોપ યષ્ આસામ્ પં. બ. વં ઇદા+હિ માં હિ નો
આમ્, સ્યાટ્ ટિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકી આપ્ નો હ્ય, ઇદ્ નો લોપ ધર્મ્

સા તે તાઃ । એવમ્-એષા, “તદોરિતિ સઃ” એતે, એતાઃ ।
શેષં સર્વાવત્ ॥ ઇતિ હલન્તાઃ સ્ત્રીલિંગાઃ ॥

સવર્ણદીર્ઘં અસ્યામ્, સ. એ. વ. ઓસૂ માં હ્વ નો અન્ થર્મ “આદિ-
ચાપઃ” સૂત્રથી અના ના આકારનો એ કાર=તેનો “અય” આદિશ થર્મ,
સૂ ના રુત્વ વિસર્ગ થર્મ અનયોઃ પ. સ. દ્વિ વ હ્રા+સુપ-અનુઅંધલોપ,
હ્વ નો લોપ, આસુ સપ્તમી રૂપો અને છે.

સૂચના—તદ્ શબ્દમાં પળ “ત્યદાદીનામઃ” સૂત્રથી દ નો અ
દરેક પ્રત્યયો પર રહેતાં કરવો, ને “અતોગુણો” થી પરરૂપ=ગાને અ
નો અકાર જ થાય. પછી ‘ટાપ્’ કરવો દ્વ પ્ નો અનુઅંધલોપ
કરી, સવર્ણદીર્ઘ થાય છે. તે આસુ ધ્યાન રાખવું. તદ્+સુ, દ્વ નો અ
પરરૂપ, ટાપ, અનુઅંધલોપ તા+સુ અનુઅંધલોપ “તદોઃ સઃ” સૂત્રથી
ત્ નો સ્ “હલજ્ઞા” સૂત્રથી સ્ નો લોપ સા, સુચના પ્રમાણે તા+ઐ,
ઐ નો ણી, અનુઅંધલોપ, ગુણુ, તે, સુચના મુજબ તા+જસૂ, અનુ-
અંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ, સ્તા રુત્વ વિસર્ગ, તાઃ પ્રથમા, આકીના તામ્,
તે તાઃ દ્વિ. તયા, તામ્યામ્ તામિઃ તૃ. તસ્યૈ તામ્યામ્ તામ્યઃ ચ. તસ્યાઃ
તામ્યામ્ તામ્યઃ પં. તસ્યાઃ તયોઃ તાસામ્ પ. તસ્યાં તયોઃ તાસુ, સપ્તમી,
એવમ્=આ પ્રમાણે એતદ્+સુ માં દ્વ નો અ, પરરૂપ, ટાપ, અનુઅંધલોપ,
સવર્ણદીર્ઘ “તદોઃ સઃ” સૂત્રથી ત્ નો સ સુ નો લોપ ઉપર મુજબ,
સ્ નો વ થર્મ એષા, એતે એતાઃ પ્ર. એતામ્, એતે એતાઃ દ્વિ. એતયા એતા-
મ્યામ્ એતામિઃ તૃ. એતસ્યૈ એતામ્યામ્ એતામ્યઃ ચ. એતસ્યાઃ એતામ્યામ્
એતામ્યઃ પં. એતસ્યાઃ એતયોઃ એતાસામ્ પ. એતરનામ્ એતયોઃ એતાસુ
સપ્તમીનાં અનાં રૂપો અને ચદ્વ દ્વન્ના યા, યે યાઃ પ્ર. યામ્ યે તાઃ
દ્વિ. યયા યામ્યામ્ યામિઃ તૃ. યસ્યૈ યામ્યામ્ યામ્યઃ ચ. યસ્યાઃ યામ્યામ્
યામ્યઃ પં. યસ્યાઃ યયોઃ યાસામ્ પ. યસ્યાં યયોઃ યાસુ સપ્તમીનાં રૂપો
રહ્યા પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

હલન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દો પૂરા થયા.

॥ અથ હલન્તા નપુંસકલિંગાઃ ॥

ચતુર + જસ, શિ, “ચતુરનહુહો” ઇત્યામ્, ચત્વારિ
૨ । ચતુર્મિઃ । ચતુર્ભ્યઃ ૨ । ચતુર્ણામ્ । ચતુર્ણુ । વિભક્તે-
ભાવાન્ન કાદેશઃ, કિમ્, કે, કાનિ । શેષં પુંવત્ । ઇદમ્, ઇમે,
ઇમાનિ । શેષં પુંવત્ । સ્વમોર્લુક્, “ન લોપઃ પ્રતિપદિકાન્તસ્યે”-

હલન્તા નપુંસકલિંગ શરૂ

વ્યા. સૂચના—આ પ્રકરણમાં પણ દરેક શબ્દની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, ઉપરાંત સર્વનામ સંજ્ઞક શબ્દોની સર્વનામ સંજ્ઞા કરી સુ-
વગેરે પ્રત્યયો લાવવાં. ચતુર+જસ માં “જસસોઃ” સૂત્રથી જસ નો શિ,
તેની “શિ સર્વનામ” સૂત્રથી સર્વનામ સંજ્ઞા, અનુઅંધલોપ “ચતુર-
નહુહો” સૂત્રથી ઉદાર પછી મિત્ હોવાથી આમ્ કરવો=ચતુ+આન્દ,
ઉદારનો ચળ=ચૂ થઈ વર્ણો મળતાં ચત્વારિ પ્ર. દ્વિ. ત્રિ. વ. ચતુર્મિસ
ચતુર્ભ્યમ્ માં બન્ને સ્ના રૂત્વ, વિસર્ગ થતાં ચતુર્મિઃ ત્. ચતુર્ભ્યઃ ચ.
પ. ચતુર્+આમ્ માં “ષડ્ચતુર્ભ્યશ્ચ” સૂત્રથી આમ્ ને નુદ્નો આગમ, ટિત્
હોવાથી આદિ=ચતુર+ન્+આમ્, ન્ નો “અદ્કુવા” સૂત્રથી જ્ થઈ
વર્ણો મળતાં ચતુર્ણામ્ પ. ચતુર સુપ્, પ્-નો અનુઅંધલોપ, ‘આદેશ-
પ્રત્યયો’” સૂત્રથી સ્ નો પ્ થઈ ચતુર્ણુ સનાં રૂપો બને છે. વિભક્તે
(સુ અમ્ વગેરે) વિભક્તિસંજ્ઞક પ્રત્યયોનો લોપ થવાથી કિમ્ નો
“ક” આદેશ થતો નથી.

કિમ્+સુ, અર્, “સ્વમોર્નપું” સૂત્રથી સુ, અને અમ્ નો લોપ
થયો “કિમઃ કઃ” સૂત્રથી વિભક્તિ પરમાં ન હોવાથી ‘કા’ આદેશ
થયો નહીં, કિમ્-પ્ર. દ્વિ. ત્રિ. વ. કિમ્+ઓમાં “કિમઃ કઃ” સૂત્રથી
ક=આદેશ “નપુંસકા” સૂત્રથી ઓનો શી, અનુઅંધલોપ = ક + ઈ,
“આદ્રગુણઃ” સૂત્રથી ગુણ એકે પ્ર. દ્વિ. ત્રિ. વ. કિમ્+જસ, જસ=

તિ નસ્ય લોપઃ । દણ્ડિ, દણ્ડિની, દણ્ડીનિ । દણ્ડિના, દણ્ડિ-
 ઙ્યામ્, દણ્ડિભિઃ । દણ્ડિને । દણ્ડિનઃ ૨ । દણ્ડિનોઃ ૨ ।
 દણ્ડિનામ્ । દણ્ડિષુ । હે દણ્ડિન્ ! તત્, તે, તાનિ, । યત્,

કિમ્ના 'ક', આદેશ "જઞ્શસોઃ" થી જસૂ, શસૂનો શિ આદેશ
 "નપુસકસ્યઃ" થી નુમ્નો આગમ, અનુબંધલોપ, અને તે અંત્ય અચૂથી
 પર=કન્+દ "સર્વનામસ્થાનેઃ" સૂત્રથી ઉપધાદીર્ઘ થઈ કાનિ પ્ર.
 દ્વિ. બ. વ. બને છે. કેન કામ્યામ્ કૈઃ વગેરે રૂપો પુલ્લિંગ પ્રમાણે
 સિદ્ધ કરવાં.

હદમ્માં પણ ઉપર પ્રમાણે સુ, અમ્નો લોપ. હદમ્ પ્ર. દ્વિ. એ.
 વ. હદમ્+ઔ "ત્યદાદીનામઃ" થી મ્ નો અ= "અતોગુણે" થી પરરૂપ,
 ઔ નો ઉપર મુજબ શી, અનુબંધલોપ=હદ+દ "દશ્વ" સૂત્રથી દ નો
 મ, ગુણ થઈ હમે.પ્ર. દ્વિ. દ્વિ. વ. હદમ્ જસૂ શસૂ. મ્ નો અ, પરરૂપ,
 દ નો મ. જસૂ, શસૂ. નો શિ, તેની સર્વનામસંગ્રહ ઉપર મુજબ નુમ્નો
 આગમ, ઉપધા દીર્ઘ, થઈ હમાનિ, પ્ર. દ્વિ. બ. વ. બને છે. અને
 આમ્યામ્ એમિઃ વગેરે રૂપો પુલ્લિંગ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

દણ્ડિન્ શબ્દમાં સુ, ને અમ્નો લોપ ઉપર પ્રમાણે કરી "નલોપઃ"
 સૂત્રથી ન્નો લોપ કરી દણ્ડિ. પ્ર. દ્વિ. એ. વ. દણ્ડિન્ ઔ, માં ઔ નો
 શી, ઉપર મુજબ, અનુબંધલોપ, વર્ણ મળતાં દણ્ડિની. પ્ર. દ્વિ. દ્વિ. વ.
 દણ્ડિન્ જસૂને શસૂનો શિ=કરી ઉપધા હ નો દીર્ઘ હ થઈ દણ્ડીનિ પ્ર.
 દ્વિ. બ. વ. દણ્ડિન્ ટા= અનુબંધલોપ, વર્ણ મળતાં દણ્ડિના, હે હસિ
 હસૂ, ઓસૂ. આમ્, હિ આ પ્રત્યયોમાં હકારનો અનુબંધલોપ કરી દણ્ડિન્
 ના નૂંકારમાં મળી જતાં, સુના રૂપ, વિસર્ગ થઈ, દણ્ડિને, દણ્ડિનઃ ૨,
 દણ્ડિનોઃ ૨; દણ્ડિનામ્ ઙ્યામ્-ભિસ વગેરે છ બકારાદિ અને સુપ્, પ્રત્યય
 પર રહેતાં દણ્ડિન્ની પદસંગ્રહ "સ્વાદિઘ્વસર્વનામસ્થાને" સૂત્રથી કરી
 "ન લોપઃ" સૂત્રથી નૂંકારનો લોપ થઈ દણ્ડિઙ્યામ્, ૩ દણ્ડિભિઃ,

યે યાનિ । શેષ પુંવત્ । પયઃ, પયસી, પયાંસિ । પયસા, પયો-
મ્યામ્, પયોમિઃ । પયસે, પયોમ્યામ્, પયોમ્યઃ । પયસઃ ૨ ।

દણ્ડિભ્યઃ ૨, સુપનાં પનો લોપ કરી, સકારનો પકાર કરી દણ્ડિષુ સ.
હે દણ્ડિન્માં સુનો લોપ કર્યા બાદ “સમ્બુદ્ધૌ નપુંસકાનાં નલોપો વા
વાચ્યઃ” વાર્તિકથી વિદ્યે નનો લોપ થતાં હે દણ્ડિન્, હે દણ્ડિ એ
રૂપો, બાકીનાં પ્રથમા પ્રમાણે સિદ્ધ અને છે.

તદ્+સુ, અમ્-અન્નેનો ઉપર મુજબ લોપ (વાચસાને । મૂળમાં
નથી) સૂત્રથી દ્વ નો વિદ્યે ત્ કાર થઈ તદ્+દ્, બાકીના ઔ વગેરે
પ્રત્યયો પર રહેતાં દ્વ નો અકાર, અને પરરૂપ કરી ત્+ઔ નો શી, ફા
નો લોપ, ગુણ થઈ તે, તદ્=ઉપર મુજબ ત્+ત્સૂ માં શિ, તેની સર્વ-
નામ સંગ્રા, નુમ્ નો આગમ, ઉપધાદીર્ઘ, ઉપર પ્રમાણે કરી, તાનિ
પ્રથમા. તે જ રીતે તદ્+ત્, તે, તાનિ દ્વિતીયા અને છે. તેન તામ્યામ્
તૈઃ વગેરે પુંલિંગ પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ કરવા, તે જ પ્રમાણે યત્+દ્,
યે યાનિ, પ્ર. દ્વિ.નાં રૂપો બનાવી બાકીનાં પુંલિંગ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

પયસૂ+સુ, અમ્-અન્નેનો ઉપર મુજબ લોપ, સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ,
પયઃ ઔ નો શી, અનુઅંધલોપ ર્ઞ વર્ણ મળી જતાં પયસી, પયસૂ+જસ્,
જસૂ, નો શિ, અહીં ક્લ્+સૂ હોવાથી નુમ્ નો આગમ,” (સાન્તમહતઃ
સંયોગસ્ય, મૂળમાં નથી) સૂત્રથી, ન્ ની ઉપધાનો દીર્ઘ થઈ, ન્ નો
અનુસ્વાર, વર્ણ મળતાં પયાંસિ, પ્ર. દ્વિ., ટા, કે. હસિ, હસૂ, ઓસૂ, આમ્,
હિ ઓસૂ આ પ્રત્યયોમાં હ્ નો અનુઅંધલોપ, સકારના રુત્વ વિસર્ગ, વર્ણ
મળતાં, પયસા, પયસે, પયસઃ ૨, પયસોઃ, પયસામ્, રૂપો, મ્યામ્, ૩,
મિસૂ, મ્યસૂ ૨, સુપ્, આ પ્રત્યયો પર રહેતા સ્ નો ફ, ડનો અનુઅંધ
લોપ, “હશિ ચ” સૂત્રથી ઉત્વ, ગુણ, થઈ પયોમ્યામ્ ૩, પયોમિઃ,
પયોમ્યઃ ૨, રૂપો અને છે. સુપ્ ના પનો લોપ, પયસૂ ના સ્ રુત્વ,

પયસોઃ ૨ । પયસામ્ । પયસિ, પયસોઃ, પયસ્સુ ।

॥ ઇતિ હલન્તનપુંસિકલિઙ્ગઃ ॥

॥ અથાવ્યય-પ્રકરણમ્ ॥

(૧૭૦) સ્વરાદિનિપાતમવ્યયમ્ । ૧।૧।૩૭ । સ્વરા-
દયો નિપાતાશ્ચાવ્યયસઙ્ગાઃ સ્પુઃ ૧-સ્વર્, ૨-અન્તર્, ૩-
પ્રાતર્, ૪-પુનર્, ૫-ઉચ્ચૈસ્, ૬-નીચૈસ્, ૭-શનૈસ્, ૮-યુગપત્, ૯-પૃથક્, ૧૦-હ્રસ્, ૧૧-શ્વસ્, ૧૨-સાયમ્,

વિસર્ગ, “વિસર્જનીય૦” સૂત્રથી વિસર્ગનો સ્ થઈ પયસ્સુ (વા શરિ
=મૂળમાં નથી) વિકલ્પે વિસર્ગનો વિસર્ગ રહે ત્યારે પયઃસુ પણ
૩૫ અને છે. ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

હલન્ત નપુંસકલિંગ પ્રકરણ પૂરું થયું.

(૧૭૦) અર્થ - સ્વર્ વગેરે, અને ચ, વા વગેરે નિપાતાની
અવ્યયસંજ્ઞા થાય.

નોટ—સ્વર્ વગેરે અવ્યયોની પ્રાતિપદક સંજ્ઞા કરી, સુ વગેરે
૨૧ પ્રત્યયો આવે છે. પરન્તુ “અવ્યયાદાપ્ સુપઃ” (મૂળમાં નથી.)
સૂત્રથી આપ્, અને સુપ્ પ્રત્યાહારના સુ વગેરેનો લોપ થાય છે.

અવ્યયયાર્થ=(૧) સ્વર્ગ (૨) મધ્ય, વ્યવધાન (૩) સવાર (૪)
ફરીથી (૫) ઊંચું, ઊંચેથી (૬) નીચું, નીચેથી (૭) ધીરે, ધીરેથી
(૮) એકી સાથે (૯) જુદું, હિન્ન (૧૦) ગર્ભ કાલે (૧૧) આવતી

૧૩-ચિરસ્, ૧૪-ઈષત્, ૧૫-તૂળીમ્, ૧૬-વહિસ્, ૧૭-
-સ્વયમ્, ૧૮-વૃથા, ૧૯-નક્તં, ૨૦-ન, ૨૧-વત્, (બ્રાહ્મ-
ળવત્) ૨૨-તિરસ્, ૨૩-અન્તરેળ, ૨૪-શમ્, ૨૫-સહસા,
૨૬-વિના, ૨૭-નાના, ૨૮-સ્વસ્તિ, ૨૯-અલમ્, ૩૦-
મૃષા-મિથ્યા, ૩૧-સુઘા, ૩૨-પુરા, ૩૩-પ્રાક્, ૩૪-
મિથસ્, ૩૫-પ્રાયસ્, ૩૬-મુદ્દુસ્, ૩૭-સાકમ્, ૩૮-સા-
ર્ધમ્, ૩૯-નમસ્, ૪૦-મા, इति स्वरादयः । (આકૃતિગળો-
ડ્યમ્) અથાતશ્ચાદયોઽન્યાનિ ચાવ્યયાનિ।(ચ, વા, હ, इत्या-
दिश्चादयः) ૪૧-એવમ્, ૪૨-એવ, ૪૩-નૂનમ્, ૪૪-ભૂયસ્

કાલે (૧૨) સંજે (૧૩) લાંબા કાળે, વિલંબથી (૧૪) થોડું, (૧૫)
મૌન, ચૂપચાપ (૧૬) બહાર (૧૭) પોતે (૧૮) નકામું. વ્યર્થ (૧૯)
રાત્રિ (૨૦) નહીં, નિષેધ (૨૧) જેવું, આશ્ચર્યના જોવું (૨૨) વાંકુ,
નિરસકાર (૨૩) વગર, રહિત (૨૪) સુખ, કલ્યાણ, શાન્તિ, (૨૫)
એકદમ, વગર વિચાર્યે, તત્કાલ, (૨૬) વગર (૨૭) અનેક પ્રકારે
(૨૮) કલ્યાણ, આશીર્વાદ (૨૯) યસ, પૂરતું. સમર્થ, શક્તિ (૩૦)
અસત્ય, જૂઠું, (૩૧) નકામું, ફોગટ, વ્યર્થ (૩૨) પહેલાં (૩૩) પરસ્પર,
અન્યોન્ય (૩૪) ધણું કરીને, અધિક, મોટે ભાગે (૩૫) વારંવાર
(૩૬-૩૮) સાથે, (૩૯) નમસ્કાર, વંદન, (૪૦) નિષેધ-इति० આ
સ્વરાદિ ગણ છે. નોટ—સ્વરાદિ=માં આદિ પરથી બીજા પણ લક્ષ
શકાય છે. દા० કામમ્=છત્તલા પ્રમાણે પ્રકામં=મૂલ, વધુ પ્રમાણમાં
મૂયસ્=ફરીથી સામ્પ્રતમ્=હમણાં, યોગ્ય, પરમ્=કિન્તુ, પરન્તુ સાક્ષાત્ =
પ્રત્યક્ષ, વગેરે સ્વરાદિ=આકૃતિગણ છે. તેથી બીજા પણ શબ્દો (અવ્યયો)
તેમાં આવે. અથાતશ્ચા० હવે ચ=વગેરે, તથા બીજા અવ્યયો બતાવે
છે. (૪૧) એ પ્રમાણે (૪૦) નિશ્ચય, ૪૨ (૪૩) નિશ્ચય, નક્કી (૪૪)

૪૫-ચેત્, ૪૬-યાવત્, ૪૭-તાવત્, ૪૮-તથાહિ, ૪૯-
 સુષ્ટુ, ૫૦-खलु, ૫૧-अकस्मात्, ૫૨-अग्रतः, ૫૩-अतः,
 ૫૪-अति, ૫૫-अत्र, ૫૬-अद्य, ૫૭-अधुना, ૫૮-अन्य-
 त्र, ૫૯-अपि, ૬૦-अवश्यम्, ૬૧-सकृत्, ૬૨-असकृत्,
 ૬૩-आदि, ૬૪-इतः, ૬૫-इदानीम्, ૬૬-इह, ૬૭-इव
 ૬૮-उपरि, ૬૯-एकदा, ૭૦-कथम्, ૭૧-कदा, ૭૨-
 किम्, ૭૩-किञ्चित्, ૭૪-कुतः, ૭૫-कुत्र, ૭૬-च, ૭૭-
 ततः, ૭૮-तत्र, ૭૯-तथा, ૮૦-तदा, ૮૧-नित्यम्,
 ૮૨-पश्चात्, ૮૩-पुनः, ૮૪-अभितस्, ૮૫-प्रायेण, ૮૬-
 यतः, ૮૭-यत्र, ૮૮-यथा, ૮૯-यदा, ૯૦-शीघ्रम्, ૯૧

ફરીથી (૪૫) જો (૪૬) જ્યાં સુધી (૪૭) ત્યાં સુધી, (૪૮) જેમકે,
 રજૂઆતની રીતભાત (૪૯) સારું, ઠીક (૫૦) નિશ્ચય, નિષેધ, (૫૧)
 અત્યાંતક (૫૨) આગળથી (૫૩) આથી, એથી, એટલા માટે, એ માટે
 (૫૪) અત્યંત પૂજા, અતિક્રમણ, ઉલ્લંઘન કરવું (૫૫) અહીં (૫૬)
 આજ, અત્યારે (૫૭) હમણાં (૫૮) બીજી જગ્યાએ (૫૯) પણ
 (૬૦) જરૂર (૬૧) એક વખત (૬૨) વારંવાર (૬૩) પ્રારંભ, શરૂ-
 આત (૬૪) અહીંથી (૬૫) અત્યારે, હમણાં (૬૬) અહીં (૬૭)
 સરખું, માફક (૬૮) ઉપર (૬૯) એક સમય (૭૦) કેવી રીતે, કેમ
 (૭૧) ક્યારે (૭૨) કાણ, શું (૭૩) જરા, કાંઈક (૭૪) ક્યાંથી (૭૫)
 ક્યાં (૭૬) અને, સમુચ્ચય (૭૭) ત્યાર પછી (૭૮) ત્યાં (૭૯) તે
 પ્રમાણે, તે પ્રકારે (૮૦) ત્યારે (૮૧) હંમેશાં (૮૨) પછી (૮૩)
 ફરીથી (૮૪) બંને બાજુથી (૮૫) વાણું કરીને (૮૬) જ્યાં (૮૮)
 જેવી રીતે, જે પ્રકારે (૮૯) જ્યારે (૯૦) શ્રેષ્ઠ, સારું, (૯૧) જલ્દીથી

વરમ્, ૯૨-સદા, ૯૩-સદ્યઃ, ૯૪-સમ્પ્રતિ, ૯૫-સામ્પ્ર-
તમ્, ૯૬-સમ્યક્, ૯૭-સહસા, ૯૮-સત્યમ્, ૯૯-સમ-
ન્તતઃ, ૧૦૦-સહ, ૧૦૧-અથ । અવ્યય-લક્ષણમ્=સદૃશં
ત્રિષુ લિંગેષુ સર્વાસુ ચ વિભક્તિષુ । વચનેષુ ચ સર્વેષુ યન્ન વ્યેતિ
તદવ્યયમ્ ॥ इत्यव्ययानि ।

॥ अथ विभक्त्यर्थाः ॥

(૧૭૧) પ્રાતિપદિકાર્થલિંગપરિમાણવચનમાત્રે પ્રથમા ।

(૯૨) હંમેશાં, નિત્ય (૯૩) તરત જ (૯૪) અત્યારે (૯૫) યોગ્ય,
ઠીક, (૯૬) સારી રીતે (૯૭) એકદમ, અચાનક (૯૮) અધુન સ્વી-
કાર કરવામાં, સત્ય, ખરું (૯૯) ચારે તરફથી (૧૦૦) સાથે (૧૦૧)
આરંભ, પછી આ સિવાય ખીજાં પણ અવ્યયો છે (જુઓ વૈં સિં
કૌં અવ્યય પ્રકરણ.) इति० એ પ્રમાણે अव्ययानि=अव्ययो अताव्यां.

अव्ययानुं लक्षणं=त्रल्लेख लिंगभां, सातेय विलक्षिताभां, अने
त्रल्लेख वचनोभां जे रूपे अद्वलानां नधी; तेवा शब्दने अव्यय कहे-
वाय छे. " श्रीरस्तु."

अव्यय प्रकरणं पूरुं थयुं

(૧૭૧) અર્થ-નિયતો નિયતા નિયમેન=उपस्थितिः यस्य सः (૫.
ખ. વ.) નિયતોપસ્થિતિકઃ=જે પ્રાતિપદક=શબ્દને ઓક્તાં જે અર્થનું
નિયમથી શંકા વગર જ્ઞાન થાય તે શબ્દના અર્થને=પ્રાતિપદિકાર્થ કહે-
વાય. દા -રામ શબ્દના ઉચ્ચારણ કરવાથી દશરથ રાજાના પુત્ર રામચંદ્ર

૨।૩।૪૬ । નિયતોપસ્થિતિકઃ પ્રાતિપદિકાર્થઃ । માત્રશબ્દ-
સ્ય પ્રત્યેકં યોગઃ । પ્રાતિપદિકાર્થમાત્રે લિઙ્ગમાત્રાધિક્યે પરિ-
માણમાત્રે સંખ્યામાત્રે ચ પ્રથમા સ્યાત્ । પ્રાતિપદિકમાત્રે-
ઉચ્ચૈઃ, નીચૈઃ, કૃષ્ણઃ, શ્રીઃ, જ્ઞાનમ્ । લિઙ્ગમાત્રે-તટઃ, તટી,
તટમ્ । પરિમાણમાત્રે-દ્રોણો વ્રીહિઃ । વચનં સંખ્યા ! એકઃ,
દ્વૌ, વહવઃ ।

૩૫ી અર્થાનું નિશ્ચય જ્ઞાન થાય છે. તેથી તે અર્થ “ પ્રાતિપદિકાર્થ ”
કહેવાય છે. માત્ર ૦ માત્ર શબ્દનો પ્રત્યેક શબ્દોની સાથે સંબંધ છે.

નોંદ—“ દ્વન્દ્વાન્તે દ્વન્દ્વાદૌ વા શ્રૂયમાણં પદં પ્રત્યેકમભિસમ્બદ્ધયતે.”
૬-૬ સમાસના અન્તે, અથવા શરૂઆતમાં સંબંધાના પદનો દરેક
પદોની સાથે સંબંધ થાય છે પ્રાતિપદિક ૦ સૂત્રમાં ૬-૬ સમાસ છે. ને
માત્ર શબ્દ તેના અંતમાં છે.

(૧.૧) અર્થ—પ્રાતિપદિકાર્થમાં જ, ડિગની અધિકતામાં જ,
પરિમાણ=માપ વાચક શબ્દમાં જ અને સંખ્યા=ગણતરીમાં જ “પ્રથમ”
વિભક્તિ થાય.

૦૫।૦ (૧૭૧) પ્રાતિપદિકસ્ય-અર્થઃ=પ્રાતિપદિકાર્થઃ સ એવં ઇતિ
પ્રાતિપદિકાર્થમાત્રં તસ્મિન્ પ્રાતિપદિકાર્થમાત્રે = પ્રાતિપદિકાર્થ માત્રના
ઉદાહરણો=ઉચ્ચૈઃ=ઊંચું, નીચૈઃ=નીચું, કૃષ્ણઃ=શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા, શ્રીઃ
=શક્તી, શૈભા, જ્ઞાનમ્=જ્ઞાન=આ ઉદાહરણોમાં ઊંચું, નીચું. વગેરે અર્થ
પ્રાતિપદિકાર્થ હોવાથી “ પ્રાતિપદિક ૦ ” સૂત્રથી પ્રથમા કરી છે. ૧-૨
ઉદાહરણો અવ્યય હોવાથી સુના ‘ અવ્યયાદાપ્ ૦ ’ સૂત્રથી સુનો લોપ કરી,
ઉચ્ચૈસ્, નીચૈસ્ના સૂના દુત્વ, વિસર્ગ. ૩-૪-ઉદાહરણોમાં પ્રથમાનો સુ, ઉ,
નો અનુસંધોપ, સૂનો દુત્વ, વિસર્ગ. ૫-ઉદાહરણોમાં સુનો “ અતોડ્ ”
સૂત્રથી અમ્ થઈ, પૂર્વરૂપ કરી મૂળમાં બતાવેલાં રૂપો બને છે.

(૧૭૨) સમ્બોધને ચ । ૨।૩।૪૭ । પ્રથમા સ્યાત્ ।
 હે રામ ! (૧૭૩) કર્તુરીપ્સિતતમં કર્મ । ૧।૪।૪૯ । કર્તુઃ
 ક્રિયયા-આપ્તુમિષ્ટતમં કારકં કર્મ સઙ્ગં સ્યાત્ । (૧૭૪)
 કર્મણિ દ્વિતીયા । ૨।૩।૨ । અનુક્તે કર્મણિ દ્વિતીયા સ્યાત્ ।
 હરિં ભજતિ ।

(૧૭૨) અર્થ-સંબોધનમાં પણ “ પ્રથમા ” થાય.

નોટ—જે શબ્દોના લિંગ હોતા નથી (અર્થાત્ અવ્યયો) અને
 જે શબ્દો એક જ લિંગમાં ચાલતા હોય તે પ્રાતિપદિના ઉદાહરણો,
 જે શબ્દ ત્રણેય લિંગમાં ચાલતા હોય તે લિંગમાત્રાના ઉદા. છે,
 તટઃ, તટી, તટમ્, કિનારો ત્રણેય લિંગમાં છે. તેથી તેમાં લિંગમાત્રા-
 ધિક્વ્યમાં પ્રથમા. આ સૂત્રથી થઈ, તે તે રૂપો નિયમ પ્રમાણે બનાવવાં.
 પરિમાણનું ઉદા. દ્રોણઃ=પાંચ શેર, વ્રીહિઃ=ડાંગર=પાંચ શેરથી માપેલી
 ડાંગર, માં માપવાયક દ્રોણ શબ્દ હોવાથી તે અર્થમાં પ્રથમા આ સૂત્રથી
 થઈ છે. વચ્ચનં સંખ્યા=પ્રાચીન આચાર્યોએ વચનનો અર્થ સંખ્યા કરેલો
 છે. તેથી એકઃ=એક, દ્વૌ=બે, બહુવઃ=બહુ, સંખ્યા અર્થમાં આ સૂત્રથી
 પ્રથમા થઈ છે. માટે સંખ્યાવાચકનાં તે ઉદા. છે. અને તેનાં રૂપો
 ષ્ડલિંગમાં સિદ્ધ કરેલાં જ છે. તે પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

વ્યા. (૧૭૨) હે રામ=હે રામ અહીં આવો ! હે રામ સંબો-
 ધન હોવાથી પ્રથમા “ સમ્બો ” સૂત્રથી થઈ છે. અને “ એહ્ હસ્વા ”
 સૂત્રથી તેનો લોપ થયેલ છે. સંખુદ્ધિના અર્થ માટે “ એહ્ હસ્વા ”
 સૂત્ર જુઓ.

(૧૭૩) અર્થ-કર્તાને ક્રિયા દ્વારા સંબંધ કરાવવા માટે અત્યંત
 જે ઇચ્છિતકારક તેની “ કર્મ ” સંજ્ઞા થાય.

(૧૭૪) અનુક્રત=કાર્ત્તથી ઉકત નહીં થયેલાં કર્મમાં દ્વિતીયા થાય.

(૧૭૫) સ્વતન્ત્રઃ કર્તા । ૧।૪।૫૪ । ક્રિયાયાં સ્વાતં-
ત્ર્યેણ વિવક્ષિતોઽર્થઃ કર્તા સ્યાત્ । (૧૭૬) સાધકતમં કરણં
૧।૪।૪૩ । ક્રિયાસિદ્ધૌ પ્રકૃષ્ટોપકારકં કરણસંજ્ઞં સ્યાત્ ।
(૧૭૭) કર્તૃકરણયોઃ તૃતીયા । ૨।૩।૧૮ । રામેણ બાણેન
હતો વાલી ।

(૧૭૫) અર્થ—ક્રિયામાં સ્વતન્ત્રપણાથી બોલવાની ઇચ્છાવાળા
અર્થની “ કર્તા ” સંજ્ઞા થાય.

(૧૭૬) ક્રિયાની સિદ્ધિમાં (સફળતામાં) અત્યંત ઉપકારક
કારકની કરણ્ય સંજ્ઞા થાય.

(૧૭૭) અનુક્રમ=ક્રોધથી ઉક્ત નહીં થયેલા કર્તા, અને કરણમાં
તૃતીયા થાય.

વ્યાખ (૧૭૩) (દેવદત્તઃ) હરિં મજતિ = દેવદત્ત હરિને સેવે છે.
અહીં મજ્ઞ ધાતુનો કર્તા દેવદત્ત છે, તેનો જન્મ ક્રિયા દ્વારા સંબન્ધ
કરવા માટે ખૂબ જ ઇષ્ટ હરિ છે, તેથી તેની “ કર્તુરીષિઃ ” સૂત્રથી
‘ કર્મ ’ સંજ્ઞા કરી પછી “ કર્મણિ ” સૂત્રથી હરિની દ્વિતીયા થઈ.
નિયમ પ્રમાણે હરિમ્ ૩૫ અને છે.

વ્યાખ (૧૭૩ થી ૧૭૬) રામેણ બાણેન હતો વાલી=રામે બાણથી
વાલી માર્યો. અહીં મારવાની ક્રિયામાં સ્વતન્ત્ર રામ છે. તેથી તેની
“ સ્વતન્ત્રઃ ” સૂત્રથી કર્તૃ=સંજ્ઞા થઈ અને મારવાની ક્રિયામાં ખૂબ જ
ઉપયોગી સાધન બાણ છે, તેથી તેની કરણ=સંજ્ઞા “ સાધકતમં ”
સૂત્રથી થઈ. બાદ “ કર્તૃકરણયોઃ ” સૂત્રથી તૃતીયા વિલક્ષિત થવાથી
રામેણ, અને બાણેન રૂપે, નિયમ પ્રમાણે અને છે. નોટ—હન્+ક્ત, ફતો
અનુઅંધલોપ, કિત્ હોવાથી “ અનુદાતો ” સૂત્રથી હન્તા નકારનો
લોપ થઈ હતઃ ૩૫ અને છે. “ ઉક્તે કર્મણિ પ્રથમા ” ક્તા ૩૫ થયથી

(૧૭૮) કર્મણા યમભિપ્રૈતિ સમ્પ્રદાનમ્ । ૧।૪।૩૨ ।
 દાનસ્ય કર્મણા યમભિપ્રૈતિસ સમ્પ્રદાનસઙ્ગં સ્યાત્ । (૧૭૯)
 સમ્પ્રદાને ચતુર્થી । ૨।૩।૧૩ । વિપ્રાય ગાં દદાતિ । (૧૮૦)
 નમઃ સ્વસ્તિ સ્વાહા સ્વધાલં વષટ્ યોગાચ્ચ । ૨।૩।૧૬ ।
 ઇભિર્યોગે ચતુર્થી । હરયે નમઃ । પ્રજાભ્યઃ સ્વસ્તિ । અગ્નયે
 સ્વાહા । પિતૃભ્યઃ સ્વધા । અલમિતિ પર્યાપ્ત્યર્થસ્યગ્રહણમ્ ।
 તેન દૈત્યેભ્યો હરિરલં પ્રભુઃ, સમર્થઃ, શક્ત ઇત્યાદિ ।

કર્મ ઉક્ત થવાથી હત શબ્દથી પ્રથમા થઈ, હરિં મજતિ વગેરે પ્રયોગ-
 માં મજતિ ધાતુથી કર્તા ઉક્ત છે અને કર્મ હરિમ્ અનુક્ત છે તેથી
 તેની દ્વિતીયા થયેલી છે. તે રીતે દરેક જગ્યાએ સમજી લેવું.

(૧૭૮) અર્થ—“દા” ધાતુના કર્મની સાથે કર્તા, જેને
 સંબંધ કરાવવા ઇચ્છે છે, તે કારકની સંપ્રદાન સંજ્ઞા થાય.

(૧૭૯) “સમ્પ્રદાન” અર્થમાં ચતુર્થી વિભક્તિ થાય.

નોટ—“સમ્પ્રદીયતે-અસ્મૈ-હતિ સમ્પ્રદાનમ્” જેને કાંઈ આપ-
 વામાં આવે તે ચતુર્થીમાં સૂચાય.

(૧૮૦) અર્થ—નમસ્. સ્વસ્તિ, સ્વાહા, સ્વધા, અલમ્, વષટ્ ના
 યોગમાં થાય. અલમિતિ° અલમ્ શબ્દનો પર્યાપ્તિ અર્થ છે. તેથી તે
 અર્થ જણાવનારો, પ્રભુ, શક્ત, સમર્થ શબ્દોના યોગનાં પણ ચતુર્થી
 થાય છે.

વ્યાખ્યા (૧૭૮ થી ૧૮૦) ઉદા° વિપ્રાય ગાં દદાતિ = રાજા
 બ્રાહ્મણને ગાય આપે છે. દા=ધાતુનો કર્તા રાજા, ગો=ગાયફળી કર્મની
 સાથે વિપ્ર=બ્રાહ્મણનો સંબંધ કરાવે છે. તેથી વિપ્ર શબ્દની સંપ્રદાન
 સંજ્ઞા “કર્મણાયમભિ°” સૂત્રથી થઈ “સમ્પ્રદાને°” સૂત્રથી ચતુર્થી
 થઈને વિપ્રાય ગાં દદાતિ અને છે તેવી જ રીતે શ્રેષ્ઠી દીનાય વત્તં

(૧૮૧) ધ્રુવમપાયેડપાદાનામ્ । ૧।૪।૨૪ । અપાયો= વિશ્લેષસ્તસ્મિન્સાધ્યે યદ્ ધ્રુવમવધિભૂતં કારકં તદપાદાનં સ્યાત્ । (૧૮૨) અપાદાને પશ્ચમી । ૨।૩।૨૮ । અપાદાને પશ્ચમી સ્યાત્ । ગ્રામાદાયાતિ । ધાવતોડશ્વાત્ પતતીત્યાદિ ।

દદાતિ, બાલકેભ્યો મોદકં દદાતિ વગેરે પ્રયોગો સમજવા. ઉં હરયે નમઃ=હરિને નમસ્કાર, પ્રજામ્યઃ સ્વસ્તિ=પ્રભતું કલ્યાણ થાવ. અગ્નયે સ્વાહા=અગ્નિને અર્પણ. ધી, જવ, તલ, પાચસ, વગેરે અર્પણ કરવામાં સ્વાહા શબ્દ વપરાય છે. પિતૃમ્યઃ સ્વધા=પિતૃઓને અર્પણ, પિતૃઓને દૂધ, જવ, તલ, પુષ્પ વગેરે આપવામાં સ્વધા શબ્દ વપરાય છે. દૈત્યેભ્યો હરિઃ અલમ્, પ્રભુ દૈત્યોને માટે હરિ પ્રર્થાપિત છે, સમર્થ છે. અહીં નમસ્ ના યોગમાં હરિની “ નમઃ સ્વસ્તિ” સૂત્રથી ચતુર્થી થઈ છે. તે રીતે સ્વસ્તિ, ના યોગમાં પ્રજામ્યઃ, સ્વાહા ના યોગમાં અગ્નયે માં સ્વધા ના યોગમાં પિતૃમ્યઃ માં અલમ્ ના યોગમાં દૈત્યેમ્યઃ માં “ નમઃ સ્વસ્તિ” સૂત્રથી ચતુર્થી થઈ છે, ને તે તે પ્રયોગો નિયમ પ્રમાણે બનેલા છે, તેવી જ રીતે શિવાય નમ, ગવે સ્વસ્તિ, ઇન્દ્રાય સ્વાહા, પિતા-મહેમ્યઃ સ્વાહા, કુષ્ટેમ્યઃ ત્રિષ્ણુઃ શક્તઃ વગેરે પ્રયોગો બતાવવા.

નોટ—નમસ્ વગેરે અવ્યયો છે, સમ્પ્રદાન સંજ્ઞા કર્યા વિના તેમના યોગમાં ચતુર્થી થાય, માટે આ સૂત્ર બતાવેલું છે. અલમ્ શબ્દનો પર્યાપ્તિરૂપી અર્થ ન રતીકાર્યો હોત તો તેના યોગમાં પછી થઈ જત.

(૧૮૬) અર્થ—અપાય=વિશ્લેષ=જુદું પડવું. જુદા પડવાની ક્રિયા માલૂમ પડતી હોય તો તે વસ્તુની સાથે ધ્રુવ=અવધિ=સ્થિર હદ બતાવનારા કારકની “ અપાદાન ” સંજ્ઞા થાય.

(૧૮૬) અર્થ—અપાદાનમાં પંચમી વિભક્તિ થાય.

(૧૮૩) ષષ્ઠી શેષે । ૨।૬।૫૦ । કારકપ્રાતિપાદકાર્થ-
વ્યતિરિક્તઃ સ્વસ્વામિભાવાદિ સમ્બન્ધઃ શેષસ્ત્ર ષષ્ઠી સ્યાત્ ।
રાજ્ઞઃ પુરુષઃ ।

(૧૮૩) અર્થ-કારક, પ્રાતિપદિકાર્થથી બિન્ન સ્વસ્વામિભાવાદિ
સંબન્ધમાં ષષ્ઠી થાય.

વ્યા. (૧૮૧-૧૮૨) ઉદા. ગ્રામાત્ આચાતિ (જનઃ) માણસ
ગામમાંથી આવે છે. અહીં માણસને જુદા પાડવાની ક્રિયાની રિયર
હદ બતાવનાર ગામ છે તેથી “ ધ્રુવમપાયે ” સૂત્રથી ગ્રામ શબ્દ-ધ્રુવ
અધિભૂતકારક હોય તેની અપાદાન સંજ્ઞા કરી “ અપાદાને ” સૂત્રથી
તેની પંચમી થતાં તે પ્રયોગ બને છે. ધાવતઃ અશ્વાત્ પતતિ=તે દોડતા
ઘોડા ઉપરથી પડે છે. અહીં પડવાની ક્રિયાની હદ અશ્વ બતાવે છે
તેથી તેની ઉપર પ્રમાણે અપાદાન સંજ્ઞા થયા બાદ પંચમી થઈ છે.
તેનું વિશેષણ ધાવતઃ છે. તેથી તે પણ પંચમીમાં મૂકયો છે. આ રીતે
વૃક્ષાત્ પર્ણાનિ પતન્તિ=ઝાડ ઉપરથી પાંદડાં પડે છે વગેરે પ્રયોગો સમજવા.

સૂચના-ચલ્લિજ્ઞં ચદ્વચનં ચા ચ વિભક્તિર્વિશેષ્યસ્ય । તલ્લિજ્ઞં તદ્-
વચનં સા ચ વિભક્તિર્વિશેષ્યસ્યાપિ । જે લિંગ, જે વચન, જે વિભક્તિ
વિશેષ્યની હોય તે લિંગ, તે વચન, તે વિભક્તિ વિશેષણની પણ મૂકાય
છે. માટે ધાવતઃ પંચમીમાં મૂકયું છે.

વ્યા. (૧૮૩) ઉદા. રાજ્ઞઃ પુરુષઃ=રાજાનો પુરુષ, અહીં રાજા
અને પુરુષના સ્વસ્વામિભાવ સંબન્ધ હોવાથી “ ષષ્ઠીશેષે ” સૂત્રથી
સ્વામિવાચક રાજન્ શબ્દથી પાંડી થઈ, તે પ્રયોગ બને છે, કૃષ્ણસ્ય
મક્તઃ, આમ્રસ્ય ફલં વગેરે પ્રયોગો જાણવા.

નોટ—કર્તા કર્મ કરણ સમ્પ્રદાનં તથૈવ ચ । અપાદાનાધિકરણ-
મિત્યાહુઃ કારકાણિ પટ્ ॥ કર્તા, કર્મ, કરણ, સમ્પ્રદાન, તેવી જ રીતે
અપાદાન, અને અધિકરણ=આ છ કારક છે. ષષ્ઠ્યાઃ કારકત્વં નાસ્તિ

(૧૮૪) આધારોઽધિકરણમ્ । ૧।૪।૪૫ । કર્તૃ કર્મદ્વાર
તન્નિષ્ઠક્રિયાયા આધારઃ કારકમધિકરણસઙ્ગઃ સ્યાત્ । (૧૮૫)
સપ્તમ્યધિકરણે ચ । ૨।૩।૩૬ । અધિકરણે સપ્તમી સ્યાત્,

ષષ્ઠ્યર્થઃ સમ્બન્ધઃ, જુઓ મહાભાષ્ય, તેથી ષષ્ઠીનો અર્થ સંબંધ છે.
ઉક્તાદન્યઃ શેષઃ, પ્રથમા, દ્વિ. ત્. ચ. પં.સ. ૬=વિભક્તિ કરનારા
સૂત્રો બતાવ્યા છે, તેથી બાકી રહેલ શેષ કહેવાય, તેથી સ્વસ્વામિભાવ,
જન્યજનકભાવ, અવયવઅવયવિભાવ, સાધ્યસાપકભાવ, વગેરે સંબંધો
શેષ શબ્દથી લક્ષ શકાય છે. વિસ્તાર માટે જુઓ અમારું બૈ. સિ.
કૌ. કારક પ્રકરણ.

(૧૮૬) અર્થ—કર્તા અને કર્મ દ્વારા કર્તા ને કર્મમાં રહેનારી
ક્રિયાના આધાર=આશ્રયભૂત કારકની “અધિકરણ” સંજ્ઞા થાય.

(૧૮૫) અર્થ—અધિકરણ અર્થમાં સપ્તમી થાય, ચકારાત્
સૂત્રમાં રહેલા ચકારથી દૂરાર્થક, અને સમીપાર્થ શબ્દોથી પણ સપ્તમી
વિભક્તિ થાય. ઔપજ્ઞેષિં (૧) ઔપજ્ઞેષિક=સંબંધ દ્વારા કરેલો
સંયોગ (૨) વૈષયિક=વિષય દ્વારા કરેલો સંયોગ, અને (૩) અભિ-
વ્યાપક=સર્વ જગ્યાએ રહેલા, આ ત્રણ પ્રકારના આધાર છે.

વ્યાં (૧૮૪-૧૮૫) (૧) કર્તા દ્વારા ઔપં આધારનું ઉદા.
કટે આસ્તે=તે સાદડી ઉપર ખેડે છે. અહીં ખેસવાની ક્રિયાનો આધાર
=આશ્રય કટ છે. ખેસનાર પુરુષ કર્તાનો=તેની સાથે સંયોગો હોવાથી,
“આધારો” સૂત્રથી કટ ની અધિકરણ સંજ્ઞા થઈ “સપ્તમ્યં”
સૂત્રથી સપ્તમી થઈને કટે આસ્તે પ્રયોગ બને છે. (૨) કર્મદ્વારા ઔ.
ઉદા. સ્થાલ્યાં પચતિ, તે તપેલીમાં રાંધે છે. રાંધવાની ક્રિયાનો આધાર
સ્થાલી છે. અને તે ચોખા (કર્મ)ની સાથે સંયોગ સંબંધ ધરાવતી
હોવાથી. “આધારો” સૂત્રથી સ્થાલીની અધિકરણ સંજ્ઞા “સપ્તમ્યં”
સૂત્રથી સપ્તમી થઈને તે પ્રયોગ બને છે. (૩) વૈષં આં ઉદા. મોક્ષે

ચકારાદ્ દૂરાન્તિકાર્યેભ્યઃ । ઔપશ્લેષિકો, વૈષયિકોઽભિવ્યા-
પકશ્ચેત્યાધારસ્ત્રિધા । કટે આસ્તે । સ્થાલ્યાં પવતિ । મોક્ષે
ઈચ્છાસ્તિ । સર્વસ્મિન્નાત્માસ્તિ । વનસ્ય દૂરે, અન્તિકે વા ॥

॥ ઇતિ વિભક્ત્યર્થાઃ ॥

॥ અથ સમાસપ્રકરણમ્ ॥

સમસનં સમાસઃ તત્ર ૧-પ્રાયેણોત્તરપદાર્થપ્રધાનસ્તત્પુરુષઃ ।

ઈચ્છા, અસ્તિ=મોક્ષ વિષયક ઇચ્છા (ભક્તત્વા) છે. અહીં ભક્તત્વા
ઈચ્છા મોક્ષ વિષયની છે. (મારો મોક્ષ ચાપ) તેથી તેની ઉપર પ્રમાણે
પ્રમાણે અધિકરણ સંજ્ઞા, અને અધિકરણમાં સમાવી થઈ તે પ્રયોગ
બને છે. (૪) સર્વસ્મિન્નાત્માસ્તિ=(અભિવ્યાં અનું ઉદાં) આત્મા
સર્વ સ્થળે વ્યાપ્ત છે, અહીં આત્મા કતાં છે-તે અધી જગ્યાએ વ્યાપ્ત
છે તેથી સર્વ શબ્દની અધિકરણ સંજ્ઞા, અને અધિકરણમાં સમાવી,
ઉપર મુજબ થઈ તે પ્રયોગ બને છે. દૂરાર્થકનું ઉદાં વનસ્ય દૂરે,
અન્તિકે વા=વનથી દૂર, અથવા પાસે, આથી દૂર અર્થ સૂચવનાર દૂર,
અને પાસે, નજીક, અર્થ સૂચવનાર અન્તિક શબ્દથી (સપ્તમ્યં)
સૂત્રમાં જ શબ્દ મૂકેલો છે. તેથી, તેનાથી સમાવી થઈ ને તે પ્રયોગો
બનેલા છે. “ શ્રીરસ્તુ ”

કારક પ્રકરણ પૂરું થયું.

સમાસ પ્રકરણ ૨૩

(૧૮૬) અર્થ-“ કડારાઃ કર્મધારયે ” સૂત્રના પહેલાં સમાસનો
અધિકાર ચાલે છે.

(તત્પુરુષભેદઃ કર્મધારયઃ) ૨-પ્રાયેણાન્યપદાર્થપ્રધાનો बहु-
 व्रीहिः। ૩-પ્રાયેણોભયપદાર્થપ્રધાનો द्वन्द्वः। (૧૮૬) પ્રાક-
 ડારાત્, સમાસઃ। ૨।૧।૩। અધિકારોડયમ્। તત્પુરુષઃ
 ૨।૧।૨૨। અધિકારોડયં પ્રાગ્बहुव्रीहेः। (૧૮૮) દ્વિતીયા-
 श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः। ૨।૧।૨૪। દ્વિતીયાન્તં
 श्रितादिभिः सुबन्तैः सह समस्यते वा, स च तत्पुरुषः।
 कृष्णं श्रितः (कृष्ण-अम्, श्रित-सु) कृष्णश्रितः।

(૧૮૭) “બહુવ્રીહિ” સમાસના પહેલાં તત્પુરુષનો અધિકાર
 થાય છે. આ બંને અધિકાર સ્ત્ર છે.

(૧૮૮) અર્થ-દ્વિતીયાન્ત પદનો શ્રિત, અતીત. વગેરે પદની સાથે
 વિકલ્પે સમાસ થાય છે. તે તત્પુરુષ કહેવાય છે.

૦યા૧૦ સમસનં• અનેક પદો ભેગાં થઈ બનેલું એક પદ. સમા-
 સોર્મા-(૧) ઉત્તર=બીજા પદનો અર્થ જેમાં મુખ્ય હોય, તેને “તત્પુ-
 રુષ” તત્પુ• તત્પુરુષનો ભેદ કર્મધારય છે. (૨) મોટા ભાગે બીજા જ
 પદનો અર્થ જેમાં પ્રધાન હોય, તે “બહુવ્રીહિ” કહેવાય. અર્થાત્=
 સમાસ કરતાં બંને પદોનો અર્થ ગૌણ બને, અને તે સિવાયના પદનો
 અર્થ મુખ્ય હોય તેને બહુવ્રીહિ સમાસ કહે છે.) (૩) ઘણું કરીને
 બંને પદોનો અર્થ જેમાં મુખ્ય=પ્રધાન હોય તે દ્વંદ્વ સમાસ કહેવાય.

નોટ-બોદા સંમાસાઃ સંક્ષેપાદષ્ટાવિંશતિથા પુનઃ। નિત્યાનિત્યત્વયોગેન
 લુગલુક્ત્વેન ચ દ્વિधा॥ મુખ્ય સમાસ-(૧) તત્પુરુષ (૨) કર્મધારય (૩)
 બહુવ્રીહિ (૪) દ્વિગુ (૫) દ્વંદ્વ (૬) અઃચીનાવ-એમ છ પ્રકારના છે,
 આમાંથી કેટલાક નિત્ય સમાસ, કેટલાક અનિત્ય સમાસો છે. અમુક-લુક્.
 અમુક-અલુક્-એમ તેમના બે ભેદો છે. જુઓ સમાસચક્રં

૦યા૧૦ (૧૮૯) કૃષ્ણશ્રિતઃ લૌકિક વિગ્રહ છે. કૃષ્ણને આશ્રિત

(૧૮૯) સુપો ધાતુપ્રાતિપદિકયોઃ । ૨।૪।૭૧। એતયોરવ-
યવસ્ય સુપો લુક્ (૧૯૦) કર્તૃકરણે કૃતા બહુલમ્ । ૨।૧।૩૨
કર્તરિ કરણે ચ તૃતીયા કૃદન્તેન બહુલં સમસ્યતે । હરિણા

રહેલો પુરુષ. કૃષ્ણ અમ્, શ્રિત સુ, અલૌકિક વિગ્રહ છે કૃષ્ણં = દ્વિતી-
યાન્ત સુઅન્તનો શ્રિતાદિ સુઅન્ત શ્રિતઃની સાથે “દ્વિતીયાશ્રિતાં” સૂત્રથી
સમાસ થયો “કૃત્તદ્વિતસમાં” સૂત્રથી (કૃષ્ણ અમ્, શ્રિત સુ) સમા-
સની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા થઈ “સુપો ધાતું” સૂત્રથી સુપ્ = અમ્, સુ,
અન્તેનો લોપ થઈ, સુ લાવી તેના રુત્વ, વિસર્ગ કરી કૃષ્ણશ્રિતઃ ૩પ
અને છે, રામ જેવાં ૩પો ચાલે છે. સ્ત્રી કૃષ્ણંશ્રિતા = કૃષ્ણશ્રિતા = કૃષ્ણને
આશ્રિત રહેલી સ્ત્રી-૩પો રમા પ્રમાણે કૃષ્ણંશ્રિતં = કૃષ્ણશ્રિતં = ૩પો જ્ઞાન
પ્રમાણે ચાલે છે.

નોંદ-લૌકિક વિગ્રહ = સમાસનો પ્રયોગ થઈ શકે છે. અલૌકિક
વિગ્રહ = સમાસનો લોકમાં પ્રયોગ થઈ શકતો નથી. કૃષ્ણં + શ્રિતઃ, લૌકિક, કૃષ્ણ
અમ્, શ્રિત સુ, અલૌકિક છે. તે રીતે દરેક સમાસોમાં ખાસ ધ્યાન રાખવું.

(૧૮૯) અર્થ-ધાતુ અને પ્રાતિપદિકના અવયવ સુપ્ પ્રત્યયનો
લોપ થાય.

(૧૯૦) અર્થ-તૃતીયાન્ત કર્તા અને કરણ અર્થમાં રહેલાં પદોનો
કૃદન્તપદોની સાથે બહુલં = ઘણું કરીને સમાસ થાય.

(૧૯૧) અર્થ-ચતુર્થ્યન્ત પદોનો તદર્થ, અર્થ, બલિ, હિત, સુખ,
રક્ષિત શબ્દોની સાથે વિકલ્પે સમાસ-થાય.

૦ચા૦ (૧૮૯-૧૯૦) હરિણા ત્રાતઃ = હરિત્રાતઃ = હરિએ બચાવ્યો.
અહીં હરિણા તૃતીયાન્ત પદ કર્તાનાં હોવાથી અને ત્રાત પદ કૃદન્ત
હોવાથી “કર્તૃકરણે” સૂત્રથી સમાસ થયો, સમાસત્વાત્ = સમાસ થયો
હોવાથી (કૃત્તદ્વિતં) સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી “સુપો ધાતું”
સૂત્રથી સુપ્ = ટા, સુ. નો લોપ કરી-હરિત્રાત થયા બાદ સુ લાવી અનુ-

ત્રાતઃ-હરિત્રાતઃ । નલ્ખમિન્નઃ-નલ્ખમિન્નઃ । (૧૧૧) ચતુર્થી
તદર્થાર્થલિહિતસુખરશિતૈઃ । ૨ । ૧ । ૩૬ । ચતુર્થ્યન્તં
તદર્થાર્થદિભિર્વા સમસ્યતે ।

અંધલોપ કરી, સૂના રુત્વ વિસર્ગ કરી હરિત્રાતઃ ૩૫ અને છે અને તેના ત્રણેય લિંગમાં, રામ, રમા, જ્ઞાન, પ્રમાણે ૩૫૦ અને છે. તે રીતે નલ્ખૈઃ મિન્નઃમાં નલ્ખૈઃ કરણમાં તૃતીયા, મિન્નઃ, કૃદન્ત હોવાથી ઉપર પ્રમાણે સમાસ, પ્રાતિપદક સંજ્ઞા, સુપૂનો લોપ, સુ નાં, ઉ નો લોપ સ્ નો રુત્વ વિસર્ગ=નલ્ખમિન્નઃ ૩૫ અને છે, ૩૫૦ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

નોંધ—ત્રૈહ-પાલને (૧-ગણ)થી કર્મણિશૂતમાં ક્-પ્રત્યય, અતુ-અંધ હોનો લોપ, ત્રૈના ઐકારનો “આદેશ ઉપદેશે” સૂત્રથી આ, સુ લાવી=ત્રાતઃ કર્મ ક્ પ્રત્યયથી ઉક્ત હોવાથી પ્રથમા અને “સ્વતન્ત્ર” સૂત્રથી રક્ષણ કરનારા હરિની કર્ત્વ સંજ્ઞા, “કર્ત્વકરણ” સૂત્રથી તૃતીયા થયેલી છે. મિદિર્=દ્વૈધિકરણે=મેદી નાખવું-બુદ્ધ કરવું. ૭મો ગણથી ઉપર પ્રમાણે ક્ પ્રત્યય અતુઅંધલોપ “રદામ્યા” સૂત્રથી ધાતુના દ્વો અને ત અનેનો ન થઈ મિન્નઃ, બેદવામાં નખ સાધન હોવાથી “સાધ-કતમં” સૂત્રથી કરણસંજ્ઞા કરી. “કર્ત્વકરણ” સૂત્રથી તૃતીયા થયેલી છે.

વ્યા૦ (૧૮૦) ચૂપાય દારુ=ચૂપદારુ=યજ્ઞસ્તંભ માટે લાકડું. અહીં ચતુર્થ્યન્ત ચૂપ છે તદર્થ=યજ્ઞસ્તંભ માટે કાઢ દારુ છે. “ચતુર્થીતદ-ર્થાર્થ” સૂત્રથી અન્નેનો સમાસ વિકલ્પે થયો, સમાસ થયો હોવાથી, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, “સુપોધાતુ” સૂત્રથી ઢે-સુ, અન્નેનો લોપ થઈ, નપુંસકમાં સુ લાવી “સ્વમોર્નપું” સૂત્રથી તેનો લોપ કરી ચૂપદારુ અને છે. ૩૫૦ મધુ પ્રમાણે-સમાસ ન થાય ત્યારે ચૂપાય દારુ=વાક્ય રહે છે.

(૧૯૨) પશ્ચમી ભયેન । ૨।૧।૩૭। પશ્ચમ્યન્તં ભયેન સહ
સમસ્યતે । ચોરાદ્-ભયં-ચોરભયમ્ । (૧૯૩) ષષ્ઠી । ૨।૨।૩૭
પષ્ટચન્તં સુવન્તેન સમસ્યતે । રાજ્ઞઃ પુરુષઃ=રાજપુરુષઃ । સૂર્યસ્ય-

નોટ-તસ્મે અર્થઃ, તદર્થઃ= પ્રકૃતિને માટે, તદર્થઃ= શબ્દથી પ્રકૃતિ-
વિકૃતિ ભાવ લીધેલો છે. બુઝો વૈં સિં કોં તત્પુરુષ પ્રકરણ.
દારુ=કાષ્ઠ છે, તેનો વિકાર સ્તંભ બનેલો છે-તેથી તદર્થમાં સમાસ
કરવો. નહીં તો બલિ, હિતં વગેરે નકામા બન્ય.

દ્વિજાર્થઃ= બ્રાહ્મણને માટે સુપઃ= દાળ, અહીં “ અર્થેન નિત્યસમાસો
વિશેષ્યલિજ્ઞતા ચ ” વાર્તિકના સહકારથી અસ્વપદ=સ્વપદની સાથે નહીં તેવા
અયમ્= પદની સાથે દ્વિજાય અયમ્ અર્થ શબ્દ બોધકનો વિકરણે “ ચતુર્થી-
તદર્થર્થં ” સૂત્રથી સમાસ પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપનો લોપ, કરી વિશેષ્ય=
સુપઃ હોવાથી પુલ્લિંગમાં સુ લાવી, નિયમ પ્રમાણે દ્વિજાર્થઃ બને છે.
સ્ત્રીલિંગમાં દ્વિજાય ઇયમ્= દ્વિજાર્થા યવાણુઃ, નપુંં દ્વિજાય ઇદમ્=
દ્વિજાર્થમ્, પયઃ વિગ્રહ કરીને રૂપો બને છે, અને તેના બધાં રૂપો રામ,
રમા, જ્ઞાન પ્રમાણે.

મૂતાય બલિઃ, મૂતબલિઃ= મૂતોને માટે બલિદાન, ગવે હિતં=ગોહિતમ્=
ગાયને માટે હિતકારી, ગવે સુખમ્=ગોસુખમ્, ગવે રક્ષિતમ્=ગોરક્ષિતમ્=
ગાયને માટે રક્ષણ કરેલું. આ ઉદાહરણમાં મૂત, ગો વગેરે ચતુર્થ્યન્ત
બલિ, હિત. વગેરેની સાથે “ ચતુર્થીતદર્થર્થં ” સૂત્રથી સમાસ કરી,
પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપનો લોપ, ઉપર મુજબ થતાં મૂતબલિઃ વગેરે રૂપો
બને છે.

(૧૯૨) અર્થ-પશ્ચમ્યન્ત સુબન્તનો ભવાર્થક સુબન્તની સાથે
સમાસ થાય છે.

(૧૯૩) અર્થ-પષ્ટચન્ત સુબન્તનો સુબન્તની સાથે સમાસ
થાય છે.

ઉદયઃ=સૂર્યોદયઃ । ક્ષત્રિયસ્ય-બલમ્=ક્ષત્રિયબલમ્ । (૧૧૪)
સપ્તમી શૌણ્ઢૈઃ । ૨।૧।૪૦ । સપ્તમ્યન્તં શૌણ્ઢાદિભિઃ સમ-

(૧૯૬) અર્થ-સપ્તમ્યન્ત સુગ્ગન્તનો શૌણ્ઢાદિગણમાં લખેલા સુગ્ગન્તની સાથે સમાસ થાય છે.

૦.૧૦ (૧૯૨) ચોરાદ્ મયમ્=ચોરમયમ્=ચોરથી ૩૨. અહીં પંચમ્યન્ત ચોરાત્ નો લયાર્થક મયમ્ સુગ્ગન્તની સાથે “પદ્મમી” સૂત્રથી સમાસ થઈ, સમાસ થવાથી પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્=હસિ=સુ નો “સુપોઘાતુ” સૂત્રથી લોપ કર્યા બાદ સુ લાવી તેનો નપુંસંમાં “અંતાડમ્” સૂત્રથી ઝમ્ થઈ, પૂર્વરૂપ થઈ ચોરમયમ્ રૂપ બને છે. જ્ઞાન=પ્રમાણે રૂપો કરવા.

નોટ— “મયમીતમીભિરિતિ વાચ્યમ્” જુઓ. વૈ. સિ. કો. તત્પુરુષ. વાર્તિકથી વૃથ્ચિકાત્મયમ્ = વૃથ્ચિકમયમ્, વૃથ્ચિકાત્મમીતઃ, વૃથ્ચિકમીતઃ, વૃથ્ચિકાત્ મીઃ, વૃથ્ચિકમીઃ માં પણ સમાસ થઈ, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્નો લોપ, સુ. લાવી નિયમ પ્રમાણે ન. પું. સ્ત્રીનાં રૂપો બની શકે છે.

૦.૧૦ (૧૯૩) રાજઃ પુરુષઃ રાજપુરુષઃ = રાજનો પુરુષ. અહીં પદ્યન્ત રાજઃનો સુગ્ગન્ત પુરુષઃની સાથે “બછી” સૂત્રથી સમાસ થઈ; સમાસ થવાથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, ઉપર પ્રમાણે સુરૂ હસ, સુ નો લોપ કરી. પૂર્વપદ રાજન્ ના ન્નો “નલોપઃ પ્રાતિ” સૂત્રથી ન્નો લોપ કરી, સુ, લાવી, અનુબંધલોપ, સ્ના રૂત્વ, વિસર્ગ કરી રાજપુરુષઃ રૂપ બને છે. બધાં રૂપો રામ પ્રમાણે. સૂર્યસ્ય ઉદયઃ=સૂર્યોદયઃ=સૂર્યનો ઉદય, ક્ષત્રિયસ્ય બલમ્ = ક્ષત્રિયબલમ્=ક્ષત્રિયોનું બળ. બન્નેમાં ઉપર મુજબ સમાસ પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુરૂનો લોપ, સૂર્ય+ઉદય માં ગુણુ=ઞો થઈ સૂર્યોદય અહીં સુ લાવી તેનો વિસર્ગ કરી સૂર્યોદયઃ બને છે. રામ

સ્યતે । અક્ષેષુ-શૌઢઃ=અક્ષશૌઢઃ । (૧૧૫) તત્પુરુષઃ સમા-
નાધિકરણઃ કર્મધારયઃ । ૨।૧।૫૮ । સમાનાધિકરણચન્તપદ-
વિષયકઃ તત્પુરુષઃ કર્મધારયસઙ્ગઃ સ્યાત્ । (૧૧૬) વિશે-
ષણં વિશેષ્યેણ વહુલમ્ । ૨।૪।૧૭ । વિશેષણં સમાનાધિકરણેન

અને જ્ઞાન પ્રમાણે અતઃક્રમે રૂપો બનાવવાં.

નોટ— સંહિતૈકપદં નિત્યા નિત્યા ધાતુપસર્ગયોઃ । નિત્યા સમાસે
વાક્યે તુ સા વિવશામપેક્ષતે ॥ સમાસમાં સંહિતા નિત્ય માની છે.
રાજન્ માં ન્નેા લોપ પ્રત્યયલક્ષણ માનીતે કરવેા.

૦૫।૦ (૧૯૪) અક્ષેષુ શૌઢઃ=અક્ષશૌઢઃ = પાસા રમવામાં હોંશિ-
યાર. અહીં સપ્તમ્યન્ત અક્ષેષુ સુગન્તનો શૌઢઃ સુગન્તની સાથે
“ સપ્તમી શૌઢઃ ” સૂત્રથી સમાસ કરી, ઉપર પ્રમાણે, પ્રાતિપદિક
સંજ્ઞા, સુપ્ સુપ્નસુ. જન્નેનો લોપ કરી, સુ લાવી નિયમ પ્રમાણે
અક્ષશૌઢઃ પ્રયોગ અને છે. રમ પ્રમાણે રૂપો કરવાં. તે રીતે કર્મણિ-
કુશલઃ=કર્મકુશલઃ વગેરે અને.

નોટ— તત્રાષ્ટધા તત્પુરુષઃ-જુઓ સમાશ્વિક. તત્પુરુષ સમાસ
આઠ પ્રકારનો છે. “ દ્વિતીયાં ” સૂત્રથી થઈ “ સપ્તમી શૌઢઃ ” સુધી
દ્વિ. ત. ત્. ત. ચ. ત. પં. ત. ધ. ત. સ. ત. નજ્. તત્પુ. પ્ર. ત. તું ઉદા.
અર્ધમૂળીપ્પલ્યાઃ=અર્ધમૂળીપ્પલી = પીપરનો અર્ધો ભાગ, “ અર્ધ નપુંસકમ્ ”
સૂત્રથી સમાસ થઈ ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરવું. ન બ્રાહ્મણઃ અબ્રાહ્મણઃ,
બ્રાહ્મણઃ જોવો, ન અશ્વઃ અનશ્વઃ=યોડાના જોવો. “ નજ્ ” સૂત્રથી સમાસ
થઈ ઉપર સુગન્ત કાર્ય કરવું. આ રીતે ૮ પ્રકાર તત્પુરુષના છે.
જુઓ વૈ. સિ. કૌ. તત્પુરુષ પ્રકરણ.

(૧૫) અર્થ—સમાન=તુલ્ય વિભક્ત્યન્ત પદો છે વિષય જેનો
એવો જે તત્પુરુષ સમાસ તેની “ કર્મધારય ” સંજ્ઞા થાય.

વિશેષ્યેણ बहुलं समस्यते । नीलम्-उत्पलम्=नीलोत्पलम् ।
शुक्रः पटः=शुक्रपटः ॥ इति तत्पुरुषः ॥

(૧૨૬) અર્થ—વિશેષ્યનો સમાન અધિકરણવાળા વિશેષ્યની સાથે
બહુ કરીને સમાસ થાય. (આ સમાસ કર્મધારય સમાસ કહેવાય છે.)

૦૫૧. (૧૨૫-૧૨૬) નીલમ્-ઉત્પલમ્= નીલોત્પલમ્= મૂરું કમલ,
શુક્રઃ પટઃ=શુક્રપટઃ સફેદ વસ્ત્ર. અહીં નીલમ્ વિશેષ્યનો ઉત્પલમ્=
વિશેષ્યની સાથે “વિશેષણં” સૂત્રથી સમાસ થઈ, સમાસ હોવાથી
પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા “સુપોઘાતુઃ” સૂત્રથી બન્નેના સુનો ધોષ થઈ નીલોત્પલ
થી સુ લાવી, તેનો અમ્ કરી, પૂર્વરૂપ થઈને નીલોત્પલમ્ પ્રયોગ બને
છે. રૂપો જ્ઞાન જેવાં કરવાં. શુક્રઃ વિશેષ્યનો પટઃ વિશેષ્યની સાથે ઉપર
પ્રમાણે સમાસ વગેરે દરેક કાર્ય કરી, સુ લાવી. નિયમ મુજબ શુક્રપટઃ
પ્રયોગ બને. રૂપો રામ પ્રમાણે. આ રીતે પુંલિંગે કૃષ્ણસર્પઃ, સ્ત્રીલિંગે
રક્તલતા વગેરે રૂપો બનાવવાં.

નોટ—સ ચાસૌ કર્મધારયઃ=સમાસથકના આધારે નીલં ચ
તત્ ઉત્પલં ચ નીલોત્પલમ્, શુક્રશ્ચાસૌ પટશ્ચ શુક્રપટઃ, રક્તા ચાસૌ લતા
ચ રક્તલતા, આ રીતે સમાસ થઈ શકે છે. ને આ સમાસ જ યોગ્ય
ગણાય.

बहुलम्=क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव
विधेर्विधानं बहुला समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति । बहून् अर्थान्
लातीति बहुलम्=धन्या ज अर्थेति दावे तेने બહુલં કહી શકાય. તે રીતે
કોઈ વખત સમાસ પણ થાય નહીં. દા. ત. રામઃ જામદગ્ન્યઃ, અહીં
સમાસ થયો નથી. જુઓ અમારું કારકપ્રકરણ. ॥ શ્રીસ્તુ ॥
તત્પુરુષ સમાસ પૂરો થયો.

॥ અથ બહુવ્રીહિઃ ॥

(૧૧૭) શેષો બહુવ્રીહિઃ । ૨ । ૨ । ૩ । અધિકારોડયમ્
પ્રાગ્દ્વન્દ્વાત્ । (૧૧૮) અનેકમન્યપદાર્થે । ૨ । ૨ । ૨૪ । અનેક
પ્રથમાન્તં—અન્યસ્ય પદસ્યાર્થે વર્તમાનં વા સમસ્યતે સ બહુવ્રીહિઃ

બહુવ્રીહિ સમાસ

(૧૧૭) અર્થ—આ અધિકાર મૂત્ર છે. ૬-૬ સમાસની શરૂઆત
સુધી આ અધિકાર ચાલે છે.

નોંધ—શેષઃ=ઉક્તાદન્યઃ શેષઃ=દ્વિતીયા શ્રીતાતીતં વગેરે સૂત્રોથી
ત્રણ પદોનો વિશેષ સમાસ કહ્યો નથી, તેથી શેષ=પ્રથમાન્ત પદો
કહેવાય છે.

(૧૧૮) અર્થ—અનેક પ્રથમાન્ત પદોનો અન્યં બીજા પદના
અર્થમાં વર્તમાન હોય તો તેનો વિકલ્પે સમાસ થાય, તે બહુવ્રીહિ
સમાસ કહેવાય છે.

(૧૧૯) અર્થ—બહુવ્રીહિમાં નિષ્ઠા પ્રત્યયાન્ત શબ્દોનો પૂર્વ=પ્રથમ
પ્રયોગ થાય

વ્યાખ્યા (૧૧૮) પીતાનિ=પીળાં-અમ્બરાણિ=વસ્ત્રો यस્ય=જેનાં છે,
તે પીતામ્બરઃ=હરિઃ વિષ્ણુ. અહીં પીતાનિ અને અમ્બરાણિ બંને પ્રથમા-
ન્ત પદોનો “ અનેકમન્યં ” સૂત્રથી અન્ય=બીજા પદાર્થ હરિના અર્થમાં
વર્તમાન હોવાથી સમાસ થયો. “ સમાસત્વાત્ ” “ કૃત્તદ્વિતં ” સૂત્રથી
પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા “ સુવોધાતુ ” સૂત્રથી સુપ=બંનેના જસૂ નો લોપ,
સુ લાવી; અનુબંધલોપ, સૂના રુત્વ વિસર્ગ કરી પીતામ્બરઃ પ્રયોગ અને
છે. પટિતવિદ્યઃ=જેણે વિદ્યા કહ્યી છે. તેવો વિદ્વાન. ત. બ. સ. મૂળમાં
પતાવેલ છે. પટિતા, ને વિદ્યા બંને પદો પ્રથમાન્ત હોવાથી, બંને
પદો વિદ્વાનરૂપી અન્ય પદાર્થમાં વર્તમાન હોવાથી “ અનેકમં ”

પીતાનિ, અમ્બરાણિ यस્ય સઃ પીતામ્બરઃ । પઠિતા વિદ્યા યેન
સ પઠિતવિદ્યઃ । (૧૧૯) નિષ્ઠા । ૨।૨.૩૬ । નિષ્ઠાન્તઃ બહુ-
વ્રીહૌ પૂર્વે સ્યાત્ । યોગો યુક્તો યેન સ યોગયુક્તઃ ॥

॥ ઇતિ બહુવ્રીહિઃ ॥

સૂત્રથી સમાસ થયા બાદ, સુપ્ત વગેરેનો લોપ ઉપર મુજબ કરી
“સ્ત્રિયાઃ પુંવત્ માસિતપુંસ્કાદનૂઢ્ સમાનાધિકરણે સ્ત્રિયામપૂરણીપ્રિયાદિષુ”
(ભૂળમાં નથી) સૂત્રથી પઠિતા નો પું.૧૬ લાપ=પઠિત, “ગોસ્ત્રિયોરુપ-
સર્જનસ્ય” (ભૂળમાં નથી) સૂત્રથી વિદ્યા ને હ્રસ્વ યર્ષ નિયમ પ્રમાણે
પઠિતવિદ્યઃ બને છે. અંતેના રૂપે પું. રામ, સ્ત્રી રમા, નપું. જ્ઞાન
પ્રમાણે કરવાં.

યુક્તયોગઃ—જેણે યોગ જોડ્યો છે તેવો યોગી પુરુષ. અહીં યુક્તઃ ને
યોગઃ બંને પ્રથમાન્ત પદો અન્ય પદાર્થ(યોગી)રૂપ અર્થમાં વર્તમાન
હોવાથી “અનેકમં” સૂત્રથી સમાસ થયા બાદ ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા
થતાં “નિષ્ઠા” સૂત્રથી નિષ્ઠા પ્રત્યયાન્ત યુક્તનો પ્રથમ પ્રયોગ કર્યા
બાદ સુ લાવીને નિયમ પ્રમાણે યુક્તયોગઃ પ્રયોગ બને છે.

નોંદ—સપ્તધ્વા ચ બહુવ્રીહિઃ સાત પ્રકારનો અહુત્રીહિ સમાસ છે.
(૧) દ્વિપદ (૨) ત્રિપદ (૩) સહપૂર્વપદ (૪) સંખ્યોત્તરપદ (૫) સંખ્યોભય-
પદ (૬) દિગન્તરાલક્ષણ (૭) વ્યતિહારલક્ષણં દ્વિપદમાં પશ્ય પ્રાત્તોદકઃ
માં દ્વિતીયા અહુત્રીહિ, નિર્જિતકામઃમાં તૃ. બ. દત્તસુપઃ માં, ચ. બ. ૦
ઉદ્ગતધનં, પં. બ. ચક્રવાણિઃ પ. બ. વીરપુરુષઃ સ. બ. નર્મપૂર્વં અવિદ્યઃ
આ પ્રયોગોમાં અહુત્રીહિ સમાસ થયેલો છે જુઓ. સમાસચક્ર ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

અહુત્રીહિ સમાસ પૂરો થયો.

॥ અથ દ્વન્દ્વઃ ॥

(૨૦૦) ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ । ૨।૨।૨૯ । અનેકં સુવન્તમિતરે-
તરયોગરૂપે ચાર્થે વર્તમાનં વા સમસ્યતે સ દ્વન્દ્વઃ । મિલિતા-
નામન્વયઃ=ઇતરેતરયોગઃ । રામશ્ચ લક્ષ્મણશ્ચ=રામલક્ષ્મણૌ
(ગચ્છતઃ) (૨૦૧) દ્વન્દ્વે ષિ । ૨।૨।૩૨ । દ્વન્દ્વે ધિસઙ્ગં પૂર્વ
સ્યાત્ । હરિહરૌ । (૨૦૨) અજાઘદન્તમ્ । ૨ । ૨ । ૩૩ ।

(૨૦૦) અર્થ-અનેક સુવન્ત પદ ઇતરેતરયોગરૂપ ચના અર્થમાં
વર્તમાન હોય તો તેમનો વિરૂદ્ધ સમાસ થાય છે. અને તે દ્વન્દ્વ
સમાસ કહેવાય છે. મિલિતાં મળેલાં જુદાં જુદાં પદોનો એક ક્રિયાની
સાથે સંબંધ તેને ઇતરેતરયોગ કહે છે.

(૨૦૧) અર્થ-દ્વન્દ્વ સમાસમાં ધિ સંજ્ઞકનો પ્રથમ પ્રયોગ થાય.

(૨૦૨) અર્થ-અજ્ઞ પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં હોય અને હ્રસ્વ
અક્ષર અન્તે હોય તેવા શબ્દોનો દ્વન્દ્વ સમાસમાં પ્રથમ પ્રયોગ થાય.

નોટ-ચાર્થે=ચના (૧) સમુચ્ચય (૨) અન્વાચય (૩) સમૂહ (૪)
ઇતરેતરયોગ, આ ચાર અર્થો છે. એકબીજાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના
અનેક સ્વતંત્ર પદોનો એક ક્રિયામાં સંબંધ થાય તે સમુચ્ચય કહેવાય.
ઉદા० ईश्वरं गुरुं च भजस्व=ઈશ્વર અને ગુરુને સેવ, જાનને સ્થળે એકાર્થી
જાવડી સામર્થ્ય ન હોય તેને અન્વાચય. ઉદા० भिक्षाम्-अट, गां च,
आनय. (બિક્ષા માટે ફરી આવ. અને ગાયને લેતો આવ. અનેક પદાર્થોનો
એક સમુદાય જાને ને તે નિપુંસકલિંગમાં આવે તેને સમુચ્ચય. ઉદા० संज्ञा
च परिभाषा च अनयोः समाहारः=સંજ્ઞાપરિભાષમ્=સંજ્ઞાને પરિભાષાનો
સમૂહ. પરસ્પર જુદા જુદા પદાર્થોનો એક ક્રિયામાં સંબંધ તેને ઇતરેતર-
યોગ. ઉદા० रामकृष्णौ गच्छतः=રામ અને કૃષ્ણ જાય છે. જુઓ વૈ.
સિ. કી. छ-छ प्रकटण चकारबहुलो द्वन्द्वः=જેમાં ૮ ધણા આવે તેને
દ્વન્દ્વ કહે છે, જુઓ સમાસપદ

અજાદિ-અકારાન્તં દ્વન્દ્વે પૂર્વં સ્યાત્ । ईशकृष्णौ । (૨૦૩)
 અલ્પાચ્છરમ્ । ૨।૨।૩૪ । અલ્પાચ્છ દ્વન્દ્વે પૂર્વમ્ । શિવકેશવૌ
 (૨૦૪) પરવલ્લિજ્ઞં દ્વન્દ્વતત્પુરુષયોઃ । ૨।૨।૨૬ । દ્વન્દ્વે તત્પુરુષે
 ચ પરસ્યેવ લિજ્ઞં સ્યાત્ । મયૂરીકુવ્કુટી-૩મૌ । કુવ્કુટમયૂર્યૌ

વ્યા૦ (૨૦૦) રામઃ ચ કૃષ્ણઃ ચ=રામકૃષ્ણૌ. ૨।
 (અથ છે) અહીં બંને પદોનો “ચ” દ્વારા એક ક્રિયા પદનો
 હોવાનો સૂચન દ્વન્દ્વઃ સૂત્રથી સમાસ થયો. ૫૭ પ્રાતિ-
 પદિક સંગ્રહ, સુપ્=બંને સુતો લોપ કરી બે હોવાથી દ્વિ. વ. ઔ લાવી,
 નિયમ પ્રમાણે વૃદ્ધિ=ઔ થતાં રામકૃષ્ણૌ પ્રયોગ બને છે. તે રીતે
 શિવકેશવૌ, પાર્વતીપરમેશ્વરૌ રૂપે બને.

વ્યા૦ (૨૦૧) હરિઃ ચ હરઃ ચ=હરિહરૌ=વિષ્ણુ ને શંકર સ્તઃ=
 છે. અહીં બંનેનો “ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ” સૂત્રથી સમાસ કરી, પ્રાતિપદિકસંગ્રહ,
 સુપ્ નો લોપ, ક્યાં આદ “દ્વન્દ્વેષિ” સૂત્રથી ધિ સંગ્રહ હરિનો જ પૂર્વ
 પ્રયોગ કરી. ઔ લાવી નિયમ પ્રમાણે હરિહરૌ પ્રયોગ બને છે.

વ્યા૦ (૨૦૨) ईशः च कृष्णः च=ईशकृष्णौ=શંકર ને કૃષ્ણ
 (છે.) અહીં બંનેનો ઉપર પ્રમાણે સમાસ, સુપ્નો લોપ, ક્યાં આદ
 “અજાદ” સૂત્રથી ईश અચ્-આદિ, બંને અદન્ત હોવાથી પ્રથમ
 મૂળી, ઔ લાવી નિયમ પ્રમાણે ईशकृष्णૌ પ્રયોગ બને છે.

(૨૦૩) અર્થ-ગોષ્ઠ અચ્ પ્રત્યાહારના અક્ષરવાળા પદનો દ્વન્દ્વ
 સમાસમાં પૂર્વ પ્રયોગ થાય.

(૨૦૪) અર્થ-દ્વન્દ્વ બંને તત્પુરુષ સમાસમાં પર પદના બેનું
 લિંગ થાય.

વ્યા૦ (૨૦૩) શિવઃ ચ કેશવઃ ચ=શિવકેશવૌ=શંકર ને વિષ્ણુ
 (છે)=અહીં બંને પદોનો “ચાર્થે દ્વન્દ્વઃ” સૂત્રથી સમાસ કરી સમાસત્વાત્
 “કૃત્તદિ” સૂત્રથી પ્રાતિપદિકસંગ્રહ “સુબોધાતુ” સૂત્રથી બંનેનો
 સુપ્=સુતો લોપ કરી “અલ્પાચ્છ” સૂત્રથી શિવમાં બે “અચ્”

इमे । तत्पुरुषे यथा-चोरभयम् । (२०५) पितामात्रा । मात्रा सहोक्तौ पिता वा शिष्यते । माता च पिता च पितरौ माता-पितरौ वा ॥ इति द्वन्द्व ॥ इति समासप्रकरणम् ॥

હોવાથી તેનો પ્રયમ પ્રયોગ થઈ, ઔ લાવી. નિયમ પ્રમાણે-વૃદ્ધિ થઈ શિવકેશવો પ્રયોગ અને છે.

વ્યા. (૨૦૪) મયૂરી ચં કુક્કુટૌ ચ=મયૂરીકુક્કુટૌ=દેલ અને ફૂકો. અહીં ઉપર પ્રમાણે સમાસ, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્રતો લોપ= “પરવલ્લિં” સૂત્રથી ૬ન્દ સમાસ હોવાથી પર પદ કુક્કુટ પુંલિંગ ૩પ, ઔ લાવી ઉપર મુજબ થઈ મયૂરીકુક્કુટૌ અને તે જ રીતે કુક્કુટમયૂરીમાં મયૂરી=સ્ત્રી હોવાથી સ્ત્રીલિંગનું લિંગ કરી, ઔ લાવી છે નો. યજ્ઞ=ય્ થઈ વર્ણો મળતાં, કુક્કુટમયૂર્યો પ્રયોગ અને છે. મૂળમાં પુંલિંગ, અને સ્ત્રીં ને સૂચવતાં અતુકમે હમો, ને હમે પદો મૂકેલાં છે.

તત્પુ. તત્પરુષનું ઉદા. “ચોરભયમ્” અહીં પંચમી તત્પરુષ છે. ને અયશબ્દ નપુંસક હોવાથી “પરવલ્લિં” સૂત્રથી નપુંસકલિંગ થયું છે.

વ્યા. (૨૦૫) વિગ્રહ મૂળમાં જતાવેલ છે. પિતરૌ, અથવા માતા-પિતરૌ=માતા અને પિતા (છે) ઉપર મુજબ સમાસ, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્રતો લોપ થઈ “પિતામાત્રા” સૂત્રથી પિતૃ શબ્દનો વિકલ્પે શેષ રહ્યો અને એ વ્યક્તિ હોવાથી દ્વિ. વ. ઔ લાવી, “ઋતો” સૂત્રથી ઋનો ગુણ, ૨પર=અર્ થઈ. “ઔ”માં મળતાં પિતરૌ, એક શેષ ન રહે ત્યારે “માતાપિતરૌ”માં “આનન્દઃ ઋતો દ્વન્દ્વે” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી માતૃ શબ્દના નુકારને આનન્દ આદેશ કર્યો છે, અનુઅલોપ, અને કિત્ હોવાથી અન્તે થઈ માતાન્માં નુકારનો લોપ થઈને તે પ્રયોગ અને છે. એ પ્રમાણે ૬ન્દ સમાસ પૂરો થયો ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

સમાસ પ્રકરણ પૂરું થયું

॥ અથ તદ્વિતાઃ પ્રત્યયાઃ ॥

(૨૦૬) સમર્થાનાં પ્રથમાદ્વા । ૪૧૧।૮૨ । इदं पदत्रयम् अधिक्रियते । (૨૦૭) તસ્યાપત્યમ્ । ૪૧૧।૯૨ । षष्ठ्यन्तात्कु-
तसन्धेः समर्थाद् अपत्येऽर्थे प्रत्ययाः स्युः (૨૦૮) અપત્યં પૌત્ર-
પ્રભૃતિ ગોત્રમ્ । ૪૧૧।૧૬૨ । અપત્યત્વેન વિવક્ષિતં પૌત્રાદિ
ગોત્રસંજ્ઞં સ્યાત્ । (૨૦૯) गर्गादिभ्यो यञ् । ४११।१०५ ।
ગોત્રાપત્યે । (૨૧૦) तद्धितेष्वचामादेः । ७।२।११७ । विति

(૨૦૬) અર્થ—સમર્થાનામ્, પ્રથમાત્, વા-આ ત્રણ પદોનો અધિ-
કાર આણે છે.

(૨૦૭) અર્થ—જેને સધિકાર્ય થયેલું છે, એવા સમર્થ ષષ્ઠ્યન્ત
પદથી અપત્ય અર્થમાં અળ વગેરે પ્રત્યયો થાય. નોટ અપત્ય=પુત્ર
અગર પુત્રી બને માટે વપરાય છે.

(૨૦૮) અર્થ—અપત્યત્વથી વિવક્ષિત પૌત્ર=પુત્રનો પુત્ર વગેરેની
“ગોત્ર” સંજ્ઞા થાય.

(૨૦૯) અર્થ—“ગર્ગાદિભ્ય”માં પઠિત શબ્દોથી “ગોત્રાપત્ય”
અર્થમાં યજ્ પ્રત્યય થાય,

(૨૧૦) અર્થ—જ્ઞકાર, અથવા જ્ઞકારની ઇતિસંજ્ઞા થતી હોય તેવા
પ્રત્યય (અળ, યજ્) પર રહેતાં અચોના આદિ=પ્રથમ અચ્ની વૃદ્ધિ થાય.

(૨૧૧) અર્થ—દીર્ઘ ઈકાર, અને તદ્વિત પરમાં હોય તેો સનસહ
અકાર, ઈકારનો લોપ થાય.

(૨૧૨)—અર્થ—ષષ્ઠ્યન્ત પદથી હવમ્ અર્થમાં અળ વગેરે પ્રત્યયો
થાય.

અથા (૨૦૬ થી ૨૧૧) ગર્ગસ્ય ગોત્રાપત્યં ગાર્ગ્યઃ=ગર્ગ ગોત્રમાં
ઉત્પન્ન થયેલ-પુત્ર, અથવા પુત્રી. આહી ગર્ગ શબ્દ ષષ્ઠ્યન્તથી “ગર્ગ-

ણિતિ ચ તદ્વિતે ચામાદેરચો વૃદ્ધિઃ । (૨૧૧) યસ્યેતિ ચ ।
 ૬।૪।૧૪૮ । ઈકારે તદ્વિતે પરે મસ્યેવર્ણાવર્ણયોલોપઃ । ગર્ગ-
 સ્ય ગોત્રાપત્યં ગાર્ગ્યઃ । વત્સસ્ય ગોત્રાપત્યં વાત્સ્યઃ (સુપોલુક્)
 (૨૧૨) તસ્યેદમ્ । ૪।૩।૧૨૦ । ઇન્દ્રસ્યેદમ્ એન્દ્રમ્ । અણ-
 પ્રત્યયઃ । (૨૧૩) પિતૃવ્યમાતુલમાતામહપિતામહાઃ । ૪।૨।
 ૨૬। એતે નિપાત્યન્તે । પિતુર્બ્રાતા-પિતૃવ્યઃ । માતુર્બ્રાતા-

દિશ્યોઃ” સૂત્રથી ચઙ્ પ્રત્યય, જ્ઞકારનો અનુગ્ધલોપ, તદ્વિતાન્ત હેવાથી
 “કૃત્તદ્વિત” સૂત્રથી ગર્ગસ્વપ્ની પ્રાતિપદિકસંગ્રા “સુપોલુક્” સૂત્રથી
 “પ” હેતુનો લોપ=ગર્ગ+ય “ચચિમમ્” સૂત્રથી ગર્ગની ભસંગ્રા
 “યસ્યેતિ ચ” સૂત્રથી ગર્ગના અન્ત્ય “અ”નો લોપ “તદ્વિતેશ્વ”
 સૂત્રથી જિત્ પ્રત્યય પરમા હેવાથી ગર્ગના આદિ ગના અકારની વૃદ્ધિ=
 આ થઈ વર્ણ મળતાં ગાર્ગ્ય, સુ, લાવી, નિયમ પ્રમાણે રુત્વ વિસર્ગ
 થઈ=ગાર્ગ્યઃ પ્રયોગ અને છે. વત્સસ્ય ગોત્રાપત્યમ્ વાત્સ્યઃમાં ચઙ્ પ્રત્યય,
 પ્રાતિપદિકસંગ્રા, સુપનો લોપ, અકારનો લોપ સુ લાવી ઉપર મુગ્ધ
 વાત્સ્યઃ અને છે. રૂપો બન્નેનાં રામ પ્રમાણે. આંલિંગે, ગાર્ગી, રૂપો નદી
 પ્રમાણે, પુંસકલિંગ જ્ઞાન પ્રમાણે અને છે.

વ્યા૦ (૨૧૨) ઇન્દ્રસ્યેદમ્ એન્દ્રમ્=ઇન્દ્ર સંજનથી આ (૬વિ
 છે) અહીં “તસ્યેદમ્” સૂત્રથી અણ અનુગ્ધલોપ, પ્રાતિપદિકસંગ્રા,
 સુપનો લોપ, અકારનો લોપ, આદિ અચ્ “ઈ”ની વૃદ્ધિ તે ઉપર મુગ્ધ
 કરી સુ લાવી. તેનો અમ્ કરી એન્દ્રમ્ અને છે.

(૨૧૩) અર્થ-પિતૃવ્ય, માતુલ, માતામહ, અને પિતામહ
 શબ્દો નિપાતનથી અને છે.

નોંદ—જે કાર્ય સૂત્રથી ન થઈ શકે, તે કાર્ય નિપાતનથી કરવું.
 “અલાક્ષણિકમપિ કિંચિત્કાર્યં નિપાતગાત્ લખ્યતે-બુઓ. વૈ. [સ કૌમુદી.
 “ઋતિવગ્દશ્વક” સૂત્ર.

માતુલઃ । માતુઃ પિતા માતામહઃ । પિતુઃ પિતા પિતામહઃ
 “ પિતુર્ઋતરિ વ્યત્ ” પિતૃવ્યઃ । માતુઃ “ ઋતરિ ડુલ્ચ્ ”
 માતુલઃ । “ માતૃપિતૃભ્યાં ડામહચ્ ” ડિતિ ટિલોપઃ । માતા-
 મહઃ । પિતામહઃ । (૨૧૪) ગ્રામજનબન્ધુભ્યસ્તલ્ ૪।૨।૪૩।
 ઇભ્યસ્તલ્ । સ્યાત્ તલન્તં સ્ત્રિયામ્ । ગ્રામતા । જનતા ।

(૨૧૪) અર્થ-ગ્રામ, જન, બન્ધુ, શબ્દથી તલ્ પ્રત્યય થાય.

વ્યા૦ (૨૧૩) પિતુઃ ધ્રાતા=પિતૃવ્યઃ=પિતાનો ભાઈ દાદા. અહીં
 “ પિતૃ શબ્દથી ભાઈના અર્થમાં ચક્ પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, તદ્વિતાન્ત
 હોવાથી પ્રાતિપદિક સંગ્રા, સુપ્, ડસૂનો “ સુપોધાતુ૦ ” સૂત્રથી લોપ,
 સુ લાવી-નિયમ પ્રમાણે રુત્વ, વિસર્ગ થઈ પિતૃવ્યઃ માતુઃ, ધ્રાતા=માતુલઃ
 માતાનો ભાઈ=મામા. અહીં માતૃ શબ્દથી ભાઈના અર્થમાં ડુલ્ચ્
 પ્રત્યય, અનુબંધ ડ્વજનો લોપ, તદ્વિતાન્ત હોવાથી પ્રાતિપ૦, સુપનો લોપ,
 માતૃ+હુ લ્ચમાં “ હુદ્ ” સૂત્રથી પ્રત્યયના આદિ જનો લોપ, ડિતિ
 હોવાથી માતૃના ડુકારનો “ ટિ ” લોપ, વર્ણ મળતાં માતુલ=સુ લાવી,
 નિયમાનુસાર રુત્વ, વિસર્ગ થઈ, માતુલઃ માતુઃ પિતા=માતામહઃ=
 માતાના પિતા. પિતુઃ પિતા=પિતામહઃ=પિતાના પિતા=દાદા. અહીં
 માતૃ, પિતૃ શબ્દથી “ માતૃપિતૃભ્યામ્ ” સૂત્રથી પિતા અર્થમાં ડામહચ્=
 પ્રત્યય. ડ, આદિ, જ્-અન્ત્ય, બન્નેનો લોપ, માતુઃ આમહ, પિતુઃ આમહ,
 ની તદ્વિતાન્ત માતૃ પ્રાતિપદિક સંગ્રા, “ સુપોધાતુ૦ ” સૂત્રથી સુપ્=
 ડસૂનો લોપ કરી, ડિતિ હોવાથી બન્નેના ટિ “ ઋ ”નો લોપ, વર્ણ
 મળી. સુ લાવી, નિયમાનુસાર રુત્વ, વિસર્ગ થઈ=માતામહઃ, પિતામહઃ
 પ્રયોગ બને છે. રામ જેવાં રૂપો કરવાં.

નોટ-કિલ્લસામથ્યાદિમસ્યાપિ ટેલોપેઃ=ડકાર ધત્=કિત્ના સામર્થ્ય
 થકી ભસંગક ન હોય તો પણ ટિ લોપ થાય. તેથી અહીં ઋ નો ટિ
 લોપ=ડામહચ્ ડિતિ હોવાથી થયેલ છે.

વન્ધુતા (૨૧૫) યુષ્મદસ્મદોરન્યતરસ્યાં સ્વઙ્ ચ । ૪।૩।૧ ।
 ચાચ્છઃ । પક્ષેઽણ્ । (૨૧૬) આયનેયીનીયિયઃ પઠસ્વઙ્ઘાં
 પ્રત્યયાદીનામ્ । ૭।૧।૨ । પ્રત્યયાદેઃ ફસ્ય આયન્, ઢસ્ય એય
 સ્વસ્ય ઈન્, છસ્ય ઈય્, ઘસ્ય ઇય્ સ્યાત્ । યુવયોર્યુષ્માકં
 વાયં યુષ્મદીયઃ । અસ્મદીયઃ । (૨૧૭) તસ્મિન્નાણિ ચ યુષ્મા-
 કાસ્માકૌ । ૪।૩।૨ । યુષ્મદસ્મદોરેતાવાદેશો સ્તઃ સ્વઙિ, અણિ
 ચ । આદિ વૃદ્ધિઃ । યૌષ્માકીણઃ । આસ્માકીનઃ । યૌષ્માકઃ ।

વ્યા૦ (૨૧૪) ગ્રામાણાં સમૂહઃ=ગ્રામતા=ગામેનો સમુદાય. અહીં
 “ગ્રામજન૦” સૂત્રથી ગ્રામ શબ્દથી તલ્ પ્રત્યય થયો. તદ્વિતાન્ત હોવાથી
 પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા. “સુપોઘાતુ૦” સૂત્રથી સુપ્=આમ્નો લોપ, સ્કાર્ગનો
 અનુઅંધલોપ “તલન્તં સ્ત્રિયામ્” (ઉણાદિસૂત્ર)થી તલ પ્રત્યયાન્ત સ્ત્રીલિંગમાં
 યાદે તેથી=ગ્રામત શબ્દથી “અજાઘ્યતઙ્રાય્” સૂત્રથી ટાપ્ ધર્મ, અનુ-
 અંધલોપ, સુ લાવી, નિયમ પ્રમાણે તેનો લોપ ધર્મ=ગ્રામતા પ્રયોગ.
 જનાનાં સમૂહો=જનતા=માણુસોનો સમુદાય, વન્ધૂનામ્ સમૂહો=વન્ધૂતા=
 બાઈઓને સમુદાય. બન્ને જગાએ ઉપર મુજબ તલ્, પ્રત્યય, અનુ-
 અંધલોપ, સુપ્નો લોપ, સ્ત્રીલિંગ હોવાથી ટાપ્-અનુઅંધલોપ ધર્મ જનતા,
 વન્ધુતા, પ્રયોગો બને છે. ૩પો રમા શબ્દ પ્રમાણે યાદે.

(૨૧૫) અર્થ—યુષ્મદ્, અને અસ્મદ્ શબ્દથી ઇદમ્ અર્થમાં
 વિકલ્પે સ્વઙ્ થાય. ચ કારથી છ અને પક્ષમાં અણ્, પ્રત્યય પશુ થાય છે.

(૨૧૬) અર્થ—પ્રત્યયના આદીમાં ફ, ઢ, સ્, છ, ઘ હોય તો
 તેમની જગાએ ફ નો આયન્, ઢ નો એય, સ્ નો ઈન્, છ નો ઈય્, ઘ
 નો ઇય્ આદેશ થાય.

(૨૧૭) અર્થ—યુષ્મદ્ ને અસ્મદ્ શબ્દના સ્થાનમાં અનુક્રમે યુષ્માક,
 અસ્માક, આદેશ થાય સ્વઙ્ ને અણ્, પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

આસ્માકઃ । (૨૧૮) તવકમમકાવેકવચને ! ૪૧૩૩ । એક-
ર્થવાચિનોયુષ્મદસ્મદોસ્તવકમમકૌસ્તઃ સ્વજિ અણિ ચ તાવ-

વ્યા૦ (૨૧૫ થી ૨૧૬) યુવયોઃ અયમ્=યુષ્મદીયઃ=અમારો, અહીં ઉપરની તદ્વિત વ્યુત્પત્તિમાં “યુષ્મદસ્મ” સૂત્રથી ચક્રારાત્ છ પ્રત્યય હ્રદમ્ અર્થમાં થયો. “આચનેયી” સૂત્રથી છ નો ઈચ્ આદેશ, અમળતા યુવયોઃ+ઈચ્, તદ્વિતાન્ત હોવાથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા સુપ્=ઓસ્ નો લોપ. યુષ્મદ્+ઈચ્, આદિ નિયમ પ્રમાણે સુ, તેના દુત્વ વિસર્ગ થઈ યુષ્મદીયઃ । આવયોઃ અયમ્=અસ્મદીયઃ=અમારો. અહીં પણ છ પ્રત્યય, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા વગેરે ઉપર મુજબ કાર્ય થતાં અસ્મદીયઃ પ્રયોગ અને છે. અહીં વ્યુત્પત્તિમાં દ્વિવચનમાં શબ્દ છે. યુષ્માકમ્, વા અસ્માકમ્ અયમ્-પ. વ. વ્યુત્પત્તિમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ રૂપો અને છે.

વ્યા૦ (૨૧૭) ઉપર પ્રમાણે દ્વિવચન, બહુવચનની વ્યુત્પત્તિમાં “યુષ્મદસ્મ” સૂત્રથી સ્વજ્, પ્રત્યય આ રૂપી હ્રદમર્થ માં થયો, અનુ-બંધલોપ છ નો “આચનેયી” સૂત્રથી ઈન્ અકાર મળતાં ઈન્, તદ્વિ-તાન્ત હોવાથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા સુપ્=ઓસ્ નો લોપ. યુષ્મદ્+ઈન્ માં “તસ્મિન્ન” સૂત્રથી યુષ્માક આદેશ. “તદ્વિતેષ્વ” સૂત્રથી આદિ અચ્, યુ ના ઉકારની વૃદ્ધિ=ઔ થઈ, “ચચિમમ્” સૂત્રથી બસંજ્ઞા, “યસ્યેતિ ચ” સૂત્રથી અ નો લોપ, વર્ણો મળતાં યૌષ્માકીનથી સુ લાવી નિયમ પ્રમાણે દુત્વ. વિસર્ગ થઈ, “અદ્રકુવાઙ્” સૂત્રથી ન નો જ્ઞ કાર કરી યૌષ્માકીણઃ અસ્મદ્ શબ્દમાં પણ ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી અસ્માક આદેશ, આદિ વૃદ્ધિઃ, સુ લાવી, નિયમ પ્રમાણે દુત્વ, વિસર્ગ થઈ આસ્માકીનઃ પ્રયોગ અને છે. બહુવચનની વ્યુત્પત્તિમાં યુષ્માકમ્ અયમ્ અસ્માકમ્ અયમ્ આ વ્યુત્પત્તિમાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ રૂપો અને છે રૂપો રામ જેવાં ચાલે.

(૨૧૮) અર્થ-એકવચન વાચક યુષ્મદ્, અને અસ્મદ્ ની જગાએ તવક, મમક=આદેશ થાય, સ્વજ્ કે અણ પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

કીનઃ, તાવકઃ । મામકીનઃ, મામકઃ । (૨૧૯) મધ્યાન્મઃ ।
 ૪।૩।૮ । મધ્યમઃ । (૨૨૦) તેનતુલ્યં ક્રિયા ચેદ્રિતિઃ । ૫।૧।
 ૧૧૫ । બ્રાહ્મણેન તુલ્યં બ્રાહ્મણવત્ અધીતે । ક્રિયા ચેદિતિ-
 કિમ્-ગુણતુલ્યે માભૂત, પુત્રેણ તુલ્યઃ સ્થૂલઃ । (૨૨૧) તત્ર

(૨૧૯) અર્થ-મધ્ય શબ્દથી જ્ઞતાદિ અર્થમાં મ પ્રત્યય થાય.

(૨૨૦) તૃતીયાન્નથી “તુલ્ય” અર્થમાં વતિ પ્રત્યય થાય. તુલ્ય-
 નો અર્થ જે ક્રિયા થતો હોય તેો.

(૨૨૧) સપ્તમ્યન્ન અને પઠ્યન્ : શબ્દથી દ્વ=સાદૃશ્ય અર્થમાં
 વતિ પ્રત્યય થાય.

૦૫।૦ યુવયોઃ અયમ્ યૌષ્માકઃ અર્થે “યુષ્મદસ્મદોઃ” સૂત્રથી
 અળ્ પ્રત્યય, અનુષંગ લોપ તદ્વિતાન્નની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા સુપ્ નો લોપ,
 “તસ્મિન્નણિ” સૂત્રથી યુષ્મદ્ નો યુષ્માક આદેશ. “તદ્વિતંશ્ચા”
 સૂત્રથી આદિ યુ ના ઉકારની વૃદ્ધિ=“ઑ” થઈ યૌષ્મક+અ, “ચચિ-
 મમ્” સૂત્રથી અકારની ભસંજ્ઞા, “યસ્યેતિ ચ” સૂત્રથી અકારનો
 લોપ, અળ્વાળો અ મળ્યા આદિ સુ, લાવી, નિયમાનુસાર રુત્વ, વિસર્ગ
 યૌષ્માકઃ પ્રયોગ બને છે. તે રીતે આવયોઃ, અસ્માકં વા અયમ્=આસ્મા-
 કીનઃ માં ઉપર મુજબ અળ્ પ્રત્યય, અનુષંગ લોપ, અરમ્ભનો અસ્માક
 આદેશ, ભસંજ્ઞા આદિ વૃદ્ધિ ઑ, વર્ણ મળતા સુ, લાવી, રુત્વ, વિસર્ગ
 થાય છે. બંનેના રૂપો રામ જેવા આલે ને સિદ્ધ પણ થઈ શકે છે.

૦૫।૦ તવ અયમ્ તાવકીનઃ, તાવકઃ=તારો. આ એક વ. ૦યુ-
 ત્પતિમાં “યુષ્મદસ્મદો” સૂત્રથી સ્વ પ્રત્યય અને પક્ષમાં અળ્ પ્રત્યય
 કરી, બંનેનો અનુષંગ લોપ તદ્વિતાન્ન માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા સુપ્
 નો લોપ, “તવકમમકા” સૂત્રથી એકાર્થવાગ્ની યુષ્મદ્ શબ્દનો તવક
 આદેશ. “તદ્વિતંશ્ચ” સૂત્રથી આદિ તકારના અકારની વૃદ્ધિ આ થઈ
 તાવક+સ્વ તાવક+અ “આયનેયી” સૂત્રથી સ્વ નો ફેન થઈ, ભસંજ્ઞા

તસ્યેવ । મથુરાયામિવ મથુરાવત્ સુઘ્ને પ્રાકારઃ । ચૈત્રસ્યેવ=
 ચૈત્રવત્મૈત્રસ્ય ગાવઃ । (૨૨૨) તસ્ય ભાવસ્ત્વતલો । ૫૧૧૧૨૯
 પ્રકૃતિજન્યબોધે પ્રકારો ભાવઃ ગોર્ભાવઃ-ગોત્વમ્ । ગોતા ।

અને કકારના અકારનો લોપ ઉપર મુજબ થઈ, સુ લાવી નિયમાનુસાર
 રુત્વ, વિસર્ગ થઈ, તાવકીનઃ, તાવકઃ । મમ અયં મામકીનઃ, મામકઃ=
 મારો, અહીં અસ્મદ્ નો મમક આદેશ થઈ, બાકીની પ્રક્રિયા ઉપર
 મુજબ થાય છે. ૩૫૦ રામ પ્રમાણે.

૦૫૧૦ (૨૧૯) મધ્યે જાતઃ મધ્યમઃ=વચેટ - વચલો અહીં
 “મધ્યાન્મઃ” સૂત્રથી મ પ્રત્યય જાત અર્થમાં કરી, તદ્દિતાન્ત માની
 પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા “સુપોઘાતુ” સૂત્રથી સુપ્ ઙિ નો લોપ, સુ, લાવી,
 નિયમ પ્રમાણે રુત્વ, વિસર્ગ થઈ મધ્યમઃ ૩૫ અને છે. ૩૫૦ રામ જેવાં.

૦૫૧૦ (૨૨૦) બ્રાહ્મણવત્ અઘીતે=બ્રાહ્મણની માફક લાણે છે.
 અહીં બ્રાહ્મણેન તુલ્યમ્ તૃતીયાન્ત હોવાથી “તેન તુલ્યં” સૂત્રથી અધ્યય-
 ન ક્રિયારૂપી સાદૃશ્ય અર્થમાં વતિ પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ, તદ્દિતાન્ત
 માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા. “સુપોઘાતુ” સૂત્રથી સુપ્=ટા નો લોપ થઈ
 બ્રાહ્મણવત્ બ્રાહ્મણની માફક ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર લાણે છે. જે ક્રિયાનું
 સાદૃશ્ય પણ ન હોય તો વતિ પ્રત્યય થાય નહીં તેથી પુત્રેણ તુલ્યઃ
 સ્થૂલઃ । અહીં સ્થૂલ ગુણનું સાદૃશ્ય છે. માટે વતિ થયો નહીં.

૦૫૧૦ (૨૨૦) મથુરાયમિવ, મથુરાવન્ સુઘ્ને પ્રાકારઃ=મથુરામાં
 જેવો કિલ્લો છે તેવો સુઘ્ન દેશમાં છે. અહીં “તત્ર તસ્યેવ” સૂત્રથી
 ઇવ અર્થમાં સપ્તમ્યન્ત મથુરા શબ્દથી વતિ પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ,
 તદ્દિતાન્તમાની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્-ઙિ નો લોપ થઈ, મથુરાવત્
 પ્રયોગ અને છે.

(૨૨૨) અર્થ- પૃથ્વિ-તથી ભાવ અર્થમાં ત્વ, તલ્=પ્રત્યય થાય.
 પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતિ=મૂળ શબ્દની ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનમાં પ્રકાર=જે વિશેષણ

ત્વાન્તં ક્લીબમ્ (૨૨૩) યત્તદેતેભ્યઃ પરિણામે મતુષ્ । ૫।૨।૩૯
 યત્પરિમાણમસ્ય યાવાન્ । તાવાન્ । એતાવાન્ । (૨૨૪) કિમિ-
 દંભ્યાં વો ઘઃ । ૫।૨।૪૦ । આભ્યામ્ વતુષ્, વકારસ્ય ઘશ્ચ ।

જાતિ, વગેરેને લાવ હલ્ છે. દા. ત. ગોઃ=ગાય વ્યક્તિને ભાવ=જે
 ધર્મ-ગો જાતિ, ગોત્વ.

(૨૨૩) અર્થ-યદ્, તદ્, એતદ્ શબ્દથી પરિણામ-માપ અર્થમાં
 મતુષ્ પ્રત્યય થાય.

(૨૨૪) કિમ્, અને ઇદમ્ શબ્દથી પરિણામ=માપ અર્થમાં
 વતુષ્ થાય, અને “વ” નો “ઘ” થાય.

વ્યા૦ (૨૨૨) ચૈત્રસ્ય ઇવ=ચૈત્રવત્ મૈત્રસ્ય ગાવઃ=ચૈત્રના જેવી
 મૈત્રની ગાયો છે. અહીં “તત્ર તસ્યેવ” સૂત્રથી ષષ્યન્ત ચૈત્ર શબ્દથી
 ઇવાર્થમાં વતિ પ્રત્યય, અનુબંધલોપ તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક
 સંજ્ઞા, સુપ્=ઙ્ઙ્ નો લોપ, યર્ષ ચૈત્રવત્ પ્રયોગ અને છે.

નોટ—બ્રાહ્મણવત્, મથુરાવત્, ચૈત્રવત્ માં વતિ પ્રત્યય હોવાથી
 ‘સ્વરાદિનિષા૦’ સૂત્રથી અવ્યય સંજ્ઞા, “અવ્યયાદાપ્૦” સૂત્રથી સુ,
 વગેરે પ્રત્યયનો લોપ થાય છે, અને તે અવ્યયો કહેવાય છે.

વ્યા૦ (૨૨૨) ગોઃ ભાવઃ ગોત્વમ્, ગોતા=ગાયનો ધર્મ-જાતિ,
 અહીં “તસ્ય ભાવઃ” સૂત્રથી ષષ્યન્ત ગો શબ્દથી ત્વ, અને તલ્ પ્રત્યયો,
 કરી, લૂકારનો અનુબંધલોપ, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્
 =ઙ્ઙ્ નો લોપ “ત્વાન્તં૦” ઉણાદિ સૂત્રથી નપુંસકલિંગ થવાથી સુ લાવી,
 તેનો “અંતાઙ્મ” સૂત્રથી અમ્ કરી, પરશ્ચ એકાદેશ યર્ષ ગોત્વમ્ જ્ઞાન
 જેવાં રૂપો છે. “તલન્તં૦” ઉણાદિ સૂત્રથી સ્ત્રીલિંગ થતાં “અજાઘતશ્ચાપ્”

વસ્ય ઘઃ, ઘસ્યઈ ય । (૨૨૫) इदं किमोरीशकी । ६।३।९० ।
 દગ્દશવતુષુ इदम् ईश्, किम्: किः । “यस्येति च” इति-
 ईकारलोपे, इयान् । कियान् । (२२६) तस्य पूरणे डट् ।

સૂત્રથી ટાપ્, અનુઅંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ યર્ષ, સુ લાવી, તેનો લોપ
 “હલડ્યામ્યો” સૂત્રથી કરી ગોતા, રમા પ્રમાણે રૂપો કરવા.

૦૫।૦ (૨૩) यत् परिमाणम् अस्ति, अस्य, वा अस्मिन्=यावान्
 જેટલું. અહીં યત્ શબ્દથી પરિમાણ અર્થમાં “યત્તદેતેભ્યઃ” સૂત્રથી
 વતુપ્=પ્રત્યય, અનુઅંધ લોપ, તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્
 સુ નો લોપ યર્ષ=યત્+વત્ માં “આ સર્વનામ્નઃ” સૂત્રથી દ નો આ કરી
 સવર્ણદીર્ઘ યર્ષ=યાવત્, સુ લાવી “અત્વસન્તસ્ય વાધાતોઃ” (મૂળમાં
 નથી) સૂત્રથી વત્ ના અકારનો દીર્ઘ “ઉગિદર્ચાં સર્વનામ્નઃ” (મૂળમાં
 નથી) સૂત્રથી નુમ્ નો આગમ, ડ, મ્ નો અનુઅંધ લોપ=યાવાન્ ત
 સુ, માં ઉ નો અનુઅંધલોપ કરી સ્ નો “હલડ્યા” સૂત્રથી લોપ
 ‘સંયોગાન્તસ્ય લોપઃ” સૂત્રથી ત નો લોપ યર્ષ યાવાન્ બને છે. તે રીતે
 તદ્ પરિ-માણમ્ અસ્તિ અસ્ય, વા અસ્મિન્=તાવાન્=તેટલું. એતત્ પરિમાણમ્
 અસ્તિ અસ્ય, વા અસ્મિન્=એતાવાન્-આટલું. ત. વ્યુ. માં વતુપ્ પ્રાતિપદિક
 સંજ્ઞા, સુપ્ નો લોપ, દ નો આ, સવર્ણદીર્ઘ, વત્ ના અકારનો દીર્ઘ,
 નુમ્ નો આગમ, અનુઅંધલોપ, સુલોપ, ત નો લોપ, વગેરે પ્રક્રિયા
 ઉપર પ્રમાણે કરીને તે રૂપો બને છે. પું. મગવત્ શબ્દ જેવાં, સ્ત્રી-
 લિંગમાં તાવતી, યાવતી, એતાવતી, નદી પ્રમાણે, નપુંસકલિંગમાં યાવત્,
 તાવન્, એતાવદ્, જગત્ પ્રમાણે રૂપો કરવા.

(૨૨૫) અર્થ-દૃક્, દૃશ્, ને વતુપ્ પ્રત્યયો પરમાં આવે તો
 इदम् નો ईश्. ને કિમ્ નો કિ આદેશ થાય.

(૨૨૬) અર્થ-પદ્યનત સંખ્યાવાચક શબ્દથી પૂરણ અર્થમાં
 डट् પ્રત્યય થાય.

૫૧૨।૮ એકાદશાનાં પૂરણઃ એકાદશઃ । (૨૨૭). નાન્તાદ-
સંખ્યાદર્મદ્ । ૫૧૨।૪૯ । હટો મહાગમઃ । પશ્ચાનાં પૂરણઃ

(૨૨૭) સંખ્યા આદિમાં ન હોય તેવા નકારાન્ત સંખ્યાવાચી શબ્દોથી પર રહેલા હટ ને મટનો આગમ થાય.

વ્યાઽ (૨૨૪) इदम् परिमाणम् अस्ति, अस्य = इयान् = आट्‌लुं. किम् परिमाणम् अस्ति, अस्य कियान् = क्‌ટ‌लुं. त. व्यु भा इदम्, अने किम् शब्दથી “ किमिदંभ્યાં० ” સૂત્રથી પરિમાણ અર્થમાં વતુપ. ઉપ નો અનુબંધલોપ, તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, “ सुपोधातु० ” સૂત્રથી અન્નેના સૂનો લોપ इदम्+वत्, किम्+वत्‌માં “ इदंकिमोः ” સૂત્રથી इदम् નો ईश् = श् નો અનુબંધલોપ શિત્ત હોવાથી આખા इदम्‌ના સ્થાનમાં ई ને किम्‌ના સ્થાનમાં અનેકાલ્ હોવાથી कि આદેશ, અન્નેની “ यचि भम् ” સૂત્રથી ભસંજ્ઞા, “ यस्येति च ” સૂત્રથી ई, નો અને કિના “ इ ”નો લોપ, વર્ણ મળતાં इयत्, कियत्‌, માં यावान् પ્રમાણે યના આકારનો દીર્ઘ, સુ પર રહેલા કરી, સુનો લોપ, ત્નો સંયોગાન્તલોપ થઈ इयान्, कियान् અને. રૂપો ભગવત પ્રમાણે પુંલિંગમાં, સ્ત્રી૦માં નદી પ્રમાણે નપું. જગત્ પ્રમાણે કરવાં.

વ્યાઽ (૨૨૬) त व्यु भूजभां लभेदी छे. एकादशः=अगिवा-
रभो. અહીં एकઃ ચ દશ ચ “ चार्थे द्वन्द्वः ” સૂત્રથી દ્વન્દ્વ સમાસ, સુપ-
નો લોપ કરી “ प्रागेकादशभ्यः ” (સૂત્ર મૂળમાં નથી) સૂત્રના નિર્દેશથી
એકના અકારનું આત્વ કરી; ન્ લોપ કરી. મૂલમાં વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે
एकादश શબ્દથી “ तस्य पूरणे० ” સૂત્રથી હટ, હ-ટનો અનુબંધલોપ,
તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, ઉપર પ્રમાણે સુપ=આમ્‌નો લોપ થઈ,
एकादशन्+अभां अन्=टिनो લોપ થઈ, “ श् ”માં અકાર મળી ऋ
સુ લાવી-નિયમ પ્રમાણે રુત્વ, વિસર્ગ થઈ એકાદશઃ અને છે.

વ્યુત્પત્તિ મૂળમાં છે. पञ्चमः=पांचमो. અહીં पञ्चન્ શબ્દથી
“ तस्य पूरणे० ” સૂત્રથી હટ, અનુબંધલોપ, અ યાકી રહેલાને “ नान्ता-

પચ્ચમઃ । અસંખ્યાદેઃ કિમ્-एकादशः । (૨૨૮) તિ વિશતે-
 ડિતિ । ૬।૪।૧૪૨ । વિશતેર્ભસ્ય તિશબ્દસ્ય લોપો ડિતિ
 પરે । વિશઃ । (૨૨૯) षट्कतिकतिपयचतुरां शुक् । ૫।૨।૫૧

દસં” સૂત્રથી નાન્ત્ સંખ્યાવાચી પચ્ચન્થી પર આવેલા ઢટ્ ને મટ્ નો
 આગમ ટ્ નો અનુઅંધલોપ ટિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકી, મ નો અ
 યોલવા માટે છે, તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા. સુપ=આમ્ નો લોપ,
 નૂકારનો લોપ થઈ મ્ માં ઢટ્ નો અ મળી જતાં, સુ લાવી, નિયમ
 પ્રમાણે ટુત્વ, વિસર્ગ થઈ, પચ્ચમઃ અને, સ્ત્રી. પચ્ચમી, ન. પંચમમ્ અને.

નોટ=પૂરક અને દર્શક એમ સંખ્યાના બે પ્રકાર છે. એક, બે,
 ત્રણ=દર્શક છે. પહેલો, બીજો, ત્રીજો=પૂરક છે. “ વિશંત્યાદ્યાઃ સદૈકત્વે ”
 વચન પ્રમાણે ત્રીસથી શરૂ થતા સંખ્યાવાચક શબ્દો એકવચનમાં ચાલે
 છે. અષ્ટોત્તરશતમ્=૧૦૮ તેમાં આઠ એક પહેલો ને સોનો આઠ પછી
 “ અઙ્કાનાં વામતો ગતિઃ ” સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે પહેલી સંખ્યા સૌથી
 છેલ્લી-તે રીતે ગણતરીમાં સમજવું. દા. ત. પચ્ચવિંશત્યધિકૈકશતમ્=
 ૧૨૫, એકસો પચીસ, તે રીતે દરેક સંખ્યામાં જણવું.

(૨૨૮) અર્થ-સાસંજ્ઞક વિશતિ શબ્દના તિ નો લોપ થાય ડિત્
 પ્રત્યય પર રહેતાં.

(૨૨૯) ષટ્, કતિ, કતિપય, ને ચતુર્ શબ્દોને ઢટ્ પર રહેતાં
 શુક્ નો આગમ થાય.

વ્યા૦ (૨૨૭) एकादशः માં “ તસ્ય પૂરણે ” સૂત્રથી એકાદશન્
 શબ્દથી ઢટ્ પ્રત્યય, અનુઅંધલોપ, સંખ્યાવાચી એક શબ્દ આદિમાં
 હોવાથી “ નાન્તાદસં ” સૂત્રથી ઢટ્ ને મટ્ નો આગમ ન થયો, બાકીની
 પ્રક્રિયા (૨૨૬) સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રમાણે કરવી. માટે મૂળમાં અસંખ્યાદેઃ
 કિમ્=સંખ્યા આદિમાં ન હોય તો મટ્ નો આગમ થાય. એમ કહેવું છે.

વ્યા૦ (૨૨૮) વિશતીનામ્ પૂરણઃ=વિશઃ=ત્રીસમો. અહીં “ તસ્ય
 પૂરણે ” સૂત્રથી વિશતિ શબ્દથી ઢટ્ પ્રત્યય કરી, અનુઅંધલોપ, તદ્વિ-

एषां धुगागमः स्यात् डिति । षणां पूरणः=षष्ठः । कतिथः ।
 कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेऽपि, अत एव ज्ञापकाड्डट् । कति-
 पयथः । चतुर्थः । (२३०) द्वेस्तीयः । ५।२।५४ । डटोऽप-
 वादः । द्वयोः पूरणो द्वितीयः । (२३१) इग्यणः सम्प्रसार-

તાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા સુપ્=આમ્ નો લોપ કરી, “યચિ મમ્”
 સૂત્રથી વિશતિ ની બસંજ્ઞા આદ “તિવિશત્તઃ” સૂત્રથી તિ નો લોપ,
 સુ લાવી, નિયમાનુસાર રુત્વ, વિસર્ગ કરીને વિશઃ અને રૂપો રામ પ્રમાણે.

૦૫।૦ (૨૨૬) ષણાં પૂર્ણઃ=ષષ્ઠઃ=છઠ્ઠો. અહીં “તસ્ય પૂર્ણે”
 સૂત્રથી ષષ્ શબ્દથી ડટ્ પ્રત્યય અનુબંધલોપ, તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિ-
 પદિકસંજ્ઞા, સુપ્=આમ્ નો લોપ થઈ, ષ્ણ+અ માં “ષટ્કતિ” સૂત્રથી
 ષ્ણને યુક્તો આગમ. અનુબંધલોપ. કિત્ હોવાથી અન્તમાં મૂકી.
 “ષ્ણ+યુ+અ” માં “ષ્ટુનાષ્ટુઃ” સૂત્રથી યૂ નો ષ્ટુત્વથી “ઠ કાર
 થઈ, સુ લાવી, રુત્વ, વિસર્ગ કરીને ષષ્ઠઃ અને રૂપો રામ જેવાં સ્ત્રી.
 ષષ્ઠી. ન. ષષ્ઠમ્ અને. કતીનામ્ પૂર્ણઃ=કતિથઃ=કેટલામો? કતિપયાનાં
 પૂર્ણઃ=કતિપયથઃ=કેટલાકમો. ચતુર્ણામ્ પૂર્ણઃ=ચતુર્થઃ=ચોથો. ત્રણેય
 જગ્યાએ ઉપર પ્રમાણે ડટ્, અનુબંધ લોપ, તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક
 સંજ્ઞા, સુપ્=આમ્ નો લોપ યુક્તો આગમ, અનુબંધલોપ, સુ લાવી,
 રુત્વ, વિસર્ગ થઈને રૂપો અને છે.

૨।૩।-કતિપય શબ્દથી સંખ્યા સંજ્ઞા થતી નથી તેા ડટ્ પ્રત્યય
 અને યુક્તો આગમ થશે નહીં જવાગ-“ષટ્કતિ” સૂત્રમાં કતિપય
 શબ્દનું પ્રદર્શ કરેલું છે. તેના જાપનથી (ડટ્, યુક્) અન્ને થઈ શકે છે.

(૨૩૦) ષષ્ઠઅન્ત દિ શબ્દથી પૂરણ અર્થમાં ત્રીય પ્રત્યય થાય.
 ડટો ડટ્નો અપવાદ છે.

(૨૩૧) અર્થ-ગણના સ્થાનમાં કરાતો જે ફક્ત, તેની સમ્પ્રસારણ
 સંજ્ઞા થાય.

ળમ્ । ૧।૧।૪૫ । યણઃ સ્થાને પ્રયુજ્યમાન ઇક્ સમ્પ્રસારણ-
સઙ્ગઃ સ્યાત્ । (૨૩૨) સમ્પ્રસારણાચ્ચ । ૬।૧।૧૦૮ । સમ્પ્ર-
સારણાદચિ પૂર્વરૂપમેકાદેશઃ સ્યાત્ । (૨૩૩) ત્રેઃ સમ્પ્રસારણં
ચ । ૫।૨।૫૫ । ત્રીયપ્રત્યયે રેફસ્ય ઋ, ઇકારસ્ય પૂર્વરૂપમ્,
તૃતીયઃ ॥

(૨૩૨) સંપ્રસારણ્યથા અચ્ પરમાં આવે તો તે બન્નેનો પરરૂપ
એક આદેશ થાય.

(૨૩૩) પષ્ટ્યન્ત ત્રિ રૂપ્થી પૂરણ અર્થમાં ત્રીય પ્રત્યય થાય,
અને ત્રીય પ્રત્યય પરમાં આવે તો ત્રિ રૂપ્થી સમ્પ્રસારણ થાય.
રેફસ્ય૦ રેફનો ઋ, યઈ ઇકારતું પૂર્વરૂપ થાય.

બ્યા૦ (૨૩૦) દ્વયોઃ પૂરણઃ દ્વિતીયઃ= ત્રીજો. ત. બ્યુ.માં દ્વિ
રૂપ્થી “તસ્ય પૂરણે” સૂત્રથી હટ્ થવા આવ્યો તેનો અપવાદ= બાધ
કરીને “દ્વેતીયઃ” સૂત્રથી ત્રીય પ્રત્યય થયો. તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિ-
પદિકસંજ્ઞા “સુપોધાતુ” સૂત્રથી સુપ્= અસૂનો લોપ. સુ લાવી, અનુ-
બંધલોપ કરી, સૂના રુત્વ, વિસર્ગ યઈ દ્વિતીયઃ બને. રૂપો પુ. રામ,
સ્ત્રી. રમા, ન. જ્ઞાન જેવા બને.

બ્યા૦ (૨૩૧ થી ૨૩૩) ત્રયાણાં પૂરકઃ તૃતીયઃ= ત્રીજો ત.
બ્યુ.માં ત્રિ રૂપ્થી હટ્ ઉપર મુજબ થવા આવ્યો. તેનો બાધ કરી
“ત્રેઃ સમ્પ્રસા” સૂત્રથી પૂરણ અર્થમાં ત્રીય પ્રત્યય થયો. અને ત્રિના
રેફતું સમ્પ્રસારણ= “ઋ ત્+ઋ+ઈ+આમ્+ત્રીય”માં “હ્રગ્ણઃ સ”
સૂત્રથી યજ્=રેફતા સ્થાનમાં થયેલા ઋની સમ્પ્રસારણ સંજ્ઞા= “સમ્પ્ર-
સારણાચ્ચ” સૂત્રથી ઋ અને ઇનો પૂર્વરૂપ ઋ= એકાદેશ યઈ, ત્માં નળતા
ત્+આમ્+ત્રીયની તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા “કૃત્તદ્વિત” સૂત્રથી
કરી સુપ્= આમ્નો લોપ થઈ, સુ, લાવી અનુબંધલોપ કરી, સૂના રુત્વ,
વિસર્ગ કરી તૃતીયઃ બને. રૂપો પુ. રામ, સ્ત્રી. તૃતીયા, રમા, ન.
તૃતીયમ્, જ્ઞાન પ્રમાણે કરવાં.

॥ અથ પ્રાગ્દિશીયપ્રત્યયાઃ ॥

(૨૩૪) પ્રાગ્દિશો વિભક્તિઃ । ૫।૩।૧ । દિગ્શબ્દેભ્યઃ
 इत्यतः प्राग् वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः विभक्तिसंज्ञा स्युः । (૨૩૫)
 पञ्चम्यास्तसिल् । ५।३।७ । पञ्चम्यन्तेभ्यः किमादिभ्य-
 स्तसिल् वा स्यात् । किम्, डसि + तस्, सुपोधातुप्रातिपदि-
 कयोरिति सुपो लृक् । (૨૩૬) कुतिहोः । ७।२।१०४ । किमः
 कुः स्यात्तादौ हादौ च विभक्तौ परतः । कस्मात् = कुतः ।
 (૨૩૭) इदम् इश् । इदम् शब्दस्य इश् आदेशः स्यात् ।

હવે પ્રાગ્દિશીય પ્રત્યયો શરૂ થાય છે.

નોંદ—આ પ્રત્યયોવાળા શબ્દો પ્રાયઃ અવ્યયો કહેવાય છે.

(૨૩૪) અર્થ—આ સૂત્રથી લક્ષ્ણે “ દિગ્શબ્દેભ્યઃ સપ્તમીપદ્ધમી-
 પ્રથમાભ્યો દિગ્દેશકાલેષ્વસ્તાતિઃ ” સૂત્રથી પહેલાં જે જે પ્રત્યયો કહેવાશે,
 તે પ્રત્યયોની વિભક્તિ સંજ્ઞા થાય છે. નોંદ—સુપ્, અને તિહ્ ની
 વિભક્તિસંજ્ઞા છે. તે જ રીતે તદ્વિત પ્રત્યયોની પણ વિભક્તિ સંજ્ઞા
 થાય છે. આ અધિકાર “ દિગ્શબ્દેભ્યઃ ” સુધી જાય છે તેથી તે
 પ્રત્યયોને પ્રાગ્દિશીય કહેવાય છે.

(૨૩૫) પંચમ્યન્ત કિમ્ વગેરે શબ્દોથી તસિલ્ પ્રત્યય વિદ્યે
 થાય.

(૨૩૬) કિમ્ ના સ્થાનમાં કુ= આદેશ થાય તકારાદિ અથવા
 હકારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(૨૩૭) અર્થ—ઇદમ્ ના સ્થાનમાં ઇશ્=આદેશ થાય. (પ્રાગ્દિશીય
 પ્રત્યય પરમાં હોય તો.)

વ્યાં (૨૩૫-૨૩૬) કસ્માત્ इति कुतः=કયાથી, શાથી. અહીં

શિલાત્ સર્વાદેશઃ । इतः । (२३८) अन् । ५।३।५ । एतद्
 शब्दस्य “अन्” आदेशः स्यात् प्राग्दिशीये परे । प्राग्दिशोऽ-
 धिकारः । अनेकालत्वात्सर्वादेशः । “न लोपः प्रातिपदिकान्त-
 स्ये”ति नकारलोपः । अतः । अमृतः । यतः । बहुतः ।

કિમ્ શબ્દઃ પંચમ્યન્તથી “પદ્મમ્યાસ્ત૦” સૂત્રથી તસિલ્ પ્રત્યય
 “પ્રાગ્દિશો” સૂત્રથી તેની વિભક્તિ સંજ્ઞા, અનુબંધલોપ, કિમ્+હસિ
 +તસ્ ની તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા “સુપોઘાતુ” સૂત્રથી
 સુપ્=હસિ નો લોપ થયા બાદ “કુતિહોઃ” સૂત્રથી કિમ્ નો તકારાદિ
 પ્રત્યય પર હોવાથી “કુ” આદેશ થઈ સૂ ના રુત્વ, વિસર્ગ થઈને
 કુતઃ, તસિલ્ ન થાય ત્યારે કસ્માત્ રૂપ રહે છે.

૦૫૧૦ (૨૩૭) અસ્માત્ इति=इतः=अहीथी. પંચમ્યન્ત इदम्
 શબ્દથી “પદ્મમ્યાઃ” સૂત્રથી તસિલ્, અનુબંધલોપ, તદ્ધિતાન્ત માની
 પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, પ્રત્યયની વિભક્તિ સંજ્ઞા ઉપર પ્રમાણે કરીને સુપ્=
 હસિ નો લોપ=इदम्+तम् માં “इदम् इक्ष” સૂત્રથી इदम् નો इक्ष
 આદેશ, અનુબંધ લોપ, શ્ કાર ધત્ હોવાથી “અનેકાલ” સૂત્રથી
 इदम्=आप्मानो “इ” થઈ=इतस् માં સૂ નો રુત્વ વિસર્ગ થઈને इतः
 રૂપ બને, તસિલ્ ન થાય ત્યારે અસ્માત્ રૂપ રહે છે.

નોટ—તસિલ્ વગેરે પ્રત્યયાન્ત શબ્દોથી સુ, ઔ. વગેરે વિભ-
 ક્તિઓ આવે છે. પરંતુ તે અવ્યયો હોવાથી “અવ્યયાદા” સૂત્રથી
 સુ વગેરેનો લોપ થાય છે.

(૨૩૮) एतद्ના स्थानमा अन् आदेश थाय, प्राग्दिशीय प्रत्यय
 परमा होय तो. प्राग्दिशःनो अधिकार છે.

૦૫૧૦ (૨૩૮) एतस्माद् इति=अतः=आथी अही “पद्मम्याः”
 સૂત્રથી एतद् શબ્દથી તસિલ્ પ્રત્યય કરી. અનુબંધલોપ, “પ્રાગ્દિશો”
 સૂત્રથી વિભક્તિસંજ્ઞા, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા “સુપોઘાતુ”

(૨૩૯) પર્યમિભ્યાં ચ । ૫।૩।૯ । આભ્યાં તસિલ્ સ્યાત્ ।
 પરિતઃ=સર્વતઃ, इत्यर्थः । અમિતઃ=ઉભયત इत्यर्थः । (૨૪૦)
 સપ્તમ્યાસ્ત્રલ્ । ૫।૩।૧૦ । કુત્ર, સુપો લુકિ, કિમ્+ત્ર,
 इत्यत्र “कुतिहोः” इति कु आदेशः । यत्र । तत्र । यत्र, तत्र

સૂત્રથી સુપ્=હસિનો લોપ, “અન્” સૂત્રથી એતદ્ નો અન્ આદેશ,
 “અનેકાલ્” સૂત્રથી એતદ્ના સ્થાનમાં અન્ કરી અન્+તસિલ્માં “ન
 લોપઃ” સૂત્રથી અન્ના નુકારનો લોપ થઈ. સૂત્રા રુત્વ, વિસર્ગ થઈ ને
 અતઃ પ્રયોગ અને છે. તસિલ્ ન થાય ત્યારે એતસ્માત્=રહે છે.

અમુષ્યાત્ इति અમુતઃ=પેલાથી. અહીં પંચમ્યન્ત અદસૂ શબ્દથી
 ઉપર મુજબ તસિલ્ અનુગ્રંથલોપ, વિભક્તિસંજ્ઞા, સુપ્=હસિનો લોપ,
 “ત્યદાદીના” સૂત્રથી નુકારનો અક્ષર “અતોગુણે” સૂત્રથી ૫૨૩૫,
 એકાદેશ=“અદસોઽસેદાદુદોમઃ” સૂત્રથી દ્વ નો મ્ ને અ નો ડ થઈ=
 અમુતસૂમાં સૂત્રા રુત્વ, વિસર્ગ થઈ અમુતઃ ૩૫ અને છે.

(૨૩૯) અર્થ—પરિ, ને અમિ= અને ઉપસર્ગોથી પર તસિલ્ પ્રત્યય
 થાય.

૦૫।૦ યસ્માત્ इति=યતઃ જેથી, જેનાથી ઉપર મુજબ તસિલ્
 પ્રત્યય, અનુગ્રંથલોપ વિભક્તિસંજ્ઞા, તદ્ધિતાન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા,
 સુપ્=હસિ નો હસિ નો લોપ “ત્યદાદીનામઃ” સૂત્રથી નુકારનો અક્ષર
 ૫૨૩૫, નુકારના રુત્વ, વિસર્ગ થઈ યતઃ અને છે.

૦૫।૦ વહોઃ इति=વહુતઃમાં ઉપર પ્રમાણે તસિસૂ, વિભક્તિસંજ્ઞા
 સુપ્=હસિનો લોપ, સૂત્રા રુત્વ, વિસર્ગ થઈ વહુતઃ અને છે.

૦૫।૦ પરિતઃ=સર્વતઃ ત્યારે બાબુથી અમિતઃ=ઉભયતઃ બન્ને
 બાબુથી. અહીં પરિ અમિ બન્નેની “ઉપસર્ગાઃ ક્રિયાયોગે” સૂત્રથી ઉપ-
 સર્ગ સંજ્ઞા. “પર્યમિભ્યાં ચ” સૂત્રથી તસિલ્ પ્રત્યય, અનુગ્રંથલોપ સૂત્રા
 રુત્વ, વિસર્ગ થઈ પરિતઃ, અમિતઃ અને છે.

ઇન્યાદો વિભક્તિવાત્ “ત્યદાદીનામઃ” બહુવ્ર । (૨૪૧)
 ઇદમો હઃ । ૫।૩।૧૧ । ત્રલોઽપવાદઃ “ઇદમ્ ઇશ્” ઇતિ ઇશ્,
 શિત્વાત્ સર્વાદેશઃ । ઇહ । (૨૪૨) કિમોઽત્ । ૫।૩।૧૨ ।
 વા ગ્રહણમપકૃષ્યતે । સપ્તમ્યન્તાત્ કિમોઽદ્વા સ્યાત્ । પક્ષે
 ત્રલ્ । (૨૪૩) કાતિ । ૭।૨।૧૦૫ । કિમઃ કાદેશઃ સ્યાદતિ

(૨૪૦) અર્થ—સપ્તમ્યન્ત કિમ્ વગેરે શબ્દથી ત્રલ્ પ્રત્યય થાય.

(૨૪૧) સપ્તમ્યન્ત ઇદમ્ શબ્દથી ઇ પ્રત્યય થાય. ત્રલોઽત્રલ્
 નો અપવાદ છે. ઇદમ્-નો ઇશ્ થઈ તે શિત્=શૂકાર છત્ હોવાથી સર્વ
 આખા ઇદમ્ના સ્થાનમાં થાય.

(૨૪૨) અર્થ—સપ્તમ્યન્ત કિમ્ શબ્દથી અત્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય.
 વાગ્રહણં=સૂત્રમાં “વાહચ્છન્દસિ” સૂત્રમાંથી વા શબ્દને ખેંચી લાવ્યા
 છે. પક્ષેઽત્ ન થાય ત્યારે ત્રલ્ થાય.

નોટ—(૧) ધારાપ્રવાહન્યાય=પાણિના રેલાની માફક અનુવૃત્તિ
 આવે છે. (૨) મણ્ડકપ્લુતિ=દેડકાંની માફક, એકાદ ખે સૂત્રને છોડીને
 ત્રીજા ૦૪ સૂત્રમાં અનુવૃત્તિ આવે તે. (૩) અપકર્ષ=પાછળના સૂત્રમાંથી
 આગળના સૂત્રમાં ખેંચીને પદ આવે તે. આ રીતે અનુવૃત્તિના ત્રણ
 પ્રકારો છે.

(૨૪૩) અર્થ—કિમ્ના સ્થાનમાં ક આદેશ થાય, અત્ પ્રત્યય
 પરમાં આવે તે.

વ્યાઽ (૨૪૦) કસ્મિન્ ઇતિ કુત્ર=ક્યાં. અહીં સપ્તમ્યન્ત કિમ્
 શબ્દથી “સપ્તમ્યાત્રલ્” સૂત્રથી ત્રલ્ પ્રત્યય, અનુબંધ સ્ત્રોત લોપ,
 વિભક્તિસંગ્રા, સુપ=હિનો લોપ થઈ કુત્ર બને છે. યસ્મિન્ ઇતિ=યત્ર
 બ્યાં. તસ્મિન્ ઇતિ તત્ર ત્યાં. અહીં યદ્, તદ્ શબ્દથી ત્રલ્, અનુબંધ-
 લોપ તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંગ્રા કરી સુપ=હિનો લોપ વિભક્તિ-

ક, કુત્ર । (૨૪૪) સર્વેકાન્યર્કિયત્તદઃ કાલે દા । ૫।૩।૧૫
 સપ્તમ્યન્તેભ્યઃ કાલાર્થેભ્યઃ સ્વાર્થે દા પ્રત્યયઃ । (૨૪૫)
 સર્વસ્ય સોઽન્યતરસ્યાં દિ । ૫।૩।૬ । દાદૌ પ્રાગ્ દિશીયે
 સર્વસ્ય સો વા સ્યાત્ । સર્વસ્મિન્ કાલે સદા, સર્વદા । અન્યદા
 “દા” પ્રત્યયસ્ય વિભક્તિત્વાત્ “કિમઃ કઃ” યદા । તદા ।
 કાલે કિમ્ સર્વત્ર દેશે ।

સંજ્ઞા હોવાથી “ત્યદાદીનાં” સૂત્રથી યન્નેના દ્ નો અ, પર૩૫ થઈ,
 યત્ર, તત્ર, યને છે. વહૌ, બહુષુ વા=બહુત્ર=ધણી જગાએ, અહીં ઉપર પ્રમાણે
 ત્રલ્ પ્રત્યય, સુપ્=હિ, નો લોપ, અનુબંધલોપ થઈ, બહુત્ર યને છે.

વ્યા૦ (૨૪૧-૨૪૨) અસ્મિન્ इति=इह मां त्रल्लो आध કરી
 “इदમો ह” સૂત્રથી હ. વિભક્તિસંજ્ઞા પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્=હિનો લોપ.
 “इदम इश्” સૂત્રથી इदम्નો इश्, આદેશ, અનુબંધલોપ, શિત્ હોવાથી
 “अनेकालं” સૂત્રથી આખા इदम्ની જગાએ થઈ. इह રૂપે યને છે.

વ્યા૦ (૨૪૩) कस्मिन् इति=क, कुत्र=क्या. અહીં કિમ્
 શબ્દથી “किमो अत्” સૂત્રથી વિદ્યપે અત્ પ્રત્યય, ત્નો અનુબંધલોપ,
 તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્=હિનો લોપ, “क्वाति” સૂત્રથી
 કિમ્ નો ક-આદેશ ક+અ= “अतो गुणे”થી પર૩૫ ક, યને છે. અત્ ન
 થાય ત્યારે ત્રલ્ વગેરે ઉપર મુજબ ક્યાં બાદ “कुति होः” સૂત્રથી
 કિમ્ નો કુ થઈ કુત્ર યને.

(૨૪૬) अर्थ-કાલ અર્થમાં વર્તમાન સપ્તમ્યન્ત સર્વ, એક,
 અન્ય, કિમ્, યત્ યને તદ્ શબ્દોથી સ્વાર્થમાં દા પ્રત્યય થાય.

(૨૪૫) दकारादि प्राग्दिशीय प्रत्यय परमां होय तो सर्व ना
 स्थानमा स आदेश विद्वपे थाय. “दा” प्रत्य० दा=प्रत्ययनी विभ-
 क्ति संज्ञा होवाથી “किमः कः” सूत्रથી किम् नो क आदेश.

(૨૪૬) इदमोर्हिह । ५।३।४ । सप्तम्यन्तात् । काले
इत्येव । (२४७) एतेतो रथोः । ५।३।५ । इदम् शब्दस्य
एत इत् इत्यादेशौ स्तः क्रमेण रेफादौ थकारादौ प्राग्दिशीये
परे । अस्मिन् काले एतर्हि काले इत्येव ।

(૨૪૬) “કાલ ” અર્થ સુચવનારાં સપ્તમ્યન્ત્ત્વે ઇદમ્ શબ્દથી
સ્વાર્થમાં હિલ પ્રત્યય થાય, કાલેઁ કાલાર્થમાં જ.

(૨૪૭) અર્થ—ઇદમ્ ના સ્થાનમાં એત્, ઇત્=આદેશ થાય અનુક્રમે
રેફાદિ, અને થકારા દિ પ્રાગ્દિશીય પ્રત્યય પરમાં હોય તો કાલાર્થમાં જ.

બ્યા૦ (૨૪૪-૨૪૫) सर्वस्मिन् काले सदा, सर्वदा=ક્રમેશ્વર,
દર વખતે અહીં સર્વ શબ્દથી “સર્વેકાન્યઁ” સૂત્રથી સ્વાર્થમાં દા
પ્રત્યય, વિભક્તિ સંજ્ઞા, તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્=હિ નો
લોપ સર્વદા માં “સર્વસ્ય સોઁ” સૂત્રથી સર્વનો સ આદેશ થઈ-સદા,
સ આદેશ ન થાય ત્યારે સર્વદા બને છે. અન્યસ્મિન્ કાલે અન્યદા=
અન્ય સમયે. અહીં ઉપર પ્રમાણે દા પ્રત્યય, વિભક્તિ સંજ્ઞા, પ્રાતિ-
પદિક સંજ્ઞા, સુપ્=હિ નો લોપ થઈ અન્યદા બને છે તે પ્રમાણે એક-
સ્મિન્ કાલે એકદા=એક સમયે. કસ્મિન્ કાલે કદા=કયારે. યસ્મિન્
કાલે યદા=જ્યારે. તસ્મિન્ કાલે તદા-ત્યારેમાં પણ દા પ્રત્યય ઉપર
મુજ્જા, વિભક્તિ સંજ્ઞા, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્=હિ નો ત્રણેય માં લોપ,
ક્વિન્+દા માં ‘ કિમઃ કઃ ’ સૂત્રથી ક આદેશ થઈ કદા. યત્+દા
અને તદ્+દા માં “ત્યદાદીનામઃ” સૂત્રથી બંને દૂ નો અ “અંતાગુણે”
સૂત્રથી બંને અ નું પરસ્પ થઈ યદા તદા રૂપે બને છે. કાલેક્વિમ્
સૂત્રમાં કાલે પ્રહણ ન કર્યું હોત તો સર્વસ્મિન્ દેશે=સર્વત્ર દેશ
અર્થમાં પણ દા થઈ જત, દા ન થતાં દેશ અર્થમાં “સપ્તમ્યાઃ”
સૂત્રથી ત્રલ્લ થઈને સર્વત્ર બને.

(૨૪૮) અનઘતનેર્હિલન્યતરસ્યામ્ । ૫।૨।૨૧। કહિં,
કદા । યર્હિં, યદા । તર્હિં, તદા । (૨૪૯) એતદઃ । ૫।૩।૫
એત ઇત્ એતૌસ્તઃ ક્રમેણ રેફાદૌ થાદૌ ચ પ્રાગ્દિશીયે । એત-
સ્મિન્ કાલે-એતર્હિં ।

૦૫।૦ (૨૪૬-૨૪૭) અસ્મિન્ કાલે એતર્હિં=એ વખતે. અહીં
ઇદમ્ શબ્દથી સ્વાર્થમાં “ ઇદમોર્હિલ્ ” સૂત્રથી હિલ્ પ્રત્યય, અનુ-
બંધલોપ, વિઙ્કિત સંજ્ઞા, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્=હિ નો લોપ કરી,
ઇદમ્+ર્હિં માં “ એતૌત્” સૂત્રથી ર કાદિ પ્રત્યય હોવાથી ઇદમ્ નો
એત આદેશ થઈ એતર્હિં બને છે.

(૨૪૮) અર્થ-અઘતનકાલ અર્થમાં રહેલા કિમ્, યદ્, યગેરે
શબ્દોથી હિલ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય.

નોટ- “ અતીતાયાઃ રાત્રેઃ પશ્ચાર્ધેન, આગામિન્યાઃ રાત્રેઃ પૂર્વાર્ધેન
ચ સહિતઃ કાલઃ અઘતનઃ, તદ્ભિન્નઃ, અનઘતનઃ= ગર્હ રાત્રિના ૧૨ પછી
આવતી રાત્રિના ૧૨ સુધી=૨૪ કલાકનો કાલ (અગ્રેષ્ઠ તારીખ
માફક) અઘતન કાલ કહેવાય. આ સિવાયનો કાલ અનઘતન કહેવાય.
ગર્હ રાત્રિના આર વાગ્યા પહેલાનો કાલ=અનઘતન ભૂત, અને આવતી
રાત્રિના આર વાગ્યા પછીનો કાલ=અનઘતન ભવિષ્ય છે. અઘતનકાલ
૨૪ કલાકમાં હમણાં થયો=સામાન્ય ભૂત. હમણાં થશે સામાન્ય
ભવિષ્યં થાય છે, તે વર્તમાનકાલ કહેવાય.

(૨૪૯) કાલાર્થમાં વર્તમાન સપ્તમ્યન્ત એતદ્ શબ્દના સ્થાનમાં
એત્, ઇત્=આદેશો થાય. કમથી રેફાદિ અને થકારાદિ પ્રાગ્દિશીય
પ્રત્યય પરમાં આવે તો.

નોટ- “ એતદોડન્ ” (૨૪૮)નું સૂત્ર છે. તેના બે ભાગ કરીને
બીજો અર્થ અહીં મૂક્યો છે. તેથી તેનો સૂત્રાંક= ૫।૩।૫ કરી આપેલો

(૨૫૦) પ્રકારવચને થાલ્ । ૧।૩।૨૩ । પ્રકારવૃત્તિભ્યઃ
 કિમાદિભ્યસ્થાલ્ સ્યાત્ સ્વાર્થે । “ત્યદાદીનામઃ” યેન પ્રકાર-
 રેણ=યથા । (૨૫૧) इदमस्थमुः । ५।३।२४ । થાલોઽપવાદઃ
 एतदोऽपि वाच्यः । इदम एतदश्च “इत्” इत्यादेशः । अनेन
 एतेन वा प्रकारेण-इत्थम् ।

છે. અષ્ટાધ્યાયીમાં યોગવિભાગ= કહેવામાં આવે છે. બન્ને સૂત્રનો એક
 જ હોવાથી શંકા ન થાય માટે સમાધાન આપેલું છે.

(૨૫૦) અર્થ-“પ્રકાર” અર્થને જણાવનારાં કિમ્ વગેરે
 શબ્દોથી સ્વાર્થમાં થાલ્ પ્રત્યય થાય.

(૨૫૧) “પ્રકાર” અર્થને કહેનારાં इदम् શબ્દોથી સ્વાર્થમાં
 યમ્ પ્રત્યય થાય. થાલ્નો અપવાદ છે. एतदો એતદ્ શબ્દોથી પણ
 પૂર્વોક્ત અર્થમાં યમ્ પ્રત્યય થાય છે.

●યા૦ (૨૪૮-૨૪૯) एतस्मिन् काले= एतर्हि= આ વખતે. અહીં
 एतद् શબ્દોથી “અનવતને૦” સૂત્રથી હિલ્= પ્રત્યય અનુગ્રંધલોપ, વિભક્તિ
 સંજ્ઞા, સુપ્=ઢિનો લોપ થઈ “एतद्” સૂત્રથી एतद्નો વિકલ્પે एत=
 આદેશ થઈ एतर्हि. एत આદેશ ન થાય ત્યારે एतस्मिन् કાલે એમ જ રહે.

●યા૦ (૨૫૦) યેન પ્રકારેણ=યથા= જે પ્રકારે, જે રીતે. તેન
 પ્રકારેણ तथा=તે રીતે, તે પ્રકારે. અહીં यद्, तद्. શબ્દોથી “પ્રકાર-
 વચ૦” સૂત્રથી થાલ્ પ્રત્યય, અનુગ્રંધલોપ, વિભક્તિસંજ્ઞા, પ્રાતિપદિક
 સંજ્ઞા સુપ્=ટાનો લોપ “ત્યદાદી૦” સૂત્રથી બન્નેના દ્વ નો અ “અતો-
 ગુણે૦” સૂત્રથી પરસ્પ એકાદેશ થઈ યથા, तथा બને છે, તે રીતે
 અન્યથા, सर्वथा પણ બની શકે.

●યા૦ (૨૫૧) अनेन वा एतेन प्रकारेण=इत्थम्= આ રીતે. એ
 રીતે. અહીં एतद्, इदम् બન્નેથી “इदमस्थमुः” સૂત્રથી યમ્ પ્રત્યય,

(૨૫૨) કિમશ્ચ । ૫।૩।૨૫ । કેન પ્રકારેણ—કથમ્
“ કિમઃ કઃ ” । ॥ ઇતિ તદ્વિત પ્રત્યયાઃ ॥

॥ અથ સ્ત્રીપ્રત્યયપ્રકરણમ્ ॥

(૨૫૩) સ્ત્રિયામ્ । ૪।૧।૩ । અધિકારોડયમ્ । (૨૫૪)
અજાઘતષ્ટાપ્ । ૪।૧।૪ । અજાદિભ્યોડકારાન્તેભ્યશ્ચ સ્ત્રીત્વે

અનુબંધલોપ, વિભક્તિસંજ્ઞા, તદ્વિત પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા “ એતદો ”
સૂત્રથી અન્તેનો ઇત્ આદેશ થઈ ઇત્યમ્ રૂપ અને છે.

(૨૫૨) “ પ્રકાર ” અર્થને કહેનારાં કિમ્ શબ્દથી થમ્ પ્રત્યય
સ્વાર્થમાં થાય.

વ્યાખ્યા (૨૫૨) કેન પ્રકારેણ=કથમ્=કેવી રીતે ? શી રીતે ?
અહીં કિમ્ શબ્દથી “ કિમશ્ચ ” સૂત્રથી થમ્ પ્રત્યય. અનુબંધલોપ,
પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા. સુપ્=ટાનો લોપ વિભક્તિસંજ્ઞા થઈ “ કિમઃ કઃ ”
સૂત્રથી કિમ્ નો ક=આદેશ થઈ કથમ્ અને છે. ॥ શ્રીરસ્તુ ॥

તદ્વિત પ્રત્યય પૂરા થયા.

સ્ત્રીપ્રત્યય પ્રકરણ

નાટ-ટાર્, ડીપ્, ડીષ, ઝઙ્ વગેરે પ્રત્યયો સ્ત્રીલિંગ જોતક છે.
તેથી તે પ્રત્યયાન્ત શબ્દો સ્ત્રીલિંગમાં આવે. “ પ્રાતિપદિકપ્રહણે લિङ્-
વિશિષ્ટસ્વાપિપ્રહણમ્ ” આ પરિભાષાથી લિંગ બોધક પ્રત્યય વિશિષ્ટની
પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરી સુ, વગેરે પ્રત્યયો લાવવા.

(૨૫૩) અર્થ-સ્ત્રિયામ્= સ્ત્રીલિંગમાં= આ પદનો અધિદાર આગા
પ્રકરણમાં આવે છે.

દ્યોત્યે ટાપ્ સ્યાત્ । અજાદયો યથા-અજા, એડકા, અશ્વા,
ચટકા, મૂષિકા, બાલા, વત્સા, મન્દા, વિલાતા, મેધા ।
અકારાન્તેભ્યો યથા ગજ્ઞા, સર્વા, રમા । (૨૫૪) ઉગિતશ્ચ ।

(૨૫૪) સ્ત્રીલિંગ જાણાવવું હોય તો અજ વગેરે શબ્દોથી અને
અકારાન્ત શબ્દોથી ટાપ્ થાય.

(૨૫૫) અર્થ-સ્ત્રીલિંગમાં ઉગિદન્ત=ઉક્ પ્રત્યાહારના અક્ષરની
પ્રસંગા થતી હોય તેવા પ્રાતિપદિક થકી ડીપ્ પ્રત્યય થાય.

વ્યા. (૨૫૪) અજાદિ ગણમાં પઠિત શબ્દોનું ઉદા. અજા=
બકરી. એડકા=ઘેડી, અશ્વા=ધોડી, ચટકા=ચકલી, મૂષિકા=ઉંદરડી,
બાલા=છોકરી, વત્સા=વાહરડી, મન્દા=મૂર્ખ સ્ત્રી, વિલાસા=નવયુવતી
સ્ત્રી, મેધા=બુદ્ધિ, અકારાન્ત=છબ્દોના ઉદા. ગજ્ઞા=ગંગા નદી, સર્વા=
બધી, રમા=લક્ષ્મી, મા=લક્ષ્મી, ઉપમા=સરખામણી વગેરે.

અજન્વજાતિવિશિષ્ટા સ્ત્રી=અજા. અહીં અજ શબ્દથી બકરી.
૩પી અર્થ જાણાવવા માટે “અજાદયતઃ” સૂત્રથી ટાપ્=પ્રત્યય દ્વ, પ
તો અનુબંધોપ=અજ+આ માં સવર્ણ દીર્ઘ થઈ અજા ૩પ અને. ૩પો
રમા પ્રમાણે કરવાં. તે રીતે એડકા. વગેરે બધા શબ્દોથી ટાપ્, અનુ-
બંધોપ, સવર્ણદીર્ઘ, કરી તે ૩પો અને છે. અજ, એડકાની પ્રાતિ-
પદિક સંજ્ઞા “અર્થવદ” સૂત્રથી થઈ હતી. “પ્રાતિપદિક” ઉપર
બનાવેલી પરિભાષાથી અજા વગેરેની પણ પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા ક્યાં પછી
સુ વગેરે લાવીને રમા પ્રમાણે શબ્દો સિદ્ધ કરવાં.

ગજ્ઞા શબ્દ અકારાન્ત હોવાથી ટાપ્, અનુબંધોપ, સવર્ણ દીર્ઘ
ઉપર પ્રમાણે કરી ગજ્ઞા, સર્વા, રમા, વગેરે અને. ૩પો રમા પ્રમાણે.

વ્યા. (૨૫૫) મૂ. ધાતુ (૧) ગણુ લટ્. તેની જગ્યાએ “લટઃ
શત્” સૂત્રથી શત્ પ્રત્યય શ, જ્ઞ બન્નેનો અનુબંધોપ સાર્વધાતુક
સંજ્ઞા કરી, શ્ પ્રત્યય, શ્, પ્, નો અનુબંધોપ, તેની સાર્વધાતુ સંજ્ઞા,

૪૧૧૬ । ઉગિદન્તાત્પ્રાતિપદિકાત્ સ્ત્રિયાં ડીપ્ સ્યાત્ ।
 ભવન્તી । પચન્તી । દ્વિવ્યન્તી । (૨૫૬) ટિઙ્ઠાણઞ્-દ્વયસ-
 જ્દઘ્નઞ્માત્રઞ્-તયપ્-ઠક્-ઠઞ્-કઞ્-કરપઃ । ૪૧૧૧૫ ।

“ સાર્વધાતુકાર્વધાતુ ” સૂત્રથી મૂ નો ગુણ= મો+અ+અત્નો અવ્ આદેશ,
 યર્ધ ભવ= પર૩પ યર્ધ ભવત્ વર્તમાન કૃદંત અન્યું છે, શત્નો
 ઋ= ઉક્ પ્રત્યાહારમાં આવે છે તેથી ભવત્ શબ્દથી “ ઉગિતશ્ચ ”
 સૂત્રથી ડીપ્ પ્રત્યય, અનુઅંધલોપ, “ શપસ્યનો ” સૂત્રથી નુમ્નો આગમ,
 અનુઅંધલોપ, અન્ત્ય અચ્ચથી પર યર્ધ ભવન્તી બને છે. રૂપો નહી
 જેવાં કરવાં.

પચ્ ધાતુ (૧) ગણ્ય લટ, તેની જગાએ શત્ પ્રત્યય ઉપર મુજબ,
 અનુઅંધલોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા શપ્, અનુઅંધલોપ પર૩પ યર્ધ=
 પચન્= વર્તમાન કૃદંત, દિવ્ ધાતુ. (૪) ગણ્ય-લટ શત્ પ્રત્યય ઉપર
 મુજબ સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, રચન્ પ્રત્યય, અનુઅંધલોપ, “ હલિચ ”
 સૂત્રથી દિવ્ના ઇકારનો દીર્ઘ દીવ્ય+અત્ પર૩પ યર્ધ દીવ્યત્ વર્તમાન
 કૃદન્ત, બન્નેને ઉપર મુજબ નુમ્નો આગમ, અન્ત્ય અચ્ચથી પર કરીને
 ઉગિત હોવાથી “ ઉગિતશ્ચ ” સૂત્રથી ડીપ્ અનુઅંધલોપ કરી, પચન્તી=
 રાંધતી સ્ત્રી, દીવ્યન્તી= કીડા કરતી સ્ત્રી બને, રૂપો નહી જેવાં કરવાં.

(૨૫૬) અર્થ-ઉપસર્જન રહિત જે ટકાર ઇત્= ટિત્ તે છે
 અન્તે જેના એવું જે હ્રસ્વ અકારાન્ત પ્રાતિપદિક, તથા ઢ, અણ્,
 અઞ્, દ્વયસચ્, દમ્નઞ્, માત્રચ્, તયપ્, ઠક્, ઠઞ્, કઞ્ અને કરપ્
 પ્રત્યય જેના અન્તે છે, એવું જે હ્રસ્વ અકારાન્ત પ્રાતિપદિક તેનાથી
 સ્ત્રીલિંગમાં ડીપ્ પ્રત્યય થાય.

નોંધ-દ્ધકારની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય તેને ટિત્ કહેવાય, ઠિત્=પ્રાતિ-
 પદિક અને પ્રત્યય બન્ને છે.

અનુપસર્જનં યદિત્ તદન્તં ઠાદિપ્રત્યયાન્તં ચ યદદન્તં પ્રાત્તિ-
પદિકં તતઃ સ્ત્રિયાં ડીપ્ સ્યાત્ । નદટ્=નદી, દેવટ્=દેવી,
કુરુચરી । ઠાદિપ્રત્યયાન્તાઃ યથા-સૌપર્ણેયી, એન્દ્રી, ઔત્સી,

૦યા૦ (૨૫૬) ટિટ્ પ્રાતિપદિકનું ઉદા૦ નદટ્=નદી, દેવટ્=દેવી,
અન્નેમાં ટ્ની ઇસંજા અને લોપ થતાં નદ, દેવ, માં “ ટિટ્ઢાળજ્ઞ૦ ”
સૂત્રથી ડીપ્ પ્રત્યય કરી, અનુઅંધલોપ થઈ “ યચ્ચિ મમ્ ” સૂત્રથી તે
અન્નેની ભસંજા, નદ+ઈ, દેવ+ઈમાં “ યસ્યેતિ ચ ” સૂત્રથી અકારને
લોપ થઈ, વર્ણ મળતાં નદી, દેવી, થી સુ લાવી “ હલ્લડયામ્યો૦ ”
સૂત્રથી દીર્ઘ ડીર્ઘ થી પર સુ નો સ્ હલ્ હોવાથી લોપ થઈ, નદી,
દેવી, પ્ર. એ. વ. સ્ત્રીલિંગે અને છે. આકાનાં રૂપે ગૌરી પ્રમાણે કરવાં.

ટિટ્ પ્રત્યયનું ઉદા૦ કુરુષુ ચરત્તિ=કુરુચરી=કુરુ દેશમાં ફરનારી
સ્ત્રી. અહાં “ ચરેષ્ટઃ ” સૂત્રથી ટ પ્રત્યય, અનુઅંધલોપ, “ ઉપપદ-
મતિઙ્ ” સૂત્રથી ઉપપદ સમાસ, સમાસ યયો હોવાથી પ્રાતિપદિક સંજા,
સુપ્નો લોપ થઈ કુરુચર, ટિદન્ત પ્રાતિપદિક હોવાથી “ ટિટ્ઢાળજ્ઞ૦ ”
સૂત્રથી ડીપ્, અનુઅંધલોપ, ભ સંજા, અકારને લોપ ઉપર મુખ્ય
થઈને કુરુચરી શબ્દ અને છે. રૂપે ગૌરી પ્રમાણે કરવાં.

ઠાદિ પ્રત્યયોમાં ઢનું ઉદા૦ સુપર્ણાયાઃ અપત્યમ્ = ત. વ્યુ. સૌપ-
ર્ણેયી = સુપર્ણાની પુત્રી. સુપર્ણા શબ્દથી “ સ્ત્રીમ્યો ઢક્ ” સૂત્રથી ઢક્ =
પ્રત્યય, અનુઅંધલોપ, તદ્વિતાન્ત માની પ્રાતિપદિક સંજા, સુપ્ = હસ્ટનો
લોપ, “ આયનેયીની૦ ” સૂત્રથી ઢ નો એય, ભસંજા, આકારને લોપ,
“ કિતિ ચ ” સૂત્રથી આદિ સુની વૃદ્ધિ = સૌપર્ણેય = માં “ ટિટ્ઢાળજ્ઞ૦ ”
સૂત્રથી ડીપ્, અનુઅંધલોપ, ભસંજા, અકારને લોપ, સુલોપ, સૌપર્ણેયી
અને છે. રૂપે ગૌરી પ્રમાણે.

ઞણ્નું ઉદા૦ ઇન્દ્રઃ દેવતા અસ્તિ, અસ્યાઃ = એન્દ્રી = ઇન્દ્ર દેવતા-

ऊरुद्वयसी, ऊरुदघ्नी, ऊरुमात्री, पञ्चतयी, आक्षिकी, लाव-
णिकी, यादृशी, इत्वरी ।

વાળા ત. વ્યુ.માં હન્દ્ર શબ્દથી “ સાસ્યદેવતા ” સૂત્રથી અણ. અનુ-
બંધલોપ, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્તો લોપ, લસંજ્ઞા, અક્ષરનો લોપ,
“ તદ્વિતંસ્વચામાદેઃ ” સૂત્રથી આદિ હતી ઇદ્દિ એ થવાથી = એન્દ્ર, થી
ઉપર પ્રમાણે ઢીપ્. અનુબંધલોપ, લ-સંજ્ઞા, અક્ષરનો લોપ, સુલોપ,
થઈ એન્દ્રી બને. ૩૫૦ ગૌરી પ્રમાણે.

अणुनुं ઉદા. ઉત્સે મવા=ઔત્સી=ઉત્સદેશમાં બન્નેલી. અહીં
ઉત્સ શબ્દથી “ ઉત્સાદિભ્યોઙ્ઞ ” સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય, અનુબંધલોપ,
વગેરે ઉપર પ્રમાણે કરી, ઔત્સથી ઢીપ્, અનુબંધલોપ વગેરે ઉપર મુજબ
કરી ઔત્સી બને છે. ૩૫૦ ગૌરી જેવાં.

द्वयसच्, दघ्नच्, मात्रच्ना ઉદા. ઝરુ પ્રમાણમ્ અસ્તિ અસ્યાઃ
=ઝરુદ્વયસી=સાયળ સુધી ત. વ્યુ.માં ઝરુ શબ્દથી “ પ્રમાણે દ્વયસજ્-
દઘ્નમાત્રચઃ ” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી અનુક્રમે દ્વયસજ્. દઘ્નજ્.
માત્રજ્ પ્રત્યયો કરી, અનુબંધલોપ કરી, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્=ઔ નો
લોપ, ધ્યા યાદ “ ટિઢ્ઢાણ્” સૂત્રથી ઢીપ્ પ્રત્યય, અનુબંધલોપ,
લસંજ્ઞા, અક્ષરનો લોપ, ઉપર પ્રમાણે થતાં, સુ લાવી, તેનો લોપ
કરી, ઝરુદ્વયસી, ઝરુદઘ્ની, ઝરુમાત્રી, બધે છે. ૩૫૦ ગૌરી જેવાં.

तयप्नुं ઉદા. પચ્ચ અવયવા સન્તિ, અસ્યાઃ પચ્ચતયી=પાંચ અવ-
યવોવાળી ત. વ્યુ.માં “ સંખ્યાયા અવયવે તયપ્ ” સૂત્રથી પચ્ચન્ શબ્દને
તયપ્ પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા, સુપ્તો લોપ. “ ન
લોપઃ ” સૂત્રથી ન્ લોપ, “ ટિઢ્ઢાં ” સૂત્રથી તયપ્ પ્રત્યયાન્ત માની
ઢીપ્. અનુબંધલોપ, લસંજ્ઞા, અક્ષરનો લોપ થઈ પચ્ચતયી બને. ૩૫૦
ગૌરી જેવાં.

(૨૫૭) પિદ્ગૌરાદિભ્યશ્ચ । ૪ । ૧ । ૪૧ । પિદ્ભ્યો
ગૌરાદિભ્યશ્ચ ડીપ્ સ્યાત્ । નર્તકી । ગૌરી ।

(૨૫૮) અર્થ—ષ્ કારની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય એવા પ્રાતિપદિક શબ્દથી અને ગૌરાદિ ગણમાં પઠિત શબ્દોથી ડીપ્ પ્રત્યય થાય.

નોટ—ડીપ્ માં હ. ષ્ બન્નેની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ થાય છે.

વ્યા૦—ઠક્ નું ઉદા૦ અક્ષૈઃ દીવ્યતિ, આશ્વિકો = પાસાથી ખેલનારી સ્ત્રી. ત. વ્યુ.માં અક્ષ શબ્દથી “તેન દીવ્યતિ૦” સૂત્રથી ઠક્, ક્ નો અનુઅંધ લોપ. પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્ = મિસ્રનો લોપ, “ઠસ્યેકઃ” સૂત્રથી ઠ નો એક આદેશ “કિતિ ચ” સૂત્રથી અક્ષ ના આદિ અકારની વૃદ્ધિ=આ યર્થ ઠક્ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી ઉપર મુજબ, ડીપ્. અનુઅંધ લોપ, ભસંજ્ઞા. અકારનો લોપ, વગેરે યર્થને તે રૂપ બને. રૂપો ગૌરી જેવાં.

ઠજૂ નું ઉદા૦ લવણં પણ્યમ્ અસ્તિ, અસ્યાઃ લાવણિકો = મીઠું વેચનારી સ્ત્રી. ત. વ્યુ.માં “લવણાત્ ઠજ્” સૂત્રથી ઠજ્, અનુઅંધ-લોપ, ઠ નો ઉપર પ્રમાણે એક આદેશ, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્-લોપ; આદિ વૃદ્ધિ; ભસંજ્ઞા, અકારલોપ, વગેરે ઉપર મુજબ યર્થ તે રૂપ બને. રૂપો ગૌરી જેવાં.

કજૂ નું ઉદા૦ યઃ ઇવં પश्यति=યાદશી=જેની માફક ખેલનારી સ્ત્રી. કૃદન્ત વ્યુ.માં યદ્ પૂર્વક દશ્વા ધાતુથી “ત્યદાદિષુ દશો૦” સૂત્રથી કજ્, ક્-જ્ બન્નેનો અનુઅંધલોપ, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્ નો લોપ “આ સર્વનામ્નઃ” સૂત્રથી યદ્ ના દકારનો આયનઆ સર્વર્થોદીર્ઘ યર્થ = યાદશ માં ડીપ્ કરી ઉપર મુજબ દરેક કાર્યો કરીને તે રૂપ બને છે. રૂપો ગૌરી જેવાં.

કરપૂ નું ઉદા૦ એતિ તચ્છીલા इति=इत्वरी = જવાના સ્વભાવ-

(૨૫૮) વયસિ પ્રથમે । ૪।૧।૨૦ । પ્રથમવયોવાચિનો-
ડન્તાત્ સ્ત્રિયાં ડીપ્ સ્યાત્ । કુમારી ।

વાળી સ્ત્રી. ત. વ્યુ.માં “ઇન્નશિજિસર્તિભ્યઃ ક્રપ્” સૂત્રથી ઇન્ન ધાતુથી ક્રપ્ , ક્-પ્ નો અનુબંધલોપ, “હ્રસ્વસ્ય પિતિકૃતિ તુક્” સૂત્રથી ઇ ને તુક્ નો આગમ, અનુબંધલોપ, ઇત્વર માં ડીપ્, અનુબંધલોપ વગેરે ઉપર મુજબ કરી તે રૂપ અને છે. રૂપો ગૌરી જેવાં.

વ્યા. (૨૫૭) ષિત્ પ્રત્યાનન્તનું ઉદા. નૃત્યનિ તચ્છીલા = નર્તકી = નાચનારી સ્ત્રી. કૃ. વ્યુ.માં નૃત્ (૪ ગણ) ધાતુથી “શિલ્પિનિ-ષ્વન્” સૂત્રથી ષ્વન્ પ્રત્યય, ષ-ન્ નો અનુબંધલોપ, “આર્ધધાતુકં શેષઃ” સૂત્રથી ષ્વન્ ની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, “પુગન્તલઘૂપધસ્ય ચ” સૂત્રથી ક્ નો ગુણ, ૨૫૨ યર્ધ = નર્ત+શ્વ માં “યુવોરનાકૌ” સૂત્રથી વુ નો અક = આદેશ, ષ્વન્ = ષિત્ હોવાથી. “ષિદ્ગૌરાદિન્” સૂત્રથી ડી, ષ્ અનુબંધ હ, ષ્ નો લોપ, ભસંજ્ઞા, અકારલોપ, યર્ધ તે રૂપ અને. રૂપો ગૌરી જેવાં.

ગૌરી = સફેદ વર્ણવાળી સ્ત્રી, પાર્વતી, દશ વર્ષની છોકરી ગૌર પ્રાતિપદિક્થી “ષિદ્ગૌરાન્” સૂત્રથી ડીષ્, ઉપર પ્રમાણે કાર્ય યર્ધ તે રૂપ અને. રૂપો ગૌરી જેવાં.

(૨૫૮) અર્થ-પ્રથમ ઉંમરવાયક હ્રસ્વ અકારાન્ત પ્રાતિપ-
દિક્થી સ્ત્રીલિંગમાં ડીપ્ થાય.

વ્યા. (૨૫૮) કુમાર પ્રાતિપદિક્થી “વયસિ પ્રથમ્” સૂત્રથી ડીપ્ પ્રત્યય હ-પ્નો અનુબંધલોપ “યચિ મમ્” સૂત્રથી ભસંજ્ઞા “યસ્યેતિ ચ” સૂત્રથી કુમારના અકારનો લોપ, સુ લાવી, તેનો લોપ યર્ધ કુમારી = છોકરી, રૂપ અને. રૂપો ગૌરી જેવાં.

(૨૫૯) દ્વિગોઃ । ૪।૧।૨૧ । અદન્તાદ્ દ્વિગોઃ ડીપ્ સ્યાત્ । ત્રિલોકી । (૨૬૦) વર્ણાદનુદાતાત્તોપધાત્તો નઃ । ૪।૧।૩૯ । વર્ણવાચી યોઽનુદાતાન્તસ્તોપધસ્તદન્તાદનુપસર્જનાત્ પ્રાતિપદિકાદ્વા ડીપ્ સ્યાત્ નકારશ્ચાન્તાદેશઃ । એની ઇતા । રોહિણી, રોહિતા । (૨૬૧) વોતો ગુણવચનાત્ । ૪।૧।૪૫ । ઉકારાન્તાત્ ગુણવાચિનો વા ડીપ્ સ્યાત્ મૃદ્વી, મૃદુઃ ।

(૨૫૯) અર્થ—અકારાન્ત દ્વિગુ સમાસાન્ત પ્રાતિપદિક શબ્દથી ડીપ્ પ્રત્યય થાય.

(૨૬૦) અન્તર્માં અનુદાત્ત સ્વર યતો હોય, અને તકાર ઉપધાર્માં હોય, એવી વર્ણવાચક ઉપસર્જનભિન્ન પ્રાતિપદિક શબ્દથી વિકરપે ડીપ્ અને તકારનો નકાર આદેશ થાય.

નોટ—ડીપ્ થાય તો ત નો ન થાય, ને ડીપ્ ન થાય ત નો ન થાય નહીં.

(૨૬૧) અર્થ—ઉકારાન્ત ગુણવાચક પ્રાતિપદિક શબ્દથી વિકરપે ડીપ્ પ્રત્યય થાય.

૦૫૧૦ (૨૫૯) ત્રયાણાં લોકાનાં સમાહારઃ ત્રિલોકી=ત્રણલોકમાં. “તદ્વિતાર્યોત્તરં” (ભૂળમાં નથી) સૂત્રથી સમાહારાર્થમાં સમાસ કરી, પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુપ્=આમૂનો લોપ, ત્રિલોક શબ્દથી “સંખ્યાપૂર્વો” સૂત્રથી દ્વિગુ સંજ્ઞા “દ્વિગોઃ” સૂત્રથી ડીપ્, અનુઅધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારનો લોપ, સુ લાવી, તેનો લોપ થઈને તે રૂપ અને છે. રૂપો ગૌરી જેવાં. આ રીતે પદ્મવટી, સપ્તપદી, વગેરે બની શકે.

(૨૬૨) પુંયોગાદારુયાયામ્ । ૪।૧।૪૮ । યા પુમારુયા
પુંયોગાત્ સ્ત્રિયાં વર્તતે તતો હીષ્ સ્યાત્ । ગોપસ્ય સ્ત્રી-ગોપી ।
બ્રાહ્મણસ્ય સ્ત્રી-બ્રાહ્મણી । (૨૬૩) સ્વાઙ્ગાચ્છોપસર્જનાદસંયો-

પત શબ્દ વર્ણવાચી તે અકારાન્ત હોવાથી તથા તકાર ઉપધામાં
છે તેથી “વર્ણદિતુદા” સૂત્રથી હીષ્ અને ત નો નકાર કરી, વિકલ્પે
અનુઅંધલોપ થઈ એન+ઈ, માં, ભસંજ્ઞા અન્ત્ય અ નો લોપ, = એની સફેદ
મૃગલી, ચિત્રચિત્ર શિશીળી. તે રૂપ અને છે. રૂપો ગૌરી જેવાં. જ્યારે
હીષ્ ન થાય ત્યારે “અજાયતઘટા” સૂત્રથી ટાપ, અનુઅંધલોપ એન+
આમાં સવર્ણદીર્ઘ થઈ. એટલા રૂપો રમા જેવાં.

રોહિત શબ્દથી ઉપર મુજબ હીષ્ નો હનપૂ નો અનુઅંધલોપ,
તકારનો નકાર. ન નો જ થઈ રોહિણી=લાલ રંગવાળી. રૂપો ગૌરી
જેવાં. હીષ્ના અભાવમાં ઉપર મુજબ ટાપ વગેરે કાર્યો થઈ રોહિતા
રમા જેવાં રૂપો.

મૃદુ શબ્દ ઉકારાન્ત ગુણ ક્રામળ, વાચી હોવાથી “વોતોગુણ”
સૂત્રથી વિકલ્પે હીષ્, અનુઅંધલોપ ડ નો યજ્ઞ=વ્ થઈ મૃદ્વી=ક્રામળ,
પોચી. તે રૂપ અને, હીષ્ ન થાય ત્યારે મૃદુ: રૂપો ધેતુ જેવાં. તે રીતે
ગુરુતું ગુર્વી, પૃથુતું પૃથ્વી, વગેરે રૂપો સમજવાં.

(૨૬૨) અર્થ-જે પુંલિંગ શબ્દ પુંલિંગના સંબંધથી સ્ત્રીલિંગમાં
આવે છે. તેથી હીષ્ થાય.

(૨૬૩) અર્થ-સંયોગ ઉપધામાં ન હોય અને ઉપસર્જનીશ્રૂત
સ્વાંગવાચક શબ્દ જેને અન્તે હોય તેવા શબ્દ અકારાન્ત પ્રાતિપદિક
શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં હીષ્ વિકલ્પે થાય.

ગોષધાત્ । ૪।૧।૫ । અસંયોગોષધં ઉપસર્જનં યત્ , સ્વાઙ્ગં
તદન્તાદદન્તાત્ સ્ત્રીયાં ડીપ્ વા સ્યાત્ । ચન્દ્રમુખી, ચન્દ્ર-
મુખા । (૨૬૪) જાતેરસ્ત્રીવિષયાદયોષધાત્ । ૪।૧।૬૩ ।

(૨૬૪) અર્થ—જે જાતિવાચક હોય અને નિત્ય સ્ત્રીલિંગમાં ન
હોય તથા યૂકાર ઉપધામાં ન હોય એવા પ્રાતિપદિક શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં
ડીપ્ થાય.

વ્યા૦ (૨૬૨) ગોપસ્ય સ્ત્રી=ગોપી=ગોપી, ગોવાળણમાં ગોપ
શબ્દ પુંલિંગ થવાથી તે શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં “પુંયોગાદાં” સૂત્રથી
ડીપ્ થયો. ઙ, ણનો અનુઅંધલોપ, ગોપની લસંગ્રા, પના અકારનો
લોપ થઈ, સુ લાવી, તેનો લોપ કરી, ગોપી અને છે. ૩પો ગૌરી પ્રમાણે.
તે રીતે બ્રાહ્મણસ્ય સ્ત્રી=બ્રાહ્મણી=બ્રાહ્મણની પત્નીમાં પણ ઉપર પ્રમાણે
ડીપ્, અનુઅંધલોપ, લસંગ્રા, અકારનો લોપ, સુ, તેનો લોપ, કાર્યો
થઈ ને તે ૩પ અને. ૩પો ગૌરી જેવાં.

વ્યા૦ (૨૬૩) ચન્દ્રવત્ મુખં યસ્યાઃ સા=ચન્દ્રમુખી=જેનું મુખ
ચન્દ્ર જેવું છે તેવી સ્ત્રી. અહીં ચન્દ્રમુખ શબ્દમાં ખકાર ઉપધામાં છે
અને સંયોગ વગરનો છે અને સ્વાંગવાચક છે, તથા બહુવ્રીહિ સમાસ
અન્ય પદનું વિશેષણ હોવાથી ઉપસર્જનીભૂત છે. તેથી “સ્વાઙ્ગાદાં”
સૂત્રથી વિકલ્પે ડીપ્ થયો, ઉપર મુજબ અનુઅંધલોપ, લસંગ્રા, અકાર-
નો લોપ, સુ, તેનો લોપ કાર્યો થઈ તે ૩પ અને છે. ૩પો ગૌરી જેવાં.
જ્યારે ડીપ્ ન થાય ત્યારે ટાપ્ થઈ, અનુઅંધલોપ, સવર્ણદીર્ઘ, સુ
લોપ થઈ ચન્દ્રમુખા ૩પો રમા જેવાં અને. તે રીતે કૃશોદરી, કૃશોદરા,
વગેરે ૩પો પણ અને.

વ્યા૦ (૨૬૪) તટી=કિનારો. તટ શબ્દ જાતિવાચક છે અને
ત્રણેય લિંગમાં આલે છે. તેથી નિત્ય સ્ત્રીલિંગ નથી, તેમજ ઉપધામાં.

જાતિવાચિ યન્ન ચ સ્ત્રિયાં નિયતમ્ તતઃ સ્ત્રિયાં ડીષ્ સ્યાત્ ।
તટી । વૃષલી । કઠી ।

(૨૬૫) इतो मनुष्यजातेः । ४।१।६५ । मनुष्यजाति-
वाचकादिकारान्तात् स्त्रियां डीष् स्यात् । दाक्षी ।

અકાર નથી માટે “ જાતેરછી૦” સૂત્રથી ડીષ્ થઈ, અનુઅંધલોપ, ભસંજા, અકારલોપ, સુ, તેનો લોપ થઈ= તટી અને. ૩પો ગૌરી જેવાં. તેવી જ રીતે વૃષલી=શ્વદ સ્ત્રી. નીચ સ્ત્રી, માં શ્વદત્વ જાતિવાચક વૃષલ શબ્દ હોવાથી. ઉપર મુખ્ય ડીષ્, અનુઅંધલોપ, ભસંજા, અકારલોપ, સુલોપ, વગેરે કાર્યો થઈને તે અને છે. ૩પો ગૌરી જેવાં. કઠેન પ્રોક્તમ્-અધીતે=કઠી=કઠશાખાનું અધ્યયન કરનારી સ્ત્રી. માં કઠ શબ્દથી ઉપર પ્રમાણે ડીષ્. અનુઅંધલોપ, અકારલોપ, સુલોપ થઈને કઠી અને. ૩પો ગૌરી જેવાં.

નોટ-“ ગોત્ર ચ ચરણેઃ સહ ” વાર્તિક (મૂળમાં નથી) કઠ શબ્દની જાતિ સંજા થાય છે. “ સકૃદાલ્યાતનિર્ગાઢ્યાઃ ” “ લિજ્ઞાનાન્ન ન સર્વમાકુ ” જાતિનું લક્ષણ બતાવેલું છે. જુઓ વૈ સિ. કૌ. “ જાતે-રછી૦” સૂત્ર.

નૈયાયિક “ નિત્યત્વે સતિ, અનેક સમવેતસ્વમ્ જાતિત્વમ્=જાતિનું લક્ષણ માને છે. જુઓ. “ તદ્ સંપ્રહ મુક્તાવસિ ” ન્યાયના ગ્રન્થો.

(૨૬૫) અર્થ-શ્વદ પદકારાન્ત મનુષ્ય જાતિવાચકથી સ્ત્રીલિંગમાં ડીષ્ થાય.

વ્યાા (૨૬૫) दक्षस्य अपत्यम् स्त्री=दाक्षी=दक्षिणी पुत्री. दक्ष शब्दથી અપત્ય અર્થમાં “ અત્ત ઇજ્ ” સૂત્રથી ઇજ્ પ્રત્યય, અનુઅંધ-

(૨૬૬) શાર્ઙ્ગરવાઘજો ડીન્ । ૪।૧।૭૩ । શાર્ઙ્ગરવાદે-
રજ્જન્તાચ્ચ જાતિવાચિનો ડીન્ સ્યાત્ । શાર્ઙ્ગરવી, વૈદી
(નૃનરયોર્વૃદ્ધિશ્ચ) નારી ।

લોપ, આદિ અકારની “ તદ્વિતેષ્વ૦ ” સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ, વર્ણ મળતાં
દાક્ષિ ઇકારાન્ત મનુષ્ય જાતિવાચક હોવાથી “ ઇતો મનુષ્ય૦ ” સૂત્રથી
ડીન્, અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, રુકારનો લોપ, દાક્ષી સુ, તેનો લોપ
થઈ, દાક્ષી બને છે. ૩૫૦ ગૌરી જેવાં.

(૨૬૬) શાર્ઙ્ગરવ ગણ પઠિત અને અજ્ પ્રત્યયાન્ત જાતિવાચક
શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ડીન્ થાય.

નૃનરયોઽ (ગણસૂત્ર) નૃ અને નર શબ્દથી પણ ડીન્ થાય,
અને વૃદ્ધિ થાય.

વ્યાઽ (૨૬૬) શૃંગરોઃ ગોત્રાપત્યં સ્ત્રી શાર્ઙ્ગરવી = શૃંગરના ગોત્રમાં
જન્મેલી પુત્રી. “ તસ્યાપત્યમ્ ” સૂત્રથી અજ્ પ્રત્યય, અનબંધલોપ,
આદિવૃદ્ધિ, ભસંજ્ઞા, “ ભોર્ગુણઃ ” સૂત્રથી ઉનો ગુણ અવ્ આદેશ થઈ
શાર્ઙ્ગરવ શબ્દની “ ગોત્રં ચ ચરણેઃ ” વાર્તિકથી જાતિસંજ્ઞા “ શાર્ઙ્ગરવ૦ ”
સૂત્રથી ડીન્, અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારનો લોપ-સુલોપ = કાર્યો
થઈને શાર્ઙ્ગરવી. ૩૫૦ ગૌરી જેવાં. વિદસ્ય ગોત્રાપત્યં સ્ત્રી = વૈદી =
ખિદના ગોત્રમાં જન્મેલી પુત્રી. “ અનૃધ્યાનન્તર્યેઽ ” (મૂળમાં નથી)
સૂત્રથી અજ્. અનુબંધલોપ, ભસંજ્ઞા, અકારલોપ આદિવૃદ્ધિ = કાર્યો થઈ
વૈદ અજ્ અન્તમાં હોવાથી “ શાર્ઙ્ગરવાઽ ” સૂત્રથી ડીન્, અનુબંધલોપ,
ભસંજ્ઞા, અકારલોપ, સુ, તેનો લોપ કાર્યો થઈ, વૈદી બને છે. ૩૫૦
ગૌરી જેવાં.

વ્યાઽ નૃત્વ-વા નરત્વ-જાતિવિશિષ્ટા સ્ત્રી = નારી = સ્ત્રીમાં નૃ
શબ્દથી “ નૃનરયોઃ ” વાર્તિકથી ડીન્ અને નૃની વૃદ્ધિ, ૨૫૨ થઈ

(૨૬૭) યૂનસ્તિઃ । ૪।૧।૭૭ । યુવન્શબ્દાત્ સ્ત્રિયાં
તિપ્રત્યયઃ સ્યાત્ । યુવતિઃ ।

॥ इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

નાર નરની આદિ વૃદ્ધિ નાર, અનુબંધલોપ થઈ નારી. નાર+ઈમાં બસંજ્ઞા
અક્ષરનો લોપ, નારી, બન્નેથી સુ લાવી, તેનો લોપ કરી. તે રૂપ બને
છે. ૩પો ગૌરી જેવાં.

(૨૬૮) અર્થ-યુવન્ શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં તિ પ્રત્યય થાય.

વ્યા૦ (૨૬૭) યુવન્ શબ્દથી “ કન્નેભ્યોઃ ડીપ્ ” સૂત્રથી ડીપ્
થવા આવ્યો, પાંતુ તેનો બાધ કરી “ યૂનસ્તિઃ ” સૂત્રથી તિ પ્રત્યય.
“ સ્વાદિધ્વસર્વઃ ” સૂત્રથી યુવન્તી પદસંજ્ઞા, “ ન લોપપ્રાતિ૦ ” સૂત્રથી
નૂનો લોપ. સુ લાવી, અનુબંધલોપ, રુત્વ વિસર્ગ થઈ યુવતિઃ રૂપ
બને છે. ૩પો મતિ જેવાં.

નોટ=દીર્ઘ ઈકારાન્ત યુવતી શબ્દ પણ છે. યુ ધાતુ ૨-જે ગણ,
શત્રુ પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, ઉવઙ્ આદેશ કરી યુવત્માં “ ઉગિતશ્ચ ”
સૂત્રથી ડીપ્, અનુબંધલોપ સુલોપ, થઈ યુવતી. ૩પો ગૌરી જેવાં.

સ્ત્રી પ્રત્યયો પૂરા થયા. પૂર્વાર્ધ પણ પૂરો થયો.

दयाशङ्करनिर्मिता पूर्वार्धस्य सुशोधिता ॥

समाप्ता विजया टीका गुर्जरातिमनोरमा ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

પ્રારમ્ભિક પાણિનીય = પરમવધુદ્રોમુદીના પૂર્વાર્ધની નવીન
સંસ્કરણવાળી અને ખૂબ જ સર્વ સુજ્ઞાના મનને આનંદ આપનારી
દયાશંકર શાસ્ત્રીએ બનાવેલી “ વિજયા ” નામની ગુજરાતી
ટીકા પૂરી થઈ.

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठांकः	पंक्तिः	अशुद्धिः	शुद्धिः
१	२१	सिद्धान्त	सिद्धान् ह्येत-
२	१८	आ सूत्राथी... प्रसंज्ञा थर्षने (२)	आ अन्ते (१)-(२) सूत्राथी प्रसंज्ञा थर्षने (४)
४	७	ननुनासिकत्वाभ्याम्	ननुनासिकत्वाभ्याम्
६	१२	न अ	अ अ
६	१६	उ लृ	उ ऋ लृ
१४	२	वर्णानामतिसन्निधिः	वर्णानामतिशयितः सन्निधिः
१७	१	बटो+ऋक्षः	बटो+ऋक्षः
२३	८	मदागमनम्	मदागमनम्
३१	३	(४७) रोरि	(४७) रोरि । ८।३।१८ ।
३१	५	पूर्वस्याणो	पूर्वस्याणो
३२	२	एतत्तदोः	एतत्तदोः
३५	१३	द्वेकयोद्धि	द्वेकयोद्धि-
४६	१६	नीये, त्यद्	नीये स्व=पे।तातुं अन्तर=
			तक्ष।पत, त्यद्
४७	१४	क्षरती प्रथम	क्षरती वप्पते प्रथम
४७	१५	सर्वादीनि०	सर्वादीनि०
४८	१८	सर्वनामः०	सर्वनाम्नः०
७३	२२	ज्ञानस्य ज्ञाने	ज्ञानस्य, ज्ञानयोः
७६	५	परो यणः	स चोदात्तः
७६	१४	ऋक्षरान्त	ऋक्षरान्त
८१	१४	—	हलन्त पुंस्त्रिगं पूरा यथा
८१	१५	हलन्त पुंस्त्रिगं	हलन्त स्त्रीस्त्रिगं
१३५	११	दिग्शब्देभ्यः	दिग्शब्देभ्यः
१३७	२०	तसिस्	तसिस्

॥ अथोत्तरार्द्धम् ॥

॥ अथ तिङ्गन्ते भ्वादयः ॥

(૨૬૮) ધાતોઃ ૩ । ૧ । ૧૧ इत्यधिकारः, आतृतीयाऽध्याय-
समाप्तेः । (२६९) भूवादयो धातवः १ । ३ । १ । क्रिया-
वाचिनो भ्वादयो धातु-संज्ञाः स्युः । लट् । लिट् । लुट् ।
लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । पष्ठे पञ्चमो
लकारश्छन्दोमात्रगोचरः । लकारा दश । लिङ् च द्विविधः ।
(२७०) लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः २ । ४ । ६९ ।
लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे

(ઉત્તરાર્દ્ધ પ્રકરણ)

(જ્યારે ગણ પહેલો શરૂ થયો.)

૮. તેમાં (૬૮) અર્થ— આ અધિકાર સૂત્ર છે. તૃતીય અધ્યાયની
આત્મનેપ્રાપ્તિ ત્યાં સુધી ધાતોઃ આ પદનો અધિકાર દરેક સૂત્રમાં જાય છે.

(૨૬૯) અર્થ— ક્રિયાને કહેનારા મૂ, અદ, વગેરે શબ્દોની
પદ સંજ્ઞા થાય છે. લટ્ લિટ્ વગેરે મૂળમાં બતાવેલા દશ લકારો છે.

નોટ—વર્તમાન, પગેક્ષભૂત, અનવતનભવિષ્ય, સામાન્ય
ભવિષ્ય, આજાર્થ, હસ્તન ભૂત, વિધ્યર્થ—પ્રેરણા, આશીર્વાદ, સામાન્ય
ભૂત, અનવતન ભવિષ્ય. આ પ્રકારના કાળને સૂચવનારા દશ લકારો છે.
લિङ્=લકાર વિધિશિંગ અને આશીર્વાદ એ રીતે એ પ્રકારનો છે.

(૨૭૦) અર્થ—(દશ) લકારો સકર્મક ધાતુઓથી કર્મ અને
કર્તામાં થાય અને અકર્મક ધાતુઓથી ભાવ અને કર્તામાં થાય.

કર્તરિ ચ । (૨૭૧) વર્તમાને લટ્ ૩ । ૨ । ૧૨૩ । વર્તમાનક્રિયા-
વૃત્તેર્ધાતોર્લટ્ સ્યાત્ । અટાવિતૌ । ઉચ્ચારણસામર્થ્યાલ્લસ્ય
નેત્વમ્ । ૧-મૂ સત્તાયામ્ । કર્તવિવક્ષાયાં મૂ લટ્ ઇતિ સ્થિતે ।

(૨૭૧) અર્થ—વર્તમાન-ચાલુ ક્રિયામાં વર્તમાન ધાતુથી લટ્
લકાર થાય.

સૂચના—લટ્-વગેરે દશ લકારોમાં દ્વઙ અને ઙ ની “હલ-
ન્ત્યમ્” સૂત્રથી ઇત્સંજા અને “ઉપદેશેઽજનુનાસિક” એ સૂત્રથી લકારમાં
રહેલા અકારની ઇત્સંજા કરવી, “તસ્ય લોપઃ” સૂત્રથી તે ઇત્સંજાનો
લોપ કરવો. શંકા—લટ્ બાકી રહ્યો, તેની પણ ઇત્સંજા અને લોપ
થવાં નેઈ એ. જવાબ—ઉચ્ચારણ બોલવાના સામર્થ્ય થકી લકારની
ઇત્સંજા થતી નથી. આ સૂચના દરેક લકારોમાં સમજાવી. માટે મૂળમાં
અટાવિતૌ (દશ લકારોમાં) અકાર ને ટકાર ઇત્સંજા છે. મૂ સત્તાયામ્ મૂ
ધાતુ સત્તા અર્થમાં વપરાય છે. સત્તા=આત્મધારણાનુદૂલ વ્યાપાર=હોવું,
થવું, છે.

નોંદ—અકર્મક ધાતુઓ

લજ્જાસત્તાસ્થિતિજાગરણં વૃદ્ધિક્ષયમયજીવિતમરણમ્
શયનઙ્ઙીઙારુચિદીપ્યર્થ ધાતુગણં તમકર્મકમાહુઃ ॥

અર્થ—લજ્જા = લાજ, સત્તા = હોવું, થવું, સ્થિતિ =
જાગરણ = જાગવું, વૃદ્ધિ = વધવું, ક્ષય = નાશ, અય = બીવું, જીવિત =
જીવવું, મરણ = મરવું, શયન = સૂવું, ઙ્ઙીઙ = રમવું, રુચિ = ઇચ્છા,
દીપ્તિ = પ્રકાશ-આ અર્થવાળા ધાતુઓ અકર્મક છે. તે સિવાયના પ્રાયઃ
બધા ધાતુઓ સકર્મક છે. લગભગ એ હજાર ધાતુઓ છે.

વ્યાખ્યા—મૂ ધાતુ સત્તા અર્થમાં હોવાથી અકર્મક છે. મૂ
ધાતુથી કર્તા અર્થની ત્રિવક્ષામાં લટ્ લકાર લાવ્યા, દ-અ, અન્તેનાં
ઇત્સંજા અને લોપ ઇત્-મૂ + લટ્ એમ થયું.

(૨૭૨) તિપ્-તસ્-શ્ચિ-સિપ્-થસ્-થ-મિપ્-વસ્-મસ્-તા-
 ઽઽતાં-જ્ઞ-થાસાઽઽથાં-ધ્વમિહ્-વહિ-મહિહ્ ૩ । ૪ । ૭૮ ।
 પત્તેઽષ્ટાદશ લાદેશાઃ સ્યુઃ । (૨૭૩) લઃ પરસ્મૈપદમ્ ૧ ।
 ૪ । ૯૯ । લાદેશાઃ પરસ્મૈપદસંજ્ઞાઃ સ્યુઃ । (૨૭૪) તજ્ઞાના-
 વાત્મનેપદમ્ ૧ । ૪ । ૧૦૦ । તજ્ઞપ્રત્યાહારઃ શાનચ્ચકાનચૌ

પરસ્મૈપદી

આત્મનેપદી

(૨૭૨) અર્થ—

એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.	એ. વ.	દ્વિ. વ.	ત્રિ. વ.	
તિપ્ - તસ્ - શ્ચિ			ત - આતામ્ - જ્ઞ			પ્રથમ પુરુષ
સિપ્ - થસ્ - થ			થાપ્ - આથામ્ - ધ્વમ્			મધ્યમ પુરુષ
મિપ્ - વસ્ - મસ્			ઇદ - વહિ - મહિહ્			ઉત્તમ પુરુષ

આ અહાર પ્રત્યયો લકારના સ્થાનમાં થાય.

નોટ—જેમ (સુપ્=પ્રત્યાહાર પ્રથમાના સુ થી લઈને સપ્તમીના સુપ્=ના પકારે સુત્રી લેવાય છે, તે રીતે તિહ્=પ્રત્યાહાર પશુ તિપ્=પ્રત્યયના તિ થી લઈને મહિહ્ ના હ્કાર સુધી તિહ્ પ્રત્યાહાર અને છે. તેમાં તિપ્ થી ૯ પ્રત્યયો પરસ્મૈપદના અને ત થી લઈ ૯ પ્રત્યયો આત્મનેપદને જણાવનારા હોય છે.

(૨૭૩) અર્થ—લકારના સ્થાનમાં થયેલા ૧૮ પ્રત્યયોની પરસ્મૈ-પદ સંજ્ઞા થાય.

નોટ—પરસ્મૈપદ—ઓળખે માટે જે ક્રિયા થતી હોય તે પરસ્મૈપદ કહેવાય.

(૨૭૪) અર્થ—તજ્ઞ= (ત થી લઈને મહિહ્ ના હ્કાર સુધીના નવ) પ્રત્યાહાર શાનચ્ અને કાનચ્ એ બધાયની આત્મનેપદ સંજ્ઞા થાય. (જે ક્રિયા પોતાને માટે થતી હોય તે આત્મનેપદી કહેવાય.) પૂર્વ° પૂર્વ° = પહેલી બનાવેલી પરસ્મૈપદ સંજ્ઞાનો આ સૂત્ર બાધ કરે છે.

આત્મનેપદસંજ્ઞાઃ સ્યુઃ । પૂર્વસંજ્ઞાપવાદઃ । (૨૭૫) અનુદાત્તહિત
આત્મનેપદમ્ ૧ । ૪ । ૧૨ । અનુદાત્તેતો હિતશ્ચ ધાતોરાત્મનેપદં
સ્યાત્ । (૨૭૬) સ્વરિતઝિતઃ કર્તૃભિપ્રાયે ક્રિયાફલે ૧ । ૩ ।
૭૨ । સ્વરિતેતો ઝિતશ્ચ ધાતોરાત્મનેપદં સ્યાત્કર્તૃગામિનિ
ક્રિયાફલે । (૨૭૭) શેષાત્કર્તૃરિ પરસ્મૈપદમ્ ૧ । ૩ । ૭૮ । આત્મ-
નેપદનિમિત્તદ્વીનાદ્ધાતોઃ કર્તૃરિ પરસ્મૈપદં સ્યાત્ (૨૭૮) તિહ્-
સ્ત્રીણિ ણીણિ પ્રથમમધ્યમોત્તમાઃ ૧ । ૪ । ૧૦૧ । તિહ્ ઉભયોઃ
પદયોસ્ત્રયસ્ત્રિકાઃ ક્રમાદેતત્સંજ્ઞાઃ સ્યુઃ । (૨૭૯) તાન્યેકવચન-
દ્વિવચનબહુવચનાન્યેકશઃ ૧ । ૪ । ૧૦૨ । લઘ્વપ્રથમાદિ-
સંજ્ઞાનિ તિહ્સ્ત્રીણિ ણીણિ (વચનાનિ) પ્રત્યેકમેકવચનાદિ-

(૨૭૫) અર્થ—અનુદાત્ત ધત્ સંજ્ઞા થતી હોય અથવા હકારની
ધત્ સંજ્ઞા થતી હોય એવા જ ધાતુથી આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય.

(૨૭૬) અર્થ—સ્વરિતની ધત્સંજ્ઞા થતી હોય અથવા જૂની
ધત્ સંજ્ઞા થતી હોય એવા ધાતુથી આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય જો
ક્રિયાનું ક્ષણ કર્તાને મળતું હોય તો.

(૨૭૭) અર્થ—આત્મનેપદના નિમિત્ત = કારણ—વગરના ધાતુથી
કર્તૃ અર્થમાં પરસ્મૈપદના પ્રત્યયો થાય.

(૨૭૮) અર્થ—તિહ્ પ્રત્યાહારના બન્ને (પરસ્મૈપદ અને
આત્મનેપદ) પદોના ત્રણ ત્રણના જોડકાની પ્રથમ મધ્યમ અને ઉત્તમ
સંજ્ઞા થાય છે. જુઓ સૂત્ર ૨૭૨.

(૨૭૯) અર્થ—પ્રાપ્ત કરો છે પ્રથમ, મધ્યમ, ઉત્તમ, સંજ્ઞા
જોમળે એવા તિહ્નાં ત્રણ વચનોની અનુક્રમે એકવચન, દ્વિવચન અને
બહુવચન સંજ્ઞા થાય છે.

સંજ્ઞાનિ સ્યુઃ । (૨૮૦) યુષ્મદ્યુપપદે સમાનાધિકરણે સ્થાનિન્યપિ
મધ્યમઃ ૧ । ૪ । ૧૦૪ । તિહ્વાચ્યકારકવાચિનિ=(તિહ્વા
વાચ્યં યત્ કારકં કર્તૃરૂપં કર્મરૂપં વા તદ્વાચકે) યુષ્મદિ
પ્રયુજ્યમાનેઽપ્રયુજ્યમાને ચ મધ્યમઃ । (૨૮૧) અસ્મદ્યુત્તમઃ ૧ ।
૪ । ૧૦૭ । તથાભૂતેઽસ્મદ્યુત્તમઃ । (૨૮૨) શૈષે પ્રથમઃ ।
૧ । ૪ । ૧૦૮ । મધ્યમોત્તમયોરવિષયે પ્રથમઃ સ્યાત્ । મ્ તિ,
इति जाते । (૨૮૩) તિહ્ શિત્ સાર્વધાતુકમ્ ૩ । ૪ । ૧૧૩
તિહ્ઃ શિતશ્ચ ધાત્વધિકારોક્તા પતત્સંજ્ઞાઃ સ્યુઃ । (૨૮૪) કર્તરિ
શપ્ ૩ । ૧ । ૬૮ । કર્ત્રથં સાર્વધાતુકે પરે ધાતોઃ શપ્ ।
અયં વિકરણો ધાતુપ્રત્યય-મધ્યપાતી । (૨૮૫) સાર્વધાતુકાર્ધ-

(૨૮૦) અર્થ—તિહ્નો અર્થ કારક = કર્તા અને કર્મ, તેને
કહેનારો યુષ્મદ્ શબ્દ તેનો પ્રયોગ કર્યો હોય, અથવા પ્રયોગ ન કર્યો
હોય, તો પણ ધાતુથી મધ્યમ પુરુષના પ્રત્યયો થાય.

(૨૮૧) અર્થ—તિહ્નો અર્થ કારક = કર્તા કર્મ તેને કહેનારો
અસ્મદ્ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય અથવા ન કર્યો હોય તો પણ ઉત્તમ
પુરુષના પ્રત્યયો થાય.

(૨૮૨) અર્થ—મધ્યમ અને ઉત્તમ પુરુષના પ્રત્યયોનો જ્યાં
વિષય ન હોય ત્યાં પ્રથમ પુરુષના પ્રત્યયો થાય.

વ્યાખ્યા—તેથી મૂન્લ્-એ હતું ત્યાં લ્ની જગ્યાએ પ્રથમ પુરુષ
એકવચનનો પ્રત્યય તિપ્ મૂકીને પ નો અનુઅંશ હોય કર્તા મૂન્તિ
એવું રૂપ થયું.

(૨૮૩) અર્થ—ધાતુના અધિકારમાં કહેલા તિહ્ અને શિત્
શકારની ઇત્સંજ્ઞા થતી હોય તેવા પ્રત્યયોની ‘સાર્વધાતુક’ સંજ્ઞા થાય.

(૨૮૪) અર્થ—કર્તા અર્થમાં થયેલા સાર્વધાતુક પ્રત્યય પર
રહેલા ધાતુથી શપ્ પ્રત્યય થાય. અયં આ શપ્-પ્રત્યયને વિકરણ પ્રત્યય
કહેવામાં આવે છે તે તે ધાતુ અને પ્રત્યયની વચમાં મૂકાય છે.

ધાતુકયોઃ ૭ ૩ । ૮૪) અનયોઃ પરયોરિગન્તાઙ્ગસ્ય ગુણઃ । અવા-
દેશઃ । ભવતિ । ભવતઃ । (૨૮૬) જ્ઞોઽન્તઃ ૭ । ૧ । ૩ ।
પ્રત્યયાવયવસ્ય જ્ઞસ્યાન્તાદેશઃ । અતો ગુણે । ભવન્તિ । ભવસિ ।

(૨૮૫) અર્થ—સાર્વધાતુક અને આર્ધધાતુક પર રહેતા
જ્ઞન્ત=જ્ઞ પ્રત્યાહારનો અક્ષર અન્તમાં હોય એવા અંગનો ગુણ થાય.

વ્યાખ્યા ભૂ શબ્દની “ભૂવાદયોઃ” સૂત્રથી ધાતુ સંજ્ઞા કરી,
કર્તાની વિવક્ષામાં “વર્તમાને લટ” સૂત્રથી લટ=લકાર લાવી. દ્ર અને જ
ની પ્રતિસંજ્ઞા લોપ કરી. પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં “તિપ્તસ” સૂત્રથી
લૂ ના સ્થાનમાં તિપ્ પ્રત્યય કરી, પ્કારનો અનુઅંધ લોપ કરી, તેની
“તિહ્શિત” સૂત્રથી સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરી, મૂનતિ રૂપ બંધા પછી
“કર્તૃરિ શપ્” સૂત્રથી શપ્ પ્રત્યય કરી, શશાર પકારનો અનુઅંધ લોપ
કરી, મૂનઅનતિ થયા બાદ કરીથી શપ્ના અની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરી
સાર્વધાતુકાર્ધ” સૂત્રથી ભૂના ઊકારનો ગુણ (ઓ) કરી=મોનઅનતિ
થયા પછી “એચોઽયવા” સૂત્રથી ઓનો અવ્ આદેશ કરી, વર્ણો
મળતાં ભવતિ રૂપ પ્રથમ પુરુષ એકવચનનું સિદ્ધ અને છે. મૂની ઉપર
મુજ્જ ધાતુ સંજ્ઞા કરી, લટ લકાર લાવી. ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી,
પ્ર૦ પુ૦ ટિ૦-વ૦ ની વિવક્ષામાં લના સ્થાનમાં “તિપ્તસજ્ઞિ” સૂત્રથી
તસ પ્રત્યય કરીને, ઉપર પ્રમાણે સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્ પ્રત્યય, અનુઅંધ
લોપ, કરીથી સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ઉપર પ્રમાણે ગુણ કરી, અવ્ આદેશ
કરી, ભવન્તસ થયા બાદ સ્કારના રૂત્વ અને વિસર્ગ કરીને ભવતઃ
પ્રથમ પુરુષ ટિવચનનું રૂપ અને છે.

(૨૮૬) અર્થ—પ્રત્યયના અવયવ જ્ઞ ના સ્થાનમાં અન્ત આદેશ.
થાય.

વ્યાખ્યા—મૂ ની ધાતુ સંજ્ઞા કરી લટ લાવી તેના સ્થાનમાં
“તિપ્તસ” સૂત્રથી પ્ર૦ પુ૦ બંની વિવક્ષામાં જ્ઞિ પ્રત્યય કરી, તેની

भवथः । भवथ । (२८७) अतो दीर्घो यञि ७ । ६ । १०१ ।
 अतोऽङ्गस्य दीर्घो यञादौ सार्वधातुके । । भवामि । भवावः ।
 भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि ।
 युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं

सार्वधातुक સંજ્ઞા કરી, શપ્ પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ, ફરીથી સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ઉપર મુજબ ગુણ, અવાદેશ થયા બાદ ભવ+મિ થયા પછી “ક્ષોઽન્તઃ” સૂત્રથી ક્ષ નો અન્ત આદેશ કરી, “અતો ગુણે” સૂત્રથી પરસ્પ એક આદેશ કરી ભવન્તિઃ પ્ર૦ પુ૦ બ૦ વ૦ નું રૂપ બને છે.

મૂની ધાતુ સંજ્ઞા કરી, લડ તેના સ્થાનમાં મ૦ પુ૦ એ૦ વ૦ સિપ્, પકારની ઇત્સંજ્ઞા લોપ, ઉપર પ્રમાણે સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્, જ કારને અનુબંધ લોપ, ફરીથી શપ્ની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, મૂનો ગુણ મો થઈ, મો+અ+સિ થયા બાદ મો નો અવ્ આદેશ કરીને ભવસિ મ૦ પુ૦ એ૦ વ૦નું રૂપ બને છે.

મૂ-ધાતુ સંજ્ઞા, લડ, તેના સ્થાનમાં મ૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ વસ, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્. અનુબંધ લોપ, ફરીથી શપ્ની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ગુણ, અવ્ આદેશ, થઈને ભવથસ થયા બાદ સ્તા રુત્વ વિસર્ગ કરીને ભવથઃ રૂપ બને છે.

મૂ લડ, મ૦ પુ૦ બ૦ વ૦ માં થ, ઉપર મુજબ બધું કાર્ય કરીને ભવથ રૂપ બનાવવું.

(૨૮૭) અર્થ—અકારાન્ત અંગને દીર્ઘ થાય ચઞ્ આદિ સાર્વ-ધાતુક પર રહેતાં.

વ્યાખ્યા—મૂની ધાતુસંજ્ઞા લડના સ્થાને ઉત્તમ પુરુષના ત્રણેય વચનમાં અનુક્રમે મિપ્, વસ મસ પ્રત્યય લાવી, ફરેકની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, પ્નો અનુબંધ લોપ, શપ્, અનુબંધ લોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ગુણ અવ્ આદેશ કરી. ભવ+મિ, ભવ+વસ, ભવ+મસ બન્યા બાદ “અતો દીર્ઘો”

મવામઃ । (૨૮૮) પરોક્ષે લિટ્ ૩ । ૨ । ૧૨૫ । ભૂતાનઘતન-
પરોક્ષાર્થવૃત્તેર્ધાતોલિટ્ સ્યાત્ । લસ્ય તિવાદયઃ । (૨૮૯)
પરસ્મૈપદાનાં ણલતુસુસ્થલથુસળલ્વમાઃ ૩ । ૪ । ૮૨ । લિટ્-
સ્તિવાદીનાં નવાનાં ણલાદયઃ સ્યુઃ । તિપો ણલ્, તસઃ, અતુસ્,
જેઃ ડસ્, સિપઃ થલ્, થસઃ અથુસ્, થસ્ય અ, મિપો ણલ્,
વસઃ વ, મસઃ મ । ભૂ અ, ઇતિ સ્થિતે । (૨૯૦) ભુવો બુગ્
લુઙ્-લિટોઃ ૬ । ૪ । ૮૮ । ભુવો બુગાગમઃ સ્યાત્ લુઙ્-

સૂત્રથી મવ-અંગના અ-કારનો દાર્ધ કરી મવામિ, અને સ્તા રુત્વ
વિસર્ગ કરી મવાવઃ, મવામઃ ઉત્તમ પુરુષનાં રૂપો અને છે.

સૂચના—યુષ્મદ્, અસ્મદ્ શબ્દના પ્રયોગ વિના ઉપરનાં રૂપો
સિદ્ધ કરેલાં છે અને તેના પ્રયોગ સાથે નીચે પ્રમાણે રૂપો પણ સિદ્ધ
કરી શકાય છે. અર્થમાં કાંઈ ફરક પડતો નથી. (બુઓ ૨૮૦, ૨૮૧,
૨૮૨ સૂત્રના અર્થો.)

સઃ મવતિ તે થાય છે. તૌ મવતઃ તે બે થાય છે. તે મવન્તિ
તેઓ બધા થાય છે. ત્વાં મવસિ તું થાય છે. યુવામ્ મવથઃ તમે બે
થાઓ છો. યૂયમ્ મવથ તમે બધા થાઓ છો. અહમ્ મવામિ હું
થાઈ છું. આવામ્ મવાવઃ અમે બે થઈએ છીએ. વયમ્ મવામઃ અમે
બધા થઈએ છીએ.

(૨૮૮) અર્થ—ભૂત અનઘતન પરોક્ષ અર્થમાં વર્તમાન ધાતુથી
લિટ્ લકાર થાય. લસ્ય-લની જગ્યાએ તિપ્ તસ્ વગેરે નવ આદેશો
થાય.

(૨૮૯) અર્થ—લિટ્ના સ્થાનમાં તિપ્, તસ્, વગેરે નવ
પ્રત્યયો તેમના સ્થાનમાં અનુક્રમે ણલ્, અતુસ્, ડસ્, થલ્, અથુસ્, અ,
ણલ્, વ, મ, આ નવ આદેશો થાય છે.

(૨૯૦) અર્થ—મૂ ધાતુને બુઙ્ નો આગમ થાય લુઙ્ અને
લિટ્ સંજ્ઞાથી અચ્ પરમાં હોય તો.

લિટોરચિ । (૨૯૧) લિટિ ઘાતોરનમ્યાસસ્ય ૬ । ૧ । ૮ ।
 લિટિ પરે અનમ્યાસઘાતવયયસ્યૈકાચઃ પ્રથમસ્ય દ્વે સ્ત
 આદિભૂતાદચઃ પરસ્ય તુ દ્વિતીયસ્ય । વુક્સહિતસ્ય ભુવો
 દ્વિત્વમ્ । ભૂવ્ ભૂવ્ અ, ઇતિ સ્થિતે । (૨૯૨) પૂર્વોઽમ્યાસઃ
 ૬ । ૧ । ૪ । અન્ન યે દ્વે વિહિતે તયોઃ પૂર્વોઽમ્યાસસંજઃ
 સ્યાત્ । (૨૯૩) હલાદિઃ શેષઃ ૭ । ૪ । ૬૦ । અમ્યાસસ્યા-
 વિર્હલૂ શિષ્યતે, અન્યે હલો લુપ્યન્તે । ઇતિ વલોપઃ । (૨૯૪)
 હસ્વઃ ૭ । ૪ । ૫૯ । અમ્યાસસ્યાચો હસ્વઃ સ્યાત્ । દીર્ઘે
 સતિ તેસ્ય હસ્વવિધાનં કાર્યમ્ । (૨૯૫) ભવતેરઃ ૭ । ૪ ।
 ૭૩ । ભવતેરમ્યાસસ્યોકારસ્ય અઃ સ્યાલિટિ । (૨૯૬)
 અમ્યાસે ચર્ચ ૮ । ૪ । ૫૪ । અમ્યાસે જ્ઞશાં જશઃ સ્વયાં

(૨૯૧) અર્થ—લિટ પર રહેતાં અમ્યાસબિન્ન ધાતુનો
 પ્રથમ અવયવ એક અચ્ તેતું દ્વિત્વ થાય, (અનેકાચ ધાતુમાં) આદિ-
 (પ્રથમનો) ને અચ્ તે થકી પર અક્ષરતું દ્વિત્વ થાય. વુક્સહિ-વુક્
 આગમ સહિત મૂ ધાતુતું દ્વિત્વ કરવું તેથી મૂર્ મૂર્ અ એ રીતે
 સ્થિતિ થઈ.

(૨૯૨) અર્થ—અહીંયાં (છટ્ઠા અધ્યાયમાં) ને બે કહેલા
 છે તેમનામાંથી (દ્વિત્વ થયેલા રૂપમાંથી) પૂર્વનો અમ્યાસ સંજા થાય.

(૨૯૩) અર્થ—અમ્યાસનો પ્રથમ હલ = વ્યંજન અક્ષર બાકી
 રહે છે અને બીજા હલ = વ્યંજન અક્ષરોનો લોપ થાય છે. (અર્થાત્
 તે બીજી જાય છે.) એ પ્રમાણે વ્ કારનો લોપ થયો.

(૨૯૪) અર્થ—અમ્યાસનો ને અચ્ તેનો હસ્વ થાય. દીર્ઘે
 સતિ દીર્ઘ સ્વર હોય તો તેતું હસ્વવિધાન કરવું.

(૨૯૫) અર્થ—મૂ ધાતુના અમ્યાસના ઉકારનો અકાર થાય,
 લિટ પરમાં હોય તે.

(૨૯૬) અર્થ—અમ્યાસમાં જ્ઞશના સ્થાનમાં જશ થાય, અને
 સ્વયના સ્થાનમાં ચ્ થાય.

ચરઃ ચ । વમૂવ । વમૂવતુઃ । વમૂવુઃ । (૨૧૭) લિટ્ ચ ૩ ।
 ૪ । ૧૧૫ । લિઙ્ઘદેશસ્તિઙ્ઘાર્ધઘાતુકસંજ્ઞઃ । (૨૧૮) આર્ધઘાતુક-

વ્યાખ્યા—મૂ ની ઘાતુ સંજ્ઞા “પરોક્ષે લિટ્” સૂત્રથી લિટ્ લક્ષાર, “લિટ્ ચ” સૂત્રથી આર્ધઘાતુક સંજ્ઞા, અનુઅંધ લોપ કરી, મૂ +લ્લ થયા બાદ પ્ર૦ પુ૦ એ૦ માં તિપ્ પ્રત્યય કરી, “પરસ્મૈપદાનાં૦” સૂત્રથી તિપ્નો જલ્ આદેશ કરી, જલ્લની ઇસંજ્ઞા લોપ કરી, “મુક્તો વુક્ત૦” સૂત્રથી વુક્તો આગમ, અનુઅંધ લોપ, મૂવ્+અ બન્યા બાદ “લિટ્ ઘાતો૦” સૂત્રથી મૂવ્ તું દિત્વ કરી, મૂવ્ મૂવ્+અ થયા બાદ “પૂર્વોઘ્યાસઃ” સૂત્રથી પહેલા મૂવ્ની અઘ્યાસ સંજ્ઞા, “હ્રાદિ શેષઃ” સૂત્રથી પ્રથમ હ્રા મૂ બાકી રહ્યો, અને વ્ નો લોપ થયો, મૂ મૂવ્+અ થયા બાદ “હસ્વઃ” સૂત્રથી મૂના દીર્ઘ ઉકારેનો હસ્વ, “મવતેરઃ” સૂત્રથી અઘ્યાસના ઉકારેનો અકાર, મ મૂવ્+અ બન્યા બાદ “અઘ્યાસે૦” સૂત્રથી અઘ્યાસના દ્વચ્ચ=મ તેનો વચ્ચ=ચ કરી ને વમૂવ્+અ વર્ણ મળતાં વમૂવ્. અને પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ. વ૦ માં ઉપર પ્રમાણે લિટ્, તેના સ્થાનમાં તસ્, અ૦ વ૦ માં, જિ, તેના સ્થાનમાં “પરસ્મૈ૦” સૂત્રથી અતુસ્ અને ઝસ્ આદેશ કરી ઉપરનાં તમામ સૂત્રો લગાવીને સના રૂત્વ વિસર્ગ કરો વમૂવતુઃ, વમૂવુઃ પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ. વ૦ અને અ૦ વ૦નાં રૂપો અને છે.

શંકા—વમૂવ માં મૂ તું એકત્વ દિત્વ થવું જોઈએ. ? જવાબ—
 વૃક્ષઃ પ્રચલન્ સન્ અવયવૈઃ સહ પ્રચલતિ—ઝાડ હાલે છે ત્યારે પોતાનાં ફળ, પાન, ડાગખીઓ સાથે જ હાલે છે એ વૃક્ષપ્રચલનન્યાયથી મૂની સાથે વધારતું પશ્ય દિત્વ થઈ શકે છે.

(૨૬૭) અર્થ—લિટ્ના સ્થાનમાં આદેશ જે તિજ્ તેની આર્ધ-
 ઘાતુક સંજ્ઞા થાય. (અર્થાત્ લિટ્ના સ્થાનમાં થયેલા પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના ૧૮ પ્રત્યયોની આર્ધઘાતુક સંજ્ઞા થાય.)

સ્યેદ્ બલાદેઃ ૭ । ૨ । ૩૫ । બલાદેરાઘંધાતુકસ્યેદાગમઃ સ્યાત્ ।
 વમૂવિથ વમૂવથુઃ । વમૂવ । વમૂવ । વમૂવિવ । વમૂવિમ ।

(૨૯૮) અર્થ—વલ્ પ્રત્યાહારનો ચક્ષર જેના આદિમાં છે એવા આર્ધધાતુકને દ્વનો આગમ થાય.

(આગમ મિત્રવત્—મિત્રની માફક થાય, અને આદેશ શત્રુવત્ શત્રુના જેવો થાય છે. અર્થાત્ આગમ પાસે બેસે, ને આદેશ તેના સ્થાનમાં બેસે છે. (જુઓ પૂર્વાર્ધ, હલસંધિ તથા વૈં સિં કૌં હલસંધિ અમારી સુધી ગુજરાતી ટીકા)

વ્યા૦—મૂ ધાતુથી લિટ ઉપર પ્રમાણે લાવી, તેના સ્થાનમાં મં પું એં વં નો સિપ્ આદેશ કરી “લિટ ચ” સૂત્રથી તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, “પરસ્મૈપદાનાં” સૂત્રથી થલ્ આદેશ, લ્ નો અનુષંધલોપ, “આર્ધધાતુકસ્યેદ્” સૂત્રથી થ ને દ્વ નો આગમ, ર્નો અનુષંધલોપ, ટિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકી મૂન્દથ થયા બાદ “મુવો વુક્” સૂત્રથી વુકનો આગમ, અનુષંધ લોપ, ક્યાં બાદ મૂવ્ન્દથ માં પ્રથમ પુરુષની માફક દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, વ્ લોપ, દ્વીર્ષ ઉકારનો હસ્ત ઉકાર, ઉકારનો અકાર, અને મ નો વ કરીને વમૂવિથ રૂપ બને છે.

મૂ ધાતુથી લિટ તેના સ્થાનમાં મં પું દ્વિં વં માં થસ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, થસના સ્થાનમાં અથુસ્ આદેશ, વુક્ નો આગમ, દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, વ્ લોપ હસ્ત, ઉકારનો અકાર, મ નો વ કરી સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ કરીને મં પું દ્વિં વંનું વમૂવથુઃ રૂપ બને છે.

મં પું બં વં લિટના સ્થાનમાં થ લાવી “પરસ્મૈપદાનાં” સૂત્રથી તેનો અ-આદેશ કરીને ઉપર પ્રમાણે, વુક્, દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય કરીને વમૂવ રૂપ બને છે.

લિટ લકારના ઉત્તમ પુરુષ એં દ્વિં બં વં માં સિપ્-વસ, મસની જગ્યાએ “પરસ્મૈપદાનાં” સૂત્રથી અનુક્રમે ણલ્, વ, મ, આદેશ કરી, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, વ, મ, ને દ્વનો આગમ કરી, વુક્,

(૨૯૯) અનઘતને લુટ્ । ૩૩૧૫। મવિષ્યત્યનઘતનેડ્યે ઘાતો-
લુટ્ । (૩૦૦) સ્યતાસી લ-લુટોઃ । ૩ । ૧ । ૩૩ । ઘાતોઃ
સ્યતાસી પતૌ પ્રત્યયૌ સ્તો લ-લુટોઃ પરતઃ । શવાચપવાદઃ ।
લ્લુટ્ ઇતિ લ્લુ-લુટોઃ ગ્રંહણમ્ । (૩૦૧) આર્ધઘાતુકં શેષઃ ૩ ।

હિત્વ, અભ્યાસસંગ્રા, વ્લોપ, હ્રસ્વ, ઉકારનો અકાર, મ નો જ
વગેરે ઉપર અતાવેલ સૂત્રો લગાડીને વમૂવ, વમૂવિવ, વમૂવિમ
રપો સિદ્ધ કરવાં.

નોટ—લિટ્ લકારને પરોક્ષ ભૂતકાળ કહેવામાં આવે છે. તેનો
વિગ્રહ, અક્ષિમ્યામ્ પરઃ, ઇતિ પરોક્ષઃ = આખથી ન દેખાય તે. જેમ
રામ રાજા થયા હતા, આચારના નાના આગ્રહેએ મહાત્માજીને જ્ઞેયા
ના હતા. તેથી આળેશો મોટી શકે કે મહાત્મા આંધીજીએ ભારતને
સ્વતંત્ર કર્યું હતું. મહાકવિ કાલિદાસ થયા હતા, પાણિનિય મુનિ થયા
હતા વગેરે ઉદાહરણોમાં આ લકાર વપરાય છે.

અર્થ—તે થયો હતો. તે બે થયા હતા. તેઓ બધા થયા હતા.
પ્રથમ પુરુષનો અર્થ તું હતો. તમે બે હતા, તમે બધા હતા. મધ્યમ
પુરુષનો અર્થ હું હતો, અમે બે હતા, અમે બધા હતા. ઉત્તમ પુરુ-
ષનો અર્થ બરાબર ક્યારે સંભરી શકે કે તે ઉન્નત અવસ્થામાં હોય,
અથવા સ્વપ્ન અવસ્થામાં હોય ત્યારે કદી શકે છે કે, હું હતો—
સુષોડ્ઠં કિલ વિલલાપ, જુઓ વૈં સિંહ કૌમુદી લકારાર્થ પ્રકરણ.

(૨૯૯) અર્થ—અવિષ્ય અનઘતન અર્થમાં ધાતુથી લુટ્ લકાર થાય.

(૩૦૦) અર્થ—ધાતુથી સ્ય અને તાસ્ પ્રત્યયો થાય લ્ અને
લુટ્ પરમાં હોય તો. (લુટ્ પરમાં આવે તો સ્ય અને લુટ્ પરમાં આવે
તો તાસ્ પ્રત્યય થાય.) આ સૂત્ર શરૂનો આધ કરે છે. અર્થાત શરૂ
થતો નથી.

(૩૦૧) લિટ્ અને શિટ્-શકારની પ્રત્યયગ્રા થતી હોય તેથી
ભિન્ન ધાતુથી કરેલા પ્રત્યયની આર્ધધાતુક સંગ્રા થાય.

૪ । ૧૫૪ । તિહ્શિદ્ભ્યોઽન્યો ધાતોરિતિ વિહિતઃ પ્રત્યય
પતત્સંજઃ સ્યાત્ । ૬૬ । (૩૦૨) લુટઃ પ્રથમસ્ય ડારૌરસઃ
૨ । ૪ । ૮૫ । ડિત્વસામર્થ્યાદિભસ્યાપિ ટેહોપઃ । ભવિતા ।

(૩૦૨) અર્થ—લુટના પ્રથમ પુરુષના સ્થાનમાં અનુક્રમે
હા-રૌ-રસ્ આદેશો થાય. ડિત્વસામર્થ્યાં હા માં હકારની ઇત્સંજા કરી
છે તેના સામર્થ્યથી ભસંજક ન હોય તો પણ ટિ નો લોપ થાય.

વ્યા. —મૂ ધાતુથી “અનવ્યતને.” સૂત્રથી લુટ લકાર, તેના
સ્થાનમાં પ્ર. પુ. એ. વ. નો તિપ્ પ્રત્યય કરી, તિપ્ ની સાથે ધાતુક
સંજા, “ક્તૈરિ શપ્” સૂત્રથી શપ્ થવા આવ્યો પરંતુ તેને આધ-
કરી “સ્યતાસી.” સૂત્રથી તાસ્ પ્રત્યય ધાતુથી કર્યો, મૂ + તાસ્ + તિપ્,
“આર્ધધાતુકં.” સૂત્રથી તાસ્ ની આર્ધધાતુક સંજા “આર્ધધાતુકસ્યેહ.”
થી તાસ્ ને ૬૬ નો આગમ, દ્વ અનુબંધ લોપ દિત્ હોવાથી આદિમાં
મૂળને ‘સર્વધાતુકાર્ધં.” સૂત્રથી મૂનો શ્ચ મો ધર્ધ-મો + ૬ તાસ્ +
તિપ્ “૧ચોઽયવાં.” સૂત્રથી અવ્ આદેશ, “લુટઃ પ્રથમસ્ય.” સૂત્રથી
તિપ્ નો હા આદેશ ભવિતાસ્ + હા થયા પછી “ચુદ્” સૂત્રથી
હકારની ઇત્સંજા “તસ્ય લોપઃ” સૂત્રથી લોપ, ડિત્ હોવાથી ભવિતાસ્-
ની ભસંજા ન હોવા છતાં ડિત્વના સામર્થ્ય થકી ટિ = આસ્ નો
લોપ કરી ભવિતા પ્ર. પુ. એ. વ. ત્ ૩૫ અને છે. પ્ર. પુ. દ્વિ.
વ. અને બ. વ. માં લુટના સ્થાનમાં તસ્, અને ક્ષિ આદેશ
કર્તા બાદ હિપર પ્રમાણે તાસ્, આર્ધધાતુક સંજા, ૬૬ નો આગમ,
ગુણ, અવાદેશ કરી ભવિતાસ્ + તાસ્, ભવિતાસ્ + ક્ષિ થયા બાદ
“લુટઃ પ્રથમ” સૂત્રથી તાસ્ નો રૌ અને ક્ષિ નો રસ્ આદેશ કરીને
“રિ ચ” સૂત્રથી તાસ્ના સ્તનો લોપ ભવિતારૌ, રસ્ના સ્તનો રુત્વ
વિસર્ગ કરી ભવિતારઃ ૩૫ અને છે.

મધ્યમ પુરુષ અને ઉત્તમ પુરુષમાં પણ મૂ ધાતુથી લુટ લકાર
લાવી તેના સ્થાનમાં સિપ્, યસ્, ય, મિપ્, વસ્, મસ્, આદેશો

(૩૦૩) તાસસ્ત્યોર્લોપઃ ૭ । ૪ । ૫૦ । તાસેરસ્તેષ્ચ લોપઃ
 સ્યાત્સાદૌ પ્રત્યયે પરે । (૩૦૪) રિચ્ ૭ । ૪ । ૫૧ । રાદૌ
 પ્રત્યયે તાસેરસ્તેષ્ચ સસ્ય લોપઃ । ભવિતારૌ । ભવિતારઃ ।
 ભવિતાસિ । ભવિતાસ્થઃ ભવિતાસ્થ । ભવિતાસ્મિ । ભવિતા-
 સ્વઃ । ભવિતાસ્મઃ । (૩૦૫) લટ્ ઈષે ચ ૩ । ૩ । ૧૩ । ભવિ-

કરીને એ નો અનુઅધ લોપ, તાસ્ પ્રત્યય, તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા,
 ઇટ્નો આગમ, ગુપ્, અવાદેશ કરી સિપ્ પર રહેતાં સ્ કારનો લોપ કરી
 ભવિતાસિ, અને થસ્, વસ્, મસ્, ના સકારનો રુત્વ વિસર્ગ કરી
 મૂળમાં બતાવેલાં રૂપો ઉપર મુજબ સિદ્ધ કરવાં. ત્રણેય પુરુષના ભવિતા
 વગેરે રૂપોનો અર્થ—તે થશે, તે બે થશે, તે બધા થશે. તું થઈશ,
 તમે બે થશો, તમે બધા થશો. હું થઈશ, અમે બે થઈશું, અમે
 બધા થઈશું.

નોટ—મતીતાયા રાત્રેઃ પશ્ચાર્દેન આગમિન્યાઃ પૂર્વાર્ધેન સહિતઃ
 કાલઃ અચતનઃ તદ્ભિન્નઃ અનચતનઃ—રાત્રી ગયેલી રાત્રિના આર
 વાગ્યા પછી તથા આવનારી રાત્રિના આર વાગ્યા સુધીનો સમય તે
 અચતન કહેવાય છે. તેથી ભિન્ન થઈ ગયેલો કાળ તેને અનચતન
 ભૂત કહેવામાં આવે છે. તેમાં લઙ્ બકાર વપરાય છે. ગુજરાતીમાં તેને
 હિસ્તનભૂતકાળ કહેવામાં આવે છે અને આવતી રાત્રિના આર વાગ્યા
 પછીનો કાળ અનચતન મવિષ્ય કહેવાય છે તેમાં આ લુટ બકાર
 વપરાય છે.

(૩૦૩) અર્થ—તાસ્ અને અસ્ ના સ્કારનો લોપ થાય
 સકાર આદિમાં છે તેવા પ્રત્યય પરમાં હોય તો.

(૩૦૪) અર્થ—રકાર = રેફ જેના આદિમાં છે તેવા પ્રત્યય પર
 રહેતાં પણ તાસ્, અને અસ્ ના સકારનો લોપ થાય.

(૩૦૫) અર્થ—મવિષ્ય = થશે અર્થમાં વર્તમાન ધાતુથી લટ્

વ્યવર્થાદ્દાતોલ્લદક્રિયાર્થાયાં ક્રિયાયાં સત્યામસત્યાં વા । સ્યઃ ।
 હદ્ । મવિષ્યતિ । મવિષ્યતઃ । મવિષ્યન્તિ । મવિષ્યસિ । મવિ-
 વ્યથઃ । મવિવ્યથ । મવિવ્યામિ । મવિવ્યાવઃ । મવિવ્યામઃ ।

લકાર થાય, ક્રિયાર્થક (ક્રિયા છે પ્રયોજન જનું એવા) ક્રિયા થતો હોય
 અથવા ન થતો હોય તો પણ.

૦૫૧૦--મૂ ધાતુથી 'લટશેષે ચ' સૂત્રથી લટ લાવી, તેના
 સ્થાનમાં તિષ્ લાવી, અતુબંધ લોપ કરો, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરો, શપ્
 થવા આવે તેનો આધ કરી, "સ્વતાસીઃ" સૂત્રથી સ્વ પ્રત્યય કરી
 "આર્ધધાતુઃ" સૂત્રથી સ્વનો આર્ધધાતુકસંજ્ઞા કરી, "આર્ધધાતુ-
 કસ્યેઃ" સૂત્રથી હદનો આગમ દિત્ હોવાથી આદિમાં મૂઢી. મૂ +
 હ + સ્ય + તિ બન્યા બાદ "સાર્વધાતુકાઃ" સૂત્રથી મૂ નો શુષ્ મો
 થઈ "અચોડ્યવાઃ" સૂત્રથી બો નો અવ્ આદેશ કરી "આદેશ-
 પ્રત્યયયોઃ" સૂત્રથી સ્વ ના સ્ કરારનો ષ્ કરી મવિવ્યતિ પ્ર૦ પુ૦
 એ૦ વ૦ તું રૂપ બને છે. તે રીતે પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ૦ વ૦ જ૦ વ૦માં
 તસ્ , ક્ષિ, લાગ્યા બાદ ઉપર મુજબ સ્ય, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, હદ નો
 આગમ, દ નો લોપ, શુષ્ અવ્ આદેશ સ્ નો ષ્ કરી તસ્ ના સ્નો
 રુત્વવિસર્ગ કરી, મવિવ્યતઃ, જ૦ વ૦ ક્ષિ નો "ક્ષોન્તઃ" સૂત્રથી
 બન્તિ આદેશ કરી "અતો ગુણે" સૂત્રથી પરરૂપ કરીને મવિવ્યન્તિ
 રૂપ બને છે. મધ્યમપુરુષમાં સિષ્ , યસ્ , ય, લાવી ઉપર મુજબ
 પ્રક્રિયા કરીને મૂળમાં અપેલાં રૂપો સિદ્ધ બનાવવાં, ઉત્તમ પુરુષમાં
 મિષ્ , વસ્ , મસ્, લાવી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કર્યા બાદ "અતોદીર્ઘોઃ"
 સૂત્રથી મિ વસ્ , મસ્ , પર રહેતા સ્વ ના અકારને દીર્ઘ કરવો ને અન્તેના
 સ્ કરારના રુત્વ વિસર્ગ કરીને મૂળમાં આપેલાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં. આ
 ત્રણેય પુરુષનાં રૂપોનો અર્થ હદ લકારના અર્થ પ્રમાણે જ છે.

નોટ--આને સામાન્ય લવિષ્ય કહેવામાં આવે છે. કેટલા
 તેને બીજાને લવિષ્યકાળ કહે છે. ચર્ચ રાત્રિના બારથી આવતી રાત્રિના

(૩૦૬) લોટ્ ચ ૩ । ૩ । ૧૬૨ । વિધ્યાધર્યેષુ ઘાતોલોટ્ ।
 (૩૦૭) આશિષિ લિટ્ લોટી ૩ । ૩ । ૧૭૩ । (૩૦૮) ણ્ઃ
 ૩ । ૪ । ૮૬ । લોટ્ ઇકારસ્ય ડઃ । ભવતુ (૩૦૯) તુહો-

ખાર સુધીના અક્ષતનકાળમાં વાપરી શકાય છે. દા. ત. હમણું થશે, હમણું લણશે, હમણું આવશે. અને હમણું થયો. અત્યારે આવ્યો, તેમાં સામાન્ય ભૂતનો પ્રયોગ થાય છે. તેને લુટ્ લકાર કહેવામાં આવે છે.

(૩૦૬) અર્થ—વિધિ આદિ અર્થમાં ધાતુથી લોટ્ લકાર થાય (વિધિ = પ્રેરણા, આમંત્રણ = નોકર વગેરેને આજ્ઞા કરવી. નિમંત્રણ = આવશ્યક શ્રાદ્ધ કાર્યમાં સત્કારપૂર્વક બોલાવવું, અધોષ્ટ = સત્કારપૂર્વક ક્રિયા કરવામાં, સંપ્રશ્ન = પ્રશ્ન કરવો, પ્રાર્થના = પ્રાર્થના કરવી આદિ) અર્થ આદિ પદનો થાય છે.)

(૩૦૭) અર્થ—આશીર્વાદ અર્થમાં લિટ્ અને લોટ્ લકાર થાય.

(૩૦૮) અર્થ—લોટ્નો જે ઇકાર તેનો ઉકાર થાય.

૦યા૦—મૂ ધાતુથી ‘આશિષિ લિટ્’ અથવા ‘લોટ્ ચ’ સૂત્રથી લોટ્, અનુબંધ લોપ, તેના સ્થાનમાં પ્રં એં વં તિપ્ પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ. ‘તિટ્શિત્’ સૂત્રથી તિની સાવંધાતુક સંજ્ઞા, ‘ક્તૈરિ-શ્પ’ થો શ્પ, શ્, પ્ નો અનુબંધ લોપ, ફરીથી સાવંધાતુક સંજ્ઞા, ‘સર્વંધાતુકાં’ સૂત્રથી મૂનો ગુણ મો, ‘एचोऽववां’ સૂત્રથી ઓનો અવ્ આદેશ કરી મવતિ રૂપ બન્યા બાદ ‘एहः’ સૂત્રથી તિના ઇકારનો ઉકાર કરીને ભવતુ રૂપ અને છે ‘તુહોસ્તાત્’ સૂત્રથી તુ નો વિકલ્પે તાત્ત્વ આદેશ કરી અનુબંધ લોપ કરી ભવતાત્ બીજું રૂપ પણ બને છે. તાત્ત્વમાં હ્કારની ઇતસંજ્ઞા, અને બીજો અકાર બોલના માટે છે.

(૩૦૯) અર્થ—આશીર્વાદમાં તુ ને હિના સ્થાનમાં તાત્ત્વ આદેશ થાય વિકલ્પે. શંકાઃ તાત્ત્વમાં હ્ ની ઇતસંજ્ઞા થતી હોવાથી

સ્તાતઙ્ આશિષ્યન્યતરસ્યામ્ ૭।૧।૩૫। આશિષિ તુહ્યો-
સ્તાતઙ્ વા । પરત્વાત્સર્વાદેશઃ । ભવતાત્ । (૩૧૦) લોટો
લઙ્ઘત્ ૩।૪।૮૫। લોટસ્તામાદયઃ સલોપશ્ચ । (૩૧૧)
તસ્થસ્થમિપાં તાંતંતામઃ ૩।૪।૧૦૧। ક્ષિતશ્ચતુર્ણાં તામા-
દયઃ ક્રમાત્સ્યુઃ । ભવતામ્ । ભવન્તુ । (૩૧૨) સેર્હ્યપિચ્ચ

“લિચ્ચ” સૂત્રથી ઉકારના સ્થાનમાં થવા આવ્યો. પરંતુ જા—“અને-
કાલં” સૂત્ર પર હોવાથી આખા તુ ના સ્થાનમાં તાત્ઙ્ થાય છે.
ખાટે મૂળમાં પરત્વાત્ પર હોવાથી સર્વના સ્થાનમાં આદેશ થાય
તેમ લખ્યું છે.

(૩૧૦) અર્થ—લોટ ને લિઙ્ના જેવું કાર્ય થાય, તેથી લોટસ્તાં
હોટના સ્થાનમાં તસ્, યસ્, ય, અને મિપૂના સ્થાનમાં અનુક્રમે તામ્,
તમ્, ત, અને અમ્ આદેશ થાય, અને સ્ નો લોપ પણ થાય.

વ્યાજ—મૂ ધાતુથી લોટ્ર લાવી તેના સ્થાનમાં તસ્ લાવી,
ઉપર પ્રમાણે સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, અપૂ, અનુબંધ લોપ, યુષ્ય, અવ
આદેશ કરી મળતત્સ યથા બાદ “લોટો” સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ, કરી
“તસ્થસ્થ” સૂત્રથી તસ્તો તામ્ કરી તે ભવતામ્—ને ક્ષિ લાવી.
તેનો “ક્ષોડન્તઃ” સૂત્રથી અન્ત આદેશ “અતો ગુણે” સૂત્રથી પર૩પ
કરી મળતિ ૩પ બન્યા બાદ “ઋઃ” સૂત્રથી ઇકારનો ઉકાર કરીને
ભવન્તુ ૩પ બને છે.

(૩૧૧) અર્થ—ક્ષિ જે ચાર લઙ્, લિઙ્, લુઙ્ અને લઙ્,
લકારો તેમના સ્થાનમાં થયેલા આદેશો જે (૪) તસ્, યસ્, ય અને
મિપ, પ્રત્યયો તેના સ્થાનમાં અનુક્રમે તામ્, તમ્, ત ને અમ્ આદેશ થાય.

(૩૧૨) અર્થ—લોટ્ર ના સ્થાનમાં થયેલો જે સિપ્ તેનો હિ
થાય, અને તે અપિત્ થાય.

નોટ—સિપ્ માં પકારની ઇત્સંજ્ઞા થાય છે તેથી તે પિત્ કહેવાય
છે, જ્યારે આદેશ થયેલો હિ તે અપિત્ કહેવાય (અર્થાત્ તેને પિત્
ન કહેવાય).

૩ । ૪ । ૮૭ । લોટઃ સેહિઃ સોઽપિચ્ચ (૩૧૩) અતો હેઃ
 ૬ । ૪ । ૧૦૫ । અતઃ પરસ્ય હેલુક્ । ભવ, ભવતાત્ । ભવ-
 તમ્ । ભવત । (૩૧૪) મેર્નિઃ ૩ । ૪ । ૮૯ । લોટો મેર્નિઃ
 સ્યાત્ । (૩૧૫) આદુત્તમસ્ય પિચ્ચ ૩ । ૪ । ૧૨ । હિન્યોદ-
 ત્વમ્ ન, હત્વોચ્ચારણસામર્થ્યાત્ । (૩૧૬) નિત્યં ક્ષિતઃ ૩ ।
 ૪ । ૧૯ । સકારાન્તસ્ય ક્ષિદુત્તમસ્ય નિત્યં લોપઃ । અલો-

(૩૧૩) અર્થ—હસ્ત અકારથી પર જે હિ તેનો લોપ થાય.

(૩૧૪) અર્થ—લોદ ના સ્થાનમાં થયેલો સિપ્ તેનો નિ આદેશ થાય.

(૩૧૫) અર્થ—લોદ ના ઉત્તમ પુરુષને બાદ આગમ થાય, અને તે પિત્ કહેવાય, હિ, અને નિ ના ઇકાર નો “एः” સૂત્રથી ઉત્વ થતું નથી. કેમકે પાણિનિ મુનિએ મૂળ સૂત્રમાં ઇકારનું જ ઉચ્ચારણ કરેલું છે તેથી. “મેર્નિ” સૂત્રની જગાએ મેર્નુઃ । અને “સેહિઃ” ની જગાએ “સેહ્યુ” એમ ઉચ્ચારણ કરત માટે મૂળમાં હિન્યોઃ એમ લખેલું છે.

(૩૧૬) અર્થ—સકાર જેના છેડે છે તેવા લોદના ઉત્તમ પુરુષનો હંમેશાં લોપ થાય, “अलौन्त्यस्य” સૂત્રથી વસ્, મસ્તા અન્ત્ય સનો લોપ થાય.

વ્યા૦—મૂ ધાતુથી લોદ તેનો સિપ્, ઉપર મુજબ. સાર્વધાતુક-સંજ્ઞા, ૧૫, અનુષ્ઠ લોપ યુજ્ય, મો+અ++સિ અવ્ આદેશ મવ+સિ, “सेह्यपिच्च” સૂત્રથી સિનો હિ આદેશ થઈ “तुह्योस्तां” સૂત્રથી હિ નો વિકલ્પે તાતહ્ આદેશ અનુષ્ઠ લોપ, ભવતાત્ તાતહ્ ન થાય ત્યારે “अतो हेः” સૂત્રથી હિનો લોપ થઈ મવ ૩૫ અને છે. મં પુઃ દ્વિઃ વઃ અને જઃ વઃ માં ઘસ, ય લાવી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી મવ+ઘસ મવ+ય અન્યા બાદ “तस्थस्थमिपां” સૂત્રથી ઘસનો તમને લનો ત કરીને ભવતમ્ ભવત ૩૫ો અને છે.

અમઘાવ । અમવામ । (૩૨૦) વિધિનિમન્ત્રણામન્ત્રણાધીષ્ટ-

લઙ્ઠં” સૂત્રથી મૂ અંગેને અદૂ નો આગમ દિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકી, મૂ + તિ થયા આદ શપ્, અનુબંધ લોપ મૂનો ગુણ મો ‘एचोऽञ्जवा०” સૂત્રથી અવ્ આદેશ અમવતિ રૂપ બન્યા આદ “इतश्च” સૂત્રથી ધકારનો લોપ કરી અમવત્ રૂપ બને છે. મૂ ના પ્ર० પુ० દિ० વ० માં તસ્રં બ० વ० માં શિ લાભ્યા આદ ઉપર મુજબ અદૂ નો આગમ, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્ અનુબંધ લોપ, ગુણ, અવ્ આદેશ કરી “तस्थस्थ०” સૂત્રથી તસ્ ના સ્થાનમાં તામ્ આદેશ અમવતામ્ શિ નો “ह्रोऽन्तः” સૂત્રથી અન્તાદેશ, પરરૂપ, ઉપર મુજબ ધકારનો લોપ “संयोगान्त०” સૂત્રથી ત્ નો લોપ કરી અમવન્ રૂપ બને છે.

મધ્યમ પુરુષમાં લઙ્ઠની જગાએ સિપ્, યસ્, થ, લાવી ઉપર મુજબ સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, અદૂ, શપ્, ગુણ અવ્ આદેશ, ધકારનો લોપ સ્ ના રૂત્વ વિસર્ગ કરીને અમવઃ, યસ્, ઉપરતું બધું કાયં ક્યાં આદ યસ્ નો તમ્ અને થ નો ત ઉપર પ્રમાણે થઈને અમવતમ્ અમવત રૂપો બને છે.

ઉત્તમ પુરુષમાં લઙ્ઠની જગાએ મિપ્, વસ્, મસ લાભ્યા આદ મૂ ને અદૂ નો આગમ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્ અનુબંધ લોપ, ગુણ અવ્ આદેશ, “तस्थस्थ०” સૂત્રથી મિપ્ નો અમ્ આદેશ કરી “अमि पूर्वः” સૂત્રથી પૂર્વરૂપ થઈ અમવમ્, વસ્ મસ પર રહેતાં ઉપર પ્રમાણે કાયં કરી, “अतो दीर्घो०” સૂત્રથી અમવના અકારને દીર્ઘ કરી, “नित्यं ङितः” સૂત્રથી બન્નેના સ્ નો લોપ કરી અમવામ, અમઘાવ રૂપ બને છે. ત્રણેય પુરુષનો અર્થઃ તે થયો, તે બે થયા, તે બધા થયા, તું થયો, તમે બે થયા, તમે બધા થયા; હું થયો, અમે બે થયા, અમે બધા થયા.

નોટ—આ લઙ્ઠ લકારને હારતનશૂતકાળ કહેવામાં આવે છે.

(૩૨૦) અર્થ—વિધિ = પ્રેરણા આપવી, નિમન્ત્રણ = આવશ્યક શ્રાદ્ધ ભોજનાદિમાં લાણેજને યોજાવવા, આમન્ત્રણ = નોકર (બૃથ

સંપ્રશ્નપ્રાર્થનેષુ લિઙ્ ૩ । ૩ । ૧૬૧ । પશ્વર્થેષુ ધાતોર્લિઙ્ ।
 (૩૨૧) યાસુદ્ પરસ્મૈપદેપૂદાત્તો ડિઙ્ચ ૩ । ૪ । ૧૦૩ ।
 લિઙ્ઃ પરસ્મૈપદાનાં યાસુદાગમો ડિઙ્ચ । (૩૨૨) લિઙ્ઃ સલો-
 પોઽનન્ત્યસ્ય ૭ । ૨ । ૭૧ । સાર્વધાતુકલિઙ્ઽનન્ત્યસ્ય સસ્ય
 લોપઃ । ઇતિ પ્રાપ્તે (૩૨૩) અતો યેયઃ ૭ । ૨ । ૮૦ । અતઃ
 પરસ્ય સાર્વધાતુકાવયવસ્ય 'યાસુ' इत्यस्य इय् । ગુણઃ ।
 (૩૨૪) લોપો વ્યોર્વલિ ૪ । ૧ । ૬૬ । ભવેત્ । ભવેતામ્ ।
 (૩૨૫) જ્ઞેર્જુસ્ ૩૪૧૮૦ લિઙ્ઽ જ્ઞેર્જુસ્ સ્યાત્ । ભવેયુઃ । ભવેઃ ।

(વર્ગ)ને આગા આપવી, અધીષ્ટ = સત્કારપૂર્વક ક્રિયા કરવી, સમ્પ્રશ્ન =
 પ્રશ્ન કરવો, અને પ્રાર્થના = માગણી કરવી, આ અર્થોમાં ધાતુથી
 લિઙ્ લકાર થાય.

(૩૨૧) અર્થ—લિઙ્ ના સ્થાનમાં થયેલા પરસ્મૈપદસંજ્ઞા જે
 પ્રત્યયો તેમને યાસુદનો આગમ થાય, અને તે ડિઙ્ થાય.

(૩૨૨) અર્થ—સાર્વધાતુક જે લિઙ્ તેના અન્ત્યમાં રહેલા
 સ્ નો લોપ થાય.

(૩૨૩) અર્થ—અકારથી પર સાર્વધાતુકનો અવયવ યાસુ
 તેનો ઇય્ થાય.

(૩૨૪) અર્થ—વ્ કાર, ચ્ કાર નો લોપ થાય, વલ્લ પર રહેતાં.

(૩૨૫) અર્થ—લિઙ્ ના સ્થાનમાં જે ક્ષિ તેનો જુસ્ થાય.

વ્યાખ્યા—મૂ ધાતુથી “વિધિનિમ્” સૂત્રથી વિધિ લિઙ્, તેના
 સ્થાનમાં તિપ્, અનુઅંધ લોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્, અનુઅંધ લોપ,
 શુષ્, અવ્ આદેશ કરી, ભવ + તિ થયા બાદ “યાસુદ પરસ્મૈ” સૂત્રથી
 યાસુદ નો આગમ, અનુઅંધ લોપ, ટિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકીને ભવ +
 યાસુ + તિ “અતોયેયઃ” સૂત્રથી યાસુનો ઇય્ આદેશ. “માદ્ગુણઃ”
 થી શુષ્ ભવેય્ + તિ, “લોપોવ્યો” સૂત્રથી ચ્ નો લોપ “ઇતશ્ચ”

ભવેતમ્ । ભવેત । ભવેયમ્ । ભવેષ । ભવેમ । (૩૨૬) લિઙાશિષિ
૩ । ૪ । ૧૧૬ । આશિષિ લિઙ્લિસ્ટિઙ્લાર્ધઘાતુકસંજ્ઞઃ સ્યાત્ ।
(૩૨૭) કિદાશિષિ ૩ । ૪ । ૧૦૨ । આશિષિ લિઙ્લો યાસુદ્

સૂત્રથી તિના ઇકારનો લોપ કરીને ભવેત્ ૩૫ બને છે. પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ૦
વ૦ બ૦ વ૦ લિઙ્લને તસ્ અને ક્ષિ આદેશ કર્યા પછી ઉપર પ્રમાણે
સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્, અનુબંધ લોપ, ગુણ્ય અવ્ આદેશ કરી, યાસુદ્
અનુબંધ લોપ, ઇચ્ આદેશ, ગુણ્ય, ચ્ લોપ કરી, ભવે + તસ્ માં
“તસ્યસ્થ૦” સૂત્રથી તસ્ નો તામ્ થઈ ભવેતામ્ ૩૫ બને. અને ક્ષિ
નો “ક્ષેજ્જુસ્” સૂત્રથી જુસ્ આદેશ કરી “જુદ્” સૂત્રથી જ્ કારની ઇત્સંજ્ઞા,
કરીને અહીંયાં વલ્લ પરમાં ન હોવાથી ચ્ નો લોપ થાય નહિ બાકી
ઉપર મુજબ બધું કાર્ય થાય છે. ભવેયુસ્ ના સ્કારનો રૂવ અને વિસર્ગ
ભવેયુઃ ૩૫ બને છે.

મધ્યમ પુરુષના લિઙ્ની જગાએ સિપ્, ચસ્, ધ, કર્યા પછી
ઉપર પ્રમાણે બધું કાર્ય કર્યા બાદ “ઇતશ્ચ” સૂત્રથી ઇકારનો લોપ કરી
ભવેઃ અને ચસ્ ને યની જગાએ “તસ્યસ્થ૦” સૂત્રથી અનુક્રમે તમ્
ને ત આદેશ કરી ભવેતમ્, ભવેત ૩૫ બને છે.

ઉત્તમ પુરુષમાં લિઙ્ ની જગાએ મિપ્, વસ્, મસ્ લાવી, ઉપર
મુજબ પ્રક્રિયા કરી મિપ્ નો “તસ્યસ્થ૦” સૂત્રથી અમ્ નો ઇકાર વલ્લ
પરમાં નથી તેથી ચ્ નો લોપ ન થતાં બાકીનું કાર્ય થઈ ભવેયમ્
અને વસ્, મસ્માં ચ્ લોપ વલ્લ પરમાં હોવાથી થાય છે પરન્તુ
“નિત્યંહિતઃ” સૂત્રથી બન્નેના સ્ નો લોપ કરી. ભવેવ, ભવેમ ૩૫૦
બને છે. ત્રણેય પુરુષના (૧) અર્થો તે થાય, તે બે થાય, તે બધા થાય, (૨)
તું થાય, તમે બે થાવ, તમે બધા થાવ. (૩) હું થઈ, અમે બે
થઈએ, અમે બધા થઈએ.

(૩૨૬) અર્થ—આશીર્વાદમાં લિઙ્ના સ્થાનમાં થયેલા આદેશ
લિઙ્ની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા થાય.

(૩૨૭) અર્થ—આશીર્વાદ અર્થમાં થયેલ લિઙ્નો ને યાસુદ્

કિત્ । (૩૨૮) સ્કોઃ સંયોગાદ્યોરન્તે ચ ૮ । ૨ । ૨૯ । પદાન્તે
જ્ઞાલિ ચ યઃ સંયોગઃ તદાદ્યોઃ સ્કોલોપઃ । (૩૨૯) કિઙ્ગિગતિ ચ
૧ । ૧ । ૫ । ગિત્કિત્કિઙ્ગિનિમિત્તે ઇગ્લક્ષણે ગુણવૃદ્ધી ન સ્તઃ ।
મૂયાત્ । મૂયાસ્તામ્ । મૂયાસુઃ । મૂયાઃ । મૂયાસ્તમ્ ।

તેના કિત્વદ્ભાવ થાય.

(૩૨૮) અર્થ—પદાન્તમાં અને જ્ઞાત્ પર રહેલા જે સંયોગ
તેના આદિ જે સકાર, અને કકાર, તેનો લોપ થાય.

(૩૨૯) અર્થ—ગિત્, કિત્ કિત્ છે નિમિત્ત જેનું એવા
ધ્રુગન્તલક્ષણ અંગને ગુણ અને વૃદ્ધિ થતી નથી.

વ્યાખ્યા—મૂધાતુથી “આશિષિ લિઙ્” સૂત્રથી લિઙ્ અનુબંધ
લોપ, તેના સ્થાનમાં તિપ્, અનુબંધ લોપ “લિઙ્આશિષિ” સૂત્રથી તિની
આધધાતુક સંગ્રા, (તેથી શપ્ ન થયો) “યાસુદં” સૂત્રથી તિ ને
યાસુદનો આગમ, અનુબંધ લોપ ટિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકી, મૂ-
યાસન્+તિ થયા બાદ “સાર્વધાતુક” સૂત્રથી ગુણ થવા આવ્યો, પરંતુ
“કિદાશિષિ” સૂત્રથી યાસુદનો કિત્ કર્યા બાદ “કિતિ ચ” સૂત્રથી ગુણને
નિષેધ “ઇતચ્ચ” સૂત્રથી ધકારનો લોપ “સ્કોઃ સંયોગા” સૂત્રથી
યાસ્ વાળો સકાર પદાન્તમાં સંયોગના આદિ હોવાથી તે સ્ત્રો લોપ
કરી મૂયાત્ રૂપ અને છે પ્રં પું દિં વં અને બં વંમાં તસ્
જિ લાવી ઉપર પ્રમાણે આધધાતુક સંગ્રા, યાસુદ અનુબંધલોપ, કિત્,
ગુણનો નિષેધ, “તસ્યસ્ય” સૂત્રથી તસ્નો તામ્ કરી મૂયા-
સ્તામ્ જિ નો “સેર્જસ” સૂત્રથી જસ્ આદેશ કરી, જની ધત્સંસા
“જુઢ” સૂત્રથી કરી. તેનો લોપ કરી પદાન્ત સ્ત્રો રૂત્વ વિસર્ગ કરી
મૂયાસુઃ રૂપ અને છે.

મધ્યમ પુરુષમાં લિઙ્ના સ્થાનમાં સિપ્ ધત્ થ લાવી ઉપર
પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી, સિના ધકારનો લોપ કરી—યાસ્તા સ્ત્રો લોપ કરી,
સ્ત્રો વિસર્ગ કરીને મૂયાઃ અને ધત્ ને ય ની જગ્યાએ “તસ્યસ્ય”

ભૂયાસ્ત । ભૂયાસમ્ । ભૂયાસ્વ । ભૂયાસ્મ । (૩૩૦) લુઙ્
 ૩ । ૨ । ૧૧૦ । ભૂતાર્થે ધાતોર્લુઙ્ સ્યાત્ । (૩૩૧) ળિ
 લુઙિ ૩ । ૧ । ૪૩ । શબ્દપ્રવાદઃ । (૩૩૨) ળ્લેઃ સિચ્
 ૩ । ૧ । ૪૪ । ઇચાવિતૌ । (૩૩૩) ગાતિ-સ્થા-ધુ-પા-ભૂમ્યઃ
 સિચ્ઃપરસ્મૈપદેષુ ૨ । ૪ । ૭૭ । પમ્યઃ સિચો લુક્ સ્યાત્ ।
 ગાપાવિદેષાદેશ-પિવતી ગૃહેતે । (૩૩૪) ભૂસુવોસ્તિઙિ ૭ ।
 ૩ । ૮૮ । ભૂ સૂ પતયોઃ સાર્વધાતુકે તિઙિ પરે ગુણો ન ।
 અભૂત્ । અભૂતામ્ અભૂવન્ । અમૃઃ । અમૃતમ્ । અમૃત ।

સૂત્રથી અનુક્રમે તમ્ ને ત આદેશ કરી ભૂયાસ્તમ્ ભૂયાસ્ત ૩૫
 અને છે.

ઉત્તમ પુરુષમાં ઉપર પ્રમાણે, કાર્ય કરી મિપ્તો અમ્ આદેશ
 “તસ્થસ્થ” સૂત્રથી કરી ભૂયાસ્તમ્ વસ્ મસમાં “નિત્યંઙિતઃ” સૂત્રથી
 સ્તો લોપ કરી ભૂયાસ્વ, ભૂયાસ્મ ૩૫ો અને છે. અર્થ લોદ લકારના
 અર્થ નેવો ન કરવો (આ લકાર આશીર્વાદાર્થક કહેવાય છે.)

(૩૩૦) અર્થ—ભૂત અર્થમાં ધાતુથી લુઙ્ લકાર થાય.

(૩૩૧) અર્થ—ધાતુથી ળિ પ્રત્યય થાય. શપાં આ સૂત્ર
 શાપ્તો આધ કરે છે.

(૩૩૨) અર્થ—ળિના સ્થાનમાં સિચ્ આદેશ થાય. ઇચાં
 સિચ્માં ધકાર, ચકારતી ધસંજ્ઞા થાય છે.

(૩૩૩) અર્થ—ઇળના સ્થાનમાં થયેલા ગા ધાતુ, સ્થા ધાતુ,
 ધુ સંસક ધાતુઓ, પા ધાતુ અને મૂ ધાતુથી પર રહેલા સિચ્નો લોપ
 થાય. ગાપાં આ સૂત્રમાં ઇળના સ્થાનમાં થયેલા ગા આદેશ, અને
 પાના સ્થાનમાં થયેલા પિવ આદેશ તે બન્ને ધાતુઓ ન લેવાય. (ગતિ
 અર્થવાળો ગાઙ્ અને પા રક્ષણ કરવું અર્થવાળો લેવો નહિ.)

(૩૩૪) અર્થ—મૂ અને સૂ ધાતુને સાર્વધાતુક તિઙ પર રહેતા
 શુદ્ધ થાય નહીં.

નાયામ્ । અમવિષ્યત્ । અમવિષ્યતામ્ । અમવિષ્યન્ । અમ-
વિષ્યઃ । અમવિષ્યતમ્ । અમવિષ્યત । અમવિષ્યમ્ । અમ-
વિષ્યાવ । અમવિષ્યામ । સુવૃષ્ટિષ્વેદમવિષ્યત્તદા સુમિક્ષમમ-
વિષ્યત્ । इत्यादि ज्ञेयम् । गद् व्यक्तायां वचि ॥२॥ गदति
गदतः, गदन्ति । गदसि, गदथः गदथ । गदामि, गदावः,

વગેરે લિઙ્ નિમિત્ત (કારણ) જ્યાં હોય ત્યાં અવિષ્ય અર્થમાં ધાતુથી
લઙ્ બકાર થાય, ક્રિયાની અસિદ્ધિ જણાતી હોય તો.

સુવૃષ્ટિં જે સારી વૃષ્ટિ થશે તો સારી ફસલ થશે. (સારો વર-
સાદ થયો નહીં તેથી સારી ફસલ થઈ નહીં.) (અહીંયાં જે, ને તો
સાથે આવવાથી “જરતી અવિષ્યકાળ” કહેવાય છે. આનો પ્રયોગ
ખૂબ ઓછો થાય છે.)

૦યાજ્યા—મૂ ધાતુથી “લિઙ્નિમિત્તે” સૂત્રથી લઙ્ બકાર,
અનુબંધલોપ તેના સ્થાનમાં તિષ્ અનુબંધલોપ “લુલ્લ” સૂત્રથી
મૂને બદલે આગમ, દ્વનો અનુબંધલોપ “સ્યતાસી” સૂત્રથી સ્ય
પ્રત્યય “આર્ધધાતુકં” સૂત્રથી આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, “આર્ધધાતુકસ્યે”
સૂત્રથી સ્ય ને ધટ્ટો આગમ, અનુબંધલોપ, “સાર્વધાતુ” સૂત્રથી મૂ
નો ગુણ, અમો+ઇ+સ્ય+તિ થયા બાદ “૯ચોડ્યવા” સૂત્રથી અઙ્
આદેશ “ઇતશ્ચ” સૂત્રથી તિના ઇકારનો લોપ, થઈ, અમવિષ્યત્
રૂપ બને છે. પ્ર૦ પુ૦ દ્વિ. બને જ૦ વ૦ માં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી
તસ્યો “તસ્યસ્ય” સૂત્રથી તામ્ આદેશ કરી અમવિષ્યતામ્ સ્તિ-
નો અન્ત આદેશ કરો ઇકારનો લોપ ત્નો સંયોગાન્ત લોપ કરી
અમવિષ્યન્ રૂપ બને છે. મ૦ પુ૦ માં ઉપર મુજબ કાર્ય પછી સિપ્નો
અનુબંધ લોપ, ઇકારનો લોપ, સ્ના રૂત્વ વિસર્ગ કરી, અમવિષ્યઃ,
યસ્ ને ન થ ની જગ્યાએ અનુક્રમથી તમ્, અને ત આદેશ “તસ્ય-
સ્ય” સૂત્રથી કરી અમવિષ્યતમ્ અમવિષ્યત રૂપો બને છે.

ગદામઃ । (૩૩૬) કુહોદ્યુઃ ૭ । ૪ । ૬૨ । અભ્યાસકવર્ગ-
 દ્વકારયોશ્ચવર્ગદિશઃ । इति जकारे कृते । (૩૩૭) અત ઉપ-
 ધાયાઃ ૭ । ૨ । ૧૧૬ । ઉપધાયા અતો વૃદ્ધિઃ સ્યાત્ જિતિ
 ણિતિ ચ પ્રત્યયે પરે । જગાદ । જગદતુઃ । જગદુઃ । જગ-
 દિથ । જગદ્યુઃ । જગદ્ । (૩૩૮) જલુક્તમો વા ૭ । ૧ ।
 ૯૧ । ઉક્તમો જલ્ વા ણિત્સ્યાત્ । જગાદ, જગદ । જગ-
 દિવ । જગદિમ । ગદિતા, ગદિતારૌ, ગદિતારઃ । ગદિતાસિ,

ઉત્તમ પુરુષમાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી મિપ્નો અમ્ આદેશ
 કરી, “અમિપૂર્વઃ” સૂત્રથી પૂર્વરૂપ કરી, અમ્ અવિષ્યમ્ અને વસ વસ
 પર રહેતાં સ્વના અકારનો “અતો દીર્ઘો” સૂત્રથી દીર્ઘ કરી “નિત્યં ક્ષિતઃ”
 સૂત્રથી સ્ત્રોતો લોપ કરી અમ્ અવિષ્યાવ, અમ્ અવિષ્યામ રૂપો અને છે. ત્રણેય
 પુરુષના અર્થો લઢ્ લકાર પ્રમાણે જ થાય છે, તે થશે વગેરે.

(૩૩૬) અર્થ—અભ્યાસના ૬ વર્ગ=ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, અને
 અને હકાર તેના સ્થાનમાં ચ વર્ગ=ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, આદેશ થાય છે. આ
 એ પ્રમાણે જકાર થયો.

(૩૩૭) અર્થ—ઉપધાના હ્રસ્વ અકારની વૃદ્ધિ થાય જિત્
 અને ણિત્ પ્રત્યય પર રહેતાં.

(૩૩૮) અર્થ—ઉત્તમ પુરુષના એક વચનમાં થયેલો જલ્
 આદેશ વિકલ્પે ણિત્ થાય.

સૂચના—મૂળ ધાતુના દશ લકારોની પ્રક્રિયા બરાબર સિદ્ધ કરેલી
 છે. તેમાં જે સૂત્રો લાગે છે, તે બધાં સૂત્રો બીજા ધાતુઓમાં પણ
 લાગે જ છે. અને વધારાનાં જે સૂત્રો સાધનિકા વખતે લાગશે, તેનો
 ઉલ્લેખ કરાશે, દરેક સૂત્રનો દરેક જગ્યાએ ઉલ્લેખ કરવાથી પુસ્તક
 મોટું બની જાય અને ખર્ચને પહોંચી શકાય નહીં. માટે મૂળ ધાતુ
 અવસ્ય યાદ કરવા છાત્રોને અમારો આગ્રહ છે.

ગદ્ ધાતુથી લઢ્ લાવી તેના સ્થાનમાં તિપ્ કરી, સાર્વધાતુક
 સંસાર, શપ્, અનુબંધલોપ ગદ્+અ+તિ વર્ણ મળતાં ગદતિ રૂપ અને

ગદિતાસ્થઃ, ગદિતાસ્થ । ગદિતાસ્મિ, ગદિતાસ્વઃ ગદિ-
તાસ્મઃ । ગદિષ્યતિ । ગદિષ્યતઃ, ગદિષ્યન્તિ । ગદિષ્યસિ,
ગદિષ્યથઃ, ગદિષ્યથ । ગદિષ્યામિ, ગદિષ્યાવઃ, ગદિષ્યામઃ ।
ગદતુ-ગદતાત્, ગદતામ્, ગદન્તુ । ગદ-ગદતાત્, ગદતમ્,
ગદત । ગદાનિ, ગદાવ, ગદામ । અગદત્, અગદતામ્, અગ-

છે તે રોતે ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી ગદતસ્ માં સના રુત્વ વિસર્ગ કરી ગદતઃ ને જિનો અન્ત આદેશ કરી “અતોગુણે” સૂત્રથી પરરપ એકાદેશ કરી ગદન્તિ રૂપ બને છે. તે બોલે છે, તે બે બોલે છે, તે બધા બોલે છે. વગેરે અર્થો સમજી લેવા મધ્યમ પુરુષમાં સાવધાતુક સંજ્ઞા શરૂ, અનુબંધ લોપ ગદ અ સિપ્ થસ્ થ, થયા આદ પ નો લોપ કરી, થસ્ ના સના રુત્વ વિસર્ગ કરી ગદસિ ગદથઃ ગદથ રૂપો બને છે.

ઉત્તમ પુરુષમાં શપ્, અનુબંધલોપ, મિપ્ ના પનો લોપ કર્યા આદ, ગદ+અ+મિ, વસ્, મસ્માં “અતોદીર્ઘો” સૂત્રથી બનો દીર્ઘ આ કરી ગદામિ, બન્ને સના રુત્વ વિસર્ગ કરી ગદાવઃ ગદામઃ રૂપ બને છે.

(લિટ્) ગદ+લિટ્ અનુબંધલોપ, તિપ્ તેના સ્થાનમાં “પરસ્મૈ” સૂત્રથી જલ્ આદેશ અનુબંધલોપ આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ગદન્તું દિત્વ, પૂર્વ ગદતી અભ્યાસ સંજ્ઞા, દ્વનો લોપ “કુહોશ્ચુઃ” સૂત્રથી ગ નો જ કરી જગદ્+અ, માં” અત ઉપર સૂત્રથી ગ ના અકારની વૃદ્ધિ આ થઈ જગાદ્ રૂપ બને છે.

ગદ+તસ્ જિ ના અનુક્રમે અતુસ્ રસ્ આદેશ ઉપર પ્રભાણે કરી દિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, દ્વનો લોપ, શ્યુત્વ, અને સના રુત્વ વિસર્ગ કરીને જગદતુઃ, જગદુઃ રૂપો બને છે. સિપ્ થસ્ થ, માં અનુક્રમે ચલ્ અથુસ્+અ આદેશો કરી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી ચલતે ધટનો આગમ કરી જગદિથઃ, સના રુત્વ વિસર્ગ જગદથુઃ, જગાદ્ રૂપો બને છે. ઉત્તમ પુરુષમાં મિપ્નો જલ્ આદેશ, અનુબંધલોપ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસના હલનો લોપ વગેરે કર્યા આદ જગદ્+અ “જલુત્તમો” સૂત્રથી

દન્ । અગદઃ, અગદતમ્, અગદત । અગદમ્, અગદાવ, અગ-
દામ । ગદેત્, ગદેતામ્ ગદેયુઃ । ગદેઃ, ગદેતમ્, ગદેત ।

વિકલ્પે જિત્ થવાથી ‘અત હપઘાઠ’ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થતાં જગાદ, જિત્
ન થાય ત્યારે જગાદ એમ બે રૂપો બને અને વસ, નો મસ, વ, અને
મ આદેશ થઈ તેમને ધદ્નો આગમ કરી જગદિવ, જગદિમ રૂપો
બને છે. તે બોલ્યો, વગેરે અર્થ સમજી લેવો.

નોટ—હ્રદ, હ્રદ, હોદ, હ્રહ્ લિહ્ વગેરે રૂપો સિદ્ધ કરવા
મૂં ધાતુની પ્રક્રિયા (સાધનિકા) યાદ કરવી. કે ધ્યાન રાખવી જરૂરી છે.

ગદ ધાતુથી હ્રદ, અનુબંધ લોપ, તિપ્, તસ, ક્ષિ લાવી.
‘સ્યતાસીં’ સૂત્રથી તાસ, તેની આર્ધધાતુક સંગ્રા, હદ્નો આગમ
ગદ+ઇ+તાસ+તિ પછી ‘હ્રદઃ પ્રથમં’ સૂત્રથી હા, રૌ, રસ, અનુક્રમે
તિપ્ વગેરેના સ્થાનમાં કરી, હા કિત્ હોવાથી કિત્વાત્ દિનો લોપ કરી
ગદિતા રૌ, અને રસ પર રહેતાં ‘રિ ચ’ સૂત્રથી તાસના સ્ત્રો લોપ
કરી, ગદિતારૌ ગદિતારઃ રૂપો બને છે. મધ્યમ પુરુષમાં સિપ્ હ્રદ-
ની જગાએ કરી, ઉપર પ્રમાણે તાસ, આર્ધધાતુક સંગ્રા, હદ વગેરે
બાદ ‘તાસસ્થો’ સૂત્રથી સ્ત્રો લોપ કરી ગદિતાસિ યસ, ચ,
પર રહેતાં ઉપર પ્રમાણે તાસ વગેરે કરી યસના સ્ત્રો રૂત્વ વિસર્ગ
કરી ગદિતાસ્થઃ, ગદિતાસ્થ રૂપો બને છે.

ઉત્તમ પુરુષમાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી સિપ્ વસ મસ લાવી
પૂનો લોપ કરી સ્ત્રો રૂત્વ વિસર્ગ કરી, ગદિતાસ્મિ, ગદિતાસ્વઃ
ગદિતાસ્મઃ રૂપો બને છે. તે બોલશે, તે કહેશે વગેરે અર્થો દરેક
પુરુષના કરી લેવા.

ગદ ધાતુથી હ્રદ અનુબંધ લોપ, તેનો તિપ્ અનુબંધ લોપ,
સ્ય પ્રત્યય તેની આર્ધધાતુક સંગ્રા ધદ્નો આગમ, દનો લોપ, ગદ+
ઇ+સ્ય+તિ બાદ સ્થના સ્કારત્વ પત્વ કરી ગદિષ્યતિ રૂપ બને છે.
તે રીતે તસ, ક્ષિ, પ્રત્યય પર રહેતાં, સ્ય, હદ. સ્ત્રો ષકાર કરી,
તસના સ્ત્રો રૂત્વ, વિસર્ગ કરી ગદિષ્યતઃ ક્ષિનો અન્ત કરી, ગદિ-
ષ્યન્તિ સિપ્, યસ ચ, પર રહેતાં. સ્ય, હદ, ષત્વ, પૂનો લોપ વગેરે કરી

ગદેયમ્, ગદેવ, ગદૈમ । ગદ્યાત્, ગદ્યાસ્તામ્, ગદ્યાસુઃ ।
ગદ્યાઃ, ગદ્યાસ્તમ્, ગદ્યાસ્ત । ગદ્યાસમ્, ગદ્યાસ્વ, ગદ્યાસ્મ ।

ગદિષ્યસિ થસતા સ્ના સ્ત્વ વિસર્ગ કરી ગદિષ્યથઃ ગદિષ્યથ ૩૫
બને છે. મિપૂ, વસ, મસ, પર રહેતાં, સ્ય, હ્રૂ પૂનો લોપ કરી “અતો-
દીર્ઘો” સૂત્રથી દીર્ઘ કરી ગદિષ્યામિ, વસ, મસ, સ્ના સ્ત્વ
વિસર્ગ કરી, ગદિષ્યાઃ ગદિષ્યામઃ ૩૫૦ બને છે. વિશેષ વિવરણ
માટે મૂળા લઘ્વ લઘ્વારનાં ૩૫૦ જુઓ.

ગદ્+લોઢ અનુબંધ લોપ, તિપ્, સાવંધાતુક સંજ્ઞા ‘શપ્, અનુ-
બંધ લોપ ગદ્+અ+તિ, “ઈઃ” સૂત્રથી તિના ધ્વજારનો ઉકાર કરી
ગદતુ તુનો તાતજ્ ગદતાત્ બાકીના તસ જ્ઞિ વગેરે પ્રત્યયો પર
રહેતા શપ્ સુધી કાર્ય કરી ગદ્+તસ “તસ્યસ્ય” સૂત્રથી તામ્ કરી
ગદતામ્ જ્ઞિનો અન્ત કરી, પર૩૫ કરી. ઇનો ડ કરી ગદન્તુ સિપ્
નો હિનો તાતજ્ થાય ત્યારે ગદતાત્ તાતજ્ ન થાય ત્યારે “અતો હેઃ”
સૂત્રથી હિનો લોપ કરી ગદ્ થસનો તમ્ કરી ગદતમ્, યનો ત કરી
ગદત મિનો નિ કરી તેને બાદ આગમ કરી અનુબંધ લોપ, સવર્ણ-
દીર્ઘ કરી ગદાનિ વસ મસમાં સ્નો લોપ કરી ગદાઃ ગદામ, ૩૫
બને છે. વિશેષ કાર્ય માટે મૂળા લોઢ લઘ્વાર જુઓ. અર્થ તે બોલો
વગેરે.

ગદ્+લજ્ તેનો તિપ્, અદનો આગમ અનુબંધ લોપ સાવં-
ધાતુક સંજ્ઞા શપ્ અનુબંધ લોપ અ+ગદ્+અ+તિ “ઈતશ્ચ” સૂત્રથી ધ્વજાર-
નો લોપ અગદત્ । તસ પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી તસનો
તામ્ કરી અગદતામ્ । જ્ઞિનો અન્તિ, પર૩૫, ધ્વજારનો લોપ ત્નો
સંયોગાન્ત લોપ થઈ અગદન્ । સિપ્માં પૂનો લોપ, ધ્વજારનો લોપ, સ્નો
ના રૂત્વ વિસર્ગ કરી અગદઃ, થસને યનો અનુક્રમે તમ્ ત આદેશ
કરી અગદ્+તમ્, અગદત, ૩૫૦ બને છે. મિપૂનો અમ્ કરી પૂર્વ૩૫
થઈ અગદમ્, વસ મસમાં અનો દીર્ઘ અમે બન્ને સ્ના “નિત્યં ળિતઃ”
સૂત્રથી લોપ કરી અગદાઃ, અગદામ ૩૫૦ બને છે. અર્થ-તે

(૩૩૯) અસ્તિ સિચોઽપૃક્તે ૭ । ૩ । ૧૬ । વિદ્યમાનાત્ સિચો-
 ઽસ્તેશ્વ પરસ્યાપૃક્તસ્ય હલ ઈંડાગમઃ । (૩૪૦) ઈટ્ ઈટિ
 ૮ । ૨ । ૨૮ । ઈટ્ પરસ્ય સસ્ય લોપઃ સ્યાદ્ ઈટિ પરે ।
 (૩૪૧) અતો હલાદેર્લઘોઃ ૭ । ૨ । ૭ । હલાદેર્લઘોરકારસ્ય
 વૃદ્ધિવેંડાદૌ પરસ્મૈપદે સિચિ । અગાદીત્ । અગાદિષ્ટામ્
 (૩૪૨) સિજમ્યસ્તવિદિમ્યશ્ચ ૩ । ૪ । ૧૦૯ । સિચોઽમ્ય-
 બોલ્યો વગેરે.

ગદ્+વિધિલિઙ્, તેના તિપૂ, સાધ્ધાતુક સંજ્ઞા, શપ્ અનુઅંધ લોપ, તિને ચાસુદનો આગમ, અનુઅંધ લોપ-ગદ્+અ+ચાસ+તિ, ચાસનો રૂપ કરી યતો લોપ, ધકારનો લોપ કરી ગદેત્ રૂપ અને છે. તસ, પર રહેતાં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી તસનો તામ્ કરીને ગદેતામ્ જિનો જુસ્, અનુઅંધ લોપ સના રુત્વનો વિસર્ગ કરી ગદેયુઃ, સિપૂ માં અનુઅંધ લોપ રૂનો લોપ, સના રુત્વનો વિસર્ગ કરી ગદેઃ । થસ નો તમ્ કરી ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી ગદેતમ્ થનો ત કરી ગદેત, મિપૂનો જમ્ કરી, ગદેયમ્, વસ, મસમાં ઉપર મુજબ કરી અને સનો લોપ થઈ ગદેઃ, ગદેમ રૂપો અને છે અર્થ તે બોલો વગેરે મૂ માફક વિશેષ કાર્ય કરવું.

ગદ્=આશીર્લિઙ્ નો તિપૂ, આધ્ધાતુક સંજ્ઞા, ચાસુદ નો આગમ અનુઅંધ લોપ, ધનો લોપ કરી ગદ્યાત્ રૂપ અને છે. આકીના રૂપો ગદ્યાસ્તામ્ માં તસનો તામ્ કરવો જિનો જુસ્ કરી, અનુઅંધ લોપ કરી ગદ્યાસુઃ વગેરે રૂપો મૂળમાં બતાવેલા મૂ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

(૩૩૯) અર્થ—વિદ્યમાન સિચ્ચી અને જસ ધાતુથી પર રહેલા અપૃક્ત હસને રૂંદનો આગમ થાય—(આ રૂંદ દીર્ઘ છે.)

(૩૪૦) અર્થ—રૂંદથી પર સકારનો લોપ થાય, રૂંદ પર રહેતાં.

(૩૪૧) અર્થ—હસ પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં હોય એવા લઘુ=હસ્વ અકારની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય, ધ્વ આદિમાં હોય તેવા સિચ્

(૩૪૨) અર્થ—સિપૂ, અભ્યસ્તસંજ્ઞક અને વિદ્ ધાતુથી પર જિસ્ લકાર સંજ્ઞાથી જિનો જુસ્ આદિ થાય.

સ્તાદ્ વિદેશ્ય કિત્સમ્બન્ધિનો જોઈએ. અગાદિષુઃ । અગાદીઃ, અગાદિષ્ટમ્, અગાદિષ્ટ । અગાદિષમ્, અગાદિષ્વ, અગાદિષ્મ । વૃદ્ધ્યભાવે, અગદીત્ । અગદિષ્યત્, અગદિષ્યતામ્, અગદિ-

પર રહેતાં.

૦૫૫૫—ગદ્ ધાતુથી લુહ્ લકાર લાવી, તેના સ્થાનમાં તિષ્, અનુબંધ લોપ, ચિલ્લ તેનો સિચ્ આદેશ, ધાતુને અદનો આગમ, સિચ્ની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, તેને હ્રદનો આગમ કરી અનુબંધ લોપ, અગદ્+હ+સ+તિમાં તિના ઇકારનો લોપ, “અપૃક્ક એકાલ્” સૂત્રથી અપૃક્ક સંજ્ઞા ‘અસ્તિ-સિચો’ સૂત્રથી તને હ્રદનો આગમ, અનુબંધ લોપ “ઈટ્ ઈટિ” સૂત્રથી સૂનો લોપ, “અતો” સૂત્રથી ગના અકારની વિકલ્પે વૃદ્ધિ કરી, સવર્ણદીર્ઘ યર્થને અગાદીત્, વૃદ્ધિ ન થતાં અગદીત્ રૂપો બને છે. ગદ્ લુહ્ તેના સ્થાનમાં તસ, અદનો આગમ ચિલ્લ તેનો સિચ્, અનુબંધ લોપ, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા હ્રદનો આગમ, અનુબંધ લોપ, તસ નો તામ્, સિચ્ નો સૂનો ષ્, ષ્ઠ્વથો તામ્ ના તનો દ્વ, “અતો” સૂત્રથી ગના અકારની વિકલ્પે વૃદ્ધિ, અગાદિષ્ટામ્ વૃદ્ધિ ન થાય, ત્યારે ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી અગાદિષ્ટામ્ રૂપ બને છે. ક્ષિ પર રહેતાં ઉપર મુજબ કાર્ય કરીને “સિજમ્યસ્ત” સૂત્રથી ક્ષિનો જુસ કરી, અનુબંધ લોપ સૂનો રૂત્વનો વિસર્ગ કરી, અગાદિષુઃ અગદિષુઃ રૂપો બને છે. સિષ્ પર-રહેતા, અદ, ચિલ્, સિચ્, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, હ્રદનો આગમ, વિકલ્પે વૃદ્ધિ, સૂનો લોપ, સવર્ણદીર્ઘ, ઇકારનો લોપ ગના રૂત્વનો વિસર્ગ યર્થ અગાદીઃ વૃદ્ધિ ન થતાં અગદીઃ, ઘસનો તમ્ કરી સૂનો ષ્, ષ્ઠ્વ કરી અગાદિષ્ટમ્ અગદિષ્ટમ્, યનો ત કરી ઉપર મુજબી સનો ષ્ ષ્ઠ્વ કરી અગાદિષ્ટ અગદિષ્ટ, મિપ્નો અમ્ કરો બાકીની પ્રક્રિયા ઉપર મુજબ કરી અગાદિષમ્, અગદિષમ્, વસ મસ, માં સૂનો લોપ કરી મૂળમાં લખેમાં રૂપો બને છે. તે કહેતો હતો વગેરે અર્થ સમજવો.

વ્યન્ । અગદિષ્યઃ, અગદિષ્યતમ્ અગદિષ્યત । અગદિષ્યમ્, અગદિષ્યાવ, અગદિષ્યામ । ઇધ વૃદ્ધૌ ॥૩૧॥ (૩૪૩) ટિત આત્મને-પદાનાં ટેરે ૬ । ૪ । ૭૯ । ટિતો લસ્યાત્મનેપદાનાં ટેરેત્વમ્ ।

(૩૪૩) અર્થ—ટિત ઇકારની ઇતસંઘાવાળા લકારોના સ્થાનમાં થયેલા આત્મનેપદના પ્રત્યયો(ત-આતામ્ વગેરે)નો જે ટિ તેનો એ થાય.

ગદ+લઙ્ના સ્થાનમાં તિષ્ અનુષ્ઠલોપ, બદ્ધનો આગમ, સ્વ પ્રત્યય, આર્ધધાતુક સંઘા, હ્રદનો આગમ કરી, સ્વના સકારનો ષ્ કરી તિના ઇકારનો લોપ કરી અગદિષ્યત્ ૩૫ અને છે. તસ્ પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, તસનો તામ્ આદેશ કરી અગદિષ્યતામ્, ક્ષિતો અન્તિ કરી, ઇનો લોપ, પર૩૫ તનો લોપ કરી અગદિષ્યન્ સિપ્માં અનુષ્ઠલોપ, ઇનો લોપ, સ્તા રુત્વનો વિસર્ગ કરી અગદિષ્યઃ થસનો તમ્ કરી, અગદિષ્યતમ્ થનો ત કરી અગદિષ્યત । મિપ્નો અમ્ કરી પર૩૫ કરી અગદિષ્યમ્ વસ મસ્ પર રહેતાં સ્વના અકારનો દીર્ઘ, અન્ને સ્તો લોપ કરી અગદિષ્યાવ, અગદિષ્યામ ૩૫૦ અને છે. અધાં ૩૫૦માં મૂની માફક સૂત્રો લગાડવાં. અર્થ—તે ૨૫૪ કહેશે.

નોટ—પહેલાં પાંચ લકારો ટિત છે. તેમાં લોદ ક્ષિત પણ છે તેનો ઝિન્દવદ્ભાવ થાય છે, આકીના પાંચ લકારો ટિત છે. બીજાને માટે ક્રિયા થતી હોય ત્યાં પરસ્મીપદ, અને પોતાને માટે ક્રિયા થતી હોય ત્યાં આત્મનેપદના જ પ્રત્યયો થાય.

વ્યા૦—(૩૪૩) ઇધમાં રહેલા અનુદાત્ત અની “અપદેશે” સૂત્રથી ઇતસંઘા કરી તેનો લોપ, ઇધ્ ની ધાતુસંઘા કરી લદ્દ લાવી, તેના સ્થાનમાં “અનુદાત્ત” સૂત્રથી આત્મનેપદનો ત પ્રત્યય કરી, સાર્વધાતુક સંઘ, શપ્, અનુષ્ઠ લોપ ઇધ્+અ+ત “અચોત્યાદિ” સૂત્રથી તના અકારની ટિ સંઘા “ટિત આત્મને” સૂત્રથી તના અકારનો એ કરી ઇધતે—તે વૃદ્ધ પામે છે. તે ૩૫ અને છે.

પધતે । (૩૪૪) આતો હિતઃ ૭ । ૨ । ૮૧ । અતઃ પરસ્ય હિત-
માકારસ્ય ઇય સ્યાત્ । ય્લોપઃ । ગુણઃ । પધેતે । પધન્તે ।
(૩૪૫) થાસઃ સે ૩ । ૪ । ૮૦ । ટિતો લસ્ય થાસઃ સે સ્યાત્ ।
પધસે । પધેથે । પધધ્વે । અતો ગુણે । પધે । પધાવહે ।

(૩૪૪) અર્થ— હ્રસ્વ અકારથી પર હિત જે આકાર તેના
ઇય થાય, યૂનો લોપ કરીને ગુણ કરવો.

(૩૪૫) અર્થ— ટિત્ જે લકાર તેના સ્થાનમાં થયેલા થાસ્
ની જગ્યાએ સે થાય.

અધૂનલદ્વતેના જગ્યાએ આતામ્ કરી સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્ અનુબંધ-
લોપ અધૂનઅનઆતામ્માં “સાર્વધાતુકમપિત્” સૂત્રથી આતામ્નો હિદ્વદ્-
ભાવ, “આતોહિતઃ” સૂત્રથી આતામ્ ના આનો ઇય, “આદ્ગુણઃ” સૂત્રથી
અનઇયૂનો ગુણ અધેયૂન્તામ્, “લોપોવ્યો” સૂત્રથી યૂનો લોપ આમ્
ની ટિ સંજ્ઞા “ટિત આત્મન” સૂત્રથી આમ્નો એ કરી પધેતે રૂપ
બને છે. અધૂનલદ્વ, જ્ઞ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા. શપ્, અનુબંધ લોપ અધૂન
અનજ્ઞ જ્ઞનો અન્ત કરી, ટિતુ એવ કરીને પધન્તે રૂપ બને છે.

અધૂનલદ્વ, થાસ્, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્ અનુબંધલોપ,
“થાસઃ સે” સૂત્રથી થાસ્નો સે કરી પધસે, અધૂનઅનઆધામ્માં ઉપર
મુજબ હિદ્વદ્ભાવ આનો ઇય, ગુણ ય્ લોપ, આમ્નો એ કરીને
પધેથે, અધૂનઅ, ધ્વમ્, અમ્=ટિનો એ કરીને ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા
કરી પધધ્વે, અધૂનલદ્વ, અનુબંધ લોપ, લ્લના સ્થાનમાં હ્રસ્વ અનુબંધ
લોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્, અનુબંધલોપ, ટિ જે હ્રસ્વ તેનો એકાર
કરી “અતોગુણે” સૂત્રથી ગુણ કરી અધૂનઅનવહિ, અધૂનઅનમહિ
અનુબંધલોપ, “અતોદીર્ઘો” સૂત્રથી અનો દીર્ઘ “ટિત આત્મને” સૂત્રથી
હનો એકાર કરી, પધાવહે પધામહે રૂપો બને છે. અર્થ—તે વૃદ્ધિ
પામે છે, તે બે વૃદ્ધિ પામે છે વગેરે જાણી લેવો.

પદ્યામહે । (૩૪૬) હજાદેશ્ચ ગુરુમતોઽનુચ્છઃ ૩ । ૧ ।
 ૩૬ । હજાદિયો ધાતુર્ગુરુમાનુચ્છત્યન્યસ્તત આમ્
 સ્યાલ્લિટિ । (૩૪૭) આમ્પ્રત્યયવત્ કૃજોઽનુપ્રયોગસ્ય
 ૧ । ૩ । ૬૩ આમ્પ્રત્યયો યસ્માદિત્યતદ્ગુણસંવિજ્ઞાનો
 બહુવ્રીહિઃ । આમ્પ્રકૃત્યા તુલ્યમનુપ્રયુજ્યમાનાત્ કૃજો-
 ઽપ્યાત્મનેપદમ્ । (૩૪૮) લિટસ્તદ્વયોરેશિરેચ્ ૩ । ૪ । ૮૧ ।

(૩૪૬) અર્થ—ઇચ્=પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમા હોય
 તેવા ક્રચ્છ સિવાયનો ગુરુમાન (ગુરુ સંજ્ઞાવાળા) ધાતુથી આમ્ પ્રત્યય
 થાય લિટ્ પરમાં હોય તો.

(૩૪૭) અર્થ—આમ્ પ્રત્યયની માફક અનુપ્રયુજ્યમાન (અનુ-
 પ્રયોગ કરેલો) ને કૃજ્ ધાતુથી પણ આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય.

(૩૪૮) અર્થ—લિટના સ્થાનમાં આદેશ, ને ત ને જ્ તેની
 જગાએ અનુક્રમે ઇશ ને હરેચ્ આદેશ થાય.

આમ્આમ પ્રત્યય જેનાથી થયો છે. તે આમપ્રત્યયવત્માં અતદ્-
 ગુણ સંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિ સમાસ છે. આમ્ પ્રત્યયો યસ્માત્ સઃ
 આમ્પ્રત્યયઃ તેન તુલ્યમ્ આમપ્રત્યયવત્, વતિ પ્રત્યય થયેલો છે.

નોટ—બહુવ્રીહિ સમાસ બે પ્રકારનો છે; (૧) તદ્ગુણસંવિ-
 જ્ઞાન, (૨) અતદ્ગુણસંવિજ્ઞાન. ઉદા. લમ્બૌ કર્ણૌ યસ્ય સઃ તમ્
 લમ્બકર્ણમ્ લાંબા કાનવાળાને અહીં લાવો આ તદ્ગુણ સંવિજ્ઞાન
 બહુવ્રીહિમાં લમ્બકર્ણત્વ ગુણવાળી વ્યક્તિને લાવવામાં આવે છે. તેથી
 તેનો ગુણ લાંબો કાન સાથે આવે છે. માટે તે ત. સં વિ. અ. નું
 ઉદાહરણ છે. અત. ગુ. સં. અ. નું ઉદાહરણ દૃષ્ટસાગરમાનય—જેણે
 સમુદ્ર જોયો છે, તેવી વ્યક્તિને લાવો, અહીં દૃષ્ટસાગરત્વ રૂપી ગુણ
 સાથે આવતો નથી. તેથી તે અત. ગુ. સં. અ. કહેવાય છે.

લિઙાદેશયોસ્તદ્વયોરેશિરેચેતૌ સ્તઃ । પધાઞ્ચક્રે । પધાઞ્ચ-
ક્રાતે । પધાઞ્ચક્રિરે । પધાઞ્ચકૃવે । પધાઞ્ચક્રાથે । (૩૪૯)
પકાચ ઉપદેશેઽનુદાત્તાત્ ૭ । ૨ । ૧૦ । ઉપદેશે
યો ધાતુરેકાજનુદાત્તશ્ચ તતઃ પરસ્યાર્ધધાતુકસ્યેન્ ન ।

(૩૪૯) અર્થ—ઉપદેશમાં એક અચૂવાળા અથવા અનુદાત્તાની
ધ્વનિસંજ્ઞાવાળા ધાતુઓ તેનાથી પર રહેલા આર્ધધાતુકને હ્રદ આગમ
થાય નહિ

વ્યા-અધૂ ધાતુથી લિટ “ઇગદેશ્વ૦” સૂત્રથી આમ્, “આમઃ”
સૂત્રથી લિટનો લોપ, “કૃષ્ણાનુપ્રયુઃ” સૂત્રથી લિટ પરમાં આવે તેવા
કૃષ્ણો અનુપ્રયોગ અનુબંધલોપ, અધૂ+આમ્+કૃ+લઃ (આ સૂત્રથી મૂ
ને અમ્ નો પછી અનુપ્રયોગ થાય.) અ સ્વરિત હોવાથી “સ્વરિત જિત૦”
સૂત્રથી પરસ્મૈ૦ અને આત્મનેપદના પ્રત્યયો લિટના સ્થાનમાં થવા
આવ્યા. પરંતુ “આમ્પ્રત્યય૦” સૂત્રથી આમ્ની પ્રકૃતિ અધૂ ધાતુ
આત્મનેપદી હોવાથી લિટના સ્થાનમાં ત, આતામ્-જ વગેરે પ્રત્યયો
કરી મૂની માફક કૃતું દિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, “વરત૦” સૂત્રથી અભ્યા-
સના ઋનો અ કરી તે રપર થઈ કર્ ક પછી “હલાદિ૦” સૂત્રથી ર
નો લોપ “કૃહોઽન્તુઃ” સૂત્રથી અભ્યાસના કનો ચ, આમ્ના મ્ નો
અનુસ્વાર, પરસવધુ” “લિટસ્તદ્વ૦” સૂત્રથી તને એઙ્, ઙ્, નો
લોપ, “ઙ્કો યણચિ” સૂત્રથી યણ્-ઋનો ર થઈ પધાઞ્ચક્રે, ઉપર
મુજબ પ્રક્રિયા કરી અધાઞ્ચકૃ+આતામ્માં યણ્-કરી આમ્-ટિનો એ કરી
પધાઞ્ચક્રાતે. જનો રેચ્ અનુબંધ લોપ, યણ્ કરી પધાઞ્ચક્રિરે
રૂપો બને છે.

ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી અધાઞ્ચકૃ પછી ધાસનો સે, સ્નો ષ કરી
પધાઞ્ચકૃવે, આમ્ પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા બાદ આમ્નો એ કરી
પધાઞ્ચક્રાથે ધ્વમ્માં અમ્-ટિનો એ પધાઞ્ચકૃવે, થવા બાદ ધ્વને
કટ્ટનો આગમ થવા આવ્યો પરંતુ “અકાચ૦” સૂત્રથી કટ્ટનો નિષેધ-

(૩૫૦) ઇળઃ ષીઘ્વં-લુહ્-લિટાં ઘોઽક્ષાત્ ૮ । ૩ । ૭૮ ।
 ઇળ્ણન્તાદક્ષાત્પરેષાં ષીઘ્વંલુહ્લિટાં ઘસ્ય ઢઃ સ્યાત્ । પધા-
 ઞ્ચક્રુઢ્વે । પધાઞ્ચક્રે । પધાઞ્ચક્રુવહે । પધાઞ્ચક્રમહે ।
 પધામ્બભૂવ । પધામાસ । પધિતા । પધિતારૌ । પધિતારઃ ।
 પધિતાસે । પધિતાસાથે । (૩૫૧) ધિ ચ ૮ । ૨ । ૨૫ । ઘાદૌ
 પ્રત્યયે પરે સસ્ય લોપઃ । પધિતાઘ્વે । (૩૫૨) હ પતિ ડાઙ
 ૫૨ । તાસસ્ત્યોઃ સસ્ય ઢઃ સ્યાદેતિ પરે । પધિતાહે । પધિ-
 તાસ્વહે પધિતાસ્મહે । પધિષ્યતે । પધિષ્યેતે । પધિષ્યન્તે ।
 પધિષ્યસે । પધિષ્યેથે । પધિષ્યઘ્વે । પધિષ્યે । પધિષ્યા-
 વહે । પધિષ્યામહે । (૩૫૩) આમેતઃ ૩ । ૪ । ૯૦ । લોટ
 ઇકારસ્યામ્ સ્યાત્ । પધતામ્ । પધેતામ્ । પધન્તામ્ ।
 (૩૫૪) સવાભ્યાં વામૌ ૩ । ૪ । ૯૧ । સવાભ્યાં પરસ્ય
 લોઢેતઃ ક્રમાદ્વામૌ સ્તઃ । પધસ્વ । પધેશામ્ । પધધ્વમ્ ।

(૩૫૦) અર્થ—ઇળ પ્રત્યાહારનો અક્ષર જેના અન્તમાં છે તેવા અંગથી પર રહેલા ષીઘ્વમ્ (આશ્ચીર્વાદ લિંગ) લુહ્ અને લિટ સંજ્ઞાથી ધકારનો ઢકાર થાય.

(૩૫૧) અર્થ—ધકારાદિ પ્રત્યય પર રહેતાં તાસ અને અસ ના સ્ને લોપ થાય.

(૩૫૨) અર્થ—તાસ અને અસના સ્ને હ થાય એકાર પરમાં હોય તો.

(૩૫૩) અર્થ—લોટના એકારનો આમ્ થાય.

(૩૫૪) અર્થ—સ અને વ્ થી પર લોટના એકારનો અનુક્રમે વ્ અને અમ્ આદેશ થાય. (સ્ થી પર એ હોય તો વ્ અને વ્થી પર એ હોય તો અમ્ થાય.)

કરી “ઇળઃ ષીઘ્વં” સૂત્રથી ધૂનો હ કરી મં. પુ. અ. વ.માં પધાઞ્ચક્રુઢ્વે રૂપો અને છે. હદ્ વહિ મહિ પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી પધાઞ્ચક્ર+હદ્, હ્ નો લોપ, હનો એ, પછી યળ કરી પધાઞ્ચક્રે, વહિ, મહિતા હનો એ કરી પધાઞ્ચક્રુવહે પધાઞ્ચક્રમહે રૂપો અને છે.

(૩૫૫) एत पे ३ । ४ । ९३ । लोटुसमस्य एत पे स्यात् ।

(૩૫૫) અર્થ—લોટના ઉત્તમ પુરુષના એનો એ થાય.

વ્યા૦—एव+लिट्, ઉપર મુજબ આમ્, લિટ્નો લોપ, લિટ્ પર મૂનો અનુપયોગ મૂ ધાતુની માફક પ્રક્રિયા કરો, વુકુ દ્વિત્વ વગેરે કરી, આમના મૂનો અનુસ્વાર પરસરણું થઇ પધામ્બમૂવ, પધા-
મ્બમૂવતુઃ પધામ્બમૂવઃ । પધામ્બમૂવિથ, પધામ્બમૂવથુઃ પધા-
મ્બમૂવ । પધામ્બમૂવ, પધામ્બમૂવિવ, પધામ્બમૂવિમ । બ્યારે એક
ધાતુથી, લિટ્, આમ્, લિટ્નો લોપ, કરો અસ્ ને અનુપ્રયોગ થાય
ત્યારે અસ્ અસ્ દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, સૂનો લોપ, સર્વર્ણદીર્ઘ, તિનો
જલ્લ વગેરે આદેશ મૂની માફક કરી પધામાસ, પધામાસતુઃ
પધામાસુઃ । પધામાસિથ, પધામાસથુઃ પધામાસ પધામાસ,
પધામાસિવ, પધામાસિવ । રૂપો બતાવ્યાં.

વ્યા૦ एवूथी छट्, તેના સ્થાનમાં ત, આર્ષવાતુક સંજ્ઞા થઈ
જણ, તેનો આધ કરી તાસ તેની આર્ષવાતુક સંજ્ઞા, ઇટ્નો આગમ,
તનો એ, અનુબંધલોપ, ચિત્ હોવાથી ટિ=આસ નો લોપ થઈ પઘિતા
(ભવિતા માફક) આતામ્, અને જા પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી
અનુક્રમે રૌ, અને રસૂ આદેશ કરી ‘રિચ’ સૂત્રથી સૂ નો લોપ કરી
પઘિતારૌ સૂતા રુત્વનો વિસર્ગ કરી પઘિતારઃ । ઉપર પ્રમાણે
પઘિતાસ+યાસૂનો સે કરી “તાસસ્થો” સૂત્રથી સૂનો લોપ કરી
પઘિતાસે, આધામમાં ટિનો એ કરી પઘિતાસાથે, ધ્વમમાં “ચિચ”
સૂત્રથી સૂનો લોપ, ટિનો એ કરી પઘિતાધ્વે इट्, वहि, महि
પર રહેતાં “હ એતિ” સૂત્રથી તાસૂના સૂનો જ કરી, ત્રણેય જગાએ
હ નો એ કરી પઘિતાહે, પઘિતાસ્વહે, પઘિતાસ્મહે રૂપો બને
છે. અર્થ—તે વૃદ્ધિ પામશે. एव+लट्ની જગાએ ત, આતામ્ જ
વગેરે નવ પ્રત્યયો લાવી સ્વ પ્રત્યય, આર્ષવાતુક સંજ્ઞા ઇટ્નો આગમ,

પઘૈ । પઘાવઘૈ । પઘામઘૈ । (૩૫૬) આહજાદીનામ્ ૬ । ૪ ।
 ૨૭ । અજાદેરઙ્ગસ્યાઽઽટ્ સ્યાદ્ લુહ્-લુહ્-લુહ્શ્ચુ । (૩૫૭)
 આટ્શ્ચ ૬ । ૧ ૨૦ । આટોઽચિ પરે વૃદ્ધિરેકાદેશઃ સ્યાત્ ।
 પેઘત । પેઘેતામ્ । પેઘન્ત । પેઘથાઃ પેઘેથામ્ । પેઘધ્વમ્ ।

(૩૫૬) અર્થ—અચ્—પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં છે તેવા અંગને આદનો આગમ થાય લુહ્, લહ્ અને લહ્ લગ્ગર પરમાં હોય તો. આ પછી એ, એ આવે તો વૃદ્ધિ એ. અ કે આ પછી ઓ કે ઓ આવે તો વૃદ્ધિ ઓ.)

(૩૫૭) અર્થ—આદ થકી અચ્ પરમાં આવે તો (અન્નેની જગાએ) વૃદ્ધિ ડપ એક આદેશ થાય. (અ કે આની વૃદ્ધિ આ, અ કે સૂતો ષ્ કરી, ટિનો એ કરી પઘિષ્યતે આતામ્માં આમ્નો એ, જ્ઞનો અન્ત આદેશ અને એ, યાસનો સે, આથામ્માં આમ્નો એ, ધ્વમ્માં અમ્નો એ, હ્રમ્માં હનો એ, બહિ, મહિમાં હનો એ “ટિતઆત્મં” સૂત્રથી કરીને મૂળમાં લખેલ પઘિષ્યતે વગેરે રૂપો સિદ્ધ થાય છે. અર્થ તે વૃદ્ધિ પામશે. એષન્લોદ, અનુઅધલોપ તેના સ્થાનમાં ત, આતામ્, જ્ઞ વગેરે પ્રત્યયો, તેમની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા કરી, જાપ્, અનુઅધલોપ, ત્રણેય ટિનો એ કરી, પઘતે (એહ્ લદ્ની માફક રૂપો અનાવનાં) પછી. “આમેતઃ” સૂત્રથી. એનો આમ્ કરી, પઘતામ્ આતામ્માં આનો હ્ય, ગુણ, યૂ લોપ કરી પઘેતામ્, જ્ઞનો અન્ત કરી, પરડપ, અને એ તેનો આમ્ કરી પઘન્તામ્, યાસનો સે કરી “સર્વામ્યામ્” સૂત્રથી સૂચી પર એ હોવાથી તેનો વ કરી પઘસ્વ, આથામ્ના આનો હ્ય, ગુણ યૂ લોપ, આમ્ નો એ, તેનો આમ્ અર્થ પઘેથામ્, ધ્વમ્માં અમ્ નો એ થઇ, તેનો અમ્ થઇ પઘધ્વમ્ હ્રમ્માં હનો લોપ હનો ઇકાર, “એત એ” સૂત્રથી એનો એ “આહુત્તમસ્ય” સૂત્રથી આદનો આગમ, હનો લોપ “આટ્શ્ચ”થી વૃદ્ધિ કરી ફરીથી “વૃદ્ધિરેચિ” થી વૃદ્ધિ કરી પઘૈ, બહિ મહિમાં હનો એ તેના એ આદનો આગમ. અનુઅધલોપ, સર્વર્થદીર્ઘ અર્થ પઘાવઘૈ, પઘામઘૈ રૂપો અને છે.

પેષે । પેધાવહિ । પેધામહિ । (૩૫૮) લિઙ્ઃ સીયુદ્ ૩ । ૪ ।
 ૧૦૨ । સલોપઃ । પધેત । પધેયાતામ્ । (૩૫૯) જ્ઞસ્ય રન્ ।
 ૩ । ૪ । ૧૦૫ । લિઙ્ઙો જ્ઞસ્ય રન્ સ્યાત્ । પધેરન્ । પધેયાઃ

(૩૫૮) અર્થ—લિઙ્ (અને) લકારોને સીયુદને આગમ થાય.

(૩૫૯) અર્થ—લિઙ્ના સ્થાનમાં થયેલા જ્ઞનો રન્ આદેશ થાય. સ્ત્રો લોપ.

વ્યા૦--અઘ્ ધાતુથી લઙ્ અનુઅંધ લોપ, તેના સ્થાનમાં ત, સાવધાતુક સંજ્ઞા શપ્, અનુઅંધ લોપ. ‘‘આહજાદી૦’’ સૂત્રથી ધાતુને આદ્રનો આગમ, ટિલ્ હોવાથી આદિમાં કરી ‘‘આટશ્વ’’ સૂત્રથી આ+અ ની વૃદ્ધિ થઈ પેઘત્, આતામ્ પર રહેતાં શપ્, અનુઅંધલોપ, આદ્ર વૃદ્ધિ આતામના આ નો હ્યૂ, ગુણ, ય્ નો લોપ, પેઘેતામ્, જ્ઞનો અન્ત, શપ્, અનુઅંધલોપ, આદ્ર, દ્વનો લોપ, વૃદ્ધિ, પરરૂપ ધનને પેઘન્ત ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, અઘ્+અ. થાસ્, આદ્ર, વૃદ્ધિ થઈ થાસ્ ના સ્ત્રો રુત્વ, વિસર્ગ કરી, પેઘયાઃ ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા આધામ્ ના આનો હ્યૂ, ગુણ, ય્ લોપ થઈ પેઘેયામ્ ધ્વમ્ લાવી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી પેઘધ્વમ્ રૂપમાં દ્વનો લોપ, ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી ગુણ થઈ પેઘે. વહિ, મહિ પર રહેતાં ‘‘અતોદીર્ઘો’’ સૂત્રથી અનો દીર્ઘ કરી પેધાવહિ પેધામહિ રૂપો અને છે. અર્થ--તે વૃદ્ધિ પામ્યો, વજરે.

અઘ્ ધાતુથી વિધિલિઙ્ જ્ઞનો લોપ, ત, સાવધાતુક સંજ્ઞા શપ્, અનુઅંધ લોપ, અઘ્+અ=અઘ્+તને ‘‘લિઙ્ઃ સીયુદ્’’ સૂત્રથી સીયુદને આગમ, અનુઅંધ લોપ, ‘‘લિઙ્ઙો સલોપો’’ સૂત્રથી સ્ત્રો લોપ થઈ પધેત, આતામ્ લાવી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી સીયુદ, અનુઅંધ લોપ. સ્ત્રો લોપ, ગુણ, વર્ણ મળતા પધેયાતામ્, જ્ઞમાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી ‘‘જ્ઞસ્ય રન્’’ સૂત્રથી જ્ઞનો રન્ કરી, ‘‘લોપો-

પધેયાથામ્ । પધેધ્વમ્ । (૩૬૦) ઇટોઽત્ ૩ । ૪ । ૧૦૬ ।
 લિઙ્ઙાદેશસ્ય ઇટોઽત્ સ્યાત્ । પધેય । પધેવહિ । પધેમહિ ।
 (૩૬૧) સુદ્ તિથોઃ ૩ । ૪ । ૧૦૭ । લિઙ્ઙસ્તથાઃ સુદ્ ।
 યલોપઃ । આર્ધધાતુકત્વાત્ સલોપો ન । પધિષીષ્ટ । પધિ-
 ષીયાસ્તામ્ । પધિષીરન્ । પધિષીષ્ઠાઃ પધિષીયાસ્તામ્ ।
 પધિષીધ્વમ્ । પધિષીય । પધિષીવહિ । પધિષીમહિ । પેધિષ્ટ ।

(૩૬૦) અર્થ—લિઙ્ઙના સ્થાનમાં થયેલા ઇદનો હ્રસ્વ અ થાય.

(૩૬૧) અર્થ—લિઙ્ઙના સ્થાનમાં થયેલા ત ને સુદનો આગમ થાય. યૂનો લોપ સીયુદ્ આર્ધધાતુક હોવાથી સ્ત્રો લોપ થતો નથી. જ્યોં” સૂત્રથી યૂનો લોપ થઈ પધેરન્ થાસ્ પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, સ્ત્રના રુત્વ વિસર્ગ કરી, પધેયાઃ, આથામ્માં શર્, સીયુદ્, અનુબંધ લોપ. ગુણ વર્ણ મળતાં પધેયાથામ્ ધ્વમ્માં, શર્, સીયુદ્, અનુબંધ લોપ, ગુણ યૂ લોપ, સ્ લોપ થઈ પધેધ્વમ્ દમાં, શર્, સીયુદ્, અનુબંધ લોપ કરી “ઇટોઽત્” સૂત્રથી ઇનો અ થઈ પધેય, વહિ, મહિમાં ઉપર પ્રમાણે શર્, સીયુદ્, ગુણ, યૂ લોપ થઈ પધેવહિ, પધેમહિ રૂપો બને છે. અર્થ તે વૃદ્ધિ પામે છે.

પદ્મ+આર્શલિઙ્ઙ તની જગાએ ત આદેશ, “લિઙ્ઙાશિષિ” સૂત્રથી આર્ધ-
 ધાતુક સંજ્ઞા જેથી શર્ થયો નહિ, “લિઙ્ઙ:સીયુદ્”થી સીયુદ્ અનુબંધ
 લોપ પદ્મ+સીયુ+ત “આર્ધધાતુકસ્યેં” સૂત્રથી ઇદનો આગમ, અનુબંધ
 લોપ, “સુદ્તિથોઃ” સૂત્રથી તને સુદનો આગમ, અનુબંધ લોપ
 “આદેશપ્રત્યયયોઃ” સૂત્રથી બન્ને સ્ત્રો અનુક્રમે ષ કરી, ‘ષ્ટુનાષ્ટુઃ”
 સૂત્રથી તનો ટ કરી પધિષીષ્ટ, આતામ્ પર રહેતાં ઉપર મુજબ
 પ્રક્રિયા કરી તને સુદનો આગમ કરી સીયુદ્ના સ્ત્રો ષ કરી પધિષી-
 યાસ્તામ્, જ્ઞનો રન્ કરી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી યૂનો લોપ થઈ
 પધિષીરન્, થાસ્માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, ષ્ટુત્વ, સ્ત્રના રુત્વ વિસર્ગ
 થઈ પધિષીષ્ઠાઃ । આથામ્માં આતામ્ મુજબ ધ્વમ્માં સીયુદ્, ઇદ,

વેધિષાતામ્ । (૩૬૨) આત્મનેપદેષ્વનતઃ ૭ । ૧ । ૫ । અન-
કારાત્પરસ્યાત્મનેપદેષુ જ્ઞસ્ય અદિત્યાદેશઃ સ્યાત્ । વેધિ-
ષત્ । વેધિષ્ઠાઃ । વેધિષાથામ્ । વેધિદ્વમ્ । વેધિષિ । વધિ-

(૩૬૨) અર્થ—હરવ અકારથી પર ન હોય તેવો લુહ્ લકારનો
જે જ્ઞ તેના સ્થાનમાં અત આદેશ થાય (જ્ઞ નો અ અતમાં મળી જતાં
અત બને).

યૂ લોપ વધિષીયાસ્થામ્, વધિષીધ્વમ્ રૂપો બને છે. એવ+ઇ મહિમાં
સીયુદ્, અનુઅંધ લોપ, ઇદ્રનો આગમ પાત્ર “ઇટોડત્” સૂત્રથી ઇનો
અ થઈ વધિષીય, વહિ, મહિમાં યનો લોપ થઈ વધિષીવહિ વધિષી-
મહિ રૂપો બને છે અર્થ—તે વૃદ્ધિ પામે.

૦૫૧૦—એવ+લુહ્ અનુઅંધલોપ, લની જગાએ, ત પ્રત્યય,
“આહજાદી૦” સૂત્રથી ધાતુને આદ્રનો આગમ, દ્ર લોપ ટિત્ હોવાથી
આદિમાં મૂકી “આદશ્ચ” સૂત્રથી આ+એની વૃદ્ધિ એ થઈ “ચિલ્લુહિ”
સૂત્રથી ચિલ્ “ચ્લેઃ સિચ્” સૂત્રથી સિચ્ આદેશ હ ને ચ નો અનુઅંધ
લોપ, આધંધાતુક સંજ્ઞા, સિચ્ને ઇદ્રનો આગમ “આદેશપ્રત્ય૦” સૂત્રથી
સનો ષ, ‘ષ્ટુનાષ્ટુઃ” સૂત્રથી ત નો ટ થઈ વેધિષ્ટ, આતામ્ માં ઉપર
પ્રમાણે આદ્ર, વૃદ્ધિઃ, ચિલ્, સિચ્, ઇદ્ર. અનુઅંધલોપ સ નો જ
થઈ વેધિષાતામ્, જ્ઞ.માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી “આત્મનેપદે”
સૂત્રથી જ્ઞનો અત વેધિષત્ થાસ્, માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી ષ્ટુત્વ-
થી થાસ્ ના થાનો ઠ કરી સ્તા રૂત્વ વિસર્ગ થઈ વેધિષ્ઠાઃ, આથામ્
માં આતામ્ ની માફક પ્રક્રિયા વેધિષાથામ્, ધ્વમ્ માં ઉપર મુજબ
થયા આદ શિ ચ “સૂત્રથી સ નો લોપ કરો” રૂણઃ ષી૦ સૂત્રથી ધ્ નો
હ કરી વેધિદ્વમ્ ઇદ્ર માં આદ્ર, વૃદ્ધિઃ, ચિલ્, સિચ્. આધંધાતુક સંજ્ઞા
ઇદ્ર નો આગમ, સ નો ષ થઈ વેધિષિ । વહિ, મહિમાં ઉપર પ્રમાણે
પ્રક્રિયા આદ્ર, વૃદ્ધિ વગેરે કરી વેધિષ્વહિ, વેધિષ્મહિ રૂપો બને છે
અર્થ તે વૃદ્ધિ પામ્યો, વગેરે કરવો.

વ્વહિ । પેધિષ્મહિ । પેધિષ્યત । પેધિષ્યેતામ્ । પેધિષ્યન્ત ।
 પેધિષ્યથાઃ । પેધિષ્યેશામ્ । પેધિષ્યધ્વમ્ । પેધિષ્યે । પેધિ-
 વ્યાવહિ । પેધિષ્યામહિ । इति श्वादायः ।

૨. અથાદાદયઃ ।

અદ્ મક્ષણે ॥૧॥ (૩૬૩) અદિપ્રમૃતિભ્યઃ શપઃ ૨ । ૪ ।

एध्+लृङ्, अतु+धलोप, तेना स्थानमां त, स्य प्रत्यय, आर्धध तुक
 संज्ञा, छट्ठेनो आगम, धातुने आदनेनो आगम, वृद्धि, स्यना सने ष
 करी पेषिष्यत, आताम् मां धातुने आदनेनो आगम, वृद्धिः स्य, इद-
 नेनो आगम षत्व थर्ध ऐधिष्य आताम् थया आह आ ने 'आतोद्धितः'
 सूत्रथी इय् आदेश करी, शुलु य् लोप थर्ध, पेषिष्येताम्, झ ने अन्त
 आदेश थया आह, उपर प्रमाणे आह, वृद्धि, स्य, इद, षत्व, करी,
 पर३प ओकादेश थर्ध पेषिष्यन्त । थास्मा उपर मुञ्ज प्रक्रिया करी
 सना रुत्व विसर्ग थर्ध, पेषिष्यथाः, आथाम् मां आताम् नी माङ्क
 प्रक्रिया थर्ध पेषिष्येशाम्, ध्वम् मां आह, वृद्धि, स्य, इद, षत्व थर्ध
 पेषिष्यध्वम् । इद मां उपर मुञ्ज प्रक्रिया थया आह स्य ना अ
 अने इ ने शुलु करी पेषिष्ये वहि, महि मां उपर मुञ्ज प्रक्रिया
 थया आह अने दीर्घ थर्ध पेषिष्यावहि, पेषिष्यामहि इपो अने छे.

નોટ—एध् धातुनां इपो सिद्ध કરવા માટે મૂ ધાતુનાં કેટલાંક
 સૂત્રો જરૂરનાં છે તે ત્યાં જોઈ લેવાં. જેમકે, સાવધાતુક સંજ્ઞા, છટ્ઠ-
 નો આગમ, શુલુ, શુલુને નિષેધ વગેરે, વળી एध् ના જેવાં બીજાં
 શુભ રાજ વગેરે, ધાતુઓ આત્મનેપદનાં સિદ્ધ કરવા.

(૧) જ્વાહિ ગણુ પૂરો થયો

(૨) હવે અહાદિ ગણુ ૨૩ થયો

(૩૬૩) અર્થ—અદ્ વગેરે (બીજા ગણના) ધાતુથી શપ્ પ્રત્ય-
 યનો લોપ થાય. સ્ફૂલોમાં બીજા ગણની નિશાની નથી (શપ્ નો લોપ
 થવાથી) એમ બહુવાચ છે.

૭૨ । લુક્ સ્યાત્ । અત્તિ । અત્તઃ । અદન્તિ । અત્તિસ ।
 અત્થઃ । અત્થ । અશ્ચિ । અદ્વઃ । અદ્વઃ । (૩૬૪) લિટ્યન્ય-
 તરસ્યામ્ ૨ । ૪ ૪૦ । અદો ઘસ્લ્ વા સ્યાલ્લિટિ । જઘાસ ।
 (૩૬૫) ગમ-હન-જન-હન-ઘસાં લોપઃ કિઙ્લત્યનઙ્કિ ૬ । ૪ ।
 ૮૯ પઘામુપઘાયા લોપોઽજાદૌ કિઙ્કિતિ ન તુ અઙ્કિ । (૬૬૬)
 શાસિવસિ-ઘસિનાં ચ ૮ । ૩ । ૬૦ । ઇણ્કુભ્યાં પરસ્યૈષાં
 સસ્ય ષઃ સ્યાત્ । ઘસ્ય ચત્વર્થમ્ । ક ષઃ સંયોગે ક્ષઃ ।
 જક્ષતુઃ । જક્ષુઃ । જઘસિથ । જક્ષથુઃ । જક્ષ । જઘાસ,
 જઘસ । જક્ષિવ । જક્ષિમ । આદ । આદતુઃ । આદુઃ । (૩૬૭)
 ઇઙ્લત્યર્તિવ્યયતીનામ્ ૭ । ૨ । ૬૬ । અદ્ ઋ વ્યેઙ્ પમ્ય-

(૩૬૪) અર્થ—અદ નો ઘસ્લ્ આદેશ વિકલ્પે થાય, લિટ્ પરમાં હોય તો.

(૩૬૫) અર્થ—ગમ્, હન્, જન્, હન, અને ઘસ્ નો ઉપ-
 ધાના અ નો લોપ થાય. અચ્ આદિઃ કિઙ્ કિઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો
 અંગ પરમાં હોય તો લોપ ન થાય.

(૩૬૭) અર્થ—ઇણ્ પ્રત્યાહારના અક્ષર અને ક વર્ગના અક્ષર-
 થી પર રહેલા ઘસ્ ધાતુના સ્ નો ષ્ થાય, કષઃ ક્ અને ષ્ના સંયો-
 ગમાં ક્ષ થાય છે.

(૩૬૭) અર્થ—અદ્ ઋ, વ્યેઙ્ ધાતુથી પર રહેલા થલ્ ને
 નિત્ય ઇદ્ને આગમ થાય. (અદ્ ધાતુ અનિદ્ છે.)

વ્યા૧૦—અદ્ ધાતુથી લટ્, અનુસંધ લોપ, તેના સ્થાનમાં તિપ્
 પ્ નો લોપ, સાર્વધાતુક સંઘા શપ્ લાગી “અદિપ્રવૃત્તિઃ” સૂત્રથી શપ્
 નો લોપ, “સ્થરિચ” સૂત્રથી દ્ નો ત્ કરી—અત્તિ, તસ્ લાગી, ઉપર
 પ્રમાણે શપ્નો લોપ દ્ નો ત્ થઈ—અત્તઃ, શ્ચિ માં ઉપર પ્રમાણે કાય
 થ્યાં આદ “જ્ઞોઽન્તઃ” સૂત્રથી અન્ત આદેશ કરી—અદન્તિ રૂપ અને

સ્થલો નિત્યમિદ્ સ્યાત્ । આદિથ, આદ્યુઃ, આદ । આદ.

છે. અદ્+સિપ્ પૂનો લોપ, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્, તેનો લોપ, દ્ નો ત્ થઈ અતિસ, અદ્+થસ્ ઉપર મુજબ કાર્ય કરી, સ્ના રુત્વ વિમર્શ થઈ અત્યઃ, અદ્+થ ઉપર મુજબ અત્યઃ । અગ્નિ અદ્ઃ અદ્ઃ માં શપ્, અને તેનો લોપ, સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ કરવા. અર્થ—તે ખાય છે.

નોંદ—દરેક લક્ષણોમાં દ્ હ અ, ની ઇતસંજ્ઞા લોપ કરીને જ પ્રત્યયો આવે છે તે જ્ઞાન રાખવું. અદ્-લિટ્, તેના સ્થાનમાં તિપ્, તેના સ્થાનમાં જલ્ અનુબંધ લોપ “લિટ્ઘન્ય” સૂત્રથી અદ્ નો વિકલ્પે ઘસ્ટ્લ આદેશ અનુબંધ લોપ, ઘસ્ટ્લ દિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા કુત્વથી ઘનોજ્ઞ, અભ્યાસે ચર્ચઃ” સૂત્રથી જ્ઞ નો જ થઈ જઘસ્+અ “અત ઉપધા” સૂત્રથી ઘના અને હીર્ધ થઈ જઘાસ તસ્ સ્તિ નો અતુસ્+અ આદેશ કરી, અદ્ નો ઘસ્ટ્લ દિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, કુત્વ, ચત્વ ઉપર પ્રમાણે કરી જઘસ્+અતુસ્+જઘસ્+અતુસ્ માં “અસંયોગાલિટ્ કિત્ । (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી અતુસ્, અતુસ્ નો કિત્ વદ્ભાવ “ગમહનજન” સૂત્રથી ઘના અ નો લોપ “શાસિવસિ” સૂત્રથી સ્ નો ષૂ “હરિ ચ” સૂત્રથી ઘૂનો ક્, કષઃ સંયોગે ક્ષઃ” નિયમથી ક ને ષૂનો ક્ષ, અતુસ્, અતુસ્ના સ્ના રુત્વ, વિસર્ગ, કરી જક્ષતુઃ જક્ષુઃ, અદ્+લિટ્, તેનો સિપ્ થસ્ થ, કરી, “પરસ્મૈ” સૂત્રથી અનુક્રમે થલ્ અથુસ્, અ આદેશ કરી, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, થ ને ઇદ્નો આગમ કરી ઉપર મુજબ ક્ષ રુત્વ વિસર્ગ કરી જઘસિથ જક્ષથુઃ, જક્ષ મિપ્, વસ, મસ, ની જગાએ અનુક્રમે જલ્, વ, મ, આદેશ કરી અનુબંધ લોપ “જલુત્તમો વા” સૂત્રથી વિકલ્પે જિદ્વદ્ભાવ જલ્નો નો કરી “અત ઉપધાયાઃ” સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ, આક્રીતું દિત્વાદિ ઉપર પ્રમાણે કરીને જઘાસ, જિદ્વદ્ભાવ ન થાય ત્યારે વૃદ્ધિ ન થતાં જઘસ વ મ ને ઇદ્ નો આગમ, દ્ નો લોપ થઈ જઘસિથ, જવ-સિમ, રૂપો અને છે. અર્થ—તે ખાતા હતો. વગેરે કરવો જ્યારે ઘસ્ટ્લ

આદિવ, આદિમ । અત્તા, અત્તારૌ, અત્તારઃ । અત્તાસિ,
અત્તાસ્થઃ, અત્તાસ્થ । અત્તાસ્મિ, અત્તાસ્વઃ, અત્તાસ્મઃ ।
અત્સ્યતિ, અત્સ્યતઃ, અત્સ્યન્તિ । અત્સ્યસિ, અત્સ્યથઃ,
અત્સ્યથ । અત્સ્યામિ, અત્સ્યાવઃ, અત્સ્યામઃ । અતુ, અત્તાત્ ,

આદેશ ન થાય ત્યારે અદ્+લિટ્, તેનો તિપ્, તેનો જલ્ અનુબંધ લોપ
દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, અભ્યાસાદિ કાર્ય કરી અ+અદ્+અ થયા પાદ
“અતઆદે” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી અને દીર્ઘ, પછી સવર્ણદીર્ઘ ઇર્ષને
ને આદ્, અદ્+લિટ્ તેનો તસ્, જિ ના સ્થાનમાં અનુક્રમે અતુસ્,
વસ્ આદેશ કરી આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, દ્વિત્વ વગેરે ઉપર પ્રમાણે કાર્ય,
સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ આદતુઃ આદુઃ । અદ્+લિટ્ તેનો સિપ્, તેનો
ચલ્, સ્ નો લોપ, દ્વિત્વ વગેરે કાર્ય કરી આદ્+થ “ઇદ્વ્યર્જિ” સૂત્રથી
ચલ્ ને છદ્ નો આગમ અનુબંધ દ્ નો લોપ થઈ આદિથ, અથુસ્,
અ, લાવી, ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી, સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ કરી આદથુઃ
આદ, મિપ્, વસ્, મસ્, ના સ્થાનમાં જલ્, વ, મ, અનુક્રમે કરી અવ-
નું દ્વિત્વ વગેરે ઉપર મુજબ કરી આદ્, વ, ને, મ ને છદ્ નો આગમ
ટ લોપ થઈ આદિવ, આદિમ । રૂપો અને છે અર્થ—તે ખાતો
હતો. વગેરે કરવાં. .

મૂળધાતુની માફક સૂત્રો લગાડવાં, અદ્+લુટ્ તેનો તિપ્ અનુ-
બંધ લોપ. “સ્થતાસૌ” સૂત્રથી તાસ્, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, અદ્+
તાસ્+તિ, તિ નો ઢા, જિત્ હોવાથી તાસ્ ના આસનો લોપ, ધાતુના
દ્ નો “જરિચ” સૂત્રથી ત્ થઈ અત્તા, અદ્+તસ્, અને જિ, નો અનુ-
ક્રમે રૌ, અને રસ્ આદેશ કરી ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી અત્તારૌ,
રસ્ ના સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ કરી અત્તારઃ અદ્+સિપ્, યસ્, ય માં
તાસ્, વગેરે ઉપર મુજબ કરી. “તાસસ્યો” સૂત્રથી સ્ નો લોપ,
અત્તાસિ ઉપર મુજબ ક્યાં પાદ યસ્ ના સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ કરી
અત્તાસ્થઃ, અત્તાસ્થ । અદ્+મિપ્, વસ્, મસ્માં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય

અત્તામ્ , અદન્તુ । (૩૬૮) હુક્ષલ્ભ્યો હેર્ધિઃ ૬ । ૪ । ૧૦૧
 હોક્ષલ્ભ્યોઽથ હેર્ધિઃ સ્યાત્ । અદ્ધિ, અત્તાત્ । અત્તમ્ ।
 અત્ત । અદ્ધાનિ । અદ્ધાવ । અદ્ધામ । (૩૬૯) અદઃ સર્વેષામ્
 - ૭ । ૩ । ૧૦૦ । અદઃ પરસ્યાપૃક્તસાર્વધાતુકસ્ય અદ્

(૩૬૮) અર્થ—હુ ધાતુ અને ક્ષલ પ્રત્યાહાર નો અક્ષર જેના
 અન્તમાં છે તેવા ધાતુથી પર રહેલા હિ નો ધિ આદેશ થાય.

(૩૬૯) અર્થ—અદ્ ધી પર અપૃક્ત સાર્વધાતુકને અદ્ નો
 આગમ થાય, દરેક વૈયાકરણે ના મતથી.

કરી, દ્ નો ત્ થઈ અત્તાસ્મિ અને સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ કરી અત્તા-
 સ્વઃ, અત્તાસ્મઃ રૂપો અને છે અર્થ તે ખાશે વગેરે કરવાં.

અદ્+લદ્, તેના સ્થાનમાં તિપ્ તસ્, ક્ષિ, વગેરે પ્રત્યયો લાવી
 “સ્યતાસીઃ” સૂત્રથી સ્ય દરેક પ્રત્યયોમાં કરી દ્ નો ત્ કરી, અત્સ્યતિ
 સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ કરી, અત્સ્યતઃ, ક્ષિ નો બન્તિ થઈ, પરસ્પ
 કરી અત્સ્યન્તિ, વગેરે મૂળમાં ખતાવેલા રૂપો મૂ ના લદ્ ની માફક
 કરવા અર્થ—તે ખાશે, વગેરે.

વ્યા૦—અદ્+લોદ્ તેના સ્થાનમાં તિપ્, તેની, સાર્વધાતુક
 સંજ્ઞા શપ્, તેનો, લોપ, દ્ નો ત્ ‘एरुः’ સૂત્રથી હ તો ડ, અત્તુ,
 તુ નો તાતહ્ વિકલ્પે થાય ત્યારે અત્તાત્, તસ્, માં ઉપર પ્રમાણે ક્યા
 બાદ “તસ્થસ્થ૦” સૂત્રથી તસ્ નો તામ્ થઈ અત્તામ્, ક્ષિનો બન્તિ
 થઈ, હ નો ત્ થઈ અદન્તુ, અદ્+સિપ્ પૂ નો અતુઅધલોપ શપ્, તેનો
 લોપ સિ નો હિ, તેનો તાતહ્ થઈ અત્તાત્, તાતહ્ ન થાય ત્યારે
 “હુક્ષલ્ભ્યોઃ” સૂત્રથી હિ નો ધિ કરી, અદ્ધિ, યસ્ નો તમ્, અત્તમ્,
 ય નો ત્ થઈ અત્ત ૧ મિપ્, વસ્, મસ્ માં “બાહુત્તમસ્ય” સૂત્રથી
 બાદ્, દ્ નો લોપ થઈ મિ નો નિ કરી અદ્ધાનિ વસ્ મસ્ માં બાદ્
 કરો, અન્-નેના સ્ નો લોપ “નિત્યંઙિતઃ” સૂત્રથી કરી અદ્ધાવ, અદ્ધામ ।
 અને છે. અર્થ—તે ખાય, વગેરે.

સ્યાત્સર્વમતેન । આદત્ , આત્તામ્ , આદન્ । આદઃ, આત્તામ્
આત્ત । આદમ્ આદ્વ, આદ્ઞ । અદ્યાત્ , અદ્યાતામ્ , અદ્યુઃ ।
અદ્યાઃ, અદ્યાતમ્ અદ્યાત । અદ્યામ્ અદ્યાવ, અદ્યામ્ । અદ્યાત્

૦૫૧૦ અદ્+હ્રિ, તેના સ્થાનમાં મિપ્ , સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્ નો
લોપ “આહજાદી૦” સૂત્રથી ધાતુને આદનો આગમ, દ્ નો લોપ, વૃદ્ધિ
“ઇતશ્ચ” સૂત્રથી તિ ના ઇકારનો લોપ, “અપૃક્ત૦” સૂત્રથી ત્ ની
અપૃક્ત સંજ્ઞા “અદઃ સર્વે૦” સૂત્રથી ત્ ને અદનો આગમ, દ્ લોપ
થઈ આદત્, તસ્ પર રહેતા ઉપર મુજબ કાર્ય કરી, તસ્ નો તામ્
કરી દ્ નો ત્ થઈ આત્તામ્ , જિ નો અન્તિ કરી, ઇનો લોપ ત્ નો
સંયોગાન્ત લોપ કરી આદન્ અદ્+સિપ્ માં ઉપર મુજબ કાર્ય કરી
ઇનો લોપ, અપૃક્ત સંજ્ઞા, અદ્નો આગમ થઈ સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ કરી,
આદઃ, યસ્, ને ય ના સ્થાનમાં અનુક્રમે તમ્ , ને ત આદેશ કરી, આત્તામ્
આત્ત । અદ્+મિપ્ માં ઉપર મુજબ કાર્ય કરી મિપ્ નો અમ્ થઈ
આદમ્ , વસ્, મસ્ માં યન્ને સ્ નો લોપ કરી આદ્વ, આદ્ઞ,
રૂપો યને છે અર્થ-તે ખાતો હતો. વગેરે કરવો.

અદ્+વિધિલિઙ્, તેના સ્થાનમાં તિપ્ , પ્ નો લોપ શપ્ , તેનો
લોપ, યાસુદ્દ નો આગમ, અનુબંધલોપ, તિ ના ઇકારનો લોપ,
“લિઙ્ઃ સ્ત્રોપો૦” સૂત્રથી યાસ્ ના સ્ નો લોપ થઈ અદ્યાત્ , તસ્
પર રહેતા ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી તામ્ આદેશ અદ્યાતામ્ । જિ
નો જુસ્, અનુબંધ લોપ, “ઉચ્ચપદા૦” સૂત્રથી પરરૂપ (મૂળમાં નથી
સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ થઈ અદ્યુઃ । સિપ્ માં પ્ નો લોપ, યાસુદ્દ અનુ-
બંધ લોપ સિ ના ઇકારનો લોપ, સ્ ના, રુત્વ વિસર્ગ થઈ અદ્યાઃ ।
યસ્, ને ય નો અનુક્રમે તમ્ યને ત આદેશ થઈ અદ્યાતમ્
અદ્યાત । મિપ્ નો અમ્ થઈ, સ્ નો લોપ, પૂર્વરૂપ થઈ અદ્યામ્,
વસ્, મસ્ માં સ્ નો લોપ થઈ અદ્યાવ, અદ્યામ્ રૂપો યને છે.
અર્થ-તે ખાપ વગેરે-(બૂનાં વિધિલિંગનાં સૂત્રો રૂપ સિદ્ધ કરતી વખતે
જગાવવાં.)

અઘાસ્તામ્ અઘાસુઃ । અઘાઃ, અઘાસ્તમ્ અઘાસ્ત । અઘા-
સમ્ અઘાસ્વ, અઘાસ્મ । (૩૭૦) લુહ્લસનોર્ઘસ્લ ૨ । ૪ ।
૩૭ । અદો ઘસ્લ સ્યાલ્લુહ્લિ સનિ ચ (૩૭૧) પુષાદિદ્યુતા-
વિલ્લિતઃ પરસ્મૈપદેષુ ૩ । ૧ । ૫૫ । પુષાદેદ્યુતાદેલ્લિતઃ
પરસ્ય ળ્લેરહ્ પરસ્મૈપદેષુ । અત્ર લ્લિત્ત્વાદહ્ । અઘસત્

(૩૭૦) અર્થ—અદનો ઘસ્લ આદેશ થાય. હ્ અથવા સ્
પરમા હોય તો.

(૩૭૧) અર્થ—પુષ્ વગેરે ધાતુઓ, છુત ધાતુ અને જ ની
ધ્તસંજ્ઞાવાળા ધાતુથી પર રહેલા ચિલના સ્થાનમાં અઘ્ થાય, પરસ્મૈ,
પદમાં અત્ર-અહીં લ્ ધ્તસંજ્ઞક હોવાથી અહ્ કરવો.

અદ્+આશીર્લિહ્; અનુઅંધ લોપ, તિષ્, પૂનો લોપ “લિષશિષિ”
સૂત્રથી તિ વગેરે નવ પ્રત્યયોની આધધાતુક સંજ્ઞા તિને ચાસુદ,
અનુઅંધ લોપ તિ ના ઇ નો લોપ “સ્કોઃ સં” સૂત્રથી સ નો લોપ
કરી, અઘાત્ અદ્+આતામ્ ઉપર મુજબ ચાસ કરીને અઘાસ્તામ્, ક્ષિમાં
તેનો જુસ, ચાસુદ, અનુઅંધ લોપ કરી અઘાસુઃ । અદ્+સિષ્, યસ્,
થ, માં ચાસ, ઇ લોપ, સ્ લોપ ચાસ ના સ્ ના રુદ્રવિસર્ગ થઈ
અઘાઃ, યસ નો તમ્ થઈ અઘાસ્તમ્, ધ નો ત થઈ અઘાસ્ત ।
અદ્+મિષ્, વસ, મસ માં ચાસ, મિષ્ નો અમ્, અઘાસમ્, વસ,
મસ ને ચાસ, અ-ને સ નો લોપ થઈ અઘાસ્વ, અઘાસ્મ । અર્થ—
તે ખાય વગેરે. અદ્+હ્લે તેનો તિષ્, પૂ નો લોપ “અદો ઘસ્લ”
સૂત્રથી અદ્ નો ઘસ્લ આદેશ, લ્ નો અનુઅંધલોપ, ધાતુને અદ્ નો
આગમ, દ્ લોપ ચિલ, તેનો સિચ્ થવા આવ્યો તેનો આધ કરી, “પુષાદિ”
સૂત્રથી ચિલ નો અહ્ આદેશ દ્ નો લોપ થઈ અઘસત્, તસૂ માં
ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, તસ નો તામ્ થઈ, અઘસતામ્, ક્ષિ, પર
રહેતાં ઉપર મુજબ, કર્પાં આદ ક્ષિ, નો અન્તિ, ઇ નો લોપ ત્ નો

અઘસતામ્ અઘસન્ । અઘસઃ, અઘસતમ્ અઘસત । અઘસમ્
અઘસાવ, અઘસામ । આત્સ્યત્ આત્સ્યતામ્ આત્સ્યન્ ।
આત્સ્યઃ, આત્સ્યતમ્ આત્સ્યત । આત્સ્યમ્ આત્સ્યાવ,
આત્સ્યામ । (૩૭૨) સાર્વધાતુકમપિત્ ૧ । ૨ । ૪ । અપિત્
સાર્વધાતુકં ઢિઢ્વત્ સ્યાત્ । અસ્ ભુવિ । ૨ । અસ્તિ ।

(૩૭૨) અર્થ— પિત્ (ભિન્ન જે સાર્વધાતુક તેનો જિવદ્-
ભાવ થાય. (જિત્ પ્રત્યય પર રહેતાં જે કાર્ય થતું હોય તે થાય.)

સંયોગાન્ત લોપ થઈ અઘસન્ । અદ્+સિપ્ પર રહેતાં ઉપર મુજબ
પ્રક્રિયા કરી, સિ ના ઈકારનો લોપ, સ્ ના રૂત્વ વિસર્ગ થઈ અઘસઃ
થસ્ નો તમ્ થઈ અઘસતમ્, થ નો ત થઈ અઘસત, મિપ્ માં
ઉપર મુજબ, પ્રક્રિયા થયા બાદ, મિપ્ નો અમ્, પરરૂપ એકાદેશ થઈ
અઘસમ્, વસ્ મસ્ માં ધસ્ ના બનો દીર્ઘ જન્ને સ્ નો લોપ ‘નિત્યં
જિતઃ’ સૂત્રથી કરી અઘસાવ, અઘસામ । અર્થ તેણે ખાધું વગેરે.

નોટ—અષા પ્રત્યયો પર રહેતાં. ઘસ્ટ્ આદેશ ચિલ, ચિલનો
અંગ કરી. મૂ-ધાતુ પ્રમાણે સૂત્ર લગાડીને રૂપો સિદ્ધ કરવાં

અદ્+હ્રદ્ અનુબંધ લોપ, લ્ ની જગ્યાએ તિપ્, પૂ નો લોપ
ધાતુને આદ નો આગમ, દ્ લોપ, વૃદ્ધિ “સ્વતાસી” સૂત્રથી સ્ય
પ્રત્યય “ઇતશ્ચ” સૂત્રથી તિના ઈકારનો લોપ દ્ નો ત્ થઈ-આત્સ્યત્
તસ માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, તસ નો તામ્ થઈ આત્સ્યતામ્, જિ
માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, જ ને ત્ નો લોપ કરી આત્સ્યન્, સિપ્ માં
આદ્. વૃદ્ધિ સ્ય, ધનો લોપ, સ્ ના રૂત્વવિસર્ગ થઈ આત્સ્યઃ । થસ્ માં ઉપર
પ્રમાણે કરી, થસ્ નો તમ્ થઈ આત્સ્યતમ્, થ નો ત આત્સ્યત
મિપ્, વસ્, મસ્, માં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી મિપ્ નો અમ્, પર-
રૂપ એકાદેશ થઈ-આત્સ્યમ્, વસ્, મસ્ ના જન્ને સ્ નો લોપ, સ્ય
ના અકારનો દીર્ઘ થઈ-આત્સ્યાવ, આત્સ્યામ । અર્થ તે ખાશી વગેરે.

(૨) અમ્ ધાતુ હોવું અર્થમાં છે.

(૩૭૩) અસોરલોપઃ । ૬ । ૪ । ૧૧૧ । અસ્યાસ્તેઞ્ચાતો લોપ
સાર્વધાતુકે કિઙ્કતિ । સ્તઃ । સન્તિ । અસિ । સ્થઃ । સ્થ ।
અસ્મિ । સ્વઃ । સ્મઃ । (૩૭૪) અસ્તેર્ભુઃ ૨ । ૪ । ૫૨ આર્ધ-
ધાતુકે । ઘભૂવ । ભવિતા । ભવિષ્યતિ । અસ્તુ, સ્યાત્ સ્તામ્
સન્તુ । (૩૭૫) ધ્વસોરેઽવાભ્યાસલોપશ્ચ ૬ । ૪ । ૧૧૨ ।

(૩૭૩) અર્થ—જ્ઞા પ્રત્યયના આકારનેા અને અસ ધાતુના અ-
નેા લોપ. સાર્વધાતુક કિત્ કિત્ પ્રત્યય પર રહેતાં.

(૩૭૪) અર્થ—અસ ધાતુના સ્થાનમાં મૂ આદેશ થાય,
આર્ધધાતુક પરમાં હોય તેા.

(૩૭૫) અર્થ—દ્રુસંજક ધાતુ, અને અસ ધાતુને એકાર થાય
હિ પરમાં હોય તેા. અને અભ્યાસનેા લોપ થાય.

एत्व० एत्व કરનાડું સૂત્ર (અસિદ્ધવદ્વામાત્) સૂત્રથી અસિદ્ધ
થતું હોવાથી હિ નો બિ, જ્ઞસોઽ સૂત્રથી અ નો લોપ તાતહ્ થાય
ત્યારે એવ થતું નથી તાતહ્ કરનાડું સૂત્ર પર હોવાથી એવનેા આધ
કરે છે.

०या०—अस+लट्, तिप्, शप्, शप्तेना लोप-अस्ति, अस+तस्
માં “સાર્વધાતુ” સૂત્રથી તસ્ અપિત્ હોવાથી કિત્વદ્વામાવ
“અસોર” અસના અ નો લોપ તસ્ ના સ ના રુત્વવિસર્ગ થઈ-
સ્તઃ, અસ+ઙિ, તેનેા અન્તિ, ઉપર પ્રમાણે કિત્વદ્વામાવ, અલોપ-
સન્તિ । અસ+ઞિપ્, પ્ નો લોપ, શપ્, તેનેા લોપ “તામસ્યો”
સૂત્રથી અસ્તા સનેા લોપ અસિ, ઘસ, ને ય માં અ નો લોપ સ ના
રુત્વવિસર્ગ-સ્થઃ, સ્થ । અસ+મિપ્ પનેા લોપ અસ્મિ, અસ+વસ
મસ માં અ લોપ, અને સ ના રુત્વવિસર્ગ સ્વઃ સ્મઃ । અર્થ—તે
છે, વગેરે

ઘોરસ્તેઙ્ગ પત્ત્વં સ્યાત્ હૌ પરે અભ્યાસલોપઙ્ગ । પસ્વસ્યા
સિદ્ધત્વાદ્દેધિઃ । ઘ્નસોરિત્યલ્લોપઃ । તાતઙ્ પક્ષે પત્ત્વં ન
પરેણ તાતઙ્ બાધાત્ પદિ, સ્તાત્ । સ્તમ્ । સ્ત ।

અસ+લિદ્, તેના સ્થાનમાં તિપ્ “લિદ્ ચ” સૂત્રથી તિપ્ વગેરે
નવ પ્રત્યયોની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા “અસ્તેર્મૂઃ”, સૂત્રથી અસ નો મૂ
આદેશ “પરસ્મેપ” સૂત્રથી તિ નો જલ આદેશ. અનુબંધ લોપ મુ ને
વુક્તો આગમ, દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, હલાદિશેષ, હ્રસ્વ, ઉ નો જ
થર્થ **વમૂવ, વમૂવતુઃ, મમૂવુઃ** વગેરે રૂપો મૂ ધાતુની માફક સિદ્ધ કરી
લેવા અર્થ-તે હતો વગેરે.

નોટ--લિદ્, લુદ્, લદ્, આશીર્લિહ્, છુહ્, લહ્, આ છ લકારો
આર્ધધાતુક છે. તેમાં તિપ્ વગેરે પ્રત્યયો લાવી, અસ નો મૂ આદેશ કરી,
મવિતા, મવિષ્યતિ, મૂયાત્, અમૂત્, અમવિષ્યત્ વગેરે ત્રણેય
પુરુષનાં રૂપો મૂ ધાતુની માફક સિદ્ધ કરી લેવાં. લદ્, લોદ્, લહ્, વિધિ-
લિહ્ આ લકારો સાર્વધાતુક છે. તેમાં શપ્ થાય. અને અદાદિમાં શપ્-
નો લોપ કરી. પ્રાયઃ મૂ ધાતુનાં સૂત્રો લાગે છે. વધારાનાં સૂત્રો લખીને
સાધનિકા પ્રક્રિયા-યાદ રાખવી ખૂબ જ જરૂરી છે. અદ્+લોદ્. તિપ્,
શપ્, તેનો લોપ. તિ નાં હ નો “ઋઃ” સૂત્રથી ઉ કરી અસ્તુ, તુ નો
તાતઙ્ થાય ત્યારે અસ ના અ નો લોપ કરી-સ્તાત્, તમ્ નો તામ્
કરી, જ નો લોપ સ્તામ્, ક્ષિનો અન્તિ અનો લોપ, હ નો ણ થર્થ
—સન્તુ, અસ+સિપ્, પ નો લોપ સિ નો હિ, હિ અપિત્ હોવાથી
“ઘ્નસોર” સૂત્રથી જ નો લોપ-સ+હિ માં “હુજલ્દમ્યો” સૂત્રથી હિ નો
ધિ “ઘ્વસોરેદ્ધા” સૂત્રથી સ્ નો ઇ-પદિ. હિ નો તાતઙ્ થાય ત્યારે
ઇકાર થાય નહિ-તાતઙ્ કરનારું સૂત્ર ૫૨ હોવાથી ઇત્વનો આધ
કરે છે. સ્તાત્, ધસ નો તમ્, ય નો ત થર્થ, અસ ના અ નો લોપ
થર્થ-સ્તમ્, સ્ત ।

અસાનિ । અસાવ । અસામ । લઙ્ગિ-“આ+અસ+ત્” હત્યન્
 “અસ્તિસિચોઽપૃક્તે” હિતિ ઈદ્ઘ, આસીત્ આસ્તામ્ આસન્ ।
 આસીઃ, આસ્તમ્ આસ્ત । આસમ્ આસ્વ, આસ્મ । સ્યાત્

શંકા—एषि अहीयां स+हि मां प्रथम स नो एकार यशे तो
 हि नो वि यशे नहि. झल थी पर होय तो हि नो वि थाय छे जवाय
 एकार करनारुं सूत्र असिद्ध होवाधी स झल मां आवे छे, भाटे भूज
 मां एत्वस्या० अेम लभ्युं छे. तेभज तातळ थाय त्पारे एत्व यशे
 नहि. “परनित्यान्तरङ्गापवादामामुत्तरोत्तरं बलीयः” परिभाषा बागे तेथी
 तातळ पर छे. अस+मिप्, पू नो होप, मि नो नि, आद् आगम
 द् नो होप-असानि, वस, मस्, मां आद् द् नो होप, अन्ने स नो
 होप असाव, असाम ते हो, ते थाव वगेरे अर्थ-अस+लङ्, तिप्,
 अनुअंध होप, शप्, तेनो होप “आहजादी०” सूत्रधी धातुने आद्-
 नो आगम, द् नो होप “आटश्च”थी वृद्धि, “इतश्च” सूत्रधी ति-
 ना भकारनो होप, अपृक्त संज्ञा “अस्तिसिचो०” सूत्रधी त् ने ईद्-
 नो आगम, द् नो होप आसीत्, तस् मां आद् अस् ना अ नो
 होप तस् नो ताम्=आस्ताम्, झि मां अन्ति, आद्, अ नो होप
 इ नो होप, त् नो संयोगान्तहोप-आसन्, सिप् मां अनुअंध
 होप आद्, वृद्धि: सि ना इ नो होप, स ने ईद् नो आगम, द् होप,
 स ना रुत्वविसर्ग-आसीः, थस् मां अस् ना अ नो होप, आद्, थस्
 नो तम्-आस्तम्, थ मां उपर भुज्य कार्य करी, थ नो त-आस्त
 मिप् नो अम् करी उपर भुज्य-आसम् वस्, मस् मां अन्ने स
 नो हो उपर भुज्य कार्य-आस्म, आस्म, अर्थ-ते हुते वगेरे.

નોટ—શપ્તનો દરેક પ્રત્યયો પર રહેતાં હોપ કરવો. અસ+
 વિવિલિઙ્, અનુઅંધ હોપ, તિપ્ શપ્, તેનો હોપ તિ ના ભકારનો
 હોપ યાસુદ્ધ નો આગમ, અનુઅંધ હોપ, યાસુદ્ધ હિત્ હોવાધી
 “શ્વસોર૦” સૂત્રથી અસ્ ના અ નો હોપ. યાસ્ ના સ્ ના લિઙ્: સલોપો.

સ્યાતામ્ સ્યુઃ । સ્યાઃ, સ્યાતમ્, સ્યાત । સ્યામ્, સ્યાવ,
 સ્યામ । મૂયાત્ । અમૂત્ । અમવિષ્યત્ । શીઙ્ સ્વપ્ને । ૩ ।
 (૩૭૬) શીઙ્ઃ સાર્વધાતુકે ગુણઃ ૭ । ૪ । ૨૧ કિઙ્કિતિ ચેત્ય-

(૩૭૬) અર્થ—શીઙ્ નો સાર્વધાતુક પ્રત્યયો પર રહેતા પ્રત્ય-
 યાય આ સૂત્ર ક્ષિપ્તિ ચ” સૂત્રનો આધ કરે છે.

સૂત્રથી લોપ-સ્યાત્ તસ માં ઉપર મુજબ કાર્ય કરી, તસ નો
 નો તામ્-સ્યાતામ્, ક્ષિ માં મુજબ કાર્ય કરી ક્ષિ નો જુષ્, જ
 લોપ, પર૩૫ એકાદેશ, સ્ ના રૂત્વ, વિસર્ગ અર્થ સ્યુઃ । સિપ્
 માં ઉપર મુજબ કાર્ય કરી, ઇ નો લોપ સ્ ના રૂત્વવિસર્ગ સ્યાઃ ।
 ષસ માં ઉપર મુજબ કરી ષસ નો તમ્ સ્યાતમ્ ય, માં યનો ત
 સ્યાત્ । મિપ્ નો અમ્ કરી, પૂર્વ૩૫ અર્થ-સ્યામ્, વસ્ વસ માં
 યન્ને સ્ નો લોપ-સ્યાવ, સ્યામ, રૂપો અને છે. અર્થ-તે થાય,
 વગેરે.

નોટ—યાસુદ્ધ કિત્ દોવાથી દરેક પ્રત્યેક પર રહેતા ધાતુના
 અકારનો લોપ કરવો.

આશીર્લિઙ્માં અસ ધાતુના રૂપો મૂ ધાતુના મૂયાત્ ૦ પ્રમાણે લઙ્
 લકારમાં અસ ધાતુના રૂપો મૂ ધાતુના અમૂત્ ૦ પ્રમાણે અને લઙ્
 લકારમાં અસ ધાતુના રૂપો મૂ ધાતુના અમવિષ્યત્ વગેરે રૂપો પ્રમાણે
 સિદ્ધ કરવા.

સૂચના—શીઙ્ ધાતુમાં લકારની ઇત્સંજ્ઞા થાય “અનુદાત્ ૦”
 સૂત્રથી દરેક લકારોના સ્થાને આત્મનેપદના પ્રત્યયો કરવા, અને સાધ-
 નિકા ઇષ્ ધાતુની માફક થાય છે તે ખાસ ધ્યાન રાખવું. દરેક લકાર-
 ઓમાં ટ્, ઙ્, અને ઞ ની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ, કરવો, તેથી જ્યાં ઇત્સંજ્ઞા-
 ને લોપ થાય છે, ત્યાં અનુઅંધ લોપ એમ લખેલું છે.

સ્યાપવાદઃ । હોતે । શયાતે । (૩૭૭) શીઙ્ઙો રુદ્ ૭ । ૧ ।
 ૬ । શીઙ્ઙઃ પરસ્ય દ્વાદેશસ્યાતો રુડાગમઃ સ્યાત્ । હોરતે ।
 હોષે । શયાયે । હોષ્વે । શયે । હોવહે । હોમહે । (૩૭૮)
 અસંયોગાત્ લિટ્ કિત્ ૧ । ૨ । ૫ । અસંયોગાત્ પરીડપિત્
 લિટ્ કિત્ સ્યાત્ । શિશ્યે । શિશ્યાતે, શિશ્યિરે । શિશ્યિષે

(૩૭૭) અર્થ—શીઙ્ ધાતુથી પર જ્ઞના સ્થાનમાં બયેલા
 જત આદેશને રુડનો આગમ થાય.

(૩૭૮) અર્થ—અસંયોગથી પર અપિત્-પકારની ઇતસંજ્ઞા ન
 થઈ હોય તેવા લિટ્ને કિત્ માનવો.

નોંદ—તિષ્ સિષ્ મિષ્ સિવામના ૬ પ્રત્યયો પરસ્મૈપદના, અને
 બિદના આત્મનેપદના પ્રત્યયોને આ સૂત્રથી કિત્ બાધવા, જેથી ગુણ
 વૃદ્ધિ તે પ્રત્યયો પર રહેતા થાય નહિ.

૦યા૦—શીઙ્, જ્ ની ઇતસંજ્ઞા, લોપ, લટ, અનુઅંધલોપ, જ્ઞના
 સ્થાનમાં આત્મનેપદના ત આતામ્ વગેરે પ્રત્યયો, તેમની સાર્વધાતુક
 સંજ્ઞા, જપ્, તેમનો લોપ, જીનો ગુણ થવા આવ્યો, “હિગતિ ચ”
 સૂત્રથી, ગુણનો નિષેધ “સાર્વધાતુક” સૂત્રથી ત વગેરે બધા પ્રત્યયોને
 જિવ્વદ્ભાવ થયેલો છે તેથી ગુણનો નિષેધ થયો. પરંતુ નિષેધનો
 પણ નિષેધ કરનારું સૂત્ર “શીઙ્ઙઃ સાર્વ” સૂત્ર છે. તેથી જીનો ગુણ
 હો, થવા આવે “ટિત આત્મને” સૂત્રથી તના જનો એ થઈ=હોતે
 જી+આતામ્ ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી, જીનો ગુણ, એનો અર્થ, ટિ
 જામ્નો એ શયાતે, જ્ઞનો જત, ગુણ, પછી “શીઙ્ઙોરુદ્” સૂત્રથી
 જતને રુડનો આગમ, અનુઅંધલોપ, ટિનો એ=હોરતે । જામ્નો જે,
 જીનો ગુણ, સ નો ષ=હોષે, જાચામ્, માં આતામ્ની માફક પ્રક્રિયા
 કરી, શયાયે, જ્ઞમાં ગુણ, ટિનો એ=હોષ્વે । રુડમાં જનો એ, જીનો
 ગુણ, અર્થ આદેશ=શયે વહિ, મહિ, માં ગુણ, જ્ઞને જનો એ હોવહે,
 હોમહે । અર્થ—તે સૂત્ર છે. વગેરે

शिद्यथा, शिद्यिष्ये, शिद्ये । शिद्यिष्यहे, शिद्यिमहे । शयिता । शयिष्यते । शेताम् शयाताम् शेरताम् । शेष्वा, शयाथाम् शेष्वा । शयै, शयावहै, शयामहै । अशेत, अशयाताम् अशेरत । अशेथाः अशयाथाम् अशेष्वा । अशयि- अशेवहि, अशेमहि । शयीत, शयीयाताम् शयीरन् । शयीथाः शयीयाथाम् शयीष्वा । शयीय, शयीवहि, शयीवहि । शयि-

“असंयोगात्” सूत्रेण तन् क्ति तेषां गुण न थयो. शी-
ल्लिद, अनुपपन्नलोप, त, आर्धधातुकसंज्ञा “लिटिष्वातो” सूत्रेण शी-
नुं द्वित्व, अभ्यास संज्ञा, ततो “लिटस्तम्” सूत्रेण एङ्, सतो लोप,
“एरनेकाचो” सूत्रेण णिण् शीनो यण्, वर्युं भणतां शिद्ये, आताम्
भां उपर मुञ्च्य अधुं कार्यं करी, भाम्नो ए करी=शिद्यते सने।
इरेष् करी च्चनो लोप आङी उपर मुञ्च्य- शिद्यिरे वासने। से, तेने
इदने। आगम. आङ यण्, सने ष=शिद्यिषे, आथाम्, ष्वम्, इद्,
वहि, महि, प्रत्ययोभां उपर मुञ्च्य प्रक्रिया करी, टिनो ए करी, वहि,
महिभां इदने। आगम करी भूणभां आपेक्षां इपो सिद्धं करवां. अर्थ-
ते सूतो ङतो. वगेरे शीम्लुद्, त, तास, आर्धधातुक संज्ञा, इदने।
आगम, गुण, त, आताम्, ज्ञाना अस्थानभां अनुक्रमे, डा, रौ, रस्
आदेश करी, डा, द्वि होवाथी आसने। लोप शयिता, तासना सने।
लोप करी शयितारौ शयितारः वगेरे इपो एषिता वगेरेनी आङ्
सिद्धं करवां.

शीम्लुद्, त, एङ्, आर्धधातुकसंज्ञा, इदने। आगम, गुण, अय्
आदेश, सने ष थथ=शयिष्यते-वगेरे इपो एङ् धातु प्रभाषे करवां.

शीम्लोद्, त, शप्, अनुपपन्न लोप, शीनो गुण शे, तना
टिनो ए “आमेतः” सूत्रेण एनो भाम्=शेताम्, आताम्, भां शप्
तेनो लोप, गुण, अय् आदेश. भाम्=टिनो ए, तेनो उपर मुञ्च्य
भाम्=शयाताम् सने। अत, आदेश. “आत्मनेपदे” सूत्रेण करी तेने
“शीम्लोद्” सूत्रेण इदने। आगम, अनुपपन्नलोप, टिनो एनो भाम् थथ=

ષીષ્ટ, શયિષીયાસ્તામ્ શયિષીરન્ । શયિષીષ્ટાઃ, શયિષીયા-
સ્થામ્ શયિષીષ્વમ્ । શયિષીય, શયિષીવહિ, શયિષીમહિ ।
અશયિષ્ટ, અશયિષાતામ્ અશયિષત । અશયિષ્ટાઃ, અશયિષા-

શેરતામ્, શી+ યાસ, યાસને સે, શપ્, તેનો લોપ, ગુલ્ય, “સવા-
મ્યામ્” સૂત્રથી એનો વ, સ્નેો ષૂ “શેષ્વ, શયાયામ્” આતામ્
પ્રમાણે. શેષ્વમ્માં ગુલ્ય શપ્નો લોપ, ઇ, તેનો ‘સવામ્યામ્’ સૂત્રથી
અય્ કરવો. । શયૈ માં ઇટ, શીનો ગુલ્ય, શપ્, તેનો લોપ, ઇનો ઇ
“ઇત ઇ” થી એનો ઇ, તેને આદ્રનો આગમ, વૃદ્ધિ, શેના એનો અય્
આપ છે. શયાવદૈ, શયામદૈ વગેરે ઇધ્ લોટ પ્રમાણે રૂપો કરવા.

શી+લ્, તેનો ત, શપ્, તેનો લોપ ધાતુને અદ્રનો આગમ,
શીનો ધર્ષ=અશેત, આતામ્માં ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી શેના એનો
અય્=અશયાતામ્, જમાં ઉપર મુજબ કરી જનો બત, તેને રૂદ્રનો
આગમ=, અશરેત, યાસમાં ઉપર પ્રમાણે કરી, યાસ ના સ્ના રૂત્વ-
વિસર્ગ ધર્ષ=અશેયાઃ, અશયાયામ્માં આતામ્, મુજબ, ષ્વમ્માં ગુલ્ય,
અદ્રનો આગમ-અશેષ્વમ્, ઇટમાં અદ્રનો આગમ, ગુલ્ય, અય્ આદેશ
ધર્ષ અશયિ, વહિ, મહિમાં, અદ, ગુલ્ય-અશેવહિ, અશેમહિ । તે
સૂત્રો હોતો વગેરે

શી+વિચિલિટ્ તેનો ત, શપ્, તેનો લોપ, “લિટ્: સીયુદ્” સૂત્રથી
દરેક પ્રત્યયોમાં સીયુદ્રનો આગમ, અતુલ્+લોપ, શીનો ગુલ્ય, સીયુદ્રના
સ્ના “લિટ્:સલોપો” સૂત્રથી લોપ, શે+ઈય્+તમાં એનો અય્-યનો
લોપ ધર્ષ=શયીત, શી+આતામ્માં શપ્, તેનો લોપ, ગુલ્ય, સીયુદ્,
સ્નેો લોપ, એનો અય્ આદેશ, ય્નો લોપ,=શયીપાતામ્, જમાં
શયીષ્ ઉપર મુજબ બતાવી, જનો રન્, ય્નો લોપ શયીરન્, યાસ
માં ઉપર મુજબ બતાવી, સ્નેો રૂત્વ, વિસર્ગ, શયીયાઃ બાજામ્માં
આતામ્ની માફક કાર્ય, શયીય+ષ્વમ્માં ય્ નો લોપ=શયીષ્વમ્,

થામ્ અશયિદ્વમ્ । અશયિષિ, અશયિષ્વહિ, અશયિષ્મહિ ।
 અશયિષ્યત, અશયિષ્યેતામ્ અશયિષ્યન્ત । અશયિષ્યથાઃ,
 અશયિષ્યેથામ્ અશયિષ્યધ્વમ્ । અશયિષ્યે, અશયિષ્યાવહિ,
 અશયિષ્યામહિ । इति अदादयः ।

શયીય+इद् મા 'इटोऽत्' સૂત્રથી રૂનો બ થઈ શયીય, વહિ, મહિમાં
 મુખ્ય, યૂનો લોપ=શયીવહિ, શયીમહિ । તે સૂત્ર જન્ય, વગેરે
 શી+આશીર્લિષ્, તેના સ્થાનમાં ત, વગેરે નવ પ્રત્યયો. તેમની
 આર્ધધાતુક સંગ્રા, દરેક પ્રત્યયોને સીચુદનો આગમ, તેમાં ત, થ, ને
 સુટનો આગમ, બન્નેમાં અનુબધલોપ, સીષ્ ને રૂટનો આગમ ટ લોપ
 “આદેશપ્રત્યય” સૂત્રથી બન્ને સ્તુ પત્વ, શી નો ગુણ, અયાદેશ-સીષ્
 ના યૂનો લોપ, તનું ષ્ટુત્વ ટ કરી=શયિષીષ્ટ, વગેરે મૂળમાં આપેલાં
 રૂપો ઇષ્ટના આશીર્લિંગ પ્રમાણે કરવાં.

શી+લઙ્, તેનો ત, આતામ્ વગેરે નવ પ્રત્યયોમાં ધાતુને “લઙ્-
 ળ્” સૂત્રથી બદલો આગમ, ધાતુથી ળિલ પ્રત્યય, તેનો સિષ્ આદેશ,
 અનુબધલોપ, આર્ધધાતુક સંગ્રા, સિષ્ ને રૂટનો આગમ, શીનો ગુણ,
 અય્ આદેશ, સ્ત્રનો ષ ષ્ટુત્વથી તેનો ટ થઈ=અશયિષ્ટ, વગેરે મૂળમાં
 લખેલાં રૂપો, ઇષ્ટ ધાતુના લઙ્ લકાર મુખ્ય કરવાં. શીનો રૂનો ગુણ
 અને અય્ આદેશ થાય છે. ઇષ્ટમાં તેમ થતું નથી.

શી+લઙ્, તેમાં ત. આતામ્ વગેરે નવ પ્રત્યયો, ધાતુને ઉપર
 મુખ્ય બદલો આગમ, “સ્વતાસી” સૂત્રથી દરેક પ્રત્યયમાં સ્વ પ્રત્યય,
 “તેની આર્ધધાતુક સંગ્રા, આર્ધધાતુક” સૂત્રથી સ્વને રૂટનો આગમ
 શીનો ગુણ, એનો અય્, સ્ત્રનો ષ થઈ. અશયિષ્યત । આતામ્ બાનો
 રૂય, યૂનો લોપ, વહિ, મહિમાં બનો આ દીર્ઘ થઈ. મૂળમાં લખેલાં
 રૂપો બનાવવાં, ઇષ્ટના લઙ્ પ્રમાણે સૂત્રો લાગે છે.

એ પ્રમાણે (૨) અદાદિ ગુણ પૂરો થયો.

૩ અથ જુહોત્યાદયઃ

હુ દાનાદનયોઃ ॥ ૧ ॥ (૩૭૯) જુહોત્યાદિભ્યઃ શ્લુઃ
 ૨ । ૪ । ૭૫ । શપઃ શ્લુઃ સ્યાત્ । (૩૮૦) શ્લૌ ૬ । ૧ ।
 ૧૦ । ઘાતોર્દ્વે સ્તઃ । જુહોતિ । જુહુતઃ । (૩૮૧) અદભ્ય-
 સ્તાત્ ૭ । ૧ । ૪ । જ્ઞસ્યાત્સ્યાત્ । (૩૮૨) હુશ્નુવોઃ સાર્વ-
 ધાતુકે ૬ । ૪ । ૮૭ । હુશ્નુવોરનેકાચોઽસંયોગપૂર્વસ્ય યજ્ઞ
 સ્યાદચિ સાર્વધાતુકે । જુહ્વતિ । જુહોષિ, જુહુથઃ જુહુથ ।
 જુહોમિ, જુહુવઃ જુહુમઃ । (૩૮૩) મીહીમૃદુવાં શ્લુવચ્ચ ૩ ।

(૩) હુવે જુહોત્યાદિ ગણુ ૧૩ થયો.

(૩૭૯) અર્થ—જુહોત્યાદિ ગણુમાં પઠિત ધાતુઓથી થયેલા
 શપ્નો શ્લુ આદેશ થાય છે.

(૩૮૦) અર્થ—ધાતુનું દ્વિત્વ થાય શ્લુ પર રહેતાં.

(૩૮૧) અર્થ—અભ્યસ્તસંજાથી પર આવેલા જ્ઞનો અત્
 આદેશ થાય.

(૩૮૨) અર્થ—હુ ધાતુ અને શ્નુ પ્રત્યય જોના અન્તમાં છે
 તેવા તથા સંયોગ પૂર્વમાં નથી તેવા અનેક અચ્ચવાળા ધાતુના ઉકા-
 રનો યજ્ઞ થાય. અચ્ચ પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિ છે તેવા સાર્વધાતુક
 પર રહેતા.

(૩૮૩) અર્થ—મી, હૌ, મૃ અને હુ એ ધાતુથી વિકલ્પે
 જામ્ થાય, અને જામ્ પર રહેતાં શ્લુની માફક દ્વિત્વ વગરે કાય થાય.

હુ=ધાતુ દાન=જ્ઞાત્ર પ્રમાણે અગ્નિમાં ધી વજેરે હોમવું. અને
 આદાન=બ્રહ્મ કરવું, એ અને અર્થમાં વપરાય છે.

નોટ—જુહોત્યાદિ ગણુમાં શપ્નો શ્લુ થાય છે. હુક, શ્લુ,
 હપ્ આ સંગા છે. તેમનો અર્થ હોપ થાય છે. લદ, લોદ, લિહ,
 વિધિલિહ આ ચાર લકારો સાર્વધાતુક છે. તેથી તેમાં શપ્નો શ્લુ

૧ । ૩૯ । પમ્યો લિટિ આમ્ વા સ્યાદામિ શ્લાઘિષ કાર્ય
ચ । જુહવાશ્ચકાર, જુહાવ । જુહુવતુઃ જુહુવુઃ । જુહવિથ, જુહોથ

થાય છે. તેથી ધાતુનું દિત્વ (ધાતુ ખેવકાય) છે. દરેક લકારોમાં દ્ર, ઙ, બ, ની ધ્રસંજ્ઞા અને લોપ થાય છે ને છની જગ્યાએ જ પરસ્મૈ-પદ તથા આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય છે.

૮યા૧૦—હુ+લટ, તેનો તિપ્, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્, તેનો ‘જુહોત્યા૦’ સૂત્રથી શ્લુ આદેશ, ‘જ્ઞૌ’ સૂત્રથી ધાતુનું દિત્વ=હુ, હુ+તિ, ‘પૂર્વોઘ્યાસઃ’ સૂત્રથી પૂર્વની અઘ્યાસ સંજ્ઞા, ‘ક્રહોજ્ઞુઃ’ હુનો શ્લ ‘અઘ્યાસે ચર્ચઃ’ સૂત્રથી જુનો જુ ‘સાર્વધાતુકાર્ધ૦’ સૂત્રથી હુ નો ગુણ હો=જુહોતિ, તસમાં દિત્વ, અઘ્યાસ સંજ્ઞા, કૃત્વ, ચત્વ થયા આદ ‘સાર્વધાતુકમપિત્’ સૂત્રથી તસનો હિદ્વદમાવ, ઉપર પ્રમાણે ગુણ થવા આઠ્યો ‘ક્લિગતિ ચ’ સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ, સ ના રુત્વ-વિસર્ગ જુહુતઃ, જમાં ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી ‘ઉમે અઘ્યસ્તમ્’ સૂત્રથી અઘ્યસ્તસંજ્ઞા ‘અદઘ્યસ્તાત્’ સૂત્રથી છનો અત્ ‘હુજ્ઞુવો’ સૂત્રથી ડનો યણ=વ્ ધર્મ ‘જુહતિ’

નો૧૮—અહીં ‘ફકોયણ૦’ સૂત્રથી યણ થવો ન્નેર્ષ એ, પર-તુ ‘અચિજ્ઞુ૦’ સૂત્રથી તેનો આધ કરીને ડનો ડવજ્ઞ, થવા આવે છે. ‘હુજ્ઞુવો૦’ સૂત્ર ડવજ્ઞનો આધ કરવા માટે બનાવેલ છે

સિપ્, માં ઉપર પ્રમાણે, શપ્, શ્લુ દિત્વ, અઘ્યાસ સંજ્ઞા, તેનું કાર્ય, ડનો ગુણ, સનો ષૂ=જુહોષિ, યસ, ય માં ઉપર મુજબ થયા આદ સનો રુત્વ, વિસર્ગ—જુહુથઃ, જુહુથ, મિપમાં ગુણ=જુહોમિ, ષસ, મસ, માં બન્ને સતા રુત્વ, વિસર્ગ ધર્મ જુહુવઃ, જુહુમઃ । અર્થ—તે હોમે છે, વગેરે

હુ+લિટ્ ‘મીહીમૃ૦’ સૂત્રથી આમ્, અને આમ્ રહેતાં દિત્વ=હુ, હુ, આમ્, હુ-પૂર્વની અઘ્યાસ સંજ્ઞા, અઘ્યાસનું કાર્ય ઉપર પ્રમાણે જુનો જુહુ+આમ્ આમ્ની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ડનો ગુણ, ઓ, તેનો અવ, જુહવામ્+લિટ્માં ‘આમઃ’ સૂત્રથી લિટ્નો લોપ, ‘કૃષ્વાનુ.’

જુહુવથુઃ, જુહુવ । જુહાવ, જુહવ, જુહુવિષ, જુહુવિમ । હોતા ।
હોષ્યતિ । જુહોતુ જુહતાત્ જુહુતામ્ જહ્નતુ । જુહુધિ, જુહુ-

સૂત્રથી લિટ્ પર ક્રનેા પ્રયોગ, લિટ્નેા તિપ્ તસ્, વગેરે તેમનેા જલ્ ,
અતુસ્ , વગેરે આદેશ કરી, અનુઅધલોપ, કૃતું ક્તિવ, અભ્યાસ સંઝા,
અભ્યાસનું કાર્ય, “ઝરત્” સૂત્રથી ણેના અ, રપર કરી, રનેા લોપ
કનેા “કુહોઽચુઃ” સૂત્રથી ચ, મનેા અનુસ્વાર, પરસવર્ણ, “અચોઽ-
ઞ્ણિતિ” સૂત્રથી કૃતી વૃદ્ધિ આર-વર્ણ મળતાં જુહવાઞ્ચકાર.

તસ્, જ્ઞિ, વગેરેમાં અતુસ્, રસ્, યલ્ , અધુસ્ , અ, જલ્ ,
ઘ, મ, આદેશ પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા કરી, અતુસ્ વગેરે
સ્વરાદિ પ્રત્યયો પર રહેતાં ક્રનેા યણ્ ર, યલ્ , પર રહેતાં ણેના ગુણ,
અર્, જલ્માં વિકલ્પે વૃદ્ધિ આર્, વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે ગુણ સ્તા
રુત્વ વિસર્ગ કરી, જુહવાઞ્ચક્રતુઃ જુહવાઞ્ચક્રુઃ વગેરે ર્પેા ઇધા-
ઞ્ચકાર વગેરેની માફક કરવાં, મૂના અનુપ્રયોગમાં જુહવામ્બભૂવ ,
જુહવામ્બભૂવતુઃ વગેરે ર્પેાં અસ્તા અનુપ્રયોગમાં જુહવામાસ,
જુહવામાસતુઃ વગેરે ર્પેા ઇધૂતા લિટ્ લકારે પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં,
જ્યારે આમ્ ન થાય ત્યારે હુ+લિટ્, ના સ્થાનમાં તિપ્, તસ્, વગેરે
નવ પ્રત્યયો, તેમના સ્થાનમાં “પરસ્મૈપદાં” સૂત્રથી જલ્ , અતુસ્,
ઝસ્ વગેરે નવ આદેશો, “લિટ્ઘાતોં” સૂત્રથી ક્તિવ, અભ્યાસ સંઝા,
અભ્યાસનું કાર્ય, ક્તિવવગેરે કરી=જુહુ+અમાં “લિટ્ ચ” સૂત્રથી દરેક પ્રત્યયો-
ની આર્ધધાતુક સંઝા, “અચોઽઞ્ણિતિ” સૂત્રથી ણી વૃદ્ધિ-ઔ, ઔનેા
આર્ આદેશ-જુહાવ, તિપ્, સિમ્, મિપ્, સિવાયના ૬ પ્રત્યયો “અસં-
યોગાત્” સૂત્રથી ક્તિ કરવા, તેથી તે પ્રત્યય પર રહેતાં ગુણવૃદ્ધિ
થતાં નથી, તેથી “અચિન્તું” સૂત્રથી અજ્ઞિ પ્રત્યય પર રહેતાં ડવ્હ ,

તાત્ જુહુતમ્ જુહુત । જુહવાનિ જુહવાવ જુહવામ । અજુહોત્

કરી, સ્ના રુત્વવિસર્ગ જુહુવતુઃ, જુહુવુઃ. યજ્ઞને વિકલ્પે દ્વનો આગમ ભારદ્વાજના મત પ્રમાણે કરી, સ્નો ગુણ, અર્ આદેશ થઈ જુહવિથઃ, દ્વ ન થાય ત્યારે (જુહોથ) જુહુવથુઃ જુહુવ, બન્નેમાં ઠવઙ્, વ, મ, ને દ્વનો આગમ, પછી, ઠવઙ્ થઈ જુહુવિવ, જુહુવિમ । તે હોમ કરતો હતો વગેરે અર્થ થાય છે.

હુ+હ્રદ્ર, તિપ્, અનુબંધ લોપ, “સ્થતાસીં” સૂત્રથી તાસ્ પ્રત્યય, “આર્ધં” સૂત્રથી આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, “સાર્વધાતુ” સૂત્રથી હુ નો ગુણ, “હ્રટઃ પ્રથમ” સૂત્રથી તિનો હા અનુબંધ લોપ ક્ષિત્વાટ ટિ-આસનો લોપ-હોતા, તસ્ર, ક્ષિનો રૌ, રસ્ર, કરી, તાસના સ્નો લોપ-હોતારૌ, સ્ના રુત્વ, વિસર્ગ, -હોતારઃ વગેરે રૂપો મૂના હ્રદ્ર પ્રમાણે કરવા. હુને ધ્રદ્રનો આગમ થતો નથી. તે હોમશે, વગેરે અર્થ બાળવો.

હુ+હ્રદ્ર, તિપ્, “સ્થતાસીં” સૂત્રથી સ્ય, તેની ઉપર મુજબ આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ગુણ, સ્યના સ્નો ષ્ હોષ્યતિ, તસના સ્નો રુત્વ-વિસર્ગ હોષ્યતઃ, ક્ષિનો અન્તિ પર રૂપ થઈ=હોષ્યન્તિ, વગેરે રૂપો મૂના હ્રદ્ર મુજબ પાણ અહીં દ્વ થતો નથી. અર્થ — તે હોમશે, વગેરે

હુ+હ્રોદ્ર, શપ્, તેનો જ્ઞ, “જ્ઞૌ”થી હ્રુત્ ક્ષિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા (હ્રદ્રતી માધક) કૃત્વ હુનો ગુણ-ઇનો “ઋઃ”થી ઠ થઈ જુહોતુ, તુનો વિકલ્પે તાતઙ્-જુહુતાત્, તસનો તામ્, જુહુતામ્, ક્ષિનો અત થઈ, “હ્રુજુવો” સૂત્રથી ણ, ઇનો ઠ થઈ જુહુતુ જુ+સિમા સિ નો હિ, “હ્રુક્ષલ્ભ્યો” સૂત્રથી હિનો ધિ-જુહુધિ, હિનો વિકલ્પે તાતઙ્-જુહુતાત્, ધસને ધ, નો તમ્, ને ત, થઈ જુહુતમ્ જુહુત, જુહુ+મિપ્ નો નિ, આદ્ર, નો આગમ હુનો ગુણ, બોનો અર્ જુહવાનિ, વસ્ર, મસ્ર, માં સ્નો લોપ-જુહવાવ, જુહવામ । અર્થ તે ઠમકરો વગેરે.

अजुहुताम् । ज्ञेर्जुस् । (३८४) जुसि च ७ । ३ । ८६ । इग-
स्ताङ्गस्य गुणोऽजादौ जुसि । अजुहवुः । अजुहोः, अजुहुतम्
अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव अजुहुम । जुहुयात् जुहुयाताम्
जुहुयुः । जुहुयाः जुहुयातम् जुहुयात । जुहुयाम् जुहुयाव जुहु-
याम (३८५) अकृतसार्वधातुकयोर्वीर्घः ७ । ४ । २५ । अज-
स्ताङ्गस्य दीर्घो यादौ प्रत्यये न तु कृत-सार्वधातुकयोः ।

(३८४) अर्थ—इक् प्रत्याहारने। अक्षर अन्ते छे तेवा,
अंगने। शुथ, अच् आदि जुस् परमा होय तो।

((३८५) अर्थ—अजन्त अंगने दीर्घ थाय यकारादि प्रत्यय
परमा होय तो, परन्तु यकारि प्रत्यय कृदन्तने तथा सार्वधातुकने होय
तो दीर्घ थाय नहि

हु+लङ्, तिप्, शप्, लट्नी भाङ्क द्वित्वादि भट्ट, शुथ, तिना
भकारने। लोप-अजुहोत् उपर मुञ्ज्य करी तस्ने ताम्-अजुहुताम्,
अजुहु+क्षि, “सिजभ्यस्त०” सूत्रथी जिनो जुस्, अनुअध लोप “जुषि
च” सूत्रथी हुनो। शुथ, ओनो अच्, सना रुत्व, विसर्ग, -अजुहवुः,
अजुहो+सिप्भा उपर मुञ्ज्य इनो लोप, सना रुत्व विसर्ग, अजुहोः,
भस्नेन थ तम्, नो त थर् अजुहुतम्, अजुहुत । अजुहो+मिप्,
वस्, मस्, भां मिप्ने अम् । ओनो अच्-अजुहवम्, अने सने
लोप, अजुहुव, अजुहुम । ते होमनो हतो, वगेरे

हु+विधिलिङ्, तिप्, शप्, लुङ् लिट् मुञ्ज्य कार्य-जुहु+ति ने
यासुदने। आगम, अनुअध लोप, ते हित् होवाथी शुथ थाय नहि,
इनो लोप, सनो “स्कोः संयो०” सूत्रथी लोप-जुहुयात् उपर
मुञ्ज्य प्रक्रिया करी, तस्ने ताम्-जुहुयाताम्, जिनो जुस्, अनु-
अधलोप, सनो लोप, परश्च, सना रुत्व, विसर्ग जुहुयुः, जुहुयास्+
सभां इनो लोप, सनो लोप, सना रुत्व विसर्ग-जुहुयाः, तस्ने ताम्,
जुहुयाताम्, थनो त-जुहुयात, मिप्ने अम् परश्च जुहुयाम्,
वस्, मस्ना सनो लोप जुहुयाव, जुहुयाम । अर्थ ते होमे-वगेरे
हु+भाशोलिङ्, तिप्, तेनी आधधातुक संज्ञा, यासुदने। आगम,

હયાત્ હયાસ્તામ્ । હયાસુઃ । હયાઃ, હયાસ્તમ્ હયાસ્ત ।
હયાસમ્ હયાસ્વ હયાસ્મ । અહૌષીત્ અહૌષ્ટામ્ અહૌષુઃ ।
અહૌષોઃ અહૌષ્ટમ્ અહૌષ્ટ । અહૌષમ્ અહૌષ્વ અહૌષ્મ । અહો-
ષ્યત્ અહોષ્યતામ્ અહોષ્યન્ । અહોષ્યઃ અહોષ્યતમ્ અહો-
ષ્યત । અહોષ્યમ્ અહોષ્યાવ, અહોષ્યામ્ । इति जुहोत्यादयः

અનુષ્ઠલોપ, “અકૃતસાર્વધાન્” સૂત્રથી હુનો દીર્ઘ, તિના ઇનો લોપ,
સનો “સ્કોઃ સંયોન્” સૂત્રથી સનો લોપ—હયાત્, ઉપર મુજબ હયાસ+
તસમાં તસનો તામ્, જિનો જુસ, અનુષ્ઠલોપ, સના રુત્વવિસર્ગ
હયાસુઃ, હયાસ+સિપ્, અનુષ્ઠ લોપ, ઇનો લોપ, સનો લોપ, સના
રુત્વ, વિસર્ગ હયાઃ યસ, જ, માં તમ્, ને ત-હયાસ્તમ્, હયા-
સ્ત । હયાસ+મિપ્, વસ, મસમાં મિપ્નો અમ્, અન્ને સનો લોપ
હયાસમ્, હયાસ્વ, હયાસ્મ । અર્થ તે હોમે વગેરે

હુ+લૃ, તિપ્, ધાતુને અદ્વનો આગમ, ચ્લિ, તેનો સિચ્, ,
આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, તિના ઇનો લોપ “સિચિવૃદ્ધિન્” સૂત્રથી હુની વૃદ્ધિ
“અસ્તિસિચોન્” સૂત્રથી તને ઈદ્વનો આગમ, અહૌષીત્, ઉપર પ્રમાણે
અહૌષ+તસનો તામ્ સનો ષ્ ષ્ટ્વથી તનો દ્ અહૌષ્ટામ્, ઉપર
પ્રમાણે કાર્યકરી, જિનો “સિજમ્યસ્તન્” સૂત્રથી જુસ, અનુ-
ષ્ઠલોપ, સના રુત્વ વિસર્ગ—અહૌષુઃ । સિપ્માં ઉપર મુજબ, સનો
અપૃક્ત સંજ્ઞા, ઈદ્વનો આગમ, સના રુત્વ વિસર્ગ—અહૌષોઃ, યસ નો
તમ્ આદેશ સનો ષ્, તનો ટ-અહૌષ્ટમ્, મિપ્નો અમ્, અહૌષમ્
વસ, મસ, માં ઉપર મુજબ કરી, અન્ને સનો લોપ અહૌષ્વ,
અહૌષ્મ । અર્થ—તેણે હોમ કર્યો—વગેરે

હુ+લૃ. તિપ્, ધાતુને અદ્વ નો આગમ, સ્ય, યુજ, સ્યના સ્
નો ષ્, તિના ઇનો લોપ થઈ અહોષ્યત્, તસનો તામ્, જિનો અન્તિ,
પરરૂપ, સ્તિના ફકારનો લોપ, સ્ના રુત્વ વિસર્ગ, યસનો તમ્, યનો
ત, મિપ્નો અમ્, વસ, મસના સનો લોપ, વ, મ, પર રહેતા સ્યના અનો
દીર્ઘ થઈ મૂળમાં આપેલાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં. અર્થ—તે હોમશે—વગેરે.

આ પ્રમાણે જુહોત્યાદિ ગણ પૂરે થયો.

૪ અથ દિવાદયઃ

દિવુ ક્રીડા-વિજિગીષા-વ્યવહાર-ચુતિ-સ્તુતિ-મોદ-મદ-
સ્વપ્ન-કાન્તિ-ગતિષુ ॥૧॥

(૩૮૬) દિવાદિભ્યઃ ઇયન્ ૩ । ૧ । ૬૧ । કાપોઽપવાદઃ ।
(૩૮૭) હલિ ચ ૮ । ૨ । ૭૭ । રેફ-વાન્તસ્ય ઘાતોરુપઘાયા

હવે દિવાદિ ગણ શરૂ થાય છે

(૩૮૬) અર્થ—દિવાદિ ગણ પઠિત ધાતુઓથી ઇયન્ પ્રત્યય થાય.

(૩૮૭) અર્થ—રેફ-રકારાત, અને વકારાન્ત ધાતુઓની ઉપ-
ધાનો જે ઇક્-ઈ, ઠ, ઋ, લ્, તેનો દીર્ઘ થાય. હલ પરમા હોય તો.

(૧) દિવુ-ધાતુ ક્રીડા-રમત વિજિગીષા-જીતવાની ઇચ્છા, વ્યવ-
હાર, ચુતિ-પ્રકાશ, સ્તુતિ-પ્રાર્થના, મોદ-હર્ષ, મદ-ગર્વ, અભિમાન,
સ્વપ્ન-સૂવું, કાન્તિ-ઈચ્છા અને ગતિ-ગમન જવું, એટલા અર્થમાં
વપરાય છે.

સૂચના—દિવાદિ ગણમાં કદ્, કોદ્, લઙ્, વિધિલિઙ્ આ સાર્વ-
ધાતુક લકારોમાં તિપ્ વગેરે પ્રત્યયો પર રહેતાં શપ્ નો આધ કરી
ઇયન્ પ્રત્યય થાય છે, તેમાં શ-ન્ ની ઇસંજા થાય છે ને ય કેવલ અમે
છે. તેનો “અપિત્ સા૦” સૂત્રથી હિદ્વદ્ભાવ કરવો જોઈ ગુણ,
વૃદ્ધિ થાય નહીં. આકીના છ લકારો આર્ધધાતુક છે. અર્ધાં રૂપો સિદ્ધ
કરવામાં મૂ ધાતુમાં લાગેલાં અને આત્મનેપદમાં એક ધાતુને
લાગેલાં સૂત્રો જ લાગે છે. વિશેષ સૂત્રો પ્રક્રિયામાં બતાવાશે, સાર્વ-
ધાતુક લકારોમાં દીર્ઘ, અને આર્ધધાતુક લકારોમાં લઘૂપધ ગુણ થાય છે.

વ્યા૦—દિવ્+લઙ્, તિપ્, સાર્વધાતુક સંજા ઇયન્, અનુઅધ લોપ,
“અલોઽન્યાત્૦” સૂત્રથી દિવ્તા ઇકારની ઉપધા સંજા, “હલિ ચ”
સૂત્રથી દિવ્તા ઇ નો દીર્ઘ—દીવ્યતિ, તસ વગેરેમાં ઇયન્ કરી મૂની માફક
કાર્ય કરી મૂળમાં આપેલાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં. અર્થ—તે રમે છે. વગેરે.

इको दीर्घो हलि । दीव्यति । विदेव । दिदिवतुः दिविषुः ।
दिदेविथ, दिदिवथुः, इदिव । दिदेव, दिदिविव, दिदि-
विम । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् ।

दिव+लिट्, तिप्, आर्धधातुक संज्ञा “परस्मै” सूत्रથી જલ્, અનુ-
બંધ લોપ, ક્તિવ, અભ્યાસ સંજ્ઞા, દ્વલાદિશેષ, “પૂર્ણાન્તલઘૂ” સૂત્રથી
ગુણ, વિદેવ, તે રીતે સિપ્ અને મિપ્, માં ગુણ, અતુસ વગેરેમાં
કિતવદ્ભાવ થાય છે તેથી ગુણ થતો નથી, થ, વ, મ, ને ઇદ-
નો આગમ કરી મૂળમાં આપેલાં રૂપો મૂળના લિટ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.
અર્થ—તે રમતો હતો વગેરે.

દિવ+લટ્, તિપ્, શપ્ નો આધ કરી “સ્યતાસી” સૂત્રથી તાસ, તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ઇદ્ નો આગમ, દિવના હતો લઘુપદ ગુણ, તિનો જા કિત્ લોપાથી તાસ ના આસ નો લોપ—દેવિતા, તસ વગેરે પ્રત્યયો પર રહેતાં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા, તસ નો રૌ, ક્ષિ નો રસ સિપ્-માં સૂ નો લોપ થસ, વસ, મસ, ના સૂ ના રુત્વવિસર્ગ થઈ દેવિતારૌ દેવિતારઃ વગેરે મૂળના લટ્ પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ કરવાં. અર્થ તે રમશે—વગેરે. દિવ+લટ્, તિપ્ શપ્ નો આધ કરી સ્ય, આર્ધ-ધાતુક સંજ્ઞા, ઇદ્ નો આગમ લઘુપદ ગુણ, સૂ નો ષૂ—દેવિષ્યતિ તસ થસ વસ, મસ ના સૂ ના રુત્વવિસર્ગ દેવિષ્યતઃ, દેવિષ્યન્તિ, અહીં ક્ષિનો અન્તિ થઈ પરસ્પ કરવું. દેવિષ્યસિ દેવિષ્યથઃ, દેવિષ્યથ, મિપ્, વસ, મસ, માં ઉપર મુજબ થયા આદિ સ્ય ના અનો દીર્ઘ—દેવિષ્યામિ દેવિષ્યાવઃ દેવિષ્યામઃ । અર્થ—તે રમશે વગેરે. દિવ+લોટ્, મિપ્, સાર્વધાતુક સંજ્ઞા ર્યન્, અનુબંધ લોપ “હલિ ચ” સૂત્રથી દીર્ઘ “एरुः” સૂત્રથી ઇ નો ણ દીવ્યતુ, વિકલ્પે ણ નો તાતહ્ દીવ્યતાત્, તસ ના તામ્—દિવ્યતામ્, ક્ષિનો અન્તિ, પર-સ્પ, ઇ નો ણ દિવ્યન્તુ । સિપ્ નો હિ તેનો તાતહ્ વિકલ્પે દીવ્ય-તાત્, તાતહ્ ન થાય ત્યારે હિ લોપ—દીવ્ય, થસ નો તમ્ દીવ્યતમ્

दीव्यात् । अदेवीत् , अवेविष्टाम् , अदेविषुः । अदेवीः,
अदेविष्टम्, अदेविष्ट । अदेविषम् , अदेविष्व, अदेविषम् ।

य नो त-दीव्यत । मिप् नो नि, आद् नो आगम, सप्तर्षुदीर्घं
दीव्यानि, वस्, मस्भा सनो लोप-दीव्याव, दीव्याम्, अर्थ-ते रभो
वगेरे दिव्+लङ्, तिप्, शप्नो आध करी इयन्, अनुभ'ध लोप धातुने
बद्धनो आगम, “हलि च” सूत्रथी दीर्घ, “इत्श्च” सूत्रथी इनो लोप
अदीव्यत्, तस्, मां उपर मुञ्ज्य प्रक्रिया आढ. तस् नो ताम् -अदी-
व्यताम्, झिनो अन्ति, परश्च इ नो लोप, त नो लोप, अदी-
व्यन् । सिप् नो स नो विसर्ग, मस् नो तम्, यनो त-अदीव्यः
अदीव्यतम्, अदीव्यत । मिप्नो भम्-अदीव्यम्, वस् मस्भा
अनो दीर्घ, अन्ते स नो लोप-अदीव्याव, अदीव्याम्, अर्थ-ते
हतो. वगेरे.

दिव्+विधिलिङ्, तिप्, इयन्, अनुभ'धलोप, दीर्घ, लिङने
यासुद्, अनुभ'धलोप, यासुनो ईय गुण, यनो लोप तिना इनो लोप
दीव्येत्, तस्, वगेरे अथाय प्रत्यये पर रङ्गतां ताम्, झिनो जुस्
अनुभ'धलोप, यस् नो तम्, यनो तम्, मिप्नो भम्, यनो लोप वगेरे
दीव्य ३प अनाया आढ भूती भाङ्क भाष करी, दीव्येताम्, दीव्येयुः
दीव्येः, दीव्येतम्, दीव्येत । दीव्येयम्, दीव्येव, दीव्येम ।

दिव्+भाशीलिङ्, तिप्, आर्धधातुक संज्ञा, यासुद्, दीर्घ, इ-
नो लोप सूनो संयोगाल्लोप-दीव्यात्, तस् नो ताम् वगेरे भू नी
भाङ्क करी दीव्यास्ताम्, दीव्यासुः । दीव्याः, दीव्यास्तम्
दीव्यास्त । दीव्यासम्, दीव्याव, दीव्याम् ।

दिव्+लङ्, तिप्, धातुने बद्ध नो आगम च्लि, तेनो सिच्
अनुभ'ध लोप, आर्धधातुकसंज्ञा, अधूपधगुण, तिना इनो लोप
“अस्तिसिचो०” सूत्रथी ईद्वनो आगम “इट ईटि” सूत्रथी सनो लोप,
सप्तर्षुदीर्घं अदेवीत्, तस्भा उपर मुञ्ज्य प्रक्रिया आढ. तस्नो

દ્વિત્વે, હલાદિશેષે જજન્ (ત) પ, इत्यत्र “गम-हन-जन...”
इति उपधालोपे, इचुत्वेन नस्य जत्वे, जजोर्ज्ञः । जज्ञे, जज्ञाते,
जज्ञिरे । जज्ञिषे, जज्ञाथे, जज्ञिध्वे । जज्ञे, जज्ञिवहे, जज्ञिमहे ।

નો જાયસે આધામ્માં આતામ્ મુબ્બ જાયેથે, ધ્વમ્માં અમ્નો એ=
જાયધ્વે । इद्માં इનો એ “અતોગુણે” થી ૫૨૩૫= જાયે, વહિ, મહિમાં
इનો એ અને ઠીર્ધ=જાયાવહે, જાયામહે, । અર્થ-ને જ-મે છે.

जन्+लिट्, त, (असंयोगाल्लिट्) सूत्रधी क्रित्+लृलाप. द्वित्व,
अभ्यास संज्ञा, हलादिशेष, ततो “लिट्स्तज्ञ” सूत्रधी एञ्, इदो
लोप, जजन्+ए, गमहनजन” सूत्रधी णीञ् जना अतो लोप, “स्तो-
श्चुनाश्चुः” सूत्रधी न्तो जू, जजोर्ज्ञः” नियमधी ज्ञ=वर्ण सभेदन
जज्ञे । आताम્માં ઉપર મુબ્બ પ્રક્રિયા કરી આમ્ ટિનો એ=જજાતે,
જમાં ઉપર પ્રમાણે થયા બાદ જનો હરેચ્=જજિરે । ચાસનો સે, इदो
આગમ, સ્નો ષ=જજિષે, આધામ્માં આતામ્ની માફક=જજાથે,
ધ્વમ્માં અમ્=ટિનો એ=જજિધ્વે, इद्માં इનો એ=જજે, વહિ, મહિમાં
इद्, इकरेनो એ=જજિવહે. જજિમહે । અર્થ-ને ઉત્પન્ન થયો
હતો, વગેરે.

जन्+लुट्, त, तास् प्रत्यय, आर्धधातुक संज्ञा, इदो आगम,
ततो डा, द्वित् होनाथी टि=आसूतो लोप, जनिता, तस्માં, तास्,
इद्, इरी, तस्નો रो “रि च” सूत्रधी स्तो लोप=जनितारौ सिमां
ઉપર મુબ્બ થયા બાદ, જિનો રસ્, સ્ ના રુત્વવિસર્ગ=જનિતારઃ
ચાસમાં તેનો સે, તાસ્, इद्, સ્નો લોપ,=જનિતાસે, જનિતાસાથે
માં આમ્નો એ ધ્વમ્માં સ્નો લોપ અમ્નો એ=જનિતાધ્વે । जनितास्+
इमां इने ए, “ह एति” सूत्रधी स्तो इ= जनिताहे, जनितास्वहे,
जनितास्महे एध्=लुट् प्रभाषे. ते उत्पन्न थशे. वगैरे अर्थ करवो.

जन्+लट्, तिप्, तस् वगैरे प्रत्ययोर्मां स्य, आर्धधातुक संज्ञा,
इदो आगम, स्यना स्तो ष, अने टिनी ए=जनिष्यते आताम-

જનિતા । જનિષ્યતે । જાયતામ્ । અજાયત । જાયેત ।
જનિષીષ્ટ । (૩૮૯) દીપજન-બુધ-પૂરિ-તાયિ-પ્યાયિભ્યોઽન્ત-
રસ્યામ્ ૩ । ૧ । ૬૧ । પશ્યન્તેચિણ્ વા સ્યાત્ પક્-
વચને તશબ્દે પરે । (૩૯૦) ચિણો લુક ૬ । ૪ । ૧૦૪ ।

(૩૮૯) અર્થ—દીપ, જન, બુધ, પૂરિ, તાયિ, અને પ્યાયિ
ધાતુથી પર ઝિલનો ચિણ્ થાય એકવચન ત પરમાં હોય તો.

(૩૯૦) અર્થ—ચિણ્થી પર ત શબ્દનો લોપ થાય.

માં સ્ય, દ્વ, સ્તનો ષ=આનો ઈયૂ, ગુણ્યનો લોપ, આમનો એ=જનિ-
ષ્યન્તે । જ્ઞ-નો અન્ત આદેશ, પર૩૫ ટિનો એ-થર્ધ-જનિષ્યન્તે
ધાસૂનો સે = જનિષ્યસે આધામ્માં આતામ્ પ્રમાણે=જનિષ્યેશે,
ધ્વમ્માં અમ્નો એ=જનિષ્યધ્વે દ્વમાં ઇનો એ પર૩૫=જનિષ્યે, વહિ,
મહિમાં અને દીર્ઘ, ટિ નો એ જનિષ્યાવહે, જનિષ્યામહે । તે
ઉત્પન્ન થશે, વગેરે અર્થ.

જન્+લોદ, ત ર્યન્, અનુઅંધલોપ, જા આદેશ. ટિનો એ,
“આમેતઃ” સૂત્રથી એનો આમ્= જાયતામ્, જાયેતામ્, જાયતામ્
જાયસ્વ, જાયેથામ્ જાયધ્વમ્ । જાયૈ, જાયાવહૈ, જાયામહૈ
૩યો એવના લોદની માફક કરવાં.

૦યા૦ જન્+લજ્ તેનાં સ્થાનમાં ત, આતામ્, જ્ઞ વગેરે દરેક
પ્રત્યયો પર રહેલા “લજ્ લજ્” સૂત્રથી ધાતુને અદ્વનો આગમ, દ્વનો
લોપ ત વગેરે પ્રત્યયોની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ર્યન્, જ્ઞ, ન્નો અનુ-
અંધ લોપ જન્નો જ આદેશ કરી અજાયત, આતામ્માં આનો ઈયૂ
આદેશ, ગુણ, ય્નો લોપ કરી અજાયેતામ્, જ્ઞનો અન્ત આદેશ,
પર૩૫ થર્ધ અજાયન્ત । આમ્માં ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી સ્તના
રુત્વવિસર્ગ=અજાયથાઃ આધામ્માં આતામ્ પ્રમાણે કાર્થ કરી અજા-
યેથામ્, અજાયધ્વમ્, અજાય+દ્વમાં દ્વનો લોપ ગુણ્યરી અજાયે,
અજાયાવહિ, અજાયામહિ । અર્થ—તે ઉત્પન્ન થયો વગેરે કરવો.

ચિણઃ પરસ્ય તશબ્દસ્ય લુક્ સ્યાત્ । (૩૧૧) જનિ-વધ્યો-
ઞ્ચ ૭ । ૩ । ૩૫ । અનયોરુપધાયા વૃદ્ધિર્ન સ્યાદ્ચિવિણિ-
ઙ્ગિણિ કૃતિ ચ । અજનિ, અજનિષ્ટ । અજનિષાતામ્, અજ-
નિષત । અજનિષ્ટાઃ, અજનિષાથામ્, અજનિદ્વમ્ । અજનિષિ,

(૩૮૧) અર્થ—જન્ અથવા વધ્ ધાતુના ઉપધાના અતી વૃદ્ધિ
થતી નથી, ચિણ્ અથવા જિત્ કે ણિત્ પરમાં હોય તેા.

૦૫૧૦ જન્+વિધિલિટ્ તેના સ્થાનમાં ત, આતામ્ વગેરે પ્રત્યયો તેમની
સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ર્યન્, અતુઅંધ લોપ, જન્નો જા આદેશ, જાય+
ત થયા આદ ત વગેરે નવ પ્રત્યયોને સીયુદ્ધનો આગમ, અતુઅંધલોપ
ટિત્ હોવાથી આદિમાં મૂકી, જાય+સીયુ+ત થયા આદ “લિટ્ઃ ત
લોપો” સૂત્રથી સ્ત્રો લોપ, યુષ્, યૂનો નોપ, કરી જાયેત, આતામ્
માં યૂનો લોપ સિવાય ઉપર મુજબ કાર્ય કરી જાયેયાતામ્, જ્ઞનો
રન્, ય લોપ થઈ=જાયેરન્ । માસમાં ય લોપ=જાયેથાઃ, જાયે-
યાથામ્ ઉપર પ્રમાણે, ધ્વમ્ પર રહેતા યૂનો લોપ જાયેધ્વમ્ ।
“હ્યોડત્” સૂત્રથી ઇનો અ કરી જાયેય । વહિ, મહિ, બન્ને પ્રત્યયો
પર રહેતાં યૂનો લોપ કરી જાયેવહિ, જાયેમહિ । રૂપો બને છે.

જન્+આશીલિટ્ના સ્થાનમાં ત, વગેરે પ્રત્યયો, તેમની આર્ધધાતુક
સંજ્ઞા, દરેક પ્રત્યયો પર રહેતા સીયુદ્ધ, અને ત, ને યને સુદ્ધનો આગમ,
અતુઅંધ લોપ, હદ્ધનો આગમ, બન્ને સ્ત્રો ષ ક્યાર્યાદ તનો ટ કરી
જનિષીષ્ટ વગેરે રૂપો યધિષીષ્ટ વગેરે રૂપો પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

૦૫૧૦—જન્+લુક્ ત, આતામ્, જ્ઞ વગેરે નવ પ્રત્યયો ધાતુને
અદ્ધ નો આગમ, અતુઅંધલોપ, ઙ્ગિલ પ્રત્યય તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા,
અજન્+ચ્છિલ+ત, થયા આદ “દીપજનબુધ” સૂત્રથી ઙ્ગિલ નો વિકલ્પે
ચિણ્ આદેશ, ષ્ ણ્ નો અતુઅંધ લોપ, “ચિણોલુક્” સૂત્રથી ત નો
લોપ, “અત રુપધાયાઃ” સૂત્રથી ઉપધાવૃદ્ધિ થવા આવી” “જનિ-
વધ્યોઞ્ચ” સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ રીઠ=અજનિ, જ્ઞારે ચિણ્ ન થાય

अजनिष्वहि, अजनिष्महि । पद गतौ ॥३॥ पद्यते । पेदे ।
पत्ता । पत्सीष्ट । (३९२) चिण् ते पदः ३ । १ । ६० ।

(३८२) अर्थ—पद धातुधी पर रहेला क्लिनो चिण् थाय.

त्यारे क्लिनो सिच आदेश, अनुभ'ध लोप, इद नो आगम, स नो ष
त नो ष्टुत्वथी ट करी=अजनिष्ट अजनिषाताम्, अजनीषत ।
अजनीष्टाः, अजनिषाताम् अजनिध्वम् । अजनिषि अजनि-
ष्वहि अजनिष्महि । ३पो एध् धातुना लृङ् नी माइक सिद्ध
करवा, अर्थ—ते ञ-मे। वगेरे. जन्+लृङ् तेनी ञगाअे त आताम्,
वगेरे नव प्रत्यये। धातुने अट्ट नो आगम, अनुभ'धलोप स्य, प्रत्यय
तेनी आर्धधातुक संज्ञा, स्य ने इद नो आगम, स नो ष्ट करी=
अजनिष्यत अजनिष्येताम्, अजनिष्यन्त । अजनिष्यथाः,
अजनिष्येथाम् अजनिष्यध्वम् । अजनिष्ये, अजनियावहि,
अजनिष्यामहि ३पो एध् ना लृङ् प्रमाणे ज्ञानाववा. अर्थ—ते
ञ-म धारण करी.

व्या० (३) पद=जपुं पद+लृट्, अनुभ'धलोप, त, आताम्, क,
वगेरे प्रत्यये लावी, तेमनी सार्धधातुक संज्ञा, इयन्, अनुभ'धलोप,
टि नो ए=पद्यते पद्येते पद्यन्ते । पद्यसे, पद्येथे पद्यध्वे । पद्ये,
पद्यावहे पद्यामहे । ३पो एध् ना लृट् प्रमाणे सिद्ध करवा.

पद+लिट्, तेना स्थानभां त, आताम्, वगेरे, तेमनी आर्ध-
धातुक संज्ञा, धातुतुं द्वित्व, अभ्यास संज्ञा, अभ्यासना हल् नो लोप
प पद+त अन्या आह "अत एकहलमध्येऽनादेशादेर्लिटि" भूणभां सूत्र-
नथी) पहेला अभ्यासना प नो लोप, अने जीञ प ना अ नो ए
करी पेद+त अथा आह "लिटस्तसः" सूत्रथी त नो एश्, श नो लोप
करी: पेदे, आताम् वगेरे द्वरेक प्रत्यये पर रहेता पेद् ३प उपर मुञ्ज
ज्नावी, आडीना ३पो एध् धातुना लिट् लकार प्रमाणे सूत्री लगाडीने
सिद्ध करवा पेदाते, पेदिरे । पेदिषे, पेदाथे, पेदिध्वे । पेदे,
पेदिचहे, पेदिमहे । अर्थ—ते गथे होता.

પદેશ્ચલેશ્ચિળ્ સ્યાત્તશબ્દે પરે । અપાદિ । અપત્સાતામ્ ।

૦યા૦ પદ્+હ્રદ્, અનુબંધલોપ છ ની જગાએ ત, આતામ્ જ્ઞ, વગેરે નવ પ્રત્યયો, તે પ્રત્યયો પર રહેતા ધાતુથી તાસ પ્રત્યય, તેની આર્ધ-ધાતુક સંજ્ઞા, ત નો હા, ઇ નો અનુબંધ લોપ, પદ્+તાસ માં આસ નો લોપ ધાતુના દ્ નો ત્ થર્થ=પત્તા, આતામ્ અને જ્ઞ, અને અનુ-ક્રમે રૌ, રસ, આદેશ કરી, રકારાદિ અને સકારાદિ પ્રત્યયો પરમાં હોય ત્યારે તાસ ના સ્ નો લોપ પદના છેડે રહેલા સ્ ના રુત્વ-વિસર્ગ કરવા. ધાતુના દ્ નો 'સ્રિ ચ' સૂત્રથી ત્ કરી પત્તારૌ, પત્તારઃ । પત્તાસે પત્તાસાથે, પત્તાધ્વે । પતાસ+દ માં સ્ નો હ કરી ઇનો એ=પત્તાહે, પત્તાસ્વહે, પત્તાસ્મહે । ૩પો એધ્ ના હ્રદ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા. પદ્+હ્રદ્, અનુબંધ લોપ, ત આતામ્ વગેરે નવ પ્રત્યયો, તે પર રહેતાં સ્ય, પ્રત્યય, અર્થધાતુક સંજ્ઞા, ટિ નો એ, દ્ નો ત્ કરી=પત્સ્યતે, પત્સ્યેતે, પત્સ્યન્તે । પત્સ્યસે, પત્સ્યેથે, પત્સ્યધ્વે । પત્સ્યે, પત્સ્યાવહે પત્સ્યામહે, ૩પો એધ્ ના હ્રદ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

પદ્+હ્રોટ્ તેની જગાએ, ત આતામ્, વગેરે નવ પ્રત્યયો તેમની સાર્વ-ધાતુક સંજ્ઞા, ઇચ્, અનુબંધલોપ ટિનો એ, એ નો આમ્ થર્થ પચ-તામ્, પચેતામ્, પચન્તામ્ । પચસ્વ, પચેથામ્, પચધ્વમ્ । પચે, પચાવહે, પચામહે । ૩પો એધ્ ના હ્રોટ્ ની માકક સૂત્રો લગાડીને સિદ્ધ કરવાં. પદ્+હ્રોટ્, ત આતામ્ વગેરે પ્રત્યયો તેમની સાર્વ-ધાતુક સંજ્ઞા ધાતુને અદ્ નો આગમ, ઇચ્ પ્રત્યય, અનુબંધ લોપ કરી અપચત અપચેતામ્ અપચન્ત । અપચથામ્, અપચેથામ્ અપચ-ધ્વમ્ । અપચે, અપચાવહિ અપચામહિ, । ૩પો એધ્ ના હ્રોટ્ પ્રમાણે સૂત્રો લગાડીને સિદ્ધ કરવાં.

અપત્સત । અપત્થાઃ, અપત્સાથામ્ , અપદ્ધવમ્ । અપત્તિઃ,
અપત્સ્વહિ, અપત્સ્મહિ । इति दिवादयः ।

પદ્+વિધિલિટ્, તેની જગ્યાએ ત, વગેરે નવ પ્રત્યયો, તેમની
સાધ્ધાતુક સંજ્ઞા, ઇયન્ અનુબંધ લોપ કરી=પદ્યન્ત અન્યા આઠ સીયુદ્ધ
અનુબંધલોપ, સ્ નો લોપ, ગુચ્ચુ, યુ લોપ થઈ= પદ્યેતે, પદ્યેયા-
તામ્ , પદ્યેરન્ । પદ્યેથાઃ, પદ્યેયાથામ્ , પદ્યેધ્વમ્ । પદ્યેય,
પદ્યેવહિ, પદ્યેમહિ । ૩પો ઇધ્ ના વિધિલિંગ પ્રમાણે સૂત્રો
લગાડીને સિદ્ધ કરવાં

પદ્+આશીર્લિટ્, ત વગેરે પ્રત્યયો તેમની આધ્ધાતુક સંજ્ઞા,
સીયુદ્ધ, ત, થ ને સુદ્ધ નો આગમ, અનુબંધ લોપ ધાતુના દ્ નો ત્
સુદ્ધના સ્ નો ષ, ષ્ચુત્વ થી તનો ટ થઈ પત્સીષ્ટ, પત્સીયાસ્તામ્ ।
પત્સીરન્ । પત્સીષ્ઠાઃ પત્સીયાસ્થામ્ , પત્સીધ્વમ્ । પત્સીય,
પત્સીવહિ પત્સીમહિ । ૩પો ઇધ્ ના આશીર્લિંગ પ્રમાણે સૂત્રો
લગાડીને સિદ્ધ કરવાં.

પદ્+લુઙ્, અનુબંધ લોપ, ત વગેરે નવ પ્રત્યયો, ધાતુને બદ્ધ નો
આગમ, ચ્લિ પ્રત્યય, તેની આધ્ધાતુક સંજ્ઞા “ચિળ્ તે પદ” સૂત્રથી
ચ્લિનો ચિળ્, ચ્ળૂ નો અનુબંધ લોપ, “ચિળો લુક્” સૂત્રથી ત નો
લોપ “અત ઉપધાન્” સૂત્રથી પના અને ઉપધાવૃદ્ધિ થઈ=અપાદિ,
અપત્સાતામ્ માં ચ્લિ નો સિચ્ અનુબંધલો દ્ નો ત્ કરવો જ નો
અત આદેશ કરી=અપત્સસત । યાસ્ અને ધ્વમ્ પ્રત્યય પર રહેતાં
“જ્જલો જ્જલિ” સૂત્રથી સિચ્ ના સ્ નો લોપ, દ્ તો ત્, સ્ ના સ્ત્વ
વિસર્ગ કરી અપત્થાઃ, અપત્સાથામ્ , અપદ્ધવમ્ । અપત્તિઃ,
અપત્સ્વહિ અપત્સ્મહિ । ૩પો ઇધ્ ના લુઙ્ પ્રમાણે જ્ઃસૂત્રો
લગાડીને સિદ્ધ કરવાં

નોટ—લુઙ્ લક્ષરના જ ત પ્રત્યય પર પહેલાં ચ્લિ નો ચિળ્ ધાય
છે. બાકીના આઠ પ્રત્યયો પર રહેતાં ચ્લિ નો સિચ્ આદેશ ધાય છે.

૫ અથ સ્વાદયઃ

પુજ્ઞ અભિષવે ॥૧॥ (૩૧૩) સ્વાદિભ્યઃ જ્ઞુઃ ૩ । ૧ । ૭૩ ।
શપોઽપવાદઃ । સુનોતિ । સુનુતઃ । હુશુવોરિતિ યજ્ઞ ।

પદ્મ-લુહ્, તેની જગાએ ત આતામ્ વગેરે પ્રત્યયો પર રહેલા ધાતુથી
સ્ય પ્રત્યય, તેની આર્ષધાતુક સંજ્ઞા, ધાતુને અદ્વ નો આગમ, ધાતુના
દ્વના ત કરી=અપત્સ્યન્ત, અપત્સ્યેતામ્ અપત્સ્યન્ત । અપત્સ્યથાઃ,
અપત્સ્યેથામ્, અપત્સ્યધ્વમ્ । અપત્સ્યે અપત્સ્યાવહિ,
અપત્સ્યામહિ । ૩૫૦ ઇષૂ ના લૂહ પ્રમાણે સૂત્રો લગાડીને સિદ્ધ કરવાં.

(૪) એ પ્રમાણે દિવાદિગણ પૂરો થયો.

(૫) સ્વાદિ ગણ ૨૩ થયો.

(૩૯૩) અર્થ—સ્વાદિગણમાં પકિત ધાતુઓથી જ્ઞુ પ્રત્યય
થાય. શપોઽ આ સૂત્ર શપ્ નો આધ કરે છે. “હુશુવોઃ” સૂત્રથી યજ્ઞ
થાય. પુજ્ઞ=સ્નાન કરવું, દેવને સ્તવન કરાવવું, દારૂ અનાવવો.

સૂત્રની—પુજ્ઞ-ધાતુના જ્ઞ ની ઇત્સંજ્ઞા થાય છે. તેથી સ્વસ્તિ
જિતઃ” સૂત્રથી આત્મનેપદ થાય. જ્યારે ક્રિયાતું ક્ષણ કર્તાને ન મળે
ત્યારે પરસ્મૈપદ થાય છે. તેથી આ ધાતુ ઉભયપદી=આત્મનેપદી અને
પરસ્મૈપદી છે. તેથી આ ધાતુના ૩૫૦ સિદ્ધ કરવા માટે પરસ્મૈપદમાં
મૂ અને આત્મનેપદમાં ઇષૂ ધાતુની સાધનિકા ધ્યાનમાં રાખવી.
ધાતુથી જ્ઞુ પ્રત્યય શપ્ નો આધ કરીને થાય છે. જ્ઞ ની ઇત્સંજ્ઞા,
લોપ થાય છે. “સાર્વધાતુકમપિત્” સૂત્રથી જ્ઞુ નો હિદ્વદ્ભાવ છે
તેથી ધાતુનો યજ્ઞ થતો નથી. પુ=ધાતુના જ્ઞ નો “ધાતુત્વાદેઃ” સૂત્રથી
સ ધર્મ સુ ૩૫ અનાયી લદ્ઢ, વગેરે લકારોના સ્થાનમાં તિષ્ઠ અને
તઃ વગેરે પ્રત્યયો કરી, પછી જ્ઞુ પ્રત્યય લાવી સુનુ અંગ અને છે.

અથાઽ પુનો સુનલિદ્, તેના સ્થાનમાં તિષ્ઠ વગેરે પરસ્મૈપદના
નવ પ્રત્યયો, તેમની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્ નો આધ કરી “સ્વાદિભ્યઃ”

સુન્વન્તિ । સુનુવઃ । સુનુતૈ । સુન્વાતૈ । સુન્વતૈ । સુનુવહે ।

સૂત્રથી જનુ પ્રત્યય, અનુઅંધલોપ, જુ ની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, સુ નો ગુણ થવા આગ્યો, પરન્તુ “સાર્વધાતુક” સૂત્રથી જુ નો હિંદ્વદ્-ભાવ “હિવગતિ ચ” સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ સુનુ+તિ. અહીં તિને માની ને “સાર્વધાતુક” સૂત્રથી જુ નો ગુણ ઓ થઈ **સુનોતિ** સુનુ+તસ પર રહેતાં ઉપર પ્રમાણે કાર્ય કરી, તસ નો પણ હિંદ્વદ્ભાવ ઉપર મુજબ થવાથી જુ ના ઉદ્ધારનો ગુણ ન થવાથી, સ ના દુત્વ વિસર્ગ થઈ **સુનુતઃ**, સુનુ+જ્ઞિ અહીં જ્ઞિનો અન્તિ કરી પછી “હુન્નુવોઃ” સૂત્રથી ડનો યણ=ઙ થઈ **સુન્વન્તિ** । સુનુ+સિષ્, પ નો લોપ, ડનો ગુણ, સ નો પૂ થઈ **સુનોપિ**, યસ માં તસ પ્રમાણે કરી **સુનુતઃ**, **સુનુત** । સુનુ+મિષ્, પૂનો લોપ, ગુણ થઈ **સુનોમિ**, સુનુ+વસ, મસમાં “લોપશ્ચા-સ્યાન્યતરસ્યામ્” સૂત્રથી જુના ઉદ્ધારનો વિકલ્પે લોપ, અન્ને સના દુત્વ-વિસર્ગ કરી **સુન્વઃ**, **સુન્મઃ**, લોપ ન થાય ત્યારે **સુનુવઃ**, **સુનુમઃ** ।

સુ+લિટ્, તેની જગ્યાએ ત, આતામ્, વગેરે પ્રત્યયો, તેમની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, જનુ, જુ નો લોપ, ત વગેરે પ્રત્યયો અપિત્ત હોવાથી તેમનો હિંદ્વદ્ભાવ થાય છે, તેથી ગુણ થતો નથી, ત વગેરેના ટિ-નો એકાર થઈને **સુનુતૈ**, સુનુ+આતામ્ માં “હુન્નુવોઃ” સૂત્રથી યણ, ટિ નો એ થઈ **સુન્વાતૈ**, સુનુ+જ્ઞ, જ્ઞનો અન્ત આદેશ, યણ, ટિનો એ= **સુન્વતૈ** । યાસ નોસે, સનો ષ થઈ=સુનુષે, આયામ્ પર રહેતાં આતામ્ પ્રમાણે કાર્ય કરી **સુન્વાથે**, ધ્વમ્ માં ટિ નો એ થઈ **સુનુધ્વે** । રૂઢ માં ટિનો એથઈ સુનુ+એ થવા આદ્ય યણ કરી **સુન્વે**, વહિ, મહિ પર રહેતાં વિકલ્પે ડનો લોપ, અન્નેની રૂનો એ થઈ **સુન્વહે**, **સુન્મહે**, ડનો લોપ ન થાય ત્યારે **સુનુવહે**, **સુનુમહે** અર્થ-તે સ્નાન કરે છે વગેરે કરવો.

સુ+લિટ્, તેની જગ્યાએ તિષ્ વગેરે નવ પ્રત્યયો, તેમની આર્ધ-ધાતુક સંજ્ઞા, “પરમૈપદાનાં” સૂત્રથી તિષ્, તસ, વગેરેની જગ્યાએ અનુક્રમથી ણલ્, અનુસ વગેરે આદેશો કરવા, પછી અનુઅંધ લોપ, ક્તિવા

પૂર્વાક્ ૬।૪।૧૦૬। અસંયોગપૂર્વાક્ પ્રત્યયાદ્ ઉતો દે લુંક્ ।

અર્થ--(૩૯૪)=સંયોગ પૂર્વામાં ન હોય એવો જે પ્રત્યયનો ઉકાર તે જેના અન્તમાં છે. એવું જે અંગ તેથી પર રહેલા હિ નો લોપ થાય.

અભ્યાસ સંજ્ઞા કરી સુસુ+અ થયા બાદ “અચોઙ્ણિતિ” સૂત્રથી બીજા સુના ઉકારની વૃદ્ધિ થઈ સુસૌ+અ થયા બાદ ઔનો આવ આદેશ, બીજા સનો પ કરી સુષાવ, સુ+લિદ્ તેનો તસ=સુ+તસમાં તસનો અતુસ્ દિત્વ, “અચિન્તુ” સૂત્રથી સ્વહ્, અનુબંધલોપ, સુના રુત્વવિસર્ગ, સનો પ સુષુવતુઃ ક્ષિનો રસ, દિત્વ વગેરે ઉપર મુબ્બ થઈ=સુષુવુઃ, સુષુ+થલ્, માં “અજન્તોક્કારવાન્ વા યસ્તાસ્યનિદ્ થલિ વૈચયમ્” (મૂળમાં નથી) આ કારિકાથી વિકલ્પે-છટ્નો આગમ, ટનો લોપ, ટનો ગુણ ઓ, તેનો અવ આદેશ=સુષવિથ, રૂદ્ ન થાય ત્યારે સુષોથ. થસમાં તસની માફક=સુષુવથુઃ, થમાં થનો અ થઈ ઉપર મુબ્બ સુષુવ । સુષુ+રૂદ્, રૂદનો લોપ, વિકલ્પે વૃદ્ધિ, અને ગુણ થઈ=સુષાવ, સુષવતુઃ । વસ, મસ, માં વ, મ, આદેશ, તેમને રૂદ્ નો આગમ, સ્વહ્=સુષુવિવ, સુષુવિમં । આત્મનેપદમાં દિત્વાદિ કરી સુષુ ત, માં ત નો એ, સ્વહ્, સુષુવે આતામ્ માં દિત્વાદિ કરી, આમ્-ટિનો એ=સુષુવાતે, જ નો રેચ્, અનુબંધ લોપ દિત્વાદિ ઉપર મુબ્બ સુષુવિરે । સુષુ+થાસ માં થાસ નો સે, તેનો પ=રૂદ્ નો આગમ સ્વહ્=સુષુવિવે આથામ્ માં આતામ્ પ્રમાણે સુષુવાથે, સુષુવિધ્વે, સુષુવે, સુષુવિવહે, સુષુવિમહે ।

સુ+હ્રદ્, તિ વગેરે તાસ, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા,, ગુણ, તિનો જા, હિત્ હોવાથી દિ=આસ નો લોપ, સોતા, તાસ નો રૌ સનો લોપ=સોતારૌ ક્ષિનો રસ, તાસના સનો લોપ રસ ના સ ના રુત્વવિસર્ગ=સોતારઃ લોપ-સોતાસિ. સોતાસ્થઃ, સોતાસ્થ । સોતાસ્મિ, સોતાસ્વઃ સોતાસ્મઃ વગેરે રૂપો મૂ ના હ્રદ્ પ્રમાણે આત્મનેપદમાં, ત, આતામ્, ક્ષિમાં ઉપર મુબ્બ સોતા વગેરે આકીના પ્રત્યયો પર રહેતા એટલા હ્રદ્

सुषाव । सुषुवे । सोता (३१४) उतश्च प्रत्ययादसंयोग-

प्रभाषे इषो=सोतासे, सोतासाथे, सोताध्वे । सोताहे सोता-
स्वहे, सोतास्महे । सु+लट्, तिप्, वगेरे, स्य प्रत्यय, आर्धधातुक
संज्ञा, शुष् स नो ष=सोष्यति, सोष्यतः सोष्यन्ति । सोष्यसि
सोष्यथः सोष्यथ । सोष्यामि, सोष्यावः, सोष्यामः । अथ
इषो भू ने लट् प्रभाषे सिद्ध करवां । आत्मनेपदभां=सु+ते आसाम्
वगेरे, स्य प्रत्यय, आर्धधातुकसंज्ञा, शुष् पत्य, टि नो ए सोष्यते
सोष्येते, सोष्यन्ते, सोष्यसे, सोष्येथे, सोष्यध्वे, । सोष्ये,
सोष्यावहे, सोष्यामहे । वगेरे इषो एषू प्रभाषे करवां ।

नोऽ—भू ने एषू अन्ने धातुओने इट् नो आगम थाय छे,
सु=धातुने इट् नो आगम थतो नथी सु+लोट्, तेनी जभाओ, तिप्
तसु-वगेरे, भविधातु संज्ञा, ञ्नु, अनुअधलोप, सुनु+ति, नु नो शुष्
ति ना छकार नो ठिकार—सुनोतु, तु नो विकल्पे तातङ् अनुअधलोप,
सुनुतात् तस् नो ताम् सुनुताम् मि नो अन्ति, यणू इ नो उ
सुवन्तु ।

सुनु+सिप्, प नो लोप, सिनो हि, तेना विकल्पे तातङ्, ङित्
होवाथी शुष् न थतां सुनुतात् तातङ् न थाय त्थारे “उतश्च प्रत्यया०”
सूत्रथी हिनो लोप सुनु । सुनु+थस् थभां थस् नो तम् सुनुतम्, थनो
त=सुनुत । सुनु+मि, मि नो मि, तेने आद नो आगम, नुनो शुष्
नो ओ नो अवू, सुनवानि, सुनु+वस् मस् भां उपर प्रभाषे करी,
अन्ने नो लोप=सुनवाव, सुनवाम, भूना लोटनी भाङ्क इषो सिद्ध
करवां, आत्मनेपदभां सुनु=त, आताम् झ, वगेरेभां टि नो ए ए नो
आम् सुनुताम् आताम् भां पथ आम् नो ए, तेनो आम्=सुन्वाताम्
झ नो अत, यणू, ए, तेनो आम्=सुन्वताम् । थास् नो से, ए नो व,
सनो ष सुनुव, आथाम् भां आताम् प्रभाषे=सुन्वाथाम्, ध्वम् भां
ए, तेनो अम्=“सवाभ्यां” सूत्रथी करी सुनुध्वम्, इट् भां ए, नो

सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् (३९५) स्तु
सु-धूञ्भ्यः परस्मैपदेषु । ७ । २ । ७२ । षभ्यः सिच इद्
स्यात् परस्मैपदेषु । असावीत् । असोष्ट । इति स्वादयः ।

(३८५) अर्थ—स्तु, सु, धूम, धातुथी पर रहेला सिच् ने
परस्मैपदमां इदने आगम थाय.

ऐ आद ने आगम, वृद्धि, सुनु+ऐ मां गुण, भव् आदेश=सुनवै
वहि महि मां ७५२ मुञ्ज, अन्ते छेना ए, तेना ऐ=सुनवावहै,
सुनवामहै । ३५० एध् ना लोट प्रभञ्जे सूत्रो लगाडी अनाववा.

सु=लङ्, तेना तिप्, सार्वधातुकसंज्ञा धातुने अद् ने आगम,
श्नु, श् ने लोप नु ने गुण, तिना इने लोप=असुनोत्, असुनु
दरेक प्रत्ययोमां करवुं, तस् ने ताम्=असुनुताम्, क्षिने अन्ति,
यण् इलोप, त् लोप=असुन्वन् । सिप् मां इने लोप, नु ने गुण
स् ना रुत्व विसर्ग=असुनोः, यस्, ने तम्, यने त=असुनुतम्,
असुनुत । मिप् ने अम् गुण, भव् आदेश=असुनवम् वस्, मस्
मां उने विकल्पे लोप स् लोप=असुन्व, असुनुव, असुन्म,
असुनुम । आत्मनेपदमां सु+लङ्, तेनी जगाथे त, आताम्,
वगेरे प्रत्ययो करी धातुने अद् ने आगम, 'नु, द ने श् अन्तेने
अनुअध लोप, करी असुनुत, आताम्, क्षिने अत् अर्धा पञ्जी,
आथाम्, अने इद् आटसी प्रत्ययो पर रहेतां यण् करी असुन्वा-
ताम्, असुन्वत । असुनुथाः असुन्वाथाम्, असुनुध्वम् ।
असुन्वि असुन्वहि असुन्महि । ३५० एध्ना लङ्नी भाङ्क करवा.

सु+विधि लिङ्, तिप् श्नु, श् लोप, सार्वधातुकसंज्ञा=सुनु दरेक
प्रत्ययोमां अनाववी तिप् वगेरे प्रत्ययो यासुद् ने आगम अनु-
अधलोप, सेना लोप तेना इने लोप=सुनुयात्, तस्ने ताम्+सुनु-
याताम्, क्षिने जुस् अनुअधलोप पर३५, स् ना रुत्व, विसर्ग=सुनुयुः
सिप् मां इने लोप स् ना रुत्वविसर्ग =सुनुयाः । तस् ने तम् यने

ત=સુનુયાતમ્ । સુનુયાત । મિપ્ નો બમ્, ૫૨૩૫=સુનુયામ્ ,
સુનુયાવ, સુનુયામ=અહીં બન્ને સ નો લોપ કરવો.

આત્મને ૧૬માં સુ+લિઙ્ । ત વગેરે, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા સીયુદ્ ,
અનુબંધલોપ, સ નો લોપ, સુનુ+ઈચ્+ત, માં ચળ્ ય નો લોપ
સુન્વીત, સુન્વીયાતામ્, સુન્વીરન્ । સુન્વીથાઃ, સુન્વીયાથામ્
સુન્વીધ્વમ્ । સુન્વીય, સુન્વીવહિ, સુન્વીર્મહિ ૩૫૦ પદ્મ ના
વિવિલિંગ પ્રમાણે કરવાં. ।

૦૫૧૦—સુ+આશીર્લિઙ્ તેની બગાયે તિપ્, તસ વગેરે પ્રત્યયો, તેમની
આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, યાસુદના, આગમ અનુબંધલોપ સુ+યાસુ+તિ, ૬નો
લોપ, સ્ત્રો સંયાગાદિનો લોપ, “અકૃતસાર્વ૦” સૂત્રથી સુનો દીર્ઘ=સૂયાત્ ,
સૂયાસ્તામ્ સૂયાસુઃ । સૂયાઃ સૂયાસ્તમ્, સૂયાસ્ત । સૂયાસમ્,
સૂયાસ્વ સૂયાસ્મ । ૩૫૦ બૂના આશીર્લિંગની માફક સિદ્ધ કરવાં,
આત્મને ૫૬માં-સુ+લિઙ્ના સ્થાનમાં ત, વગેરે પ્રત્યયો આર્ધધાતુક સંજ્ઞા
સીયુદ્, ત, યને સુદ્, અનુબંધલોપ. સુનો ગુણ બન્ને સ્ । ૫, જુદ્વ
થી ત નો ટ, સોષીષ્ટ, સોષીયાસ્તામ્, સોષીરન્ । સોષીષ્ઠાઃ,
સોષીયાસ્થામ્ સોષીધ્વમ્ । સોષીય સોષીવહિ સોષીર્મહિ ।
૩૫૦ પદ્મ પ્રમાણે કરવાં. નોટ—૧૬ને આર્ધધાતુકમાં ૬હ નો આગમ થાય
છે, સ્ને થતો નથી. સુ+લિઙ્ તેનો તિપ્, તસ વગેરે, ધાતુને બદલો
આગમ, ળિ, તેનો ચિચ્, અનુબંધલોપ આર્ધધાતુકસંજ્ઞા-અસુ+સુ+
તિ, “સ્તુસુ૦” સૂત્રથી ચિચ્ને ૬દનો આગમ “સિચિવૃદ્ધિઃ” સૂત્રથી
સુની વૃદ્ધિ ઔ, તેનો આર્ તિના ૬નો લોપ, “અસ્તિસિચો૦” સૂત્રથી
ત્ને ૬દ નો આગમ, “૬ટ ૬ટિ” સૂત્રથી સ્ત્રો લોપ, સર્વર્થદીર્ઘ અસા-
વીત્, તસ, નો તામ્ ચિચ્ના સ નો ષ્, ત નો ટ અસાવિષ્ટામ્,
ક્ષિનો જુસ્, અનુબંધલોપ બીજી ઉપર પ્રમાણે=અસાવિષ્ટુઃ સિપ્ના ૬નો
લોપ, ૬દનો આગમ ળિચ્ને લોપ સર્વર્થદીર્ઘ, સ્ત્રો રુવ, વિસર્ગ=
અસાધીઃ તસ્ને તમ્, ત નો ટ=અસાવિષ્ટમ્, યના ત, ત નો ટ=

૬ અથ તુદાદયઃ

તુદ વ્યથને ॥૧॥ (૩૧૬) તુદાદિભ્યઃ શઃ ૧ ણે ।

(૬) તુદાદિગણુ શરૂ થયો.

(૩૬૬) અર્થ—તુદાદિ ગણુમાં પદિત ધાતુઆથી શ પ્રત્યય થાય, કાપોં આ સૂત્ર મૂળના આધારે છે.

અસાવિષ્ટ । મિપ્તો અમ્=અસાવિષમ્, અસાવિષ્વ, અસા-
વિષ્મ । આત્મનેપદમાં સુ+ત-આતામ્, વગેરે પ્રત્યયો, ધાતુને અદનો
આગમ, ળિ, તેનો સિચ્, અનુબંધલોપ, સુનો ગુણ, સ્વના ષૂ, ત
નો બુદ્ધવથી ટ=અસોષ્ટ, અસોષાતામ્, અસોષત । અસોષ્ટાઃ.
અસોષાથામ્, અસોદ્ધવમ્ । અસોષિ, અસોષ્વહિ, અસોષ્મહિ
અથના લુઙ્ પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ કરવાં.

સુ+લઙ્ । તિપ્, તસ્, વગેરે પ્રત્યયો પર રહેલા ધાતુને અદનો
આગમ, સ્વ પ્રત્યય આર્ધધાતુસંજ્ઞા, ગુણ. સ્વના ષૂ, તિના ઇનો લોપ
=અસોષ્યત્, તસનો તામ્ અસોષ્યતામ્, ક્ષિનો અન્તિ, પરરૂપ,
પ્રકારનો લોપ, તનો લે =અસોષ્યન્ । સિપ્ માં ઇનો લોપ, સ્વના રૂત્વ
વિસર્ગ=અસોષ્યઃ । યસ્, ને ય, નો તમ્, ને ય=અસોષ્યતમ્,
અસોષ્યત । મિપ્તો અમ્, વસ્, મૂત્ના સ્વના લોપ, અન્ને પર રહેતાં
સ્વના અનો દીર્ઘ=અસોષ્યમ્, અસોષ્યાવ, અસોષ્યામ, રૂપો
મૂના લુઙ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

નોઠ, મૂ, અધ્, અન્ને સેદ્ધ=ધાતુ છે સુ, અનિદ છે, અર્થાત્
અદનો આગમ થતો નથી.

આત્મનેપદમાં સુ+લઙ્, ત, આતામ્ વગેરે પ્રત્યયો, આર્ધધાતુક
સંજ્ઞા સુનો ગુણ, સ્વના સ્વના ષૂ ધાતુને અદનો આગમ અસોષ્યત,
અસોષ્યતામ્ અસોષ્યન્ત । અસોષ્યથાઃ, અસોષ્યથામ્,
અસોષ્યધ્વમ્ । અસોષ્યે, અસોષ્યાવહિ, અસોષ્યામહિ । રૂપો
અધૂનો લઙ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

એ પ્રમાણે ત્વાદિગણુ પૂરો થયો.

૭૭ । શપોઽપવાદઃ (૩૧૭) પુગન્તલઘૂપધસ્ય ચ ૭ । ૩ ।

૮૬ । પુગન્તસ્ય લઘૂપધસ્ય ચ અક્લસ્યેકો ગુણઃ સ્યાત્ ।

इति प्राप्ते । “सार्वधातुकमपित्” इति छिद्ब्रह्मावः “किञ्छति”

(૩૯૭) અર્થ—પુક્ પ્રત્યય અન્તર્માં હોય એવું, અને લઘુ ઉપધામાં હોય તેવા અંગના ઇક્ (ઈ, ઊ, ઋ, લઃ) નો ગુણ થાય.

નોટ—શપ્ પિત્ હોવાથી શપ્માં ધાતુનો ગુણ થાય, શ પ્રત્યય અપિત્ હોવાથી “સાર્વધાતુકમપિત્” સૂત્રથી છિદ્વદ્ભાવ થાય, અને “કિજ્ઞતિ ચ” સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ થાય છે. શપ્ની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા શિત્ હોવાથી થાય છે.

વ્યા० દુદ્=પીડ્યું, કનડ્યું, દુઃખ દેવું, આ ધાતુ ગિભ્યપદી છે. વ્યા० તુદ્ લિટ્, તેના સ્થાનમાં તિપ્, વગેરે પ્રત્યયો તેમની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્નો આધ કરી “તુદાદિ” સૂત્રથી જ, અનુબંધ લોપ, “પુગન્ત” સૂત્રથી તુદંતા ઉકારનો ગુણ થવા લાગ્યો, પરન્તુ જ નોટ—માં અતાવ્યા પ્રમાણે છિત્ હોવાથી ગુણનો નિષેધ કરી તુદતિ, ત્સમાં સ્તા રૂત્વ વિસર્ગ, તુદતઃ, જિનો અન્તિ, પર૩૫=તુદન્તિ । સિપ્માં પ્ નો લોપ=તુદસિ. યસ્ માં સ્ ના સ્ત્વ વિસર્ગ=તુદયઃ તુદયા મિપ્, વસ્, મસ્, માં અતોદીર્ઘો સૂત્રથી દીર્ઘ અને સ નો સ્ત્વ વિસર્ગ = તુદામિ તુદાવઃ તુદામઃ । આત્મનેપદમાં તુદ+હ્રદ, ત આતામ, જ વગેરે. જ, અનુબંધલોપ, ગુણનો નિષેધ, ટિ નો એ-તુદત્તે, આતામ્—માં આ નો ઈય્ ગુણ, યુ લોપ, આમ્—ટિ નો એ-તુદત્તે, જ નો અન્ત, પર૩૫, ટિનો એ-તુદન્તે, યાસ્ નો સે-તુદસે, તુદયે આતામ્ ની માદ્ક, તુદધ્વે । તુદે, તુદાવદ્દે તુદામદ્દે, એ ના લઘુ પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ કરવાં.

તુદ+લિટ્, તિપ્, અસં વગેરે, તેમની આધધાતુક સંજ્ઞા. તિપ્ નો જલ્લ અનુબંધલોપ, દ્વિન્વ, અબ્યાસ સંજ્ઞા, અબ્યાસનું કાર્ય દ્ લોપ લઘૂપધ ગુણ—તુતોદ, તસ્ ને જિ, નો અનુક્રમે અત્સ, રત્સ અને સ નો રત્વ વિસર્ગ ગુણનો નિષેધ તુતુવતુઃ, તુતુદુઃ । સિપ્ ન થલ્, અનુબંધ લોપ, ય ને હ્રદ નો આગમ, ગુણ-તુતોદિથ, તુતુ-

इति गुणनिषेधः। तुदति, तुदते, तुतोद । तुतोदिथ तुतुदे। तोत्ता।

दथुः, अतुस् प्रभाषे, य नो अ-तुतुद, मिपू नो णल्ल अतुअंधलोप,
 लधूपधगुण- तुतोद, वस् मस् नो व, म, तेमने इदने आगम,
 गुणनो निषेध, तुतुदिथ, तुतुदिम । आत्मनेपदमां तद्ध+लिट् तेना
 त आताम् झ वगेरे, आध'धातुक संज्ञा द्वित्व अभ्यास संज्ञा, अभ्यास-
 तुं कार्य, त नो एस् झ, लोप लधूपध गुण प्राप्त थयो, त वगेरे कित्
 होवाथी गुणनो निषेध तुतुदे, तुतुदाते मां भाम् नो ए० झ नो
 इरेच- तुतुदिरे । यास् नो से इद्, स् नो ष तुतुदिषे, तुतुदाथे,
 तुतुदिध्वे, तुतुदे, तुतुदिवहे, तुतुदिमहे । तुद्ध+लट्, तेनो तिपू,
 तस्, वगेरे, तास् प्रत्यय तेनी आध'धातुक संज्ञा लधूपधगुण, ति नो
 ङा, ङित्वात् टि-आस् नो लोप द् नो त-तोत्ता तोत्तारौ तोत्तारः ।
 तोत्तासि, तोत्तास्थः तोत्तास्थ । तोत्तास्मि तोत्तास्वः तोत्तास्मः
 इषो भू ना लुट् प्रभाषे सिद्धं कर्वा।

व्या० आत्मनेपदमां तुद्ध-लट्, तेनो त, आताम्, वगेरे, तास्
 तेनी आध'धातुक संज्ञा, लधूपधगुण द् नो त्, तनेा ङा, ङित्
 होवाथी टि आस् नो लोप तोत्ता, तोत्तारौ, तोत्तारः । तोत्तासे,
 तोत्तासाथे तोत्ताध्वे । तोत्ताहे, तोत्तास्वहे, तोत्तास्महे ।
 इषो एधू ना लुट् प्रभाषे सिद्धं कर्वा।

तुद्ध+लट्, तेनो तिपू, तस् झि० वगेरे स्थ प्रत्यय, आध'धातुक
 संज्ञा, लधूपध गुण, द्नेो त् तोत्स्यति, तोत्स्यतः । तोत्स्यन्ति
 तोत्स्यसि, तोत्स्यथः तोत्स्यथ । तोत्स्यामि, तोत्स्यावः
 तोत्स्यामः । इषो भू ना लट् प्रभाषे अनाववां. आत्मनेपदमां
 तुद्ध+लट्, त आताम् वगेरे स्थ आध'धातुक संज्ञा लधूपध गुण, द् नो
 त् कथां आह, तोत्स्यते, तोत्स्येते, तोत्स्यन्ते । तोत्स्यसे,
 तोत्स्येथे, तोत्स्यध्वे । तोत्स्ये तोत्स्यावहे, तोत्स्यामहे ।
 इषो एधू ना लट् प्रभाषे अनाववां. नोट—धातु अनिट् होवाथी
 आध'धातुक लङोरेमां इदने आगम थतो नथी।

तुद्ध+लोट्, तिपू, तस्, वगेरे सार्व'धातुक संज्ञा, णप्, ङा, नो
 लोप, गुणनो निषेध ति ना इ नो उ-तुदतु, व नो चिकथे तात

અતૌત્સીત્ । અતૌત્તામ્, અતૌત્સુઃ । અતૌત્સીઃ અતૌત્તમ્,
અતૌત્ત । અતૌત્સમ્, અતૌત્સ્વ, અતૌત્સ્મ । (૩૧૮) જ્ઞલો જ્ઞલિ
૮ । ૨ । ૨૬ । જ્ઞલઃ પરસ્ય સસ્ય લોપો જ્ઞલિ । અતુત્ત ।

(૩૯૮) અર્થ—જ્ઞલ થી પર રહેલા સ્ત્રોત લોપ થાય, જ્ઞલ પર રહેતાં.

તુદતાત્, તસ નો તામ્ જ્ઞિ નો અન્તિ, ઇ નો ઝ- તુદતામ્,
તુદન્તુ, । તુદ, તુદતાત્ તુદતમ્, તુદતઃ । તુદાનિ, તુદાવ,
તુદામ । ૩પો મૂ ના લોપ પ્રમાણે જ્ઞનાવવાં. આત્મનેપદમાં, તુદ+
લોપઃ ત, આતામ્ જ્ઞ, વગેરે, જ, અનુઅંધલોપ, ટિનો એ, તેનો
આમ-તુદતામ્, તુદેતામ્ તુદન્તામ્ । તુદસ્વ, તુદેથામ્, તુદ-
ધ્વમ્ । તુદૈ, તુદાવહિ, તુદામહિ । ૩પો એધ્ના લોપ પ્રમાણે જ્ઞનાવવાં.

તુદ્+લઙ્, તેનો તિષ્ઠ, તસ, જ્ઞિ વગેરે. જ, ધાતુને અદ્ નો
આગમ, તિ ના ઇ કારનો લોપ-અતુદત્, અતુદતામ્, અતુદન્ ।
અતુદઃ, અતુદતમ્, અતુદતઃ । અતુદમ્, અતુદાવ, અતુદામ ।
૩પો મૂ ના લઙ્ પ્રમાણે જ્ઞનાવવાં.

આત્મનેપદમાં તુદ્+લઙ્, તેનો ત આતામ્, જ્ઞ વગેરે જ, ધાતુને
અદ્ નો આગમ-અતુદત, અતુદેતામ્, અતુદન્ત । અતુદથાઃ અતુ-
દેથામ અતુદધ્વમ્ । અતુદૈ, અતુદાવહિ, અતુદામહિ । ૩પો
એધ્ ના લઙ્ પ્રમાણે જ્ઞનાવવાં.

તુદ્+વિધિ લિઙ્ તેનો તિષ્ઠ. વગેરે જ, યાસુદનો આગમ, તેનો
ઇય્ આદેશ, ગુણ યનો લોપ તિના ધકારનો લોપ તુદેત્ તુદેતામ્
તુદેયુઃ । તુદૈઃ તુદેતમ્ તુદેતઃ । તુદેયમ્, તુદેવ, તુદેમ । ૩પો મૂ
ના વિધિવિહિ પ્રમાણે જ્ઞનાવવાં.

આત્મનેપદમાં તુદ્+લિઙ્, તેનો ત વગેરે, જ, સીયુદ્, અનુઅંધ
લોપ, સ્ત્રોત લોપ. ગુણ યનો લોપ-તુદેત, તુદેયાતામ્ તુદેરન્ ।
તુદેથાઃ તુદેયાથામ્ । તુદેધ્વમ્ તુદેય, તુદેવહિ તુદેમહિ । ૩પો
એધ્ ના વિધિવિહિ પ્રમાણે જ્ઞનાવવાં.

આત્મનેપદમાં તુદ્+લિઙ્, તેના ત, આતામ્ જ્ઞ, વગેરે, તેમની
આધિધાતુકસંજ્ઞા સીયુદ્નો આગમ, ત જ, ને સુદનો આગમ,

अनुत्साताम्, अनुत्सत । अनुत्थाः, अनुत्साथाम्, अनुद्धवम्
अनुत्सि, अनुत्स्वहि, अनुत्स्महि, । इति तुदादयः ।

व्या० तुद्+आशीर्लिङ्, तेनो तिप्, तस् वगेरे, तेभना आधधातुक
संज्ञा, यासुद्, अनुधधलोप, तिना इनो लोप, स्नो संयोगादिलोप=
तुद्यात्, तुद्यास्ताम्, तुद्यासुः । तुद्याः तुद्यास्तम्, तुद्यास्त ।
तुद्यासम् तुद्यास्व तुद्यास्म । ३पो भूना आशीर्लिङ् प्रभाषे णनाववा.
आत्मनेपदभां तुद्+त तेने सीयुद् “लिङ्सिचावात्मनेपदेषु” “सूत्रथी
सीयुद्देनो क्तिवद्भाव, तेथी “क्वितिच” सूत्रथी लधूपधगुणने निषेध, दनो तने
सुद्=सुद् ना स्नोपूतनो=ऽतुत्वथी टुत्सीष्ट, तुत्सीयास्ताम् तुत्सीरन् ।
तुत्सीष्टाः तुत्सीयास्थाम् तुत्सीध्वम् । तुत्सीय, तुत्सीवहि, तुत्सी-
महि । ३पो एधुना आशीर्लिङ् प्रभाषे क्त्वां.

तुद्+लृङ्, तेनो तिप्, तस् झि, वगेरे, धातुने अदने आगम,
दनो लोप, अनुद्+ति, च्लि, तेनो सिच् अनुधधलोप, तिना इ नो
लोप “अस्तिसिचो” सूत्रथी अप्रकृतसंज्ञा त्ने ईदने आगम “वद्व-
जहल०” (भूणभा नथी) सूत्रथी तु ना ठकारनी वृद्धि=तौ, दनो त=
अतौत्सीत्, तस्नो ताम्, अतौत्+स्, ताम्भां “झलो झलि” सूत्रथी
स्नो लोप=अतौत्ताम्; अतौत्सुः भा झिनो जुस्) वगेरे ३पो भूणभां
आपेक्षा सिद्ध क्त्वां.

आत्मनेपदभां तुद्+लृङ्, तेनो त, आताम् झ, वगेरे धातुने
अदने आगम, च्लि, तेनो सिच्, आधधातुक संज्ञा, लधूपध गुण-
थवा आव्ये, सिच्ने “लिङ्सिचा०” सूत्रथी क्तिवद्भाव, तेथी गुणने
निषेध, अनुद्+सन्ति, इ लोप, “झलो झलि” सूत्रथी स् नो लोप
धातुना द नो त=अनुत्त, अनुत्साताम्, वगेरे ३पो भूणभां आपेक्षा
छे. ते सिद्ध क्त्वां.

तुद्+लृङ्, तेनो तिप्, तस्, वगेरे धातुने अदने आगम,
स्य प्रत्यय आधधातुकसंज्ञा, लधूपधगुण तिना इनो लोप=दनो त=
अतोत्स्यत् अतोत्स्यताम्, अतोत्स्यन् । अतोत्स्यः, अतोत्स्य-
तम् अतोत्स्यत । अतोत्स्यम्, अतोत्स्याव, अतोत्स्याम ।

૭ અથ રુધાદયઃ ।

રુધિઃ આવરણે ॥ ૧ ॥ (૩૧૯) રુધાદિભ્યઃ શ્મ
૩ । ૧ । ૭૮ । શપોઽપાવદઃ । (૪૦૦) જ્ઞષસ્તથોર્ધોઽધઃ
૭ । ૨ । ૪૦ । જ્ઞષઃ પરયોઃ તથોર્ધઃ સ્યાત્ ન તુ દધાતેઃ ।
ઠ્ઠણદ્વિ । અસોરલોપઃ । (૪૦૧) જ્ઞરો જ્ઞરિ સર્વર્ણે ૮ । ૪ ।

(૭) રુધાદિગણુ શરૂ થયો.

(૩૬૬) અર્થ=રુધાદિ ગણ પઠિત ધાતુઓથી જન્મ પ્રત્યય થાય.
શપોઃ આ સૂત્ર શપ્ નો આધ કરે છે.

(૪૦૦) અર્થ=જ્ઞષ થી પર ત, ને થ નો ષ થાય, પરન્તુ જ્ઞા
ધાતુ (ત્રીજા ગણનો) તેમાં ષ થતો નથી.

(૪૦૧) અર્થ=ઠ્ઠ થી પર જ્ઞર નો વિકલ્પે લોપ થાય, સર્વર્ણ
જ્ઞર પરમાં હોય તો.

૩પો મૂળા લૂપ્ પ્રમાણે બતાવવાં.

આત્મનેપદમાં તુદ્+લઙ્, તેનો ત, આતામ્ જ્ઞ, વગેરે, ધાતુને
જ્ઞ નો આગમ, સ્થ પ્રત્યય, આર્ષધાતુકસંજ્ઞા, લઙ્+પધ્ગુણ=દ્વનો ત
=અતોત્સ્યત, અતોત્સ્યેતામ્, અતોત્સ્યન્ત । અતોત્સ્યથાઃ,
અતોત્સ્યેથામ્, અતોત્સ્યધ્વમ્ । અતોત્સ્યે, અતોત્સ્યાર્વાદિ.
અતોત્સ્યામહિ । ૩પો ઇધૂના લઙ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

(૬) એ પ્રમાણે તુદાદિ ગણુ પૂરો થયો.

(૧) રુધિઃ=ઠાંકવું, રોકવું-ધેરો ધાસવે., નોટ-આ ધાતુ ઉભય
પદી છે. રૂ ની ઇતસંજ્ઞા, યર્ષ લોપ થાય છે. શ્મ, માં શ્, ને મ્
બન્ને ઇતસંજ્ઞક છે. તેથી લોપ થાય છે. મિત્ હોવાથી અન્ય અચ્-
થી પર શ્મ થાય. તિષ્, સિષ્, મિષ્, આ પ્રત્યયો પિત્ છે. તેથી
જ્ઞ ના અકારનો લોપ થતો નથી. આક્રીના અપિત્ પ્રત્યયોમાં “અસોર-
લોપઃ” સૂત્રથી ન ના અકારનો લોપ થાય છે. સાર્ધધાતુક પ્રત્યયામાં
શ્મ=ર+ન+ધ્+તિ, તદ્ વગેરેમાં જ નો લોપ=ર ન+ધ્ તદ્-વગેરે
પ્રક્રિયા સમજાવવી.

૩૫। હલઃ પરસ્ય સ્સરો લોપો વા સર્વળે સ્સરિ । રુન્ધઃ ।
રુન્ધન્તિ । રુન્ધત્સિ, રુન્ધઃ, રુન્ધ । રુન્ધમ્, રુન્ધ્વઃ, રુન્ધ્મઃ ।

વ્યા૦ રુધ્+લટ્, તેનો તિપૂ વગેરે. તેમની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્ નો
બાધ કરી “રુધાદિભ્યઃ૦” સૂત્રથી, શ્રમ્, શ્, મ ની ઇત્સંજ્ઞા, લોપ,
ભિત્ હોવાથી અન્ત્ય અચ્ ર માં ડ, પછી મૂકવો રુન્ન+ધ્+તિ,
“ક્ષણસ્તથો૦” સૂત્રથી તિ ના ત્ નો ધૂ, “અદ્રકુષ્વાઙ્” સૂત્રથી શ્રમ્
ના ન નો ણ “ક્ષલાં જશ્ સ્સિ” સૂત્રથી ધાતુના ધૂ નો ઢ=રુન્ધદ્ધિ,
તસ્ માં ઉપર મુજબ કર્યા બાદ “શ્રસો૦” સૂત્રથી શ્રમ્ ના અ નો
લોપ, “ક્ષણસ્તથોઃ” સૂત્રથી ત નો ધ, ધાતુના ધૂ નો “સ્સરો સ્સરિ૦”
સૂત્રથી વિકલ્પે લોપ; સ્ નો રુત્વ વિસર્ગ=રુન્ધઃ, લોપ ન થાય ત્યારે
ધૂ નો ઢ=રુન્ધ્ધઃ, સ્થિ નો અન્તિ૦બાકીની પ્રક્રિયા ઉપર મુજબ=
રુન્ધન્તિ । સિપ્ માં ઉપર મુજબ પ્રક્રિયા શ્રમ્, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા,
અનુબંધલોપ, ન નો ણ કર્યા બાદ “સ્સરિ ચ” સૂત્રથી ધાતુના ધૂ નો
ત્=રુન્ધત્સિ, થસ્, થ માં તસ્ મુજબ પ્રક્રિયા=રુન્ધ્ધઃ રુન્ધઃ, । મિપ્
માં શ્રમ્, ન નો ણ વગેરે ઉપર મુજબ, રુન્ધમ્, વસ્, મસ્ માં શ્રમ્ ના
અ નો લોપ બન્ને સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ રુન્ધ્વઃ રુન્ધ્મઃ ।

આત્મનેપદમાં-રુધ્+લટ્, તેના, ત, આતામ્, જ વગેરે, સાર્વ-
ધાતુક સંજ્ઞા શ્રમ્, અનુબંધ લોપ, અ નો લોપ ત નો ધ, ટિ નો ઈ
ધાતુના ધૂ નો વિકલ્પે લોપ=રુન્ધધ્, ર ન્ ધૂ આતામ્ માં આમ્=ટિ
નો ઈ રુન્ધાત્તે, જનો અત, ટિનો ઈ=રુન્ધત્તે થાસ્ નો સે, ધૂ નો ત્
=રુન્ત્સે રુન્ધાથે, રુન્ધ્વે । રુન્ધે, રુન્ધ્વદ્ધે રુન્ધમદ્ધે, આત્મનેપદમાં
સાર્વધાતુકના બધા પ્રત્યયો પર રહેતાં શ્રમ્ ના અ નો લોપ કરવો.

વ્યા૦ રુધ્+લિટ્, તેનો તિપૂ, તસ્, સિ, વગેરે તેમની બાધ-
ધાતુકસંજ્ઞા, “પરસ્મૈપદા૦” સૂત્રથી જલ્, અતુસ્, ડસ્, વગેરે આદેશો,
અનુબંધલોપ, ધાતુકત્વ દિવ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસતુકાપ્ લોપ, રુધ્+
અ, લઘૂપધગુણુ=રુરોઘ, અતુસ્ ડસ વગેરે કિટ્ હોવાથી લઘૂપધ ગુણનો
નિષેધ સ્ ના રુત્વ, વિસર્ગ=રુરુધતુઃ, રુરુધુઃ । સિપ્ નો થલ્ અનુ-

रुन्धे, रुन्धाते रुन्धते । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु,
अधक्षेप, लघूपधगुण्य, धातु अनिट ङोवाधी क्वादिनियमात् थ, व,
म, त्रक्षेप ने इह ने आगम=रुधधिथ रुधधथुः रुधध । रुरोध
रुधधिव, रुधधिम ।

०या० आत्मनेपदभां रुधू+लिट्, तेने त, आताम्, वगेरे, आर्ध-
धातुकसंज्ञा द्वित, अव्यास संज्ञा, अव्यासकार्य, त ने ए रुधे, आताम्
भां आम्=टि ने ए=रुधधाते, झ ने इरेच् च् ने ङोप=रुधधिरे
यास् ने से, इह ने आगम, स् ने ष्=रुधधिवे, आयाम् भां आम्=
टि ने ए, ध्वम् भां टि ने ए=रुधधाथे, रुधधिवे । इ, वहि,
महि भां टि ने ए, व, म ने इह ने आगम-रुधे, रुधधिवहे,
रुधधिमहे ।

रुधू+लुट्, तेने तिप् तस्, सि, वगेरे तास्, तेनी आर्धधातुक-
संज्ञा, लघूपधगुण्य, तिप् वगेरेने अतुकमे, डा, रौ, रस्, इ नी ध्रुत्सं-
ज्ञा, ङोप, द्वित्वात् तास् ना आस्=टि ने ङोप, त ने धू धातुना धूने
द्=रोद्धा, रोद्धारौ, रोद्धारः अङी तास्ना स् ने ङोप सिप्भां स्
ने ङोप=रोद्धासि, रोद्धास्थः, रोद्धास्थ । रोद्धास्मि, रोद्धास्वः,
रोद्धास्मः ।

आत्मनेपदभां रुधू+लुट्, तेने त, आताम् । वगेरे तास् आर्ध-
धातुकसंज्ञा लघूपधगुण्य ङिपर भुव्वा=रोद्धा, रोद्धारौ, रोद्धारः ।
रोद्धासे, रोद्धासाथे, रोद्धाध्वे । रोद्धाहे, रोद्धास्वहे, रोद्धा-
स्महे ३पे एधुना लुट् प्रमाणे सिद्ध करवां ।

रुधू+लट्, तेना, तिप्, तस् मि वगेरे स्य प्रत्यय तेनी आर्ध-
धातुकसंज्ञा, लघूपधगुण्य धातुना धूने द्. तेने “क्षरि च” सूत्रथी
त्=रोत्स्यति, तस्, ना सूना रुत्व विसर्ग, रोत्स्यतः, मि ने अन्ति,
परश्च रोत्स्यन्ति । रोत्स्यसि रोत्स्यथः, रोत्स्यथ । रोत्स्यामि
रोत्स्यावः रोत्स्यामः आङीनां ३पे भू ना लट् प्रमाणे अनाववां.

रुन्धात् , रुन्धाम् , रुन्धन्तु । रुन्धि । रुणधानि, रुणधाव,
रुणधाम् । रुन्धाम् , रुन्धाताम् , रुन्धताम् । रुन्त्स्व, रुणधै
रुणधावहै, रुणधामहै । अरुणत् , अरुणद् अरुन्धाम् ,
अरुन्धन् । अरुणः, अरुणत् , अरुन्ध अरुन्धाताम् , अरुन्धत

०५।० आत्मनेपदभां रुध्+लृट्, तेना त आताम्, वगेरे स्य, आर्ध-
धातुक्संज्ञा, लघूपधगुण्य उपर प्रभाषे करी अ. टिनो ए=रोत्स्यते,
रोत्स्येते, रोत्स्यन्ते । रोत्स्यसे, रोत्स्येथे, रोत्स्यध्वे । रोत्स्ये,
रोत्स्यावहे, रोत्स्यामहे २पे। एवना लृट् प्रभाषे अनाववां.

रुध+लोट्, तेना, तिप्, तस् वगेरे, श्रम् सार्वधातुक्संज्ञा,
अनुअधलोप, न नो ण, ति ना त् नो धू, धातुना धू ना द्, -
इकारनो उ, तु नो विकल्पे तातङ्, =रुणद्धु, तातङ्, ङित् ङोवाधी न
ना अनो लोप=रुन्धात्, तस् नो ताम्, जिनो अन्ति, इनो उ, अ-
नो लोप, रुन्धाम्, रुन्धन्तु । रुन्ध् सि, भाषि तेना धि. धूना
विकल्पे लोप, रुन्धि, रुन्धात्, रुन्धम्, रुन्ध । रुणधानि,
रुणधाव, रुणधाम, । ३पे। भूना लोट् प्रभाषे अनाववां.

आत्मनेपदभां रुध्+लोट् तेना त, आताम् ज्ञ, वगेरे, श्रम्,
अनुअधलोप, सार्वधातुक्संज्ञा, न ना अनो लोप, तिनो ए, तेना आम्,
तनो व=रुन्धाम्, रुन्धाताम्, रुन्धताम् । रुन्त्स्व, रुन्धाथाम्,
रुन्ध्वम् । रुणधै, रुणधावहै, रुणधामहै । ३पे। श्रम् कर्षा
आह एध् प्रभाषे अनाववा.

रुध्+लृट् । तेना तिप्, तस् वगेरे, सार्वधातुक्संज्ञा, श्रम्,
अनुअधलोप धातुने अट्टनो आगम, न नो ण, तिना इकारनो लोप
“ हलञ्चान् ” सूत्रधी त् नो लोप, “ झलां जशोऽन्ते ” सूत्रधी धूना द्,
“ वावसाने ” सूत्रधी द् नो विकल्पे त्=अरुणत्, अरुणद्, तस्
नो ताम्, तनो धू, न ना अनो लोप. धूना द्=अरुन्धाम्, जि
नो अन्ति, इनो लोप, त् नो लोप अरुन्धन्, । अरुन्धन्+सिप् भां

અરુન્ધાઃ । રુન્ધ્યાત્, રુન્ધીત । (૪૦૨) લિઙ્ । સિચાવાત્મ-
નેપદેષુ ૧ । ૨ । ૧ । ફક્સમીપાદ્ હલઃ પરૌ લિઙ્-સિચૌ
કિતૌ સ્તઃ તઙિ । રુત્સીષ્ટ । અરુન્ધત્ । (૪૦૩) ઘડ-વ્રજ-
હલન્તસ્યાચઃ ૭ । ૨ । ૩ । ષષામચો વૃદ્ધિઃ સિચિ પરસ્મૈપદેષુ

(૪૦૨) અર્થ—ફક્ ની પાસે રહલા હલ્લથી પર લિઙ્ અને
સિચ, બન્ને ને ક્રિત થાય, આત્મનેપદના પ્રત્યય પરમા હોય તો.

(૪૦૩) અર્થ—ઘડ, વ્રજ, અને હલ પ્રત્યાહારની અક્ષર અન્તમા
છે એવા અચ્ ની વૃદ્ધિ થાય, પરસ્મૈપદ સિચ પરમા હોય તો.

ફતો લોપ, “ હલઙ્ઘામ્યો ” સૂત્રથી સ નો લોપ, ધૂ નો જશ્ત્વથી
દ “ દશ્વ ” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી પદાન્ત દ્વનો વિકલ્પે રુ, સ્કારનો-
લોપ, રેફનો વિસર્ગ=અરુણઃ, અરુણત્, અરુણદ્, યસ નો તમ્, અને
ય નો ત, બન્ને તનો ઘ, બનો લોપ, ધૂનો દ્=અરુન્ધમ્, અરુન્ધ ।
મિપૂ નો ભમ્=અરુણધમ્, અરુન્ધવ, અરુન્ધમ્ ।

આત્મનેપદમાં રુધ્+લઙ્, તેનો ત, આતામ્= વગેરે, જ્નમ્,
અનુબંધલોપ અને લોપ, ધાતુને અદ્રતો આગમ, તનો ઘ, ધાતુના
ધૂનો વિકલ્પે લોપ=અરુન્ધ, અરુન્ધાતામ્, અરુન્ધત, । અરુન્ધાઃ
અરુન્ધાથામ્, અરુન્ધવમ્ । અરુન્ધિ, અરુન્ધવહિ, અરુન્ધમહિ ।
રૂપે ઇધૂના લઙ પ્રમાણે બનાવવાં.

રુધ્+વિધિલિઙ્, તેનો તિપ્, તસ, વગેરે, અનુબંધલોપ, યાસુદ
નો આગમ, તે ક્રિત હોવાથી જ્નમ્ ના અક્ષરનો લોપ, સ નો લોપ
તિના સ્કારનો લોપ=રુન્ધ્યાત્, રુન્ધ્યાતામ્, રુન્ધ્યુઃ । રુન્ધ્યાઃ
રુન્ધ્યાતમ્, રુન્ધ્યાત । રુન્ધ્યામ્ રુન્ધ્યાવ, રુન્ધ્યામ, રૂપે જ્ન
ધ્યા પછી મૂના વિધિલિઙ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

વ્યા૦ આત્મનેપદમાં નો રુધ્+વિધિલિઙ્, તેનો, ત, આતામ્,
જ્ન, વગેરે, જ્નમ્, અનુબંધલોપ, સાવધાતુક સંજ્ઞા, સીયુદ નો આગમ
અનુબંધલોપ, ન ના અને લોપ, સ નો લોપ યૂનો લોપ=રુન્ધીત
રુન્ધીયાતામ્, રુન્ધીરન્ । રુન્ધીયાઃ રુન્ધીયાથામ્, રુન્ધીધ્વમ્,
રુન્ધીય, રુન્ધીવહિ, રુન્ધીમહિ, રૂપે ઇધૂ ના વિધિલિ પ્રમાણે બનાવવાં.

અરૌત્સીત્ અરૌદ્દામ્, અરૌત્સુઃ । અરૌત્સીઃ, અરૌદ્દમ્,
અરૌદ્દ । અરૌત્સમ્ । અરૌત્સ્વ, અરૌત્સ્મ । અરુદ્ધ । અરુત્સા-
તામ્ । અરુત્સત । અરૌત્સ્યત્, અરૌત્સ્યત । इति रुधादयः ।

રુધ્+આશીર્લિઙ્ . તેનો તિપ્, તસ્ વગેરે, યાસુદ્ નો આગમ
આર્ધધાતુકસંજ્ઞા ઇ નો લોપ સ્ નો સંયોગાદિ લોપ=રુધ્યાત્,
રુધ્યાસ્તામ્, રુધ્યાસુઃ । રુધ્યાઃ રુધ્યાસ્તામ્ રુધ્યાસ્ત । રુધ્યા
સમ્, રુધ્યાસ્વ, રુધ્યાસ્મ । રૂપો મૂ ના આન્ધિ • પ્રમાણે યનાવવાં,

રુધ્+લિઙ્, તેનો ત, જાતામ્ જ્ઞ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા સીપુદ્, ત,
ષ ને સુદ્, યન્નેમાં અનુઅધલોપ સ નો ષ્, ધાતુના ષ્ નો ત્, ત
નો પ્લુત્વથી ટ=રુધ્ નો લઘૂપધગુણ થવા આન્ધે “લિઙ્ સિચાવાન્”
સૂત્રથી સીયુટનો કિત્, તેથી “ક્લિગતિ” સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ=
રુત્સીષ્ટ, રુત્સીયાસ્તામ્, રુત્સીરન્ । રુત્સીષ્ઠાઃ । રુત્સો-
યાસ્થામ્ . રુત્સીધ્વમ્ । રુત્સીયઃ; રુત્સોવહિ રુત્સીર્માહિ ।
રૂપો ઇષ્ ના આશીર્લિઙ્ • પ્રમાણે યનાવવાં.

રુધ્+હ્રુઙ્, તેનો તિપ્, તસ્, સિન્ વગેરે, ધાતુને અદ્ નો
આગમ, ઙિલ, તેની આર્ધધાતુક સંજ્ઞા ‘ઈરિતો વા’ (મૂળમાં નથી)
સૂત્રથી ઙિલ નો અહ્ આદેશ કિન્ત હોવાથી લઘૂપધગુણ નો નિષેધ
તિ ના ધનો લોપ=અરુધત્, અરુધતામ્ અરુધન્, અરુધઃ અરુ-
ધતમ્, અરુધત । અરુધમ્, અરુધાવ અરુધામ । રૂપો ઙિલ નો
અહ્ આદેશ ક્યાં બાદ મૂનાહ્રુઙ્ પ્રમાણે યનાવવાં અહ્ આદેશ ન થયો
ત્યારે, ઙિલનો ાસચ્, અનુઅન્વ લોપ અરુ ધ્+સ્ તિ ના ઇકારનો લોપ
‘અસ્તિસિચોન્’ સૂત્રથી ત્ ને રૂદ્ નો આગમ, ‘વદવ્રજન્’ સૂત્રથી રુ
ના ઉકારની વૃદ્ધિ, ષ્ નો ત્, અરૌત્સીત્, તસનો તામ્, તનો ષ્ સિચ્
નો ‘જ્ઞલો જ્ઞલિ’ સૂત્રથી લોપ બાકી હિપર મુળઅ=અરૌદ્દામ્, અરૌત્સુઃ
માં જિનેનો જુસ્. જનો લોપ કરવો અરૌત્સીઃ થમ્નો તમ્ને થનો
ત, તે યન્નેનો ધ=અરૌદ્દમ્, અરૌદ્દ, વગેરે મૂળનાં રૂપો સિદ્ધ કરવાં
અહીં ‘જ્ઞલો જ્ઞલિ’ થી સ્નો લોપ.

મિપ્ નો અમ્-અરોત્સમ્, અરોત્સ્વ, અરોત્સ્મ, સિદ્ધ કરવા.

૦૫૧૦-આત્મનેપદમાં રૂઘ્+લુઙ્, તેનો ત આતામ્ જ્ઞ, વગેરે ચ્લિ, તેનો સિચૂ, અનુઅંધલોપ, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, ધાતુને અદ્ આગમ, “લિઙ્ચિત્વાવ૦” સૂત્રથી સિચૂ ને ડિત્, લઘૂપધ ગુણનો નિષેધ “જ્ઞલો-જ્ઞલિ” થી સ્ નો ત નો લોપ ધ ધાતુના ધૂ નો ધ્+અરુદ્ધ, આતામ્ માં ધૂ નો ત્ અરુત્સાતામ્, અરુત્સત । અરુદ્ધાઃ અરુત્સાથામ્, અરુદ્ધમ્ । અરુત્સિ, અરુત્સ્વહિ અરુત્સ્મહિ ।

રૂઘ્+લુઙ્, તેનો તિપ્, તસ્ જ્ઞિ, વગેરે ધાતુને અદ્ આગમ સ્ય પ્રત્યય, આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, લઘૂપધ ગુણ, ધૂનો ત્-અરોત્સ્યત્, તસ્, વગેરે પ્રત્યયોમાં અરોત્સ્ય અનારી. તસ્ નો તામ્-અરોત્સ્યતામ્ જ્ઞિ નો અન્તિ, પર૩૫, હ નો લોપ, ત્ નો લોપ અરોત્સ્યન્, સિપ્ માં હ નો લોપ સ્ ના રુત્વ વિસર્ગ, અરોત્સ્યઃ, થસ્ નો તમ્ અરોત્સ્યમ્-થનો ત=અરોત્સ્યત । મિપ્ નો અમ્, પૂર્વ૩૫ અરોત્સ્યતમ્ થસ્, મસ્, માં અનો દીર્ઘ અન્ને સ્તા રુત્વ વિસર્ગ=અરોત્સ્યાઃ । અરોત્સ્યામઃ ।

આત્મનેપદમાં પંચ ૭૫૨ પ્રમાણે ત, આતામ્-જ્ઞ વગેરે પ્રત્યયો પર રહેતાં અરોત્સ્ય+ત= અરોત્સ્યત, અરોત્સ્યેતામ્, અરોત્સ્યન્ત । આરોત્સ્યથાઃ, અરોત્સ્યેથામ્ । અરોત્સ્યધ્વમ્ । અરોત્સ્યે. અરોત્સ્યાઘ્વહિ, અરોત્સ્યામહિ । ૩૫૦ ૧૫ ના છુડ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

(૭) એ પ્રમાણે રુદ્ધાદિ ગુણ પૂરેા થયો.

૮ અથ તનાદયઃ

તનુ વિસ્તારે ॥૧॥ (૪૦૪) તનાદિકૃઙ્મ્ય ડઃ ૩ । ૧ । ૭૯ ।
શપોઽપવાદઃ । તનોતિ, તનુતે । તતાન, તેને । તનિતાસિ,

(૮) હુવે તનાદિ ગણુ શરૂ થયો.

(૪૦૪) અર્થ—તનાદિ ગણુ પઠિત ધાતુથી અને કૃજ ધાતુથી
ડ પ્રત્યય થાય. શપોઽ આ સૂત્ર શપ્ નો આધ કરે છે.

(૧) તનુ-વિસ્તાર કરવો. ડકાર ની ઇસંજા, તેનો લોપ કરવો.

વ્યાઁ તન+લટ, તેના તિપ્, તસ, ક્ષિ વગેરે. સાર્ધધાતુક સંજા
શપ્, થવા આવ્યો. આધ કરી “તનાદિકૃઙ્મ્ય” સૂત્રથી ડ પ્રત્યય, તેની
આર્ધધાતુક સંજા, તન+વતિ, “સાર્ધધાતુ” સૂત્રથી ડનો ગુણુ-
તનોતિ. તિપ્, સિપ્, મિપ્, સિવાયના પ્રત્યયો અપિત્ છે. તેથી તેમાં
ગુણુ થતો નથી. તસ ના સ્ ના રૂત્વ વિસર્ગ-તનુતઃ, ક્ષિઃ ને આન્ત
“ફ્કોયણચિ” સૂત્રથી ડ નો યણ્ વ તન્વન્તિ, સિપ્, માં સિ નો ષ્
તનોષિ તનુથઃ, તનુથઃ, તનોમિ, તનુ+વસ, મસ માં “લોપશ્ચાસ્યા-
ન્યતરસ્યામ્” સૂત્રથી ડ નો વિકલ્પે લોપ-તન્વઃ. લોપ ન થાય ત્યારે
તનુવઃ, તન્મઃ, તનુમઃ ।

આત્મનેપદમાં તનુ+વ=તનુ+ત, આતામ્ વગેરે પ્રત્યયો,
લાવવાં ત નો ટિ એ-તનુતે, આતામ્ માં પથુ ટિ ના એ તન્વાતે ક્ષ
નો અત્, ટિ નો એ યણ્-તન્વતે, યાસ નો સે, તેનો ષ્ તનુષે, તન્વાથે
આતામ્ ની માક્ષ, તનુધ્વે, ઇ નો એ યણ્, તન્વે, તન્વહે, માં ઉકાર
નો લોપ તનુવહે, તન્મહે-ઉકાર લોપ તનુમહે તન+લિટ્, તેનો
તિપ્, તસ વગેરે. તેમના સ્થાનમાં ણલ્. અતુસ વગેરે આર્ધધાતુક
સંજા, ક્લિત્વ, અભ્યાસ સંજા, અભ્યાસાદિ કાર્ય, ઉપધા વૃદ્ધિ-
તતાન. અતુસ, ડસ થલ્, અથુસ, અ, વસ, મસ, માં ઉપર
મુજબ ક્લિત્વદિ કરી “અત્ એકઁ” સૂત્રથી બીજા ત ના અ નો એકાર
અભ્યાસ ના ત નો લોપ તેનતુઃ, તેનુઃ, । તેનિથ, તેનથુઃ તેન
તતાન, તતન માં ઉપધા વૃદ્ધિ વિકલ્પે કરવી, બ, મ, ને યનેષ્ટનો
આગમ તેનિવ, તેનિમ ।

તનિતાસે । તનિષ્યતિ, તનિષ્યતે । તનોતુ, તનુતાસ્ તનુતામ્
તન્વન્તુ । સિપિ—તનુ-તનુતાત્, તનુતમ્ તનુત । તનવાનિ

આત્મનેપદમાં ત વગેરે પ્રત્યયો દ્વાવી દ્વિત્વ, અભ્યાસ સંજ્ઞા
અવાભ્યાસ લોપ ત નો એ તેને, તેનાતે તેનિરે, તેનિષે, તેનાથે
તેનિધ્વે । તેને તેનિવદ્ધે તેનિમદ્ધે । ઇષ્ટના બિદ્ પ્રમાણે રૂપો બનાવવાં.

નોટ—આ ધાતુ સેદ્ છે. તેથી વક્ષાદિ આર્ધધાતુક ને રૂદનો
આગમ પરસ્મૈપદમાં થ, વ, મ, આત્મનેપદમાં 'સે, ધ્વમ્, વહિ, મહિ
તાસ્, સ્ય, સિચૂ ને કરવો.

તન્+હ્રદ્, તેનો તિપ્, તાસ્ આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, તાસ્ને રૂદ નો
આગમ, તિનો વા, ડિત્ હોવાથી તાસ્ નો આસન્દિનો લોપ તનિતા,
તનિતાસ્+તસ્ તેનો રૌ, સ્ નોલોપ, ક્ષિનો રસ્. તાસ્ના સ્ નોલોપ, સ્ના
સ્ત્વ વિસર્ગ, તનિતારૌ, તનિતારઃ । સિપ્ માંના પ્ અને આ રીતે
તાસ્ના સ્ નો લોપ=તનિતાસિ, તનિતાસ્થઃ, તનિતાસ્થ । તનિ
તાસ્મિ, તનિતાસ્વઃ, તનિતાસ્મઃ । આત્મને—તનિતા, તનિ-
તારૌ, તનિતારઃ । તનિતાસે, તનિતાસાથે. તનિતાધ્વે । તનિ
તાદ્ધે તનિતાસ્વદ્ધે, તનિતાસ્મદ્ધે । રૂપો ઇષ્ટના બુદ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

તન્+લ્લદ્, તેનો તિપ્, તસ્, વગેરે, સ્ય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા,
રૂદ નો આગમ, સ્યના સ્ નો ષ્, તનિષ્યતિ, તનિષ્યતઃ, ક્ષિ ને;
અન્તિ, પરસ્પ=તનિષ્યન્તિ, તનિષ્યસિ, તનિષ્યથઃ તનિષ્યથ ।
તનિષ્યામિ, તનિષ્યાવઃ તનિષ્યામઃ ।

આત્મનેપદમાં તન્+લ્લદ્, તેનો ત, આતામ્, વગેરે, સ્ય,
આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, રૂદ નો આગમ, સ્ નો ષ્, ટિ નો એ=તનિષ્યતે,
તનિષ્યેતે, તનિષ્યન્તે । તનિષ્યસે, તનિષ્યેથે, તનિષ્યધ્વે । તનિષ્યે,
તનિષ્યાવદ્ધે, તનિષ્યામદ્ધે । રૂપો ઇષ્ટના બુદ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

તન્+લોદ્, તેનો તિપ્, તસ્, ક્ષિ, વગેરે, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા ઙ
પ્રત્યય, તેનો ગુથ્, તિના રૂનો ઙ = તનોતુ, તુ નો વિકલ્પે તાતજ્

तनवाव, तनवाम । अतनोत्, अतनुत । तनुयात्, तन्वीत
तन्यात् । तनिषीष्ट । “अतो हलादेः-” इति वा वृद्धिः ।

अनुअधक्षेप तनुतात्, तस् नो ताम्, तनुताम्, क्षि नो अन्ति,
उ नो यण्=व्, इ नो उ=तन्वन्तु, । सिप्, तेनो हि, तेनो विकल्पे
तातङ्, अनुअधक्षेप तनुतात्, तातङ् न थाय तारे, ‘उतञ्च
प्रत्ययाद० सूत्रधी हिनो क्षेप तनु, यस्नो तम्=तनुतम्, य नो
त=तनुत । सिप् नो नि, तेने आद् नो आगम, उ नो शुष्, ओ;
तेनो अत्र आदेश=तनवानि, वस्, मस् नो आद् नो आगम, यन्ने
स् नो क्षेप उ नो शुष्, अप् आदेश=तनवाव, तनवाम ।

आत्मनेपदभां तन्+लोड्, तेनो त, आताम्, झ वगेरे, उ
प्रत्यय टिनो ए, तेनो आम्=तनुताम्, तन्वाताम्, तन्वताम् ।
तनुञ्च, तन्वाथाम्, तनुध्वम् । तनवै, तनवावहि, तनवामहि ।
इषो एधू ना लोट प्रभाषे अनावर्वा।

तन्+लङ्, तेनो तिप्, तस्, वगेरे, उ प्रत्यय, धातुने अद् नो
आगम, उ नो शुष्, ति ना डकारनो क्षेप=अतनोत्, तस् नो
ताम्=अतनुताम्, क्षि, नो अन्ति, उ नो यण्, इ नो क्षेप, वृ नो
क्षेप=अतन्वन् । सिप् भां उ नो शुष् इ नो क्षेप स् ना रुत्व
विसर्ग, अतनोः यस् नो तम्=अतनुतम्, य नो त=अतनुत ।
सिप् नो तम् उ नो शुष् अत्र आदेश=अतनवम् । वस्, मस् भा
डकारनो विकल्पे क्षेप सूतो क्षेप, अतन्व, अतनुव, अतन्म, अतनुम ।

आत्मनेपदभां तन्+लङ्, तेनो त, आताम्, झ वगेरे उ
प्रत्यय धातुने अद् नो आगम, अतनुत, आताम् भां यण्= अत-
न्वाताम् झ नो अत, यण्=अतन्वत । अतनुथाः आथाम् भां
यण्=अतन्वाथाम्, अतनुध्वम्, । इ भां यण्=अतन्वि, वहि,
महि भा डकारनो विकल्पे क्षेप, अतन्वहि, अतनुवहि, अतन्महि
अतनुमहि । इषो एधू ना लङ् प्रभाषे अनावर्वा।

तन्+विधिलिङ्, तेनो तिप्, तस्, सि, उ प्रत्यय, यासुद्,
अनुअधक्षेप, इ नो क्षेप, स् नो क्षेप=तनुयात्, तनुयाताम्,

અતનીત્ , અતાનીત્ । (૪૦૫) તનાદિભ્યસ્તથાસોઃ ૨ । ૪ । ૭૯ । તનાદેઃ સિચો વા લુક્ સ્યાત્ તથાસોઃ । ઇતિ સિચો લુકિ(૪૦૬) અનુદાત્તોપદેશ-વનતિ-તનોત્યાદીનામનુનાસિક-લોપો જ્ઞલિ ષિઙ્ગિતિ ૬ । ૪ । ૩૭ । અનુનાસિકાન્તાજામેષાં વનતેશ્ચ લોપઃ સ્યાદ્ જ્ઞલાદૌ કિત્તિ ઙિત્તિ પરે । અતત, અતનિષ્ઠ અતથાઃ, અતનિષ્ઠાઃ । અતનિષ્યત્ । અતનિષ્યત । ઇતિ તનાદયઃ ।

(૪૦૫) અર્થે તન્ વગેરે ધાતુથી પર આવેલા સિષ્ નો વિકલ્પે લોપ થાય, ત. અથવા યાસ્ પરમાં હોય તે ।

(૪૦૬) અર્થે-અનુનાસિક અંતમાં છે એવા (યમ્, રમ્, નમ્, ગમ્, હન્, મન્) ધાતુના અંતે તન્ આદિ નવ ધાતુના અનુનાસિકનો લોપ થાય. જ્ઞલાદિ=જ્ઞલ પ્રત્યાહારનો અક્ષર આદિમાં છે તેવા કિત્ અથવા ઙિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તે ।

તનુયુઃ । તનુયાઃ તનુયાતમ્, તનુયાત । તનુયામ્ તનુયાવ તનુયામ્ ર્ષો મૂ ના વિધિલિઙ્ પ્રમાણે બનાવવા.

આ.અનેપદમાં તન્+વિધિલિઙ્, તેના ત, આતામ્, જ્ઞ, વગેરે, ણ. સીયુદ્ધ અનુઅંધલોપ સ નો લોપ, યૂ નો લોપ, યળ્=તન્વીત, તન્વીયાતામ્, તન્વીરન્ તન્વીયાઃ, તન્વીયાથામ્, તન્વીધ્વમ્ । તન્વીય, તન્વીવહિ, તન્વીમહિ, ર્ષોઽધ્ ના વિધિલિઙ્ પ્રમાણે બનાવવા.

તન+આશીલિઙ્, તેનો તિપૂ, તસ્, જિ. વગેરે તેમની આર્ધ-ધાતુકસંજ્ઞા યાસુદ્ધ, અનુઅંધલોપ, તિ ના ફક્ષરનો લોપ સૂ નો સંયોગાદિ લોપ, તન્યાત્, તન્યાસ્તામ્, તન્યાસુઃ । તન્યાઃ, તન્યાસ્તમ્, તન્યાસ્ત । તન્યાસમ્, તન્યાસ્વ. તન્યાસ્મ । ર્ષો મૂ ના આશીલિઙ્ પ્રમાણે બનાવવા.

તન્+આશીલિઙ્, તેનો ત, આતામ્, જ્ઞ, વગેરે, સીયુદ્ધ, ત-થ ને સુદ્ધ. બન્નેમાં અનુઅંધલોપ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા. ઇદ્ નો આગમ બન્ને સૂ નો ષ, ત નો ષ્ટુવથી ટ=તનિષીઙ્, તનિષીયાસ્તામ્ તનિષી-રન્ । તનિષીઙ્ઠાઃ, તનિષીયાસ્થામ્ તનિષીધ્વમ્ । તનિષીય, તનિષીવહિ, તનિષીમહિ, ર્ષોઽધ્ ના આશીલિઙ્ પ્રમાણે બનાવવા.

૦ચા૦—તત્+લઙ્, તેનો તિષ્, તસ્ વગેરે, ધાતુને અદ્ નો આગમ ચ્લિ, તેનો સિચ્, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, અદ્ નો આગમ, તિ નાં હ નો લોપ, “અસ્તિસિચો” સૂત્રથી તિષ્ અને સિષ્ ને રૂઢ નો આગમ, સ્ નો લોપ, સવચ્છ્વીઠીર્ધ્, ‘અતોહલા’ સૂત્રથી વિકલ્પે ઉપધા અને વૃદ્ધિ=આ. અતાનીત્, તસને તામ્, સ્ નો ષ્, ત નો ટ=અતાનિષ્ટામ્, જ્ઞિનો ‘સિજમ્યસ્ત’ સૂત્રથી જુસ અદ્ નો આગમ અનુઅધલોપ સ્ નો ષ્=અતાનિષ્ઠાઃ. અતાનીઃ અતાનિષ્ટમ્ અતાનિષ્ઠ, । અતાનિષમ્ અતાનિષ્વ, અતાનિષ્વ । વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે ઉપર મુજબ કાર્ય કરી અતનીત્. અતનિષ્ટામ્, અતનિષ્ઠાઃ । અતનીઃ અતનિષ્ટમ્ અતનિષ્ઠ । અતનિષમ્, અતનિષ્વ, અતનિષ્મ

આત્મનેપદમાં--તત્+લઙ્, ત આતામ્ જ્ઞ, વગેરે, અદ્ નો આગમ ચ્લિ, તેનો સિચ્, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા અનુઅધલોપ ‘તનાદિભ્યઃ’ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ “અનુદાત્તોપદેશ” સૂત્રથી તન્ ના ન્ નો લોપ અતત, યાસ્ માં પછી ઉપર મુજબ. અતથાઃ સિચ્નો લોપ ન થાય ત્યારે, તેને રૂઢ નો આગમ, સ્ નો ષ્ છટ્વથી તનો ટ=અતનિષ્ટ, યાસ્ માં સ્ નો રૂત્વ વિસર્ગ,=અતનિષ્ટાઃ, અતનિષાતામ્, અતનિષત । અતનિષાથામ્, અતનિષ્વમ્ । અતનિષિ, અતનિષ્વહિ, અતનિષ્મહિ-૩૫૦ મૂ અને ઇધ્ ના લુડ્. પ્રમાણે કરવાં,

તત્+લઙ્ તેનો તિષ્, તસ્ વગેરે, ધાતુને અદ્, સ્, તિનાં હનો લોપ અતનિષ્યત્ અતનિષ્યતામ્ માતસ્ નો તામ્ । જ્ઞિનો અન્તિ, પરસ્પ હનો લોપ ન્ નો લોપ=અતનિષ્યત્ । અતનિષ્યઃ, અતનિષ્યતમ્, અતનિષ્યત, । અતનિષ્યમ્, અતનિષ્યાવ, અતનિષ્યામ,

આત્મનેપદમાં ઉપર પ્રમાણે લઙ્, સ્, સ્ નો ષ્, રૂઢ નો આગમ વગેરે કાર્ય કરી અતનિષ્યત, અતનિષ્યેતામ્, અતનિષ્યન્ત । અતનિષ્યથાઃ અતનિષ્યેથામ્ અતનિષ્યધ્વમ્ । અતનિષ્યે અતનિષ્યાઘહિ અતનિષ્યામહિ=૩૫૦ મૂ અને ઇધ્ ના લઙ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

૮ તનાદિ ગણ પૂરે થયો.

૧ ક્રયાદયઃ ।

હુક્રોઽ દ્રવ્યવિનિમયે ॥૧॥ (૪૦૭) ક્રયાદિભ્યઃ શ્રા
૩।૧।૮૧। શપોઽપવાદઃ । ક્રીણાતિ । (૪૦૮) ઈં હલ્યઘોઃ
૬।૪। ૧૧૩ । શ્રાઽભ્યસ્તયોરાત ઈત્ સ્યાત્ સાર્વઘાતુકે

(૯) હુવં કયાદિ ગણુ શરૂ થયો,

(૪૦૭) અર્થ—કયાદિ ગણુમાં પઠિત ધાતુઓથી શ્રા પ્રત્યય ધાય. શપોં આ સૂત્ર શપ્નો આધ કરે છે.

(૪૦૮) અર્થ—શ્રા, અને અભ્યસ્ત સંજ્ઞના આનો દીર્ઘ' =ઈ ધાય સાર્વઘાતુક ક્રિત્, ક્રિત્ હલ્ આદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો. પરંતુ ઘુ સંજ્ઞાવાળો ધાતુ હોય તો તેના આનો ઈ થતો નથી.

(૧) હુક્રીમ્=ધનની લેવડદેવડ કરવી, વેચવું, ખરીદવું, હુ અને શૂ અન્નેની ઇત્સંજ્ઞા લોપ કરી. ક્રી અથે છે.

નોંદ—જ્ઞના પશુ શ, જ્ઞમ્ની માફક શિત છે તેથી સાર્વઘાતુક સંજ્ઞા ધાય, અને અપિત્ હોવાથી “સાર્વઘાં” સૂત્રથી તેનો જિવિદ્ભાવ પશુ ધાય, જૂની ઇત્સંજ્ઞા લોપ થવાથી આ ધાતુ ઉચ્ચપદી છે. તિપ્, સિપ્, મિપ્ આ ત્રણ પ્રત્યયો પર રહેતા જ્ઞાનો આગમ કાયમ રહે છે. બાકીના પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદના પ્રત્યયોમાંથી વાંચન થી શરૂ થતા સાર્વઘાતુક પ્રત્યયો પર રહેતા શ્રા આકારનો દીર્ઘ ઈ ધાય છે. ને સ્વરથી શરૂ થતાં પ્રત્યયો પર રહેતા જ્ઞાનાં આકારનો લોપ ધાય છે. તે અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવું. વળી શ્ર. પ્રત્યય ક્યાં બાદ વિશેષ સૂત્રો બતાવીશું. ને બાકીના શૂ અને ઇષ્ પ્રમાણે સૂત્રો લગાડવાં

વ્યાં—ક્રી+લટ્, તિપ્ સાર્વઘાતુક સંજ્ઞા, પ્નો લોપ “ક્રાદિભ્યઃ” સૂત્રથી શ્રા પ્રત્યય, જ્ઞનો લોપ, સાર્વઘાતુક સંજ્ઞા શ્રા અપિત્ હોવાથી જિવિદ્ભાવ, તેથી શુશુ ન થયો, નનો જ=ક્રીણાતિ, ક્રીણાન્તર્માં આનો “ઈં હલ્યં” સૂત્રથી દીર્ઘ ઈંકાર, સ્તા રુત્વ વિસર્ગ ક્રીણીતઃ, જ્ઞિનો અન્તિ; “શ્રાભ્યસ્તં” સૂત્રથી આનો લોપ=ક્રીણન્તિ, । ક્રીણાસિ ષસ્માં આનો ઈં, ક્રીણીયાઃ, ષમાં ક્રીણીય ક્રીણામિ, વસ્, મસ્માં આનો ઈં, અન્ને સ્તા રુત્વ વિસર્ગ=ક્રીણીવઃ । ક્રીણીમઃ ।

કિઙ્કતિ હલિ ન તુ ઘોઃ । ક્રીણીતઃ । (૪૦૯) આશ્યસ્ત
યોરાતઃ ૬ । ૪ । ૧૧૨ । અનયોરાતો લોપઃ કિઙ્કતિ સાર્વ-
ધાતુકે । ક્રીણન્તિ । ક્રીણાસિ । ક્રીણીથઃ । ક્રીણીથ ।
ક્રીણામિ । ક્રીણીઃ । ક્રીણીમઃ । ક્રીણીતે । ક્રીણાતે ।
ક્રીણતે । ક્રીણીષે । ક્રીણાથે । ક્રીણીધ્વે । ક્રીણે । ક્રીણીવદ્દે
ક્રીણોમદ્દે । ચિક્રાય । (૪૧૦) અચિ ણ્-ધાતુ-ભ્રુવાં ચ્વોરિ-
યહુવહૌ ૬ । ૪ । ૭૭ । ણ્-પ્રત્યયાન્તસ્ય ઇવર્ણોવર્ણાન્તસ્ય
ધાતોર્ભ્રુ-ઇત્યસ્ય ચાક્ષસ્ય ઇયહ્-ઉવહૌ સ્તોડ્ઙાદૌ પ્રત્યયે

(૪૦૯) અર્થ—આ અને આશ્યસ્ત સંઘ્રધાતુઆના આનો
લોપ થાય, કિત્ કિત્ સાર્વધાતુક પ્રત્યય પરમા હોય તો.

(૪૧૦) અર્થ—ણ્ પ્રત્યાન્ત, ઇ વર્ણાન્ત, ઉ વર્ણાન્ત ધાતુને
અને મૂ, અંગને ઇયહ્ને ઉવહ્ આદેશ થાય, અજદિ પ્રત્યય પરમા
હોય તો. (ઇનો ઇયહ્ અને ઉનો ઉવહ્ થાય.)

વ્યા. આત્મનેપદમા ક્રી+ઙહ, ત, આતામ્, વગેરે, આ, સાર્વ-
ધાતુક સંઘ્રા, આનો ઈ, નનો ણ, ટિનો એ ક્રીણીતે, આતામ મા
આનો લોપ-આમ્ ટિનો એ, ક્રીણાતે, ઇનો અત, આનો લોપ, ટિનો
એ=ક્રીણતે, યાસનો સે, સનો ષ, આનો ઈ=ક્રીણીષે, ક્રીણાથે=
આતામની માફક ધ્વમ્માં આ નો ઈ=ક્રીણીધ્વે, ઇદમાં આનો લોપ,
ટિનો એ=ક્રીણે, વહિ, મહિમાં આનો ઈ, ટિનો એ=ક્રીણીવદ્દે,
ક્રીણીમદ્દે રૂપો એષ પ્રમાણે કરવાં;

ક્ર+લિટ્, તેનો તિપ્-તસૂ વગેરે. તેમનો ણહ, અતુસ વગેરે,
તેમની આર્ધધાતુકસંઘ્રા, ક્ર નું કિત્, અભ્યાસ સંઘ્રા, અભ્યા
સાદિકાર્ય લોપ હ્રસ્વ કૃત્વ=ચિક્રી+અ, “અચોઙ્ણિતિ” સૂત્રથી
ઈની વૃદ્ધિ એ, આવ આદેશ=ચિક્રાય કિત્. અભ્યાસકાર્ય કથોઆદ
અસુસ, રસ વગેરે કિત્ હોવાથી ગુણવૃદ્ધિ ન થતા “અચિન્નુધાતુ”
સૂત્રથી ઇનો ઇયહ્ અનુઅંધ લોપ સ્તા રત્વ વિસર્ગ=ચિક્રિયતુઃ ।
ચિક્રિયુઃ, ચિક્રો થર્મા “અજન્તોકારવાન્” આ કારિકાથી વિકલ્પે

परे । चिक्रियतुः, चिक्रियुः । चिक्रेथ, चिक्रयिथ । चिक्रिये
 क्रेता । क्रेष्यति, क्रेष्यते । क्रीणातु क्रीणीतात् । क्रीणीताम् ।
 अक्रीणात्, अक्रीणीताम्, अक्रीणन् । अक्रीणाः, अक्रीणीतम्,
 अक्रीणीत । अक्रीणाम्, अक्रीणीव, अक्रीणीम । अक्रीणीत,

इदमे। आगम, दने। लोप, शुष्, अय् आदेश चिक्रयिथ, इद न
 धाय त्तारे चिक्रेथ मे श्पो अने, चिक्रियथुः चिक्रिय अन्ने ङगाअ
 इयङ् । चिक्राय, चिक्रय, चिक्रियिव चिक्रियिम

आत्मनेपदभां, द्वित्व, अभ्यास संज्ञा, अभ्यासकार्यं, ह्रस्वादि-
 लोप, कुप, तने। एषु जने। इरेच्, अनुर्ध्वालोप "अचिञ्चुधातु०"
 भूतर्था इयङ्-थर्ध-चिक्रिये, चिक्रियाते, चिक्रियिरे । चिक्रियिषे,
 चिक्रियाथे, चिक्रियिध्वे । चिक्रिये, चिक्रियिवहे, चिक्रियिमहे ।

क्रीनलुट्, तने। तिप्, तस्, सि, तास् प्रत्यय आर्धधातुसंज्ञा
 तिप् वगेरेना स्थानभां अनुक्रमे ङा रौ रस्, शुष् द्वित्वात्-टि=भास्
 ने। लोप-क्रेता, क्रेतारौ, क्रेतारः । क्रेतासि, क्रेतास्थः क्रेतास्थ ।
 क्रेतास्मि, क्रेतास्वः, क्रेतास्मः । श्पो भूना लुट् प्रभाषे अनाववां.
 आत्मनेपदभां, क्रेता, क्रेतारौ, क्रेतारः । क्रेतासे, क्रेतासाथे,
 क्रेताध्वे । क्रेताहे, क्रेतास्वहे, क्रेतास्महे, श्पो एधू ना लुट्
 प्रभाषे अनाववां. क्रीनलुट्, तिप्, तस् वगेरे, स्य, आर्धधातुसंज्ञा
 शुष्, स् ने। ष् क्रेष्यति, क्रेष्यतः, क्रेष्यन्ति । क्रेष्यसि, क्रेष्यथः,
 क्रेष्यथ । क्रेष्यामि, क्रेष्यावः, क्रेष्यामः । श्पो भू ना लुट्
 प्रभाषे अनाववां. आत्मनेपदभां त आताम् वगेरे स्य, आने। ए शुष्
 टिने। ए=क्रेष्यते, क्रेष्येते क्रेष्यन्ते । क्रेष्यसे, क्रेष्येथे, क्रेष्यध्वे ।
 क्रेष्ये, क्रेष्यावहे, क्रेष्यामहे, श्पो एधू ना लुट् प्रभाषे अनाववां.

क्रीनलोट् । तिप्, तस्, वगेरे-सावर्धधातुसंज्ञा, श्वा अनुर्ध्वालोप-
 लोप-इक्षरेने। उक्षर, न ने। ए=क्रीणातु, तु ने। तातङ् विकल्पे
 थाय त्तारे क्रीणीतात्, आताम् भा आ ने। ई, तस् ने। ताम्,
 -क्रीणीताम् क्रीणन्तु भां आ ने। लोप० सिप् ने। हि, आ ने।

अक्रीणाताम्, अक्रीणत । अक्रीणीथाः अक्रीणाथाम् अक्रीणीध्वम्
अक्रीणि, अक्रीणीवहि, अक्रीणीमहि । क्रीणीयात्, क्रीणीत ।

ई=क्रीणीहि । तातद् पक्षे क्रीणीतात् यस्य नो तम्, आ नो ई=क्रीणी-
तम्, य नो तम्, आ नो ई=क्रीणीत । क्रीणानि, क्रीणावः
क्रीणाम् भां मि नो नि, आद्, द नो लोप, सतो लोप कर्वां,

आत्मनेपदभां, ज्ञा आ नो ई. टिनो ए, ए नो आम्,
वगेरे कार्यं कर्वां-क्रीणीताम्, क्रीणाताम्, क्रीणताम् । क्रीणी-
ध्व, क्रीणाथाम्, क्रीणीध्वम् । क्रीणै, क्रीणावहै, क्रीणामहै ।
इपो भू अने एधू नां लोद् प्रभाषे अनाववां.

क्रीमलङ् तेनो तित्, तस्म० वगेरे, धातुने अद् नो आगम-
ज्ञा प्रत्यय अनुर्धलोप,, इ नो लोप, न नो ण=अक्रीणात् तस् नो
ताम्, ताम् भां ना ना आ नो ई, झि नो अन्ति, आ नो लोप. इ नो
लोप, त नो लोप. सिप् ना सता स्त्व विसर्ग, यस्य नो तम्, यनो
त, पष्ठी, आ नो ई सिप् नो अम्, पूर्वश्च, वस्, मस् ना स नो
लोप यर्ध भूणभां अतावेला इपो अनाववा.

आत्मनेपदभां अक्रीणीत लङ् तेना, त, आताम् वगेरे
अद् नो आगम, न तो ण, -यास् वगेरे व्यङ्गज्जनादि प्रत्यये पर
रहते आ नो ई, ने स्वरादि प्रत्यये=आताम्, अत, वगेरे भां आ
नो लोप कर्ी भूणभा अतावेला इपो अनाववा. क्रीमविलिङ्, तेनो
तित् तस्म० वगेरे, ज्ञा, अनुर्धलोप, यासुद् नो आगम, अनुर्ध
लोप, ज्ञा ना आकार नो ई यास् ना स नो लोप, सि ना प्ठा-
रनो लोप, न नो ण=क्रीणीयात्, क्रीणीयाताम्, क्रीणीयुः ।
क्रीणीयाः । क्रीणीयातम्, क्रीणीयात । क्रीणीयाम् क्रीणी-
याव, क्रीणीयाम ।

आत्मनेपदभां, वि० लि० त, आताम्० वगेरे संयुद् अनु-
र्धलोप, स नो लोप आकारनो लोप, यू नो लोप, न तो ण-

ક્રીયાત્ , ક્રેષીઘ્ર । (૪૧૧) સિચિ વૃદ્ધિઃ પરસ્મૈપદેષુ ૭ ।
૨ । ૧ । ઇગન્તાક્સ્ય વૃદ્ધિઃ સ્યાત્ પરસ્મૈપદે સિચિ । અક્રૈ-
ષીત્ , અક્રેષ્ટ । અક્રેષ્યત્ , અક્રેષ્યત । ઇતિ કયાદયઃ ।

(૪૧૧) અર્થ—ઈક્ પ્રત્યાહાર ને અક્ષર અન્તર્ધા છે એવા
અંગની વૃદ્ધિ થાય, પરસ્મૈપદ વિષયક સિચ્ પરમા લોપ તો.

ક્રીણીત ક્રીણીયાતામ્ , ક્રીણીરન્ , ક્રીણીથાઃ ક્રીણીયાથામ્ ,
ક્રીણીધ્વમ્ । ક્રીણીય ક્રીણીવહિ, ક્રીણીમહિ રૂપે । એ ના વિધિ
લિંગ પ્રમાણે બનાવવા,

ક્રી+આશીર્લિહ્ તેનો તિપ્ તસ્ વગેરે આર્ધધાતુક સંજ્ઞા યાસુદ નો
આગમ, અનુર્ધ્વલોપ કિત્ વદ્ ભાવ ગુણનો નિષેધ તિ ના ધનો લોપ,
સ નો સંયોગાદિલોપ=ક્રીયાત્ ક્રીયાસ્તામ્ ક્રીયાસુઃ । ક્રીયાઃ
ક્રીયાસ્તમ્ ક્રીયાસ્ત । ક્રીયાસમ્ ક્રીયાસ્વ, ક્રીયાસ્મ

આત્મનેપદમાં ક્રી+લિહ્ , તેનો ત; આતામ્ જ્ઞ૦ વગેરે, આર્ધ
ધાતુક સંજ્ઞા સીયુદ્ધ, ત અને ય ને સુદ બન્નેમાં અનુર્ધ્વ લોપ,
ગુણ, બન્ને સ નો ષ, ત નો ટ=ક્રેષીઘ્ર ક્રેષીયાસ્તામ્ , ક્રેષી-
રન્ । ક્રેષીઘ્તાઃ, ક્રેષીયાસ્થામ્ , ક્રેષીધ્વમ્ । ક્રેષીય ક્રેષી
વહિ, ક્રેષીમહિ, રૂપે મૂ અને એથ આશીર્લિહ્ પ્રમાણે બનાવવા.

વ્યા૦—ક્રી લુહ્ , તેનો તિપ્ , તસ્ , વગેરે, ધાતુને અદ નો
આગમ, ચિલ્લ તેનો સિચ્ , અનુર્ધ્વલોપ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા “સિચિ-
વૃદ્ધિ.” સ્વર્થી ધાતુ ના ઈ ની વૃદ્ધિ=એ તિના ઈ નો લોપ, સ નો ષ,
ત ને ઈદ નો આગમ=અક્રેષીત્ , અક્રેષ્ટામ્ અક્રેષુઃ । અક્રેષાઃ
અક્રેષ્ટમ્, અક્રેષ્ટ । અક્રેષમ્, અક્રેષ્વ, અક્રેષ્મ ।

આત્મનેપદમાં ક્રી+લુહ્ તેનો ત, આતામ્૦ વગેરે-ચિલ્લ, તેનો
સિચ્ અનુર્ધ્વ લોપ-ગુણ સ નો ષ, ત નો ટ=અક્રેષ્ટ, અક્રેષાતામ્
અક્રેષત । અક્રેષ્ટાઃ અક્રેષાથામ્ અક્રેદ્વમ્ । અક્રેષેષિ,
અક્રેષ્મહિ, અક્રેષ્મહિ । રૂપે એ ના લુહ્ પ્રમાણે બનાવવાં.

૧૦ અથ ચુરાદયઃ ।

ચુર સ્તેયે ॥૨॥ (૪૧૨) સત્યાપ-પાશ-રૂપ-વીણા-તૂલ-
શ્લોક-સેના-લોમ-ત્વચ-વર્મ-વર્ણ-ચૂર્ણ-ચુરાદિભ્યો ણિચ્
૩ । ૧ । ૨૫ । ઇભ્યો ણિચ્ સ્યાત્ । ચૂર્ણાન્તેભ્યો ધાત્વર્થે,
ચુરાદિભ્યસ્તુ સ્વાર્થે । (૪૧૩) સનાઘન્તા ધાતવઃ ૩ । ૧ । ૩૨

(૧૦) હવે ચુરાદિગણ શરૂ થયો.

(૪૧૨) અર્થ-સત્યાપ=થી લઈ ને ચૂર્ણ સુધીના શબ્દોથી ધાતુના
અર્થમાં, અને ચુરાદિ ગણપદિત ધાતુઓથી. સ્વાર્થ=ધાતુના મૂળ અ-
ર્થમાં ણિચ્ પ્રત્યય થાય,

(૪૧૩) અર્થ-સન્ થી લઈ ણિ સુધીના (૧૨) પ્રત્યયો નેનાં
અન્તે છે તેમની ધાતુસંગ્રા, થાય.

૦યા૦ કી+લઙ્, તેનો લિપ્, તસ્ ક્રિ૦ વગેરે ધાતુને બદ નો
આગમ સ્ય, આર્ધધાતુકસંગ્રા, યુષ્, સ્ નો ષૂ-તિ ના ઈકાર નો લોપ=
અક્રેષ્યત્, તસ્ નો તામ્=અક્રેષ્યતામ્, ક્રિ નો અન્તિ પરરૂપ, ઇ
નો લોપ, ત્ નો લોપ,=અક્રેષ્યન્૦ । સિપૂ માં સ્ ના રૂપ ત્રિસર્ગ
અક્રેષ્યઃ ધસ્ નો તમ્ થ નો ત=;અક્રેષ્યતમ્ અક્રેષ્યત । અક્રેષ્યમ્,
અક્રેષ્યાવ. અક્રેષ્યામ । રૂપો મૂ ના લઙ્ પ્રમાણે બનાવવા.

આત્મનેપદમાં, કી+લઙ્, ટ, ભાતામ્, ક્ર,૦ વગેરે, બદ નો
આગમ, સ્ય, આર્ધધાતુકસંગ્રા, યુષ્, સ્ નો ષૂ=અક્રેષ્યત અક્રેષ્યે-
તામ્, અક્રેષ્યન્ત । અક્રેષ્યથાઃ અક્રેષ્યેથામ્, અક્રેષ્યધ્વમ્ ।
અક્રેષ્યે, અક્રેષ્યાવહિ અક્રેષ્યામહિ । રૂપો ઇપૂ ના લઙ્ પ્રમાણે બનાવવા.

(૯) આ પ્રમાણે કયાદિગણ પૂરો થયો.

૦યા૦ સન્, કય, કામ્યચ્, કયઙ્, કયષ્, આચારઅર્થમાં ક્ષિપ્, ણિચ્,
યઙ્, યક્, આય, ઇયઙ્, ણિહ્ આ પાર સનાદિ પ્રત્યયો છે. તિપાદિ૦
અર્ધાત્ ધાતુથી ણિચ્ પ્રત્યય કરી લઘૂપદા યુષ્=ચોરિ ની ધાતુસંગ્રા-
હરી, શાપૂ, યુષ્, અવ આદેશ. વગેરે કાર્ય કરવું.

સનાદયઃ કમેર્ણિહન્તાઃ પ્રત્યયા અન્તે યેષાં તે ધાતુસંજ્ઞકાઃ।
 સન્ ક્યચ્-કામ્યધ્-ક્યહ્-ક્યષોઽથાચારક્વિપ્-ણિજ્ યહ્નો
 તથા । યગાયેયહ્ણિહન્તેતિ દ્વાદશાઽમી સનાદયઃ ॥ તિપૂ-
 શવાદિ, ગુણાયાદેશૌ । ચોરયતિ । (૪૧૪) ણિચશ્ચ ૧ । ૩ ।
 ૭૪ । ણિજન્તાદાત્મનેપદં સ્યાત્ કર્તૃગામિનિ ક્રિયાફલે ।

(૪૧૪) અર્થ—ણિચ્ જોના અન્તમાં છે એના ધાતુઓથી
 આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય. ક્રિયાનુ ક્ષણ કર્તાને મળતું હોય તો.

વ્યા૦ (૧) ચુર=ચોરીકરવી, રેફમાં અકાર બોલવા માટે છે.
 ચુર ધાતુથી “સત્યાપ” સૂત્રથી ણિચ્ પ્રત્યય, અનુઅધ્લોપ, આર્ધ-
 ધાતુકસંજ્ઞા, “પૂગન્તલઘૂં” સૂત્રથી ચુર ના ડનેા ગુણુ=ચોરિ “સના-
 દયતાં” સૂત્રથી ધાતુસંજ્ઞા કર્યાઆફ-ચોરિ+લઘ્, તેના તિપૂ, તસ, વગેરે
 તેમની સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, શપ્, અનુઅધ્લોપ “સાર્વધાતુકાર્ધં” સૂત્રથી
 ફનો ગુણુ એ, એના અય્=ચોરયતિ ઉપર મુજબ=ચોરયન્તસ ના સ્તા
 ર્ત્વવિસર્ગ=ચોરયતઃ, ઉપર મુજબ ચોરયન્તિ તેના અન્તિ, પરરપ,
 ચોરયન્તિ, સિપ્, યસ માં પૂનો લોપ, સ્તા ર્ત્વવિસર્ગ=ચોરયસિ,
 ચોરયથઃ ચોરયથ । મિપ્, માં પૂ નો લોપ=ચોરયામિ
 વસ, મસ, માં જ નો કોર્ધ, સ્તા ર્ત્વ વિસર્ગ=ચોરયાવઃ, ચોર-
 યામઃ । માણસ જ્યારે પોતાને માટે ચોરી કરતો હોય ત્યારે ણિચ્
 કરેલા ચોરિ ની ધાતુસંજ્ઞા ઉપર મુજબ કરી લઘ્ લાવી તેના સ્થાનમા
 “ણિચશ્ચ” સૂત્રથી આત્મનોપદનાનાં ત, આતમ્, જ વગેરે પ્રત્યયો,
 સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્, ગુણુ, અપ્ આદેશ, ટિ જ નો એ=ચોરયસે
 ચોરયેતે ચોરયન્તે । ચોરયસે, ચોરયેથે, ચોરયધ્વે । ચોરયે,
 ચોરયાવહે, ચોરયામહે રૂપો ઇષ્ટના લઘ્ પ્રમાણે સિદ્ધિ કરવા.
 ચોરિ+લઘ્, “કાસ્યનેકાચં” સૂત્રથી આમ્ પ્રત્યય, તેની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા

ચોરયતે । ચોરયામાસ । ચોરયિતા । ચોર્યાત્ । ચોરયિ-
 ષીષ્ટ । (૪૧૫) ણિ-શ્રિ-દ્રુ-સુ-ભ્યઃ કર્તરિ ચઙ્ ૩ । ૧ । ૪૮
 ણ્યન્તાચ્છ્યાદિભ્યષ્ચ ળ્લેષ્ચઙ્ સ્યાત્ કર્તર્થે લુહિ પરે ।
 (૪૧૬) ણેરનિટિ ૬ । ૪ । ૫૧ । અનિઙાદાવાર્ધધાતુકે પરે ણેર્લોપઃ
 સ્યાત્ । (૪૧૭) ણૌ ચઙ્ઞુપધાયા હ્રસ્વઃ । ૭ । ૪ । ૧ । ચઙ્-

(૪૧૫) અર્થ-ણિ અન્તમાં હોય તેવા ધાતુઓથી તથા શ્રિ,
 દ્રુ, સુ, ધાતુથી રહેલા ચિલ નો ચઙ્, આદેશ થાય, કર્ત્વ અર્થમાં હ્રષ્
 પરેમાં હોય તો.

(૪૧૬) અર્થ-અનિદ્ આર્ધધાતુક પરમાં હોય તો ણિ નો લોપ થાય
 (૪૧૭) ચઙ્ છે પરમાં જેના એવા ણિ પર રહેતા જે અંગ
 તેની ઉપધાનો હ્રસ્વ થાય છે.

“અયામન્તાલ્લવાં” સૂત્રથી ણિનો અર્થ આદેશ ચોરયામ્=લિદ્ ‘આમઃ’
 સૂત્રથી લિદ્નો લોપ “કૃજ્વાનુ” સૂત્રથી લિદ્ પરક કૃ, મૂ, અસનો
 અનુપ્રયોગ લિદ્ નો તિપ્, તસ્ વગેરે, તેમનો ણલ્, અતુસ્ વગેરે, કૃ તુ
 દિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનુકાય લોપ કરી, ચોરયામ્+ચક્ર+અ,
 કૃની વૃદ્ધિ ન નો અનુસ્વાર, પરસત્વર્ણ=ચોરયાઙ્ચકાર, મૂ નો
 અનુપ્રયોગ થાય ત્યારે, ચોરયામ્વમૂવ, અસૂ નો અનુપ્રયોગ થાપ ત્યારે
 ચોરયામાસ રૂપો ગુપ્ અને ઇધ્ ના લિદ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા, આત્મ-
 નેપદમાં ચોરયાચક્રે રૂપો અનાવવું.

ચોરિ+હ્રદ્, તેનો તિપ્, તસ્ આત્મનેપદમાં ત, આતામ્ વગેરે,
 તાસ આર્ધધાતુકસંજ્ઞા હ્રદ્ નો આગમ, ગુણ અર્થ આદેશ, તિ, ત,
 ના અનુક્રમે ઙા, રૌ, રસ્, ઙા=હિત્ હોવાથી ટિ-આસ નો લોપ=
 ચોરયિતા મૂ. અને ઇધ્ ના હ્રદ્ પ્રમાણે-અમાં રૂપો અનાવવા. હ્રદ્માં
 તિપ્ તસ્ વગેરે, તં આતામ્ વગેરે, સ્ય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા સ્ય, ને
 હ્રદ્, સનો ષ=ચોરયિષ્યતિ આત્મનેપદમાં ચોરયિષ્યતે હ્રદ્=, મૂ,
 ને ઇધ્ ના હ્રદ્ પ્રમાણે રૂપો અનાવવા

પરે જો યદક્ષં તસ્યોપધાયા હ્રસ્વઃ સ્યાત્ (૪૧૮) ચઙ્ ૬ ।
 ૧ । ૧૧ । ચઙ્ પરે અનભ્યાસસ્ય ધાત્વવયવસ્યૈકાચઃ પ્રથમસ્ય
 દ્વે સ્તોઽજાદૈર્ઘ્યતીયસ્ય । (૪૧૯) સન્વલ્લઘુનિ ચઙ્ પરેઽનગ્-
 લોપે ૭ । ૪ ૩૧ । ચઙ્ પરે જો યદક્ષં તસ્ય યોઽભ્યાસો
 લઘુપરઃ તસ્ય સનીવ કાર્યં સ્યાત્ જો અગ્લોપે અસતિ ।
 (૪૨૦) દીર્ઘો લઘોઃ ૭ । ૪ । ૧૪ । લઘોરભ્યાસસ્ય દીર્ઘઃ સ્યાત્
 સન્વદ્ભાવવિષયે । અચચુરત્ અચચુરત્ । इति चुरादयः ।

(૪૧૮) અર્થ—ચ્ પરમાં રહેતા “અભ્યાસંગા,” વગરના
 ધાતુના અવયવમૂળ પ્રથમ એક અર્ચ તેનું દ્વિત્વ થાય. અને (અનેક
 અર્ચ વાળા ધાતુઓમાં) અભદિ=સ્વરાદિ ધાતુથી પર દ્વિતીય=બીજા
 અક્ષરનું દ્વિત્વ થાય.

(૪૧૯) ચઙ્ છે પરમાં જેના એવા જિ પર રહેલાં જે અંગ
 તે અંગનો લઘુ અક્ષર પરમાં છે એવો જે અભ્યાસ, તેને સ્વ પર-
 પર રહેતા જે કાર્ય થતું હોય તે કાર્ય થાય, જિન્ પ્રત્યય પર રહેતા
 અક્=અ, ઇ, ઊ, ઋ નો લોપ ન થયો હોય તો.

(૪૨૦) અર્થ—લઘુ અભ્યાસનો દીર્ઘ થાય સન્વદ્ભાવના વિષયમાં

વ્યા. નોટ—પરસ્મૈપદમાં ચોરિ યનાભ્યાસાદ ચોરયતુ મૂળના
 લોપ પ્રમાણે આત્મનેપદમાં એધ પ્રમાણે ચોરયતામ, બાકીના રૂપો
 તેજ પ્રમાણે બનાવવાં. લઙ્ બન્નેમાં અચોરયત્. અચોરયત.
 વિધિલિંડુ. ચોરયત્. ચોરયેત. પરસ્મૈપદમાં આશીલિંડુમાં “જોરનિટિ”
 મૂળથી જિ તો લોપ=ચોર્યાત્ આત્મનેપદમાં । ચોરયિષીષ્ટ બાકીના
 રૂપો મૂળ અને એધ પ્રમાણે સિદ્ધકરવા. આ દરેક લકારના એક એક
 રૂપો આપેલાં છે. બાકીના રૂપો મૂળ એધ પ્રમાણે બનાવવાં.

ચોરિ+લઙ્ તેનો તિષ્, તસ, જિં. આ. ત, આતમ્ જાં વગેરે,
 ધાતુને અદ્ નો આગમ, દ્ નો લોપ, ચિલ, તેનો “ગિન્નિદ્રુભ્યઃ”
 સૂત્રથી અદ્ નો લોપ=અચોરિ+અ+તિ “જેરનિટિ” સૂત્રથી ણિચ્ નો
 લોપ, “જૌ ચહ્યુ” સૂત્રથી ઉપધાઓ નો હસ્ત=ઙ, “ચહિ” સૂત્રથી
 ચુર નુ કિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસકાર્ય, “સન્વલ્લઘુ” સૂત્રથી
 ચહ, પરક ણિ પર રહેતાં અચુચુદ્ અંગ નો પ્રથમ ચુ અભ્યાસ, લઘુ-
 પરક છે. અને ણિચ્ પ્રત્યયકર્તૃ ત્યારે ચુદ્ માંથી અક્ નો લોપ થયો
 નથી, માટે સન્વહભાવ થયો. પછી “દીર્ઘો લઘોઃ” સૂત્રથી પ્રથમ ચુ
 ના ઉચ્ચારને દીર્ઘ, “હૃતશ્ચ” સૂત્રથી તિ ના હકારને લોપ
 અચૂચુરત્ ૩૫૫-યુ. તે રીતે અચૂચુરતામ્, । અચૂચુરન્ અચૂચુરઃ
 અચૂચુરતમ્ અચૂચુરત । અચૂચુરમ્, અચૂચુરાવ, અચૂચુ-
 રામ । આત્મનેપદમાં અચૂચુરત, અચૂચુરેતામ્, અચૂચુ-
 રન્ત । અચૂચુરથાઃ, અચૂચુરેથામ્, અચૂચુરધ્વમ્ । અચૂચુરે,
 અચૂચુરાવહિ, અચૂચુરામહિ, । ૩૫૫ એધ્ ની મારકવા. ૨૬

ચોરિ+લઙ્, તેનો તિષ્, તસ, વગેરે, આત્મં માં ત, આતમ્ વગેરે
 ધાતુને અદ્ નો આગમ, સ્, આધિધાતુકસંજ્ઞા, હદ્ નો આગમ, યુષ્
 સ્નો ષૂતિ ના હનો લોપ=અચોરયિષ્યત્, અચોરયિષ્યતામ્, અચો-
 રયિષ્યન્ । અચોરયિષ્યઃ, અચોરયિષ્યતમ્, અચોરયિષ્યત ।
 અચોરયિષ્યમ્, અચોરયિષ્યાવ, અચોરયિષ્યામ, । આત્મને-
 પદમાં, અચોરયિષ્યત અચોરયિષ્યેતામ્, અચોરયિષ્યન્ત । અચો-
 રયિષ્યથાઃ, અચોરયિષ્યેથામ્, અચોરયિષ્યધ્વમ્ । અચોરયિષ્યે
 અચોરયિષ્યાવહિ અચોરયિષ્યામહિ । ૩૫૫ એધ્ ના લઙ્ પ્રમાણે

(૧૦) ચુરાદિ ગણુ પૂરે થયે।

અથ ણ્યન્તપ્રક્રિયા

(૪૨૧) સ્વતન્ત્રઃ કર્તા ૧ । ૪ । ૫૪ । ક્રિયાયાં સ્વાત-
ન્ત્યેણ વિવક્ષિતોઽર્થઃ કર્તા સ્યાત્ । (૪૨૨) તત્પ્રયોજકો
हेतुश्च १ । ४ । ५५ । कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञः च
स्यात् । (૪૨૩) हेतुमति च ३ । १ । २६ । प्रयोजकव्यापारे
प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच् स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति

હુવે હુયન્ત પ્રક્રિયા ૧૩ થઈ

(૪૨૧) અર્થ- ક્રિયામાં સ્વતન્ત્રપણાથી બોલવાની ઈચ્છાવાળા
અર્થની કર્મસંજ્ઞા થાય.

(૪૨૨) અર્થ-કર્તાના પ્રયોજક =પ્રેરણા આપનારની “હેતુ”
સંજ્ઞા અને કર્તૃસંજ્ઞા થાય.

(૪૨૩) અર્થ-પ્રયોજક=પ્રેરણા કરનારની પ્રવૃત્તિ પ્રેષણાદિ=
મોકલવું વગેરે વાક્ય અર્થ થતો હોય તો ધાતુથી ણિચ્ પ્રત્યય થાય
(અર્થાત્ ણિચ્ પ્રત્યયનો અર્થ પ્રેરણા, મોકલવું શોધાવવું વગેરે છે.)

નોટ=દેવદત્તઃ ભવતિ દેવદત્ત થાય છે. આ અકર્મક કર્તારિ
પ્રયોગનું ઉદાહરણ છે. ભવન્તં દેવદત્તમન્યઃ પ્રેરયતિ ધનારા દેવદત્ત
ને બીજો માણસ પ્રેરણા આપે છે. इति देवदत्तं, अन्यः भावयति
આ પ્રરકતું ૩૫ છે. ભવતિક્રિયાનો કર્તા દેવદત્ત છે. અને પ્રેરણા
અર્થમાં થયેલા ણિચ્ નો ભાવયતિ ૩૫નો કર્તા અન્યઃ છે. તેથી
“તત્પ્રયોજકો” સૂત્રથી અન્યની કર્તૃસંજ્ઞા અને હેતુસંજ્ઞા થયેલી છે.
તેથી ભાવયતિ ૩૫ નીચે વ્યાખ્યા પ્રમાણે સિદ્ધથાય છે. તે રીતે પાઠ
યતિ, શ્રાવયતિ વગેરે ૩૫ો પ્રરકતા બનાવનાં .

વ્યાખ્યા-છાત્રઃ ભવતિ, છાત્ર થાય છે. ભવન્તં છાત્રં ગુરુઃ
પ્રેરયતિ=इति गुरुः छात्रं भावयति=ગુરુ વિદ્યાર્થીને બનાવે છે. અહીં
વિદ્યાર્થી ને પ્રેરણા આપનાર ગુરુ છે. તેથી મૂ ધાતુથી “હેતુમતિ ચ”
સૂત્રથી ણિચ્ પ્રત્યય, ण, च નો અનુમંત્રલોપ=મૂ+इ અહીં “અતોઙ્ગિ-

તિ” સૂત્રથી બૂની વૃદ્ધિ મૌ, “એચોયવાયાવ” સૂત્રથી ઔ નો આવ્
 ધર્ષ=માવિ થયાબાદ “સનાયન્તાઘાતવ” સૂત્રથી તેની ધાતુસંજ્ઞા, પછી
 લટ્, તેના સ્થાનમાં તિપ્, અનુબંધલોપ, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્, અનુ-
 બંધલોપ ફરીથી શપ્ તેની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા “સાર્વધાતુકાર્ધવાં” સૂત્રથી
 માવિ ના હ નો યુષ્=એ, તેનો “એચોયં” સૂત્રથી અય્ આદેશ
 વર્ણસંમેલન થતા ભાવયતિ, ૩૫ અને છે. ભાવયતઃ ભાવયન્તિ ।
 ભાવયસિ ભાવયથઃ ભાવયથ । ભાવયામિ, ભાવયાવઃ
 ભાવયામઃ ૩૫૦ મૂળ લટ્ લકાર પ્રમાણે જિવ્ કર્યાબાદ માવિ
 બનાવીને સિદ્ધ કરવા.

ઉપર બ્યાખ્યામાં ભવતિ નો કર્તા છાત્ર છે. મૂળાતુ અકર્મક
 છે. બીજા વાક્યમાં ભાવયતિ નો કર્તા પ્રેરક ગુરુ છે. તેથી “તત્પ્રયો-
 જકો” સૂત્રથી શુરની કર્ત્વસંજ્ઞા, અને હેતુસંજ્ઞા થાય છે. તેથી ગુરુઃ
 કર્તા પ્રથમાના એકવચનમાં મૂકેલ છે. અને પ્રેરક વાક્યનું કર્મ છાત્ર
 છે તેથી તેની “કર્તૃરીપ્સીતતમં-કર્મ” સૂત્રથી કર્મ સંજ્ઞા “કર્મણિદ્વિ-
 તીયા” સૂત્રથી તેની” દ્વિતીયા થાય તેથી છાત્ર” પદ દ્વિતીયામાં મૂકેલ
 તેથી તે વાક્યને પ્રેરક વાક્ય કહેવાય છે.

મૂળજિવ્ અનુબંધ લોપ. વૃદ્ધિ આવ્ કરી માવિની ધાતુસંજ્ઞા લિટ્, લાવી”
 કાસ્યનેકાચો’ સૂત્રથી આમ્ પ્રત્યય તેની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા “અયામન્તા-
 મ્વાં” એ સૂત્રથી ણિ નાહ નો અય આદેશ કરી ભાવયામ્+લિટ્
 “આમઃ” સૂત્રથી લિટ્ નો લોપ, “કૃદ્ધાનુપ્રયુજ્યં” સૂત્રથી લિટ્ પરક
 કૃ, મૂ, અસ્ નો અનુપ્રયોગ કરી, લિટ્ નો તિપ્, તેનો જલ્, અનુ-
 બંધલોપ, લુક્ નો આગમ, અનુબંધલોપ, દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા અભ્યાસનુ-
 કાર્ય વગેરે મૂ ના લિટ્ લકાર મુજ્જ કરી મ્ નો અનુસ્વાર, પરસવર્ણ
 થઈ ને ભાવયામ્+ભૂવં કૃના અનુપ્રયોગમાં ભાવયાઙ્ચકાર, અસ્
 ના અનુપ્રયોગમાં ભાવયામાસ ૩૫૦ સિદ્ધ કરવા. બાકીના ૩૫૦ મૂ
 ના લિટ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા. હટ્=ભાવયિતા, માવિ બનાવ્યા બાદ

(૪૨૪) ઓ: પુચ્ચજ્યપરે ૭ । ૪ । ૮૦ । સનિ પરે ચદ્ગ્
તદવયવાભ્યાસોકારસ્ય હતસ્યાત્ પવર્ગ-ચળ-જકારેષ્વર્ણ.
પરેષુ પરતઃ । મૂઘાતોર્થન્તાલ્લુહિ અઢાગમે ચ્લેશ્ચઢિ
‘નિચિ અચ આદેશો ન દ્વિત્વે કર્તવ્યે’ इति પૂર્વ વૃદ્ધય
માવે ‘મૂ’ હત્યસ્ય દ્વિત્વે અભ્યાસકાર્યે (મસ્ય વત્વે હસ્વે
ચ) અબુમૂ+હ+અ ત્, इति સ્થિતૌ (પરસ્ય) વૃદ્ધૌ આવાદેશે

(૪૨૪) અર્થ- સત્ પર રહેતા જે અંગ તેના અવયવશ્રુત
અભ્યાસનો સ્કાર તેનો ફકાર થાય, પાઠળ અક્ષર હોય તેવા ચવર્ગ=
પ, ફ, બ, હ, મ, ચળ-યૂ વૂ રૂ લૂ અને જકાર પરમાં હોય તો.

મૂ લૂદ્ લકાર પ્રમાણે બપા રૂપો સિદ્ધ કરવા. લદ્=ભાવયિષ્યતિ=
માવિ બનાવ્યા બાદ મૂ ના લૂદ્ પ્રમાણે રૂપો બનાવવાં લદ્=ભાવયતુ=
માવિ બનાવ્યા બાદ મૂ ના લોદ્ પ્રમાણે રૂપો બનાવવા લહ્=અભાવયત્
માવિ બનાવ્યા બાદ મૂ ના લહ્ પ્રમાણે રૂપો બનાવવા વિધિલિહ્=ભાવયેત્
માવિ બનાવ્યા બાદ મૂ ના વિધિલિહ્ પ્રમાણે રૂપો બનાવવા આશીલિહ્=
માવિ+લિહ્, તેનો તિપ્, આધિવાતુકસંજ્ઞા, યાસુદ નો આગમ, ગેર-
નિટિ’ સૂત્રથી નિચ્ ના ફનો લોપ ફકારનો લોપ, સ્નો લોપ. માવ્યાત્
બાકીના રૂપો મૂ ના આશીલિહ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

બ્યા-મૂ ધાતુથી નિચ્, “અતુઅંધ” લોપ, મૂ+હ “સનાધન્તા” સૂત્રથી ધાતુ
સંજ્ઞા, લુહ્ તિપ્, ધાતુને અદ્ નો આગમ, અતુઅંધ લોપ, ચ્લિ, નિશ્ચિદ્વસુભ્યઃ
સૂત્રથી ચ્લિ નો ચ્ આદેશ, અતુઅંધ લોપ, નિચ્ ને માત્રી ને મૂ ની
વૃદ્ધિ થવા આવી, અને “ચ્લિ” સૂત્રથી મૂતું દ્વિત્વ થવા આવ્યું.
બન્નેમાંથી કોણુ થાય ? તે સંજ્ઞા ને દર કરવા મૂળમાં “નિચિ અચ
આદેશો ન દ્વિત્વે કર્તવ્યે इति” નિચ્ પર રહેતા અચ ના સ્થાનમાં
આદેશ થતો નથી દ્વિત્વ કરવું હોય તો,, એ સ્થાપન વચનના આધારે
અહીં મૂ તુ દ્વિત્વ કરવું છે. માટે વૃદ્ધિ થઈ નહીં (નિચિં આસ્થાપન
વચન ઓળખે=અપનયે ધાતુમાં ઋકારની ઈત્સંજ્ઞા કરી છે તેના થી થાય છે.)
તેથી અ+મૂ મૂ+હ+અ+તિ બન્યા બાદ પ્રથમ મૂ ની અભ્યાસ સંજ્ઞા

‘ગૌ ચઙયુપધાયા હ્રસ્વઃ’ इति ह्रस्वे सन्वद्भावे अभ्यासो-
 कारस्य इत्वे (णिलोपे) ‘दीर्घो लघोः’ इति दीर्घः—अबी-
 भवत् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ ॥ (४२५) अर्तिही-व्ली-री-कनूयी-
 क्षमाय्यातां पुङ्गु गौ ७।३। ३६। स्थापयति=तिष्ठन्तं-प्रेर-
 यति । लुङि-अस्थाप्+इ+ अत् इति स्थितौ द्वित्वेऽभ्यास-
 कार्ये ‘अ थास्थाप् इ अत्’ इत्यत्र अभ्यासस्य चत्वे उपधा-
 ह्रस्वे, सन्वद् भावे-(४२६) सन्यतः ७।४। ७९। अभ्या-
 सस्यात् इत् स्यात् सनि । इति अभ्यासस्य इत्वे षत्वे

(૪૨૫) અર્થ-ક્ર, હ્રી, વ્લી, રી, કનૂયી, ક્ષમાયી, અને, આ-
 કારાન્ત માત્રને પુક્ નો આગમ થાય છે. ણિ પરમાં હોય તો

(૪૨૬) અર્થ-અભ્યાસના હ્રસ્વ અકાર નો હ્રસ્વ રિકાર થાય
 સન પર રહેતાં इति० એ પ્રમાણે અભ્યાસ નો રિકાર, સનો પકાર,
 જુન્વ=ત નોદ્ધ થઈ અતિષ્ઠપ્, ર, અત્=એમ થયું

અભ્યાસનું કાર્ય=ઉદ્કારનો હ્રસ્વ, મૂ નો બુ=અબુ મૂ+ઈ+તિ મૂ વૃદ્ધિની
 ઔ, તેનો આત્ આદેશ “ગૌચઙયુપધા०” સૂત્રથી ઉપધા નો હ્રસ્વ
 “જેરનિટિ” સૂત્રથી ણિચ ના રિકાર નો લોપ “સન્વલ્લઘુનિ०” સૂત્રથી
 સન્વદ્ભાવ’ ઓઃ પુચ્છ ० સૂત્રથી બુ ના ઉદ્કાર નો રિકાર “દીર્ઘો
 લઘોઃ” સૂત્રથી રિકાર નો દીર્ઘ રિકાર “ઇતશ્ચ” સૂત્રથી તિના રિકાર નો
 લોપ થઈ અવીભવત્ રૂપ અને છે. અવીભવતામ્, અવીભવન્ ।
 અવીભવઃ અવીભવતમ્ અવીભવત । અવીભવમ્, અવીભવાવ,
 અવીભવામ । ૨પે અવીભવ, કયાં પછી મૂ ના લુહ્ પ્રમાણે રૂપે બનાવવા.

લુહિ-અસ્થાપ્+ઈ+તિ એમ અન્યા પછી. દિત્વ, અભ્યાસ કાર્ય કરી
 અ સ્થાપાપ્ ર અત્ અહીં અભ્યાસનો હ્રસ્વ કરો, અભ્યાસનું ચત્વ
 કરી, સન્વદ્ ભાવ કરીને-અભાવિષ્યત્=માવિ બનાવ્યા પછી.મૂ
 ના લુદ્ પ્રમાણે રૂપે બનાવવા-

વૃદ્ધત્વે ચ 'અતિષ્ઠપ્' ઇ અત્' સ્થિતૌ-(૪૨૭) તિષ્ઠતેરિત્ ૭ ।
 ૪ । ૫ । ઉપધાયા હ્રદાદેશઃ સ્યાત્ ચઙ્ગપરે જૌ । ઇતિ ઉપ-
 ધાયા ઇત્વે, જિલોપે ચ । અતિષ્ઠિપત્ । ઘટ ચેષ્ટાયામ્ । (૪૨૮)

(૪૨૭) અર્થ-સ્થા ધાતુની ઉપધા ના સ્થાનમાં ઇકાર થાય ચઙ્
 છે પરમાં જેના એવા જિ પરમાં હોય તેા, । ઇતિ० એ પ્રમાણે ઉપધા
 નો ઇકાર અને જિ નો લોપ, કરવો०

(૪૨૮) અર્થ-ઘટ વગેરે, અને જ્ઞપ્ વગેરે ધાતુની ઉપધા નો હ્રસ્વ
 થ.ય. (ઘટાદયોઽઘટ વગેરે, અને જ્ઞપ્ વગેરે ધાતુઓની મિત સંજ્ઞા થાય છે.)

મ્ ધાતુથી જિચ્ પ્રત્યય લાવી "જિચ્" સૂત્રથી આત્મનેપદ
 કરી લટ્, તિપ્, શપ્, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, અનુઅંધ લોપ ગુણ બચ્
 આદેશ, 'ટિત્' આત્મનેના સૂત્રથી. ટિ નો એવ ભાવયતે, વગેરે રૂપો
 એ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા. અધા લકારોમાં માધિ અનાવ્યા પછી લિટ્=
 ભાવયાઙ્ચક્રે । લટ્=ભાવયિતા । લટ્=ભાવયિષ્યતે । લોટ્=ભાવ-
 યતામ્ । લઙ્=અભાવયત । વિધિલિઙ્=ભાવયેત્ । આશીર્લિઙ્=ભાવ-
 યિષીષ્ । લુઙ્=અવીભવત । લુઙ્ અભાર્વાયણ્ય । વગેરે રૂપો એ ધાતુ
 પ્રમાણે અનાવવા ઘટા=ગતિને રોકવી, સ્થિર રહેવું, "આત્વાદેઃ ષઃ સઃ"
 સૂત્રથી ધાતુના ષ નો સ થયો. "નિમિતાપાયે નૈમિત્તિકસ્યાપ્યયાયઃ"
 કારણુનેા નાથ થવાથી નૈમિત્તિક(કાર્ય)નેા પણ નાશ થાય છે. તેથી ષ હતો
 તેા ધૂ નો વૃદ્ધવધી ટ્ થયેલો હવે ષ નો નાશ થયો તેા તેના નૈમિ-
 ત્તક જે ટ્ તેના પણ નાશ થયો તેથી. સ્થા રૂપ અને દેવદત્તઃ તિષ્ઠતિ,
 તિષ્ઠન્તં દેવદત્તં યજ્ઞદત્તઃ પ્રેરયતિ ઇતિ દેવદત્તં યજ્ઞદત્તઃ સ્થાપયતિ આ-
 રીતે પ્રેરકમાં વિચ્છેદ કરીને સ્થા ધાતુથી પ્રેરકમાં જિચ્ કરી, અનુઅંધ
 લોપ. "અર્તિહીઘ્લીઃ" સૂત્રથી પુક્ નો આગમ, અનુઅંધ લોપ=સ્થાપિ-
 ની ધાતુ સંજ્ઞા. લટ્, તિપ્, શપ્, અનુઅંધ લોપ, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા.
 ગુણ. બચ્ આદેશ=સ્થાપયતિ, લિટ્ માં સ્થાપયાઙ્ચક્રાર, લટ્
 માં સ્થાપયિતા, લટ્ માં સ્થાપયિષ્યતિ, લોટ્ માં સ્થાપયતુ, લઙ્
 માં અસ્થાપયત્, વિધિલિંગમાં સ્થાપયેત્, આશીર્લિંગ માં
 સ્થાપ્યાત્, વગેરે રૂપો સ્થાપિ અનાવ્યા આદ મ્ પ્રમાણે કરવા

મિતાં હ્રસ્વઃ ૬ । ૪ । ૧૨ । ઘટાદીનાં જપાદીનાં ચ હ્રસ્વઃ ।
(ઘટાદયો જપાદયશ્ચ મિતઃ ।) ઘટયતિ । અજોઘટત્ । જપ
જ્ઞાને જ્ઞાપને ચ । જપયતિ । અજિજપત્ ॥ ઇતિ ણ્યન્પ્રક્રિતયા ।

વ્યા૦—સ્થા+ણિચૂ પુરુ, અનુઅંધ લોપ=સ્થાપિ+હ્રુઃ. તિપૂ અદ નો આગમ,
ચિલ્, તેનો ચહ્ અનુઅંધલોપ ણિચૂ નો લોપ સ્થાપ નું દ્વિત્વ
અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનુંકાર્ય “શર્પૂર્વાઃ સ્વયઃ સૂત્રથી સૂ ને પ નો
લોપ, અભ્યાસનો હ્રસ્વ, થ નો ત “સન્વલ્લલુ” સૂત્રથી સન્વલ્ભાવ,
“સન્યતઃ” સૂત્રથી તના અક્ષર નો ઇકાર=સૂ નો ષૂ=અતિષ્ઠાપ+અ+તિ
“તિષ્ઠતેરિત્” સૂત્રથી ઉપધા આકારનો ઇકાર, “ઇતચ્” સૂત્રથી સિ
ના ઇકાર નો લોપ=અતિષ્ઠિપત્, રૂપ અને છે. લહ્ માં અસ્થા-
પયિષ્યત્ આકીનાં રૂપો સ્થાપિ બનાવ્યા આદ મૂ ધાતુના હ્રુઃ અને
લહ્ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

વ્યા૦—ઘટ ધાતુથી ણિચૂ અનુઅંધલોપ, ઉપધાવૃદ્ધિ=ઘટિ
“ઘટાદયો” સૂત્રથી મિત્ સંજ્ઞા “મિતાં હ્રસ્વઃ” સૂત્રથી ઉપધાનો હ્રસ્વ,=
ઘટિ+ની ધાતુસંજ્ઞા લદ્, તિપૂ, જપૂ, અનુઅંધ લોપ, ગુણ, અયૂ આદેશ.=
ઘટયતિ । લિદ્ માં ઘટયાઙ્ચકાર, ઘટયામ્બભૂષ, ઘટયામાસ ।
લુદ્ માં=ઘટયિતા । લદ્ માં=ઘટયિષ્યતિ । લોદ્ માં=ઘટયતુ ।
લહ્ માં=અઘટયત્ । વિવિલિંગમા ઘટયેત્ । આશીર્લિંગમાં=ઘટ-
યાત્ । લુહ્ માં=ઘટ. ણિચૂ, ઉપધાવૃદ્ધિ, મિત્ સંજ્ઞા, હ્રસ્વ, ધાતુ-
સંજ્ઞા, હ્રુઃ, તિપૂ, ચિલ્, ચહ્, દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનુંકાર્ય,
સન્વલ્ભાવ,=અજઘટ+અ+અ+તિ, ણિને લોપ “સન્યતઃ” સૂત્રથી જના
અક્ષર નો ઇકાર=“દીર્ઘો લઘોઃ” સૂત્રથી ઇ નો દીર્ઘ, તિ ના ઇ નો
લોપ=અજોઘટત્, લહ્ માં અઘટયિષ્યત્ । આકીનાં રૂપો ઘટિ
બનાવ્યા આદ મૂ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં

આ પ્રમાણે જપ-જપયતું ધાતુમાં પશુ જપ+ણિચૂ ઉપધાવૃદ્ધિ, મિત્
સંજ્ઞા, હ્રસ્વ, જપિ ની ધાતુસંજ્ઞા લદ્, તિપૂ, જપ, ગુણ, અયૂ આદેશ
કરી=જપયતિ । જપયાઙ્ચકાર । જપયામ્બભૂષ । જપયામાસ ।
જપયિતા । જપયિષ્યતિ । જપયતુ । અજપયત્ । જપયેત્ । જપ્યાત્

અથ સન્નન્તપ્રક્રિયા ।

(૪૨૯) ધાતોઃ કર્મણઃસમાનકર્તૃકાદિચ્છાયાં વા ૩ ।
 ૧ । ૭ । ઇષિકર્મણ ઇષિણૈકકર્તૃકાદ્ધાતોઃ સન્ પ્રત્યયો વા
 સ્યાદિચ્છાયામ્ । પઠ વ્યક્તાયાં ઘાચિ । (૪૩૦) સન્યહોઃ
 ૬ । ૧ । ૧ । સન્નન્તસ્ય યહન્તસ્ય ચ પ્રથમસ્યૈકાચો દ્વે
 સ્તોઽજાદેસ્તુ દ્વિતીયસ્ય । પઠિતુમિચ્છતિ પિપઠિષતિ ।
 કર્મણઃ કિમ્—ગમનેનેચ્છતિ । સમાનકર્તૃકાત્કિમ્—શિષ્યાઃ
 પઠન્તિવતીચ્છતિ ગુરુઃ । વાગ્રહણાદ્રાક્યમપિ લુહ્સનોર્ઘસ્લ
 (૪૩૧) સસ્યાર્ઘધાતુકે ૭ । ૪ । ૧૬ । સસ્ય તઃ સ્યાત્સા-

હવે સન્નન્ત પ્રક્રિયા શરૂ થઈ.

(૪૨૯) અર્થ—ઈષુ ધાતુના ક્રમ તરીકે રહેલા તથા ઇષુ ધાતુની સાથે
 એક કર્તૃત્વસંબંધવાળા ધાતુથી સન્ પ્રત્યય ચિકલ્પે થાય, ઇચ્છા અર્થમાં.

(૪૩૦) અર્થ—સન્ અને યહ પ્રત્યયાન્ત ધાતુના પ્રથમ એક અચ્તુ
 દ્વિત્વ થાય, ધાતુ બે અબ્હિ હોય તો દ્વિતીય અક્ષરનું દ્વિત્વ થાય.

(૪૩૧) અર્થ—સકારનો તકાર થાય, સકારાદિ આર્ધધાતુક પર રહેતાં.

વ્યા—લુહ્ માં જ્ઞપિ, ક્યાં બાદ ઉપર પ્રમાણે પ્રક્રિયા કરી=અજિજ્ઞયત્ ।
 અહીં “દીર્ઘો લઘોઃ” સૂત્રથી દીર્ઘ થતો નથી કારણ કે જ બેઝાક્ષર હોવાથી
 “સંયોગે ગુરુ” સૂત્રથી જિ ગુરુ છે. લઘુ નથી. । લુહ્ માં અજ્ઞપયિષ્યત્
 બાકીનાં રૂપો જ્ઞપિ બનાવી ને મૂ ધાતુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

હ્યન્તપ્રક્રિયા પૂરી થઈ.

વ્યા. પઠુ=૨૫૪ બોલવું, પઠિતુમ્ ઇચ્છતિ બાલકઃ=બાલક બાલુ-
 વાને માટે ઇચ્છા કરે છે, અહીં પઠુ અને ઇષુ ધાતુનો કર્તા બાલક છે.
 તથા ઇષુ ધાતુનું ક્રમ પઠુ છે, તેથી પઠુ ધાતુથી “ધાતોઃ કર્મણઃ” સૂત્રથી
 સન્ પ્રત્યય, “આર્ધધાતુક” સૂત્રથી સન્ ની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, “આર્ધ-
 ધાતુક્ષયે” સૂત્રથી ઇદ્દ નો આગમ ટિવ્ હોવાથી આદિમાં મૂકી પઠુ+
 ઇન્સ “સન્યહોઃ” સૂત્રથી પઠુનું દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય

“સન્યતઃ” સૂત્રથી અભ્યાસના અ નો હ=પિપઠિ+સ, “આદેશપ્રત્યયયોઃ” સૂત્રથી સ નો ષ “સનાદ્યન્તાં” સૂત્રથી ધાતુસંજ્ઞા, લટ્ તિપૂ શષ્, અનુબંધ લોપ “અતોગુણે” સૂત્રથી પરરૂપ=પિપઠિષતિ । પિપઠિષ બનાવ્યા બાદ દરેક લકારો લાવીને તે તે લકારનાં રૂપો મૂ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. લિટ્=પિપઠિષાઙ્ચકાર, પિપઠિષામ્બભૂવ પિપઠિષામાસ । હ્રદ્મા=પિપઠિષિતા, લટ્દમા=પિપઠિષિષ્યતિ લોદ્દમા=પિપઠિષતુ । લઙ્દમા=અપિપઠિષત્ । વિધિલિહ્મા=પિપઠિષેત્ । આશીલિહ્મા=પિપઠિષ્યાત્ । લઙ્દમા=અપિપઠિષીત્ । લહ્દમા અપિપઠિષ્યત્ અનુક્રમે દશ લકારનાં રૂપો મૂ પ્રમાણે બનાવવાં.

સૂત્રમાં કર્મણઃ કિમ્ રૂપ ધાતુના કર્મથી સન્ થાય તેમ જ્ઞા માટે કહેલું, જો કર્મ પદ ન રાખ્યું હોત તો ગમનેન રૂચ્છતિ બાલકઃ=બાલક જવા વડે ઇચ્છા કરે છે. આ વાક્યમાં ગમન રૂપ ધાતુનું કર્મ નથી પણ કર્મ છે. તેથી તેનાથી પણ સન્ પ્રત્યય થવા આવે સન્ પ્રત્યય ન થાય માટે સૂત્રમાં કર્મણ પદ મૂકવામાં આવેલું છે.

સમાનકર્તૃકાત્ કિમ્ । બન્નેનો કર્તા સમાન=એક હોવો જોઈએ એમ જ્ઞા માટે સૂત્રમાં કહેલું ? “શિષ્યાઃ પઠન્તુ” इति इच्छति गुरुः” છાત્રો ભણે એમ શુરુ ઇચ્છે છે. આ વાક્યમાં પઠનો કર્તા શિષ્ય છે ને રૂપ ધાતુનો કર્તા શુરુ છે બન્ને બિન્ન છે તેથી આવાં વાક્યોમાં પદ ધાતુથી સન્ પ્રત્યય થઈ શકે નહીં, તે જણાવવા માટે સમા• એમ મૂળમાં કહેલું છે. સૂત્રમાં ચ પ્રહણ કરેલું છે તેથી સન્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. તેથી પઠિતુમ્ રૂચ્છતિ છાત્રઃ, આ રીતે વાક્ય પણ રહી શકે ને અર્થ પિપઠિષતિ ના જોવો જ થાય છે. માટે મૂળમાં વા પ્રહ• એમ લખેલું છે.

૦ચા૦-(બાલકઃ) અત્તમ્ રૂચ્છતિ=બાલક ખાવાની ઇચ્છા કરે છે અહીં અદ્ ધાતુથી “ધાતોઃ સમાન૦” સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય, તેની આર્ષ-ધાતુસંજ્ઞા “હ્રસ્વસનો” સૂત્રથી અદ્ નો ષસ્ત્ આદેશ અનુબંધ લોપ “સન્યહોઃ” સૂત્રથી ષસ્તુ દિત્વ.

दावार्धधातुके । अचुमिच्छति-जिघत्सति । (४३२) अज्ज्ञ-
नगमां सनि ६ । ४ । १६ । अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च
दीर्घो झलादौ सनि । (४३३) इको झलू १ । २ । ९ । इगन्ताज्झ
लादिः सन् कित् स्यात् । कर्तुमिच्छति-चिकीर्षति । (४३५)
ऋत इद्धातोः ७ । १ । १०० । ऋदन्तस्य घातोरङ्गस्य इत्
स्यात् । (४३५) सनि ग्रह-गुहोश्च ७ । २ । १ । ग्रहेर्गुहेरङ्ग-
न्ताच्च सन् इण् न स्यात् । बुभूषति । इति सन्नन्ताः

(४३२) अर्थ-अजन्त धातुओ, हन् धातु, अने अचुना स्थानमां
आदेशे थयेला गम् धातुनो दीर्घ थाय झल्ल=प्रत्याहारनो अक्षर
आदिमां छे तेवा सन् पर रहेतां.

(४३३) अर्थ=इक्=इ उ, ऋ, लृ, ऌना अन्ते होय तेवा धातु-
ओधी पर आवेला झलादि सन्ने कित् थाय.

(४३४) अर्थ=दीर्घे ऋकारान्त धातुना अंगना स्थानमां ह्रस्व इकार थाय.

(४३५) अर्थ=ग्रह, गुह, अने उगन्त धातुओधी पर आवेला
सन्ने इद्धतो आगम थतो नथी.

अभ्यास संज्ञा अभ्यासतुं कार्यं=संक्षेप कृतव=जघत्स+स=मां “सन्धतः”
सूत्रधी अभ्यास=ज ना अकारतुं इत्वं “सःस्यार्धे० सूत्रधी सू नो त्=जिघत्सनी
धातु संज्ञा लट्, तिप्, शप्, अतुअंधलोप, सर्वधातुकसंज्ञा, पर३५
जिघत्सति । जिघत्साञ्चकार । जिघत्साम्बभूव, जिघत्सामास ।
जिघत्सिता । जिघत्सिष्यति । जिघत्सतु । अजिघत्सत् ।
जिघत्सेत् । जिघत्स्यात् । अजिघत्सीत् अजिघत्सिष्यत् ।
वगेरे दश अक्षरनां इपो जिघत्स अनावी ने भू प्रमाणे सिद्ध करवां.
०था०-कर्तुम् इच्छति=ते कार्यकरवानी कृच्छा करे छे अही हुकृञ् कः छे
(गणतुं) धातुना छु अने ज् नो अतुअंध लोप “घातोः समान०” सूत्रधी
सन् प्रत्यय, न नो लोप आधधातुक संज्ञा “अज्ज्ञनगमा०” सूत्रधी कृ नो
दीर्घ “इको झल्ल” सूत्रधी सन् ने कित् कृनो शुष्य थवा आव्यो परन्तु

અથ ભાવકર્મપ્રક્રિયા ।

(૪૩૬) ભાવકર્મણોઃ ૧ । ૩ । ૧૩ । લસ્યાત્મનેપદમ્ ।
(૪૩૭) સાર્વધાતુકે યક્ ૩ । ૧ । ૬૭ । ધાતોર્યક્ ભાવ-

હવે ભાવકર્મ પ્રક્રિયા શરૂ થઈ

(૪૩૬) અર્થ=ભાવ અને કર્મ અર્થમાં લકારના રથાત્મના આત્મનેપદના પ્રત્યયો થાય.

(૪૩૭) અર્થ=ધાતુથી યક્ પ્રત્યય થાય, ભાવ અને કર્મ અર્થ-વાચક સાર્વધાતુક પરમાં હોય તો.

સન્ કિત્ હોવાથી “ક્લિગતિ ચ” સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ, “ઋત્ ઇત્” સૂત્રથી ઋ નો ફકાર “ઊરણ્પરઃ” સૂત્રથી રપર કિત્+સ ઉપર મુખ્ય દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય કકારનો ચકાર “હલિ ચ” સૂત્રથી હોનો દીર્ઘ સ નો ષ=ચિકીર્ષ ની ધાતુ સંજ્ઞા લટ્, તિપ્, શ્વપ્ અનુબંધ લોપ, પર૩પ=ચિકીર્ષતિ । ચિક્ષ ચ્ચિકાર ચિકીર્ષામ્બૂઘ, ચિકીર્ષામાસ । ચિકીર્ષિતા । ચિકીર્ષિષ્યતિ । ચિકીર્ષતુ અચિકીર્ષત્ । ચિકીર્ષેત્ । ચિકીર્ષ્યાત્ । અચિકીર્ષીત્ । અચિકીર્ષિષ્યત્ । વગેરે ૩પો ૬૭ લકારમાં ચિકીર્ષ ૩પ બનાવ્યા બાદ મૂ પ્રમાણે કરવાં.

અવિતુમિચ્છતિ=તે થવા માટે ઇચ્છે છે. મૂધાતુથી સન્ આર્ધધાતુક સંજ્ઞા, સન્ ને હટનો આગમ થવા આવ્યો. “સનિપ્રહ૦” સૂત્રથી હટનો નિષેધ “ફકોજ્ઞલ્” સૂત્રથી સન્ ને કિત્ તેથી મૂના ગુણનો નિષેધ ઉપર પ્રમાણે, સનો ષ મૂનું દ્વિત્વ, અભ્યાસસંજ્ઞા, અભ્યાસનું કાર્ય=વુભૂષ ની ધાતુ સંજ્ઞા લટ્, તિપ્, શ્વપ્ અનુબંધ લોપ. પર૩પ=વુભૂષતિ વુભૂષાન્ચકાર । વુભૂષામ્બૂઘ । વુભૂષામાસ । વુભૂષિતા । વુભૂષિષ્યતિ । વુભૂષતુ । અવુભૂષત્ । વુભૂષેત્ । વુભૂષ્યાત્ । અવુભૂષીત્ । અવુભૂષિષ્યત્ । વગેરે ૬૭ લકારનાં ૩પો વુભૂષ બનાવ્યા બાદ મૂ ધાતુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

નોટ--પઠ ધાતુની જેમ ગમ્ બદ્, ક્, મૂ, પથ્, ઇષ્ ધાતુઓના કર્મ વાચક છે તેથી સન્ પ્રત્યય થયો છે તે રીતે=ગન્તુમ્ ઇચ્છતિ=જિગમિષતિ । પક્તુમ્ ઇચ્છતિ+પિપક્ષતિ । હન્તુમ્ ઇચ્છતિ =જિઘ્રાસતિ વગેરે ૩પો બની શકે છે. ॥ સન્નન્ત પ્રક્રિયા પૂરી થઈ. ॥

કર્મવાચિનિ સાર્વધાતુકે । ભાવઃ=ક્રિયા । સા ચ ભાવાર્થક-
લકારેણાનૂયતે । યુષ્મદસ્મદ્ભ્યાં સામાનાધિકરણ્યાભાવાત્
પ્રથમઃ પુરુષઃ । તિહ્વાચ્યક્રિયાયા અદ્રવ્યરૂપત્વેન દ્વિત્વા-
દ્યપ્રતીતેર્ન દ્વિવચનાદિ, કિન્ત્વેકવચનમેવોત્સર્ગતઃ । ત્વયા

વ્યા૦—ભાવઃ=શબ્દનો અર્થ ક્રિયા થાય છે. સા ચ૦ અને તે ક્રિયા
ભાવ અર્થમાં થરેલા લકારથી (અર્થાત્ દદ્ આદિ દશ) અનુવાદ કરાય છે.

યુષ્મદ્ યુષ્મદ્=તું અસ્મદ્=હું અર્થવાળા શબ્દની સાથે સમાના-
ધિકરણ કરતાં કર્મ રૂપી એમ અર્થ બોધન નહીં હોવાથી મધ્યમ અને ઉત્તમ
પુરુષના પ્રત્યયો આવશે નહિ. અર્થાત્ પ્રથમ પુરુષના જ પ્રત્યયો આવશે.

તિહ્ વાચ્ય૦ તિહ્ નો અર્થ ક્રિયા અદ્રવ્ય સ્વરૂપ હોવાથી=
અર્થાત્ લિંગ, સંખ્યા અને કારકથી તે ન કહેવાતી હોવાથી દ્વિવચન અને
બહુવચનનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી દ્વિવચન અને બહુવચનનાં પ્રત્યયો
આવશે નહીં. તેથી તે વચનનાં રૂપો બનશે નહીં, કેવળ સ્વભાવજન્ય
એકવચનનો પ્રત્યય આવવાથી ત્રણેય પુરુષના એકવચનના જ
રૂપ દરેક લકારમાં થાય છે. દા૦ ત૦ ત્વયા ભૂયતે=અહીં યુષ્મદ્ શબ્દ-
નો પ્રયોગ હોવાથી ભૂયસે થવું જોઈએ પણ ઉપર બતાવ્યા મુજબ.
દ્વિવચનનો પ્રત્યય થયો નહીં. તેવીરીતે મયા ભૂયતે, માં ઉત્તમ પુરુષ-
નો પ્રત્યય થયો નહીં. ને જન્યૈશ્ચ ભૂયતે ત્યાં બહુવચનનો પ્રત્યય થયો
નહીં. કિન્તુ સ્વભાવથી એકવચનનો જ પ્રત્યય કરવામાં આવ્યો છે.
આ રૂપો ભાવ અર્થમાં પ્રત્યય લાવીએ ત્યારે સમજવાં.

નોટ=ભાવ શબ્દનો અર્થ ભાવના થાય છે, ભાવના શબ્દનો
અર્થ ક્રિયા થાય છે. ભાવ, ભાવના, અને ક્રિયા ત્રણેય શબ્દ પર્યાય-
વાચક છે. ક્રિયા બે પ્રકારની છે સકર્મક અને અકર્મક, સકર્મક
ધાતુથી કર્તા અને કર્મમાં લકાર આવે છે. કર્તામાં લકારનું ઉદા-

યામ અન્યૈશ્ચ ભૂયતે । વભૂવે । (૪૩૮) સ્ય-સિચ્-સીયુદ્-
-તાસિષુ ભાવકર્મણોરુપદેશેઽજ્ઞાનપ્રદ-દશાં વા ચિણ્વદિદ્
ચ ૬ । ૪ । ૬૨ । ઉપવેશે યોઽચ્ તદન્તનાં ચ ચિણીવા-
ક્કાર્યં વા સ્યાત્સ્યાદિષુ ભાવકર્મણોર્ગમ્યમાનયોઃ સ્યાદીના-
મિદ્ગાગમશ્ચ । ચિણ્વદ્ભાવપક્ષેઽયમિદ ચિણ્વદ્ભાવાદ્ વૃદ્ધિઃ ।
ભાવિતા, ભવિતા । ભવિષ્યતે । ભૂયતામ્ । અભૂયત । ભૂયેત ।
ભાવિષીષ્ટ, ભવિષીષ્ટ । (૪૩૯) ચિણ્ ભાવકર્મણોઃ ૩ । ૧ ।

(૪૩૮)અર્થ—ઉપદેશમાં જે અચ્, તે છે અન્તે જેમતા એવા
અજન્ત ધાતુઓ અને હન્, પ્રદ્, દશ્ ધાતુઓ. ને ચિણ્ પર રહેતાં જે
અંગકાર્ય થતું હોય તે અંગકાર્ય વિકલ્પે થાય, ભાવ, કર્મવાચક
સ્ય, સિચ્, સીયુદ્, અને તાસ્ પ્રત્યયો પર રહેતાં, તેમજ સ્ય વગેરે ને
દ્ નો આગમ પણ થાય. ચિણ્વદ્ ભાવ થવાથી અંગને વૃદ્ધિ પણ થાય.

(૪૩૯)અર્થ—ચિલ્ ના સ્થાનમાં ચિણ્ થાય. ભાવ અને
કર્મવાચક ત શબ્દ પર રહેતાં.

હરણ્=દેવદત્તઃ ઓદનં પચતિ=દેવદત્ત ભાત રાંધે છે. કર્મમાં લકાર-
રનું ઉદાહરણ-દેવદત્તેન ઓદનં પચતિ=દેવદત્તથી ભાત અનાવાય છે.
કર્તારિ પ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમામાં હોય અને કર્મ દ્વિતીયામાં હોય અને
કર્તા પ્રમાણે ક્રિયા ફરે, ત્યારે કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્તા તૃતીયામાં અને
કર્મ ઉક્ત થવાથી, પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકાય છે અને કર્મ પ્રમાણે
ક્રિયા ફરે છે. ત્યારે અકર્મક ધાતુઓથી લકાર કર્તા અને ભાવમાં
આવે છે. કર્તાનું ઉદાહરણ દેવદત્તઃ ભવતિ=દેવદત્ત થાય છે. અહીં
કર્તા પ્રથમામાં છે. કર્મ નથી ને કર્તાપ્રમાણે ક્રિયા ફરે છે. ભાવ લકાર-
રનું ઉદા. દેવદત્તેન ભૂયતે । ત્વયા ભૂયતે । મયા ભૂયતે ।
આવામ્યામ્ ભૂયતે । યુષ્માભિઃ ભૂયતે । અન્યૈઃ ભૂયતે । ભાવ
લકારમાં કર્તા તૃતીયામાં આવે ને ક્રિયા આત્મનેપદમાં આવે કર્તા ફરે
પણ ક્રિયામાં ફેરફાર થાય નહીં.

ઉપરના ઉદાહરણોમાં દેવદત્તેન, ત્વયા, વગેરે કર્તા છે પણ
ક્રિયા ભૂયતે જ છે. વિસ્તાર માટે શુઓ વૈ. સિદ્ધાન્તકોમુદી
ભાવ કર્મપ્રક્રિયા પ્રકરણ.

વ્યા૦-મૂઘાતુ અકર્મક છે તેથી “લઃ કર્મણિ ચ ભાવે” સૂત્રથી ભાવમાં લઢ, અનુબંધ લોપ, “ભવકર્મણોઃ” સૂત્રથી લના સ્થાનમાં આત્મનેપદનો પ્રત્યય ત, તેની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, “સાર્વધાતુકે” સૂત્રથી-ધાતુથી ચક્ર પ્રત્યય, અનુબંધલોપ મૂન્યન્ત એમ બન્યું. “સાર્વધાતુ” સૂત્રથી મૂનો ગુણ થવા આવ્યો. પરન્તુ ચક્ર દિત્ હોવાથી. “ક્લિગિતિ ચ” સૂત્રથી નિષેધ થયો, “ટિત આત્મનેપ” સૂત્રથી તના બ=ટિનો એકાર, મૂયતે. મૂનલિઢ. તેના સ્થાનમાં ત “લિટસ્તદ્વયા” સૂત્રથી તનો ણ, ફનો અનુબંધ લોપ, “મુકો લુક” સૂત્રથી લુકનો આગમ, અનુબંધ લોપ મૂલ્નું દિત્વ, અબ્યાસસંજ્ઞા, અબ્યાસનું ક્રાપ્ હ્રસ્વ, ઉકારનો અકાર. બનો લમૂવે ।

મૂનલઢ, તેનો ત તાસ્ પ્રત્યય તેની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, ઇદનો આગમ “સ્યસિચ્ સીયુદ” સૂત્રથી ચિણ્વદ્ભાવ વિકલ્પે કરી, મૂની વૃદ્ધિ મૌ, ભાવ્ આદેશ, તિનો ઢા, કિત્ હોવાથી ટિ=આમનો લોપ=ભાવિતા, ચિણ્વદ્ભાવ ન થાય ત્યારે, મૂનો ગુણ, અવ્ આદેશ બાકી ઉપર મુજબ=ભવિતા

મૂનલઢ, તેનો તે, સ્ય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, ઇદનો આગમ વિકલ્પે ચિણ્વદ્ભાવ, વૃદ્ધિ. ભાવ્ આદેશ, પત્વ=ટિનો એ=માવયિષ્યતે, ચિણ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે વૃદ્ધિ સિવાયનું અધુકાય ઉપર મુજબ. ભવિષ્યતે

મૂનલોઢ, ત, સાર્વધાતુકસંજ્ઞા. ચક્ર, ટિનો એ, તેનો આમ, ગુણ, તેનો નિષેધ=મૂયતામ્ મૂનલિઢ, ત, ચક્ર. અદનો આગમ, અમૂયત

મૂનવિધિલિઢ, ત, ચક્ર. સીયુદ, અનુબંધ લોપ, સનો લોપ, ગુણ, યનો લોપ=મૂયેત

મૂનઆશીલિઢ, ત, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, સીયુદ, સુદ, અનુબંધ લોપ, ઇદનો આગમ વિકલ્પે ચિણ્વદ્ભાવ, વૃદ્ધિ ભાવ્ આદેશ, બન્ને સનુ પત્વ યનો લોપ ભાવયિષીષ્ટ ચિણ્વદ્ ભાવ ન થાય ત્યારે, ગુણ અવ્ આદેશ. ભવિષીષ્ટ

૬૬ । ચ્લેચ્ચિન્ સ્યાન્નાવકર્મવાચિનિ તશબ્દે પરે । અભાવિ,
અભાવિણ્યત, અભવિણ્યત । અકર્મકોઽપ્યુપસર્ગવશાત્સકર્મકઃ
અનુભૂયતે આનન્દદૃષ્ટૈર્જ્ઞેણ ત્વયા મયા ચ ॥અનુભૂયેતે । અનુભૂયન્તે
ત્વમનુભૂયસે । અહમનુભૂયે । અન્યભાવિ । અન્વભાવિષાતામ્ ,
અન્વભવિષાતામ્ (૪૪૦) તનોતેર્યકિ ૬ । ૪ । ૪૪ । આકા-

(૪૪૦) અર્થ-તન્ ધાતુને યક્ પર રહેતાં વિકલ્પે આકાર આદેશ થાય.

મૂ+લ્લઙ્, ત, અદ્વનો આગમ, ચ્લિ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા ચિન્
ભાવ૦, સૂત્રથી ચ્લિનો ચિન્ આદેશ, અનુઅંધ લોપ મૂતી વૃદ્ધિ, આવ્
આદેશ. અભાવિ+ત, “વિણો લુક્” સૂત્રથી તનો લોપ=અભાવિ ।

મૂ+લ્લઙ્, ત, અદ્વનો આગમ, સ્ય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, હ્ર, વિકલ્પ ચિન્વદ્ ભાવ, વૃદ્ધિ, આવ્ આદેશ, પત્વ, અભાવયિણ્યત,
ચિન્વદ્ભાવ ન થાય ત્યારે, અભવિણ્યત ।

વ્યા૦—મૂ-ધાતુ સકર્મક છે. છતાં ઉપસર્ગ લાગવાથી સક-
ર્મક બને છે. તેથી મૂળમાં લખ્યું છે. કે અકર્મકો

નોટ=અનુ+મૂ-વાતુ સકર્મક થવાથી દશ લકારોમાં ત્રણેય પુરુષ
અને ત્રણેય વચનમાં રૂપો ચાલશે. પણ અહીં કર્મમાં લકાર આવે
ભાવમાં નહીં, તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. અનુમૂ+લ્લદ+ત, સાર્વધાતુક
સંજ્ઞા, યક્, અનુઅંધલોપ, ટિનો પ=અનુભૂયતે આક્રીનાં રૂપો
અનુભૂય બતાવીને એ ધાતુના હ્ર લકાર પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં, અનુ-
ભૂયેતે, અનુભૂયન્તે । અનુભૂયસે અનુભૂયેથે અનુભૂયધ્વે ।
અનુભૂયે, અનુભૂયાવહે, અનુભૂયામહે । સકર્મક થવાથી. અનુભૂયતે
આનન્દઃ ચૈર્જ્ઞેણ, ત્વયા, મયા ચ=ચૈત્રથી, તારાથી, તેમજ મારાથી આનંદ
અનુભવાય છે. તેમ મૂળમાં બતાવેલ છે.

રાન્તાવેશો વા સ્યાત્ । તાયતે, તન્યતે (૪૪૧) તપોઽનુતાપે
ચ ૬ । ૧ । ૬૫ । તપ્સ્વચ્છેઽધિજ્ઞ ન સ્યત્કર્મતર્તર્યનુતાપે ચ ।
અન્વતપ પાપેન । ધુમાસ્થેતીત્વમ્ । ધીયતે । ધીયતે । દદે ।

(૪૪૧) અર્થ-તપ્ ધાતુના પર આપેલા ઢિલ નો ચિજ્ ન
ધાય, કર્મકર્તાઅર્થમાં અને પશ્ચાતાપ અર્થમાં.

વ્યા-૦-હિદ્ માં અનુભૂયે, હૃદ્ માં, અનુભાવિતા, અનુભવિતા, ।
હૃદ્ માં અનુભાવયિષ્યતે, અનુભવિષ્યતે । હોદ્ માં અનુભૂયતામ્ ।
હૃદ્ માં અન્વભૂયત । વિધિહિંઙ્ માં અનુભૂયેત । આશીહિંઙ્ માં
અનુભાવયિષીષ્ટ, અનુભવિષીષ્ટ । હૃદ્ માં અન્વભાવિ, અન્વ-
ભાવિષાતામ્, અન્વભાવિષત । હૃદ્ માં અન્વભાવયિષ્યત
અન્વભવિષ્યત । આઙીનાં દરેક લકારમાં દરેક પુરુષોમાં અને વચનમાં
૧૫ ધાતુ પ્રમાણે ૩૫૦ સિદ્ધ કરવા.

તન્=વિસ્તાર કરવો=તન્+લટ, ત, યક્ર, “તનો તે યક્ર”
સૂત્રથી ન્ નો વિકલ્પે આ, સર્વર્થદીર્ઘ ટિનો એ=તાયતે, આકાર
ન થાય ત્યારે તન્યતે આઙીનાં ૩૫૦ ૧૫ ના હૃદ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

હિદ્ માં તેને । હૃદ્ માં તનિતા । હૃદ્ માં તનિષ્યતે । હોદ્ માં
તાયતામ્, તન્યતામ્ । હૃદ્ માં અતાયત, અતન્યત । વિધિહિંઙ-
માં તાયેત, તન્યેત । આ ૦ હિંઙ માં તનિષીષ્ટ । હૃદ્ માં અતાનિ
અતનિષ્યત । અમાં ૩૫૦ ૧૫ ધાતુ પ્રમાણે દરેક લકારમાં દરેક વચનમાં
સિદ્ધ કરવા.

તપ્=સંતાપ કરવો. અનુપૂર્વક તપ્=ધાતુનો પશ્ચાતાપ અર્થ થાય છે.

અનુ+તપ્+લટ, ત, યક્ર, ટિનો એ, અનુતપ્યતે હિદ્ માં અનુ.
તેપે । ધાતુ અનિદ્ છે તેથી હિદ્ ને, આગમ આર્ધધાતુક લકારોમાં
થશે નહીં, હૃદ્ માં અનુતપ્તા । હૃદ્ માં અનુતપ્યતે । હોદ્ માં
અનુતપ્યતામ્ । હૃદ્ માં અન્વતપ્યત । વિધિહિંઙ માં અનુતપ્યેત ।
આશીહિંઙ માં અનુતપ્સીષ્ટ ।

(૪૪૨) આતો યુક્ ચિણ્કુતોઃ ૭ । ૩ । ૩૩ । આદન્તાનાં
યુગાગમઃ સ્યાચ્ચિણિ ઝિજ્ઞતિ કૃતિ ચ । દાયિતા, દાતા ।
દાયિણી દાસીષ્ટ । અદાયિ । અદાયિષ્ઠાતામ્ । મજ્જો ધાતુઃ,

(૪૪૨) અર્થ—આકારાન્ત ધાતુ ને યુક્ નો આગમ થાય. ચિણ્
પરમા હોય તો અથવા ચિત્, ણિત્, કૃદન્ત પ્રત્યય પરમા હોય તો.

વ્યા૦ અનુન્તપૂ, હુષ્, તેના સ્થાનમાં ત આદેશ હુડ્. ને અદ્
નો આગમ, ચિલ, તેના ચિણ્ થવા આવ્યો. પરન્તુ “તપદ્છલેઃ”
સૂત્રથી ચિણ્ નો નિષેધ કર્યો. તેથી ચિલ નો સિચ્ આદેશ, અનુઅંધ
લોપ. “જ્ઞલો જ્ઞલિ” સૂત્રથી સ્ નો લોપ થયો. અનુના ઉનો યણ્=વ્
ધષ્ઠ મન્વતત્ત ૩૫ અને છે. જ્ઞ. માં અન્વતત્તસ્યત । આક્રીનાં અધાં
૩યો. ઇષ્ ધાતુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં,

નોટ—પાપઃ અન્વતત્ત=પાપી માણસ પશ્ચાતાપ કરતો હતો. આ
કર્તૃવાચ્ય પ્રયોગ છે. તેનો માવવાચ્ય પ્રયોગ=પાપેન અન્વતત્ત=પાપી
માણસ વડે પશ્ચાતાપ કરાયો. હુદાન્=દાન આપવું હુદાન્=ધારણ, કરવું,
પોષણ કરવું ગણ્ય ૩ ને. “આદિર્ઞિદુઢવઃ” મૂળમાં નથી. આ સૂત્રથી
અન્ને ના આદિ હુ ની રૂપ સંજ્ઞા કરી “તસ્ય લોપઃ” સૂત્રથી લોપ
કરવો, વૃત્તી રૂપ સંજ્ઞા ફલન્ત્યમ્ સૂત્રથી કરી લોપ કરી=દા, ધા, ૩૫
અને છે. દા. અને ધા, લદ્, ત. સાર્વધાતુક સંજ્ઞા, ચક્ર “ઈચતિ”
સૂત્ર (કૃદન્તમાં આપશે) થી અન્ને ના આ નો રૂ. તના અ=ટિ નો
અ=દીયતે । ધીયતે । લિદ્ માં દદે, દધે । દા, ધા+હુદ, ત,
તાસ પ્રત્યય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, તિનો જાડિત્ હોવાથી ટિ નો લોપ
દા ત+આ “સ્યચિચ્છીયુદ્” સૂત્રથી વિકલ્પે ચિણ્વદ્ ભાવ, અને
હદ્ નો આગમ, “આતો યુક્” સૂત્રથી યુક્ નો આગમ, અનુઅંધ-
લોપ. દાયિતા, ધાયિતા, ચિણ્વદ્ભાવ ન થાય ત્યારે દાતા,
ધાતા । હૃદ્ માં દાયિષ્યતે, દાસ્યતે, ધાયિષ્યતે ધાસ્યતે ।

મજ્યતે । (૪૪૩) મજ્જેશ્ચ ચિણિ દ । ડ । ૩૩ । નલોપ વા

(૪૪૩) અર્થ-મજ્જ ધાતુના ન કરનો વિકલ્પે લોપ થાય, ચિણ્ પરમાં હોય તે ।

વ્યા-લોટમાં દીયતામ્ ધોયતામ્ । લૃડ્ માં અદીયત, અધીયત । વિધિલિંગ માં દીયેત, ધીયેત । આશીલિંગમાં દાયિસીષ્ટ, દાસીષ્ટ, ધાયિસીષ્ટ ધાસીષ્ટ । દા,-ધા,+લુઙ્, ત, અદનો આગમ, ચિલ્, તેનો ચિણ્ અનુઅંધલોપ, “આતોયુક્” સૂત્રથી યુક્તો આગમ=ત-નો લોપ=અદાયિ, અધાયિ । લૃડ્ માં અદાયિષ્યત, અદાસ્યત । અધાયિષ્યત, અધાસ્યત । આડી દરેક લકારમાં એધૂ ધાતુ પ્રમાણે રૂપો સિદ્ધ કરવાં, દા, અને ધા ધાતુથી કર્મમાં લકાર થાય છે તેથી અર્ધાં રૂપો આત્મનેપદમાં એધૂ ધાતુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં.

વ્યાખ્યા-મજ્જોઆમર્દને=ભાંગી નાખવું, મરડી નાખવું (ગણ ૭) ઓ નો અનુઅંધલોપ, કર્મમાં લદ, ત, સાવધાતુકસંજ્ઞા, યક્, અનુઅંધલોપ “અનિદિતાં હલ” સૂત્રથી ધાતુના ન નો લોપ, ત ના જ નો એ=મજ્યતે । લિટ્ માં જમજ્જે । લૃટ્ માં મજ્જતા, અહીં જનો નો “ચોઃ કુઃ” સૂત્રથી કૂ કરવો, લૃટ્ માં અહીં જ નો કૂ કરી, કૂને જૂનો ક્ષ મહુક્ષ્યતે । લોટમાં મજ્યતામ્ લૃડ્ માં અમજ્યત । વિધિલિંગમાં મજ્યેત । આશીલિંગ માં જૂ નો ક્, કૂ ને જૂ નો ક્ષ, =મહુક્ષોષ્ ।

મજ્જ=લુઙ્, ત, અદનો આગમ, ચિલ્, તેનો ચિણ્, અનુઅંધ-લોપ, ‘મજ્જેશ્ચ’ સૂત્રથી વિકલ્પે નનો લોપ, ઉપધાવૃદ્ધિ, “ચિણો લુક્”, સૂત્રથી ત નો લોપ=અમાજિ, ન નો લોપ ન થાય ત્યારે અમાજિ, લૃડ્ માં અમહુક્ષ્યત । આડીનાં રૂપો દરેક લકારમાં એધૂ મુળ્ય કરવાં. દુલભપૂ પ્રાતૌ=મેળવવું, અનુઅંધલોપ લભૂ+લદ ત, યક્, ટિનો એ=લભ્યતે । લિટ્માં લેમે । લૃડ્ માં લભ્ધા । લૃટ્ માં જૂ નો પ “હરિ ચ સૂત્રથી કરી લભ્યતે । લોટમાં લભતામ્ । લૃડ્ માં અલભ્યત

સ્યાત્ । અભાજિ, અભજિજ । લખ્યતે (૪૪૪) વિભાષા ચિ-
 ણ્ણમુલોઃ ૭ । ૧ ૬૨ । લમેર્નુમાગમો વા સ્યાત્ । અલમ્મિ,
 અલામ્મિ । इति भावकर्म प्रक्रिया ।

अथ कृदन्ताः । पूर्वकृदन्तम् ।

धातोरित्यधिकारः । (૪૪૫) કવતિઙ્ ૩ । ૧ । ૯૩ ।
 અત્ર ધાત્વધિકારે તિઙ્ભિન્નપ્રત્યયઃ કૃત્સંજ્ઞઃ સ્યાત્ । (૪૪૬)
 કૃત્યાઃ ૭ । ૧ । ૧૫ । ણ્વુલ્લુત્ત્વાવિત્યતઃ પ્રાકૃ કૃત્યસંજ્ઞાઃ સ્યુઃ ।
 (૪૪૭) કર્તરિ કૃત્ ૩ । ૪ । ૬૭ । કૃત્પ્રત્યયઃ કર્તરિ સ્ત્તાત્ ।

(૪૪૪) અર્થ=ચિળ્ ને ણમૂલ પરમાં હોય તો લમૂ ધાતુને
 વિકલ્પે નુમ્ આગમ થાય

હવે કૃદન્તમાં પૂર્વકૃદન્ત શરૂ થયાં.

(૪૪૫) અર્થ=“ધાતોઃ” સૂત્રનો અધિકાર ચાલે છે. અત્ર૦
 અહીં ધાતુના અધિકારમાં તિઙ્=તિપૂ, તસ૦=વગેરે ૧૮ પ્રત્યયોથી
 ભિન્ન=ભીન્ન પ્રત્યયોની કૃત્ સંજ્ઞા થાય.

(૪૪૬) અર્થ=“ણ્વુલ્લુત્ત્વૌ” સૂત્રના પહેલાં આવેલા પ્રત્યયોની
 કૃત્ સંજ્ઞા થાય.

(૪૪૭) અર્થ=કૃત્ સંજ્ઞાવાળા પ્રત્યયો કર્તૃ અર્થમાં થાય
 એપ્રમાણે પ્રાર્થિત આવી.

વિધિલિંગ માં લમેત । આશંલિંગ માં પણ મૂ નો પ કરી લપ્સીઙ્ ।
 આધાતુ અનિટ્ છે તેથી આર્ષધાતુક માં કદ્ નો આગમ થશે નહિ.
 આડીના રૂપો દરેક લકારોમાં એધૂ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

લમૂ+લઙ્, ત, અદ્ નો આગમ, ચિલ્, તેનો ચિળ્, અનુઅંધ-
 લોપ “વિભાષાચિણ્ણ૦” સૂત્રથી વિકલ્પે નુમ્ નો આગમ અનુઅંધલોપ,
 ન્ નો અનુસ્વાર, પરસવર્થુ=અલમ્મિ । નુમ્ ન થાય ત્યારે ઉપધા
 વૃદ્ધિ=અલામ્મિ । આતામ્, જ્ઞ, વગેરે માં ચિલ્ નો સિચ્ કરી મૂ નો
 પ અલપ્સાતામ્ થ નો અત કરી=અલપ્સત, અલબ્ધાઃ માં સિચ્ નો
 લોપ, થ નો ષ કરવો. અલપ્સાયામ્, અલબ્ધમ્ । અલપ્સિ,
 અલપ્સ્વહિ, અલપ્સ્મહિ । ભૂઙ્ માં મૂ નો પ=અલપ્સ્યત । આડીનાં
 દરેક રૂપો એધૂ ધાતુ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

ભાવકર્મ પ્રક્રિયા પૂરી થઇ.

इति प्राप्ते । (४४८) तयोरेव कृत्य-क्त-खलर्थाः ३ । ४ । ७० ।
 पते भावकर्मणोरेव स्युः । (४४९) तव्यत्तव्यानीयरः ३ । १ ।
 ९६ । धातोरेते प्रत्ययाः स्युः । पधितव्यम् पधनीयं त्वया,

(४४८) અર્થ—કૃત્યસંગ્રહ પ્રત્યયો, ક્ત પ્રત્યય, અને સ્વલર્થ પ્રત્યયો ભાવ, અને કર્મ અર્થમાં થાય.

(૪૪૯) અર્થ—ધાતુથી તવ્ય, તવ્યત્, અને અનીયર્ પ્રત્યય થાય. ભાવે ભાવમાં સ્વાભાવિક એક વચન, અને નપુંસકલિંગ થાય છે.

સૂચના=પૂર્વકૃદન્ત, અને ઉત્તર કૃદન્તના દરેક પ્રત્યયો ધાતુથી થાય છે. અને તે પ્રત્યયો, કર્તા, કર્મ ભાવ, અર્થમાં થાય છે. તે પ્રત્યયો માંથી કેટલાક કૃદન્તના પ્રત્યયો (૧) વર્તમાન કૃદન્ત (૨) ભૂત કૃદન્ત (૩) વિધ્યથ કૃદન્ત (૪) હેત્વથ કૃદન્ત (૫) સંબન્ધકભૂત કૃદન્ત (૬) ભવિષ્યત્ કૃદન્ત વગેરે વિશેષ નામથી ઓળખાય છે. અનુક્રમથી ઉદાહરણ પદ્ધતિ ધાતુનું (૧) પઠત્, (૨) પઠિત, (૩) પઠનીય (૪) પઠિતુમ્ (૫) પઠિત્વા (૬) પઠિશ્યત્ ।

વ્યાખ્યા એ ધાતુ અકર્મક છે માટે તેનાથી ઇષિતુમ્ યોગ્યમ્=૪૬૬ પામવાને માટે યોગ્ય. એ કૃદન્ત વ્યુત્પત્તિમાં “તવ્યત્તવ્યા” સૂત્રથી તવ્ય, તવ્યત્, અને અનીયર્ પ્રત્યય ભાવ અર્થમાં કર્યા “ક્તેરિ-ક્ત” સૂત્રથી. ઉપરના ત્રણ પ્રત્યયો કર્તા અર્થમાં થવા આવેલા. પરન્તુ તેનો આધ કરીને “તયોરેવ કૃત્ય” સૂત્રથી. ભાવ, અને કર્મ માં કર્યા (અર્થાત્ ધાતુ અકર્મક હોય તો ભાવ અર્થમાં અને સકર્મક ધાતુ હોય તો કર્મ અર્થમાં થાય.) અહીં ઇષ્ ધાતુ અકર્મક છે તેથી તે ત્રણ પ્રત્યયો ભાવ અર્થમાં જ થયા. તેમાં ત્ ને ર્ ની છત્સંગા, અને લોપ કરવા બન્ને તવ્ય ની આર્ધધાતુકસંગા “આર્ધધાતુકસ્યેદ્ર” સૂત્રથી તેને ર્દ્ર નો આગમ અનુબંધલોપ=ઇષિતવ્ય, ની “ક્તાદિત” સૂત્રથી પ્રાતિપદિકસંગા, ભાવમાં પ્રત્યય હોવાથી. નપુંસક પ્રથમા એક વચનમાં=સુ, તેનો “અતોડમ્” સૂત્રથી અમ્ આદેશ, “અમિપૂર્વ” સૂત્રથી પૂર્વરૂપ થતાં ઇષિતવ્યમ્ રૂપ બને છે. તે રીતે ઇષ્+અનીય=ઇષનીય+

માવે ઔત્સર્ગિકમેકવચનં કલીષત્વચ્ચ । કર્મણિ-ચેતવ્યશ્રય-
નીયો વા ધર્મસ્ત્વયા । (૪૫૦) અચો યત્ ૩ । ૪ । ૧૭ ।

(૪૫૦) અર્થ-અજન્ત ધાતુથી યત્ પ્રત્યય થાય સાર્વધાં સૂત્રથી
શુણ્ (કરવો)

સુ તેને। અમ્, પૂર્વ૩૫=અધનીયમ્=અર્થ=તારે વધારવું જોઈએ૦ તવ્યત્
ના ૩૫ ઉપર મુજબ છે. પણ તિત્ હોવાથી “તિત્ સ્વરિતમ્” વૈદિકી
પ્રક્રિયાના સૂત્રથી તેને સ્વરિત કહેવાય. સ્વરભેદ થવાથી અર્થમાં પણ
ભેદ થાય છે. ચિષ્ ચયને૦ સંગ્રહ કરવો. એકદું કરવું પ મે। ગણુ-
ધાતુ સકર્મક હોવાથી કર્મ અર્થમાં ચેતુમ્ યોગ્યમ્=એકદું કરવાને
યોગ્ય કૃદન્ત બ્યુત્પત્તિમાં “તવ્યત્ત્વયા” સૂત્રથી તવ્ય, તવ્યત્, અને
અનીયર્ પ્રત્યય ત્, ર નો અનુબંધલોપ આધધાતુકસંજ્ઞા ચિનો શુણ્
ચેતવ્ય, અનીયર્ માં અચ્ આદેશ ચયનીય, અનેની કૃદન્ત માની ઉપર
પ્રમાણે પ્રતિપદિકસંજ્ઞા, સુ, અનુબંધલોપ, સ્ત્રા રૂપ વિસર્ગ કરી=ચેત-
વ્યઃ, ચયનીયઃ=તારે ધર્મનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ. ધર્મ વિશેષ હોવાથી
રામ જેવા ૩યો સિદ્ધ કરવા.

નોટ-ત્વયા ધર્મઃ ચેતવ્યઃ ચયનીયઃ આ કર્મમાં પ્રત્યય થયેલા
વાક્યોમાં તવ્ય, આદિ ત્રણેય પ્રત્યયોથી કર્મ ઉકત થયેલું છે તેથી
કર્મને કહેનાર શબ્દ ધર્મ છે. તે “વક્તે કર્મણિ પ્રથમા” આ નિયમ
પ્રમાણે પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકેલ છે અને કર્તા અનુક્રા હોવાથી ત્વયા
તૃતીયા વિભક્તિમાં મૂકેલો છે. આ વાક્યને કર્મણિ વાક્ય પણ કહી
સકાય. કૃદન્ત પ્રત્યયોવાળા બધા શબ્દો વિશેષણ છે તેથી વિશેષ્ય
જે લિંગમાં હોય તે લિંગનાં ૩યો બનાવવાં, પરન્તુ જાવ અર્થમાં
પ્રત્યયો થવાં હોય તે નપુંસકલિંગમાં જ આવે છે.

૦યા૦—ચિ=ધાતુથી ચેતું યોગ્ય૦ યોગ્યા યોગ્યમ્, એ બ્યુત્પત્તિમાં
“અચોયત્” સૂત્રથી ચિ ધાતુ અજન્ત હોવાથી યત્ પ્રત્યય, અનુબંધ

અજન્તાદ્ઘાતોર્યત્ સ્યાત્ । “સાર્વઘાતુકાર્ધઘાતુકયોઃ” ઇતિ
ગુણઃ । ચેયમ્ । (૪૫૧) ઈદ્યતિ ૬ । ૪ । ૬૫ । યતિ પરે
આત ઈત્સ્યાત્ । દેયમ્ । ગ્લેયમ્ । (૪૫૨) કર્મણ્યન્ ૩ । ૨ ।
૧ । કર્મણ્યુપપદેઘાતોરણ્ પ્રત્યયાઃ સ્યાત્ । કુમ્ભં કરોતીતિ

(૪૫૧) અર્થ=યત્ પ્રત્યય પર રહેતાં આનો દ્વાર્ધ ઈકાર થાય.

(૪૫૨) અર્થ=કર્મવાચક ઉપપદ રહેતાં ધાતુથી અળ પ્રત્યય થાય

લોપ, ય ની આર્ધધાતુકસંજ્ઞા “સાર્વઘાતુકાં” સૂત્રથી યિનો ગુણ
ચેય ની કૃદન્ત માગી પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુ, અનુબંધલોપ, સૂના રુત્વ
વિસર્ગ =પુલિંગમાં ચેયઃ । સ્ત્રીલિંગમાં ટાપ્, અનુબંધલોપ સવર્ણ-
દીર્ઘ, સુ લોપ થઈ ચેયા, નપુંસકલિંગમાં સુ, ને, અમ્, પૂર્વરૂપ=
ચેયમ્ રૂપો, રામ, રમા, જ્ઞાન પ્રમાણે સાતેય વિભક્તિમાં સિદ્ધ કરવા.

દાતુમ્ યોગ્યઃ, યોગ્યા, યોગ્યમ્=આ કૃદન્ત વ્યુત્પત્તિમાં દા ધાતુથી ઉપર
મુળ્ય યત્ પ્રત્યય, અનુબંધલોપ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા આદ “ઈદ્યતિ”
સૂત્રથી દા ના આ નો ઈ=દી તેનો ગુણ થઈ=દેય, કૃદન્ત માની પ્રાતિ-
પદિકસંજ્ઞા, સુ લાવો, પું મા રુત્વવિસર્ગ, ડુસ્ત્રોં ટાપ્, સવર્ણ-
દીર્ઘ, સુ લોપ, નં સુ નો અમ્, પૂર્વરૂપ કરી દેયઃ, દેયા, દેયમ્ રૂપો
બને છે=અર્થ=આપવા યોગ્ય તે રીતે ગ્લાતુમ્ યોગ્યમ્=ગ્લેયમ્ માં પશુ
ઉપર પ્રમાણે યત્, આ નો ઈ તેનો ગુણ, સુ, તેનો અમ્, પરરૂપ=
ગ્લેયમ્ રૂપ નપુંસકલિંગ માં બને છે=અર્થ ગ્લાની પામવા યોગ્ય.

કુમ્ભં કરોતિ=(લૌકિક વિગ્રહ) કુમ્ભ+અસ+કાર (અલૌકિક વિગ્રહ)
આ વ્યુત્પત્તિમાં “તત્રોપપદ” સૂત્રથી કુમ્ભની ઉપપદસંજ્ઞા કરી “ઉપપદ-
મતિઙ્” સૂત્રથી સમાસ બંધી સમાસત્વાત્ “કૃતદ્વિત” સૂત્રથી પ્રાતિ-
પદિકસંજ્ઞા “સુપોઘાતુ” સૂત્રથી. સુપ્, નો લોપ=કુમ્ભકૃ થી “કર્મણ્યન્”
સૂત્રથી અળ પ્રત્યય, અનુબંધલોપ “અવોઞિતિ” સૂત્રથી કૃ ની વૃદ્ધિ.
“ઠરણ રપરઃ” પર થઈ=કુમ્ભકાર થી અનુબંધલોપ સૂના રુત્વ વિસર્ગ
-કુમ્ભકારઃ રૂપ બને છે. અર્થ કુંભાર. તે રીતે નાલાકારઃ, સુવર્ણ-
કારઃ વગેરે બની શકે છે.

કુમ્ભકારઃ । (૪૫૩) ચરેષ્ટઃ ૩ । ૨ । ૧૬ । અધિકરણે ઉપપદે ।
કુરુષુ ચરતીતિ કુરુચરઃ । ૪૫૪) ક-કવતૂ નિષ્ઠા ૧ । ૧ ।
૨૬ । પતૌ નિષ્ઠાસંજ્ઞૌ સ્તઃ । (૪૫૫) નિષ્ઠા ૩ । ૨ । ૧૦૨ ।
ભૂતાર્થવૃત્તે ઘાતોર્નિષ્ઠા સ્યાત્ । તત્ર તયોરેવેતિ ભાવકર્મણોઃ
ક્તઃ, કર્તરિ કૃદિતિ કર્તરિ કવતુઃ । ઉકાવિતૌ । સ્નાતં

(૪૫૩) અર્થ—અધિકરણ=સપ્તમી વિભક્તિ ઉપપદમાં હોય
તો ચ્ઢ ધાતુથી ટ પ્રત્યય થાય.

(૪૫૪) અર્થ—ક્, કવતુ=, બન્ને પ્રત્યયોની નિષ્ઠા સંજ્ઞા થાય.

(૪૫૫) અર્થ—ભૂત અર્થમાં વર્તમાન ધાતુથી નિષ્ઠા સંજ્ઞક
=ક્ અને કવતુ) પ્રત્યય થાય. તત્ર= તેમાં ક્ત પ્રત્યય લાવ અને કર્મ
અર્થમાં અને કવતુ પ્રત્યય “કર્તરિ” સૂત્રથી કર્તા અર્થમાં થાય છે.
(બન્ને પ્રત્યયોમાં રહેલા. ક્. નો તથા ઠની ઇત્સંજ્ઞા અને લોપ થાય છે.)

વ્યા૦—કુરુષુ ચરતિ વિચ્છેદમાં કુરુની ઉપપદસંજ્ઞા. પછી
સમાસ, સમાસવાત પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા. સુપ્તો લોપ વજેરે ઉપર
મુબ્બ કરી કુરુચર શબ્દથી “ચરેષ્ટઃ” સૂત્રથી ટ પ્રત્યય, દ્વિતો અનુ-
બંધ લોપ, સુ, અનુબંધલોપ, સ્ના રૂત્વ, વિસર્ગ, ઠરી, પું. પ્ર૦
એ૦ વ૦ માં કુરુચરઃ ૩૫ અને છે. અથ=કુરુદેશમાં કરનાર. સ્ત્રીલિંગ-
માં ટ પ્રત્યય ટિત્ હોવાથી “ટિરાણ૦” સૂત્રથી ઢીર્, અનુબંધ
લોપ, ભસંજ્ઞા અને લોપ=કુરુચરી ૩૫ નદી જેવા. નપું. સુતો અમ્,
પ્રવૃ૩૫=કુરુચરમ્ ૩૫૦ યાન જેવા કરવાં.

જ્ઞા શૌચે=સ્નાન કરવું, પવિત્રતા જાળવવી—ગણુ ૨ ધાતુના
ષુ નો “ઘાત્વાદેઃ” સૂત્રથી સ થયો તેથી આપોઆપ જનો ન થતાં
સ્ના ધાતુ અકર્મક હોવાથી “નિષ્ઠા” સૂત્રથી લાવ અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય,
ક્રનો અનુબંધલોપ, કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા. નપું. પ્ર૦ એ૦ વ૦
સુ તેનો અમ્, પ્રવૃ૩૫=સ્નાતમ્=૩૫ અને છે. લાવમા પ્રત્યય થયો
હોવાથી કર્તા મયા તૃતીયા વિભક્તિમાં આવે છે. અર્થ=મારા વડે સ્નાન થયું.

મયા । સ્તુતસ્ત્વયા વિષ્ણુઃ । વિશ્વં કૃતવાન્ વિષ્ણુઃ ।
 (૪૫૬) લટઃ શતૃશાનચાવપ્રથમા-સમાનાધિકરણે ૩ । ૨ । ૧૨૪ ।
 અપ્રથમાન્તેન સમાનાધિકરણે લટ પતો વા સ્તઃ । શબાદિ

(૪૫૬) અર્થ—પ્રથમાભિન્ન સમાનાધિકરણમાં લટના સ્થાનમાં
 શત્ અને શાનચ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય. બન્નેમાં શતી ઈસંજ્ઞા હોવાથી
 તેમની સાર્વધાતુસંજ્ઞા થાય તેથી શપ્ વગેરે થાય છે. તેથી મૂળમાં
 શપાદિ એમ જાણેલું છે.

સ્તુતઃ ત્વયા વિષ્ણુઃ વાક્યમાં=શ્દુજ્ સ્તુતૌ, ૨ ગણ, ઉપર મુળ્ય
 વૂનો સ્ થતા આપોઆપ દ્વેનો ત થતાં “નિષ્ઠા” સૂત્રથી કર્મમાં
 ક પ્રત્યય, ફનો લોપ, કિત્ હોવાથી ગુણનો નિષેધ થવાથી સ્તુતની
 કૃદન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, પું ૦ પ્ર ૦ એ ૦ વ ૦ માં સુ, અનુબંધ
 લોપ. સ્તા રુત્ર વિસર્ગ=સ્તુતઃ કર્મ ઉક્ત હોવાથી વિષ્ણુઃ શબ્દ પ્રથ-
 મામાં મૂકાયો અને કર્તા અનુક્ર્ત હોવાથી ત્વયા તૃતીયા વિભક્તિમાં
 મૂકાયો છે. અર્થ તારા વડે સ્તુતિ=પ્રાર્થના કરાઈ.

વિષ્ણુઃ વિશ્વં કૃતવાન્=વિષ્ણુ ભગવાને વિશ્વની રચના કરી.
 અહીં હ્રસ્વ ધાતુનો અનુબંધલોપ કરી કરોતિ વિગ્રહમાં “નિષ્ઠા”
 સૂત્રથી કર્તા અર્થમાં કષ્તુ પ્રત્યય, અને ફ, ણ નો અનુબંધલોપ કિત્
 હોવાથી ગુણનો નિષેધ=કૃતવત્ ની કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુ,
 અનુબંધલોપ “અત્વસન્તસ્ય ૦” સૂત્રથી ઉપધાનો દ્વીર્ધ “અગિદ્વાં ૦”
 સૂત્રથી જુમ્નો આગમ. અનુબંધલોપ, મિત્ હોવાથી અન્ત્ય અચ્છે
 પર=કૃતવાન્+ન્+ત્+સ્ અહીં “હલ્લજ્યામ્યો ૦” સૂત્રથી સ્નો લોપ ત્નો
 “સંયોગાન્તસ્ય ૦” સૂત્રથી લોપ કરી કૃતવાન્ ૩૫ અને છે. આ
 સકર્મક ધાતુ હોવાથી કર્મ અનુક્ર્ત છે તેથી વિશ્વં ની કર્મ સંજ્ઞા
 થવાથી તે દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂકાયો છે, અને વિષ્ણુઃ કર્તા ઉક્ત હોવાથી
 “અવકે કર્તૃરિ પ્રથમા” નિયમના આધારે પ્રથમા વિભક્તિમાં મૂકાયો છે.

પચન્તં ચૈત્રં પશ્ય । (૪૫૭) આને મુક્ ૭ । ૨ । ૮૨ । અવન્તાક્સ્ય
મુગાગમઃ સ્યાદાને પરે । પચમાનં ચૈત્રં પશ્ય । इति पूर्वकृदन्तम्

(૪૫૭) અર્થ—હવે અકારાન્ત અં અને મુખનો આગમ થાય.
જ્ઞાન પરમાં હોય તે.

નોટ—જવતુ પ્રત્યયાન્તવાળા પ્રયોગને માધ્યમિકશાળાઓમાં
કર્તારિ જૂતકૃદન્તનો પ્રયોગ કહે છે. અને જ પ્રત્યયાન્તવાળા પ્રયોગને
કર્મણિ જૂતકૃદન્તનો પ્રયોગ કહે છે.

નોટ પરસ્પૃષ્ટી ધાતુઓથી શત્રુ અને આત્મનેપદી ધાતુ
ઓથી જ્ઞાનચ પ્રત્યય થાય છે.

૦યા—પચન્તં ચૈત્રં પશ્ય=૨સોર્ષકરનાર ચૈત્રને જુઓ. અહીં
હ્રુપચ પાકે=રાંધવું ૧ ગણ, અનુષ્ઠલોપ પચતિ इति પચન્ તમ્ પચ-
ન્તમ્ એ વિગ્રહમાં પચ્ ધાતુથી લટ્ આવી તેના સ્થાનમાં “લટઃ
શત્રુ.” સૂત્રથી શત્રુ પ્રત્યય, અનુષ્ઠલોપ, ભત્તની સાર્વધાતુકસંજ્ઞા,
શપ્, અનુષ્ઠલોપ=પચ+જ+ભત્, “અતો ગુણે” સૂત્રથી પર૩પ=
પચત્તની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા પું ૦ દ્વિ ૦ એ ૦ ૧૦ માં અમ્ જુમ્ નો અગમ,
અનુષ્ઠલોપ=પચન્તમ્ ૩પ અને છે. આ ૩પને વર્તમાનકૃદન્ત કહેવાય.

પચમાનં ચૈત્રં પશ્ય=અર્થ ઉપર પ્રમાણે. પચતે इति પચમાનઃ
તમ્ પચમાનં એ વિગ્રહમાં પચ્ ધાતુ ઉભયપદી છે. તેથી લટ્ ધાતુ
તેના સ્થાનમાં “લટઃ શત્રુ.” સૂત્રથી જ્ઞાનચ પ્રત્યય, અનુષ્ઠલોપ
સાર્વધાતુકસંજ્ઞા, શપ્, અનુષ્ઠલોપ, પર૩પ, પચ+જ્ઞાન માં “આને
મુક્” સૂત્રથી મુક્નો આગમ, અનુષ્ઠલોપ. કિંતુ હોવાથી અન્તમાં
કરી વર્ણ મળતાં પચમાનની કૃદન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, પું ૦ દ્વિ ૦ એ ૦
૧૦ માં અમ્ ધાતુ “અમિર્ષઃ” થી પૂર્વ૩પ કરી પચમાનમ્ ૩પ અને છે.

આ રીતે પૂર્વકૃદન્ત પૂરા થયાં.

અથોત્તરકૃદન્તમ્ ।

(૪૫૮) ભાવે ૩ । ૩ । ૧૮ સિદ્ધાવસ્થાપન્ને ધાત્વર્થે વાચ્યે ધાતો ધ્વઙ્ । પાઠઃ (૪૫૯) પરચ્ ૩ । ૫૬ । ફવર્ણાન્તદચ્ સ્યાત્ । ગુણે, અયાદેશઃ । ચયઃ । જયઃ । (૪૬૦) નપુંસકે ભાવે ક્તઃ ૩ । ૩ । ૧૧૪ । (૪૬૧) લ્યુદ્ ચ ૪ । ૩ । ૧૧૪ । હસિતમ્ । હસનમ્ । (૪૬૨) હલક્ચ ૩ । ૩ । ૧૨૧ । હલન્તાદ્ ઘઙ્ ।

॥ હવે ઉત્તર કૃદન્ત શરૂ થયાં ॥

(૪૫૮) અર્થ—સિદ્ધ અવસ્થા પ્રાપ્ત થયેલા ધાતુનો અર્થ વાચ્ય હોય તો ધાતુથી ઘઙ્ પ્રત્યય થાય.

(૪૫૯) અર્થ—ફકારાન્ત ધાતુથી “અચ્” પ્રત્યય થાય. ગુણે ગુણકરી અચ્ આદેશ કરવો.

(૪૬૦) અર્થ—નપુંસકલિંગમાં ભાવ અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય થાય.

(૪૬૧) નપુંસકલિંગમાં ભાવ અર્થમાં લ્યુદ્ પ્રત્યય થાય.

(૪૬૨) અર્થ—હલન્ત ધાતુથી ઘઙ્ પ્રત્યય થાય. ભાવ અર્થમાં.

નોટ—ધાતુનો અર્થ ક્રિયા છે. ક્રિયા (૧) સિદ્ધાવસ્થા (૨) સાધ્યાવસ્થા એ પ્રકારની છે. સિદ્ધાવસ્થામાં બીજી ક્રિયાની આકાંક્ષા રહે છે. દા. ત. પાઠઃ રસોઈ અર્થ છે. અહીં સિદ્ધાવસ્થા ક્રિયા છે. ક્રિયા થાય છે. થઈ. થશે. એ રીતે બીજી ક્રિયાની અપેક્ષા રાખે છે. ત્યારે સાધ્યાવસ્થામાં, બીજી ક્રિયાની અપેક્ષા રહેતી નથી. દા. ત. પચતિ=તે રાંધે છે. ભાવ=અધ્ધને અર્થ સિદ્ધાવસ્થાપન્ન ક્રિયા છે.

૦યા૦—પઠનમ્ ઇતિ, આ વ્યુત્પત્તિમાં પઠ વ્યક્તાયામ્ વાચિ ૧ ગણ સ્પષ્ટ લોભપુ. પઠ ધાતુ થી “ભાવે” સૂત્રથી ઘઙ્ પ્રત્યય, અનુઅંધ લોપ “પઠ્ઙ” અત ઉપવાયાઃ” સૂત્રથી ઉપધાવૃદ્ધિ પાઠની કૃદન્તમાની પ્રાપ્તિપાદિકસંજ્ઞા પુ.૦ પ્ર.૦ એ.૦ વ.૦ માં સુ, અનુઅંધ લોપ, સ્ના રૂપ વિસર્ગ=પાઠઃ રૂપ બને છે. રૂપો રામ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવા.

રમન્તે યોગિનો યસ્મિન્નિતિ રામઃ । અપમૃજ્યતેઽનેન વ્યાધ્યાદિ-

વ્યાં૦ ચયનમ્, જયનમ્ એ વ્યત્પાત્તમા ચિ, જિ ધાતુથી “૧રચ્” સૂત્રથી અચ્ પ્રત્યય, તેની, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, ચૂનો લોપ, “સાર્વધાતુકાં” સૂત્રથી અન્નેના ફનો યુચ્, “૧ચોઽયવાં” સૂત્રથી ૧નો અચ્, ચય, જયની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુ, અનુઅધલોપ, રૂત્વ વિસર્ગ=ચયઃ, જયઃ-રૂપો અને છે. રૂપો રામ પ્રમાણે સિદ્ધ કરવાં. ચિમ્ ચયને=સંગ્રહ કરવો એકઠું કરવું (૫) પામે ગણ. જિ જયે=જીતવું (૧ ગણ)

હસ હસને=હસવું હસનમ્ એ વ્યત્પત્તિમાં હસ ધાતુથી “નપું-સકે ભાવે” સૂત્રથી ક્ પ્રત્યયનો લોપ, અને “લ્યુદ્ ચ” સૂત્રથી લ્યુદ્ પ્રત્યય અનુઅધલોપ હસન્ત, હસન્ચુ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, તને ફદ્દનો આગમ, યુનો “યુવોરનાકૌ” સૂત્રથી અન આદેશ. હસત, હસન, અન્નેની કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, નં પ્રં એં વં માં સુ, તેનો અમ્, પૂર્વરૂપ રૂપ ધર્મ=હસિતમ્ હસનમ્=હસવું, રૂપો અને છે.

રમન્તે યોગિનઃ અસ્મિન્ હતિ-એમાં યોગીઓ આનંદ અનુભવે છે. રમ્ ધાતુથી “કરણાધિકરણયોશ્ચ” (ભૂળમાં નથી.) સૂત્રથી અધિકરણ અર્થમાં ઘઙ્ પ્રત્યય, અનુઅધલોપ, ઉપધાવૃદ્ધિ, કૃદન્ત માની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, પુંં પ્રં એં વં માં સુ, અનુઅધલોપ, સ્ના રૂત્વ, વિસર્ગ રામઃ રૂપ અને છે.

વ્યાં૦-અપમૃજ્યતે અનેન વ્યાધ્યાદિઃ ઇતિ અપામાર્ગઃ-આનાથી રોગ વગેરે મટી જાય છે. ઝીંઝોટો-અધેડીં મૃજ્-શુદ્ધી-સાફ કરવું (ગણ ૨) મૃજ્ ધાતુથી “હલશ્ચ” સૂત્રથી કરણ અર્થમાં ઘઙ્. અનુઅધ લોપ “મૃજે વૃદ્ધિઃ” સૂત્રથી રુકારની વૃદ્ધિ. “ઠરણ રપરઃ” સૂત્રથી રપર આર્=માર્જ=થયા બાદ “ચજોઃ કુષિણ્યતોઃ” (ભૂળમાં નથી.) સૂત્રથી જૂનો ગ્ “ઉપસર્ગસ્ય ઘજમનુજ્યે” (ભૂળમાં નથી) સૂત્રથી પના અને દીર્ઘ; અપામાર્ગ-ની કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, પુંં પ્રં એં વં માં સુ, અનુઅધલોપ સુના રૂત્વ, વિસર્ગ ધર્મ અપામાર્ગઃ રૂપ અને છે. રામ જેવાં રૂપો બતાવવા.

રિત્યપામાર્ગઃ (પુઠકળ્પઢા) (૪૬૩) ઈષદ્દુસ્સુષુ કૃચ્છા-
ર્યેષુ સ્વલ્ ૩ । ૩ । કરણાધિકરણયોરિતિ નિવૃત્તમ્ । પ્ષુ દુઃ-
સ્સુસ્વાર્યેપૂપપદેષુ સ્વલ્ । તયોરેવેતિ ભાવે કર્મેણિ ચ ।
કૃચ્છે-દુષ્કરઃ કટો ભવતા । અકૃચ્છે, ઈષત્કરઃ । સુકરઃ ।
(૪૬૪) સમાનકર્તૃકયોઃ પૂર્વકાલે ૩ । ૪ । ૨૧ । સમાનકર્તૃ

(૪૬૩) અર્થ—ઈષદ્, દુસ્, અને સુ ઉપપદ રહેતાં કૃચ્છ-
દુઃપ અકૃચ્છ-સુપ અર્થમાં ધાતુથી સ્વલ્ પ્રત્યય થાય, કરણાં કરણ
અને અધિકરણ અર્થની નિવૃત્તિ થઈ તેથી “તયોરેવ” સૂત્રથી ભાવ,
અને કર્મ અર્થમાં સ્વલ્ પ્રત્યય થાય.

(૪૬૪) અર્થ—એક છે કર્તા જેમનો એવા ધાતુઓમાં પૂર્વ-
કાળમાં રહેલા ધાતુથી કર્તા પ્રત્યય થાય, (અર્થાત્—એકથી વધારે ક્રિયા
થતી હેય તેમાંથી પહેલી ક્રિયાને કહેનારા ધાતુથી ઈત્વા પ્રત્યય થાય.
દા. ત. ખાઈને જાય છે. આમાં પહેલી ક્રિયા ખાવું છે. તે અર્થ
વાળા ધાતુથી ઈત્વા પ્રત્યય થાય.

દુઃસ્વેન કર્તૃમ્ શક્યઃ, અથવા કૃચ્છ અર્થમાં તપ ઉપસર્ગપૂર્વક
દુષ્કિયતેઃ અસૌ—એ યુત્પત્તિમાં કૃ ધાતુથી “ઈષદ્દુસ્”

સૂત્રથી કર્મ અર્થમાં સ્વલ્ પ્રત્યય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા સ્વ,
લ્લનો અનુબંધોપ દુસ્+ક્ર+અ, “સર્વધાતુ” સૂત્રથી ક્રનો ગુણ,
રપર થઈ-કર, દુસ્તા સ્તનો ર, અનુબંધોપ, વિસર્ગ
“ઈદુપવસ્ય ચાપ્રત્યયઃ” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી વિસર્ગનો ષ્—દુષ્કરની
કૃદન્ત માનો પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા સુ, અનુબંધોપ, રુત્વ, વિસર્ગ

દુષ્કરઃ । દુઃપથી કરવા માટે શક્ય=શ્પ અને છે. તે રીતે સુસ્વેન ક-
ર્તૃમ્ શક્યઃ—સુપથી કરવા માટે શક્ય. અહીં સુ ઉપસર્ગપૂર્વક કૃ થી
ઉપર પ્રમાણે સ્વલ્, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, અનુબંધોપ ગુણ, રપર,
કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા, સુ, અનુબંધોપ, રુત્વ, વિસર્ગ થઈ

સુકરઃ=કૃચ્છ અર્થમાં અને છે. તે રીતે અકૃચ્છ અર્થમાં ઈષત્
કર્તૃ શક્યઃ—થોડું કરવા માટે શક્ય. અહીં પશુ ઉપર પ્રમાણે સ્વલ્,
વગેરે કાર્ય કરી ઈષત્કરઃ માં પશુ ઉપર પ્રમાણે અધી પ્રક્રિયા કરી લેવી.

કયોઃ પૂર્વકાલે વિદ્યમાનાઋતોઃ ક્ત્વા સ્યાત્ । મુક્ત્વા વ્રજતિ
 દ્વિત્વમતન્ત્રમ્=અવિવક્ષિતમ્ । મુક્ત્વા પીત્વા ઘા વ્રજતિ ।
 (૪૬૫) ન ક્ત્વા સેદ્ ૧ । ૨ । ૧૮ । સેદ્ ક્ત્વા કિન્ન સ્યાત્ ।
 શયિત્વા । સેદ્ કિમ્-કૃત્વા । (૪૬૬) સમસેઽનન્પૂર્વેક્ત્વો લ્યપ્

(૪૬૫) અર્થ—એને હૃદનેા આગમ થાય છે, તેવા ક્ત્વાને
 કિત્ કહી શકાતો નથી.

(૪૬૬) અર્થ—અવ્યય પૂર્વ પદમાં હોય. તથા નન્ સમાસ ન
 હોય એવી જગાએ ક્ત્વા ના સ્થાનમાં લ્યપ્ આદેશ થાય.

વ્યા૦ (દેવદત્તઃ) મુક્ત્વા વ્રજતિ—દેવદત્ત ખાઈ ને જાય છે. અહીં
 ખાવું જવું એ ક્રિયાઓ નો કર્તા એક દેવદત્ત છે તો પહેલી ક્રિયા
 વાયક મુજ્ ધાતુ છે તેવી “સમાનકર્તૃ” સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય, ફનો
 અનુઅંધસોપ, આર્ધધાતુકસંઘા, મુજૂના ઉકારનો લઘૂપધયુષ્ થવા
 આવ્યો પશુ ક્ત્વા કિત્ હોવાથી યુષ્નો નિષેધ “ક્લિત્તિ ચ” સૂત્રથી થયો.
 “વજોઃકુઃ” સૂત્રથી જૂનો ગ “ચરિ ચ” સૂત્રથી ગૂનો ક-મુક્ત્વા,
 અહીં કૃદન્તમાની પ્રાતિપદિકસંઘા થયા બાદ સુ, ઓ વગેરે પ્રત્યયો
 આવે છે. પરન્તુ “ત્વાતો સુનકસુનઃ” (મૂળમાં નથી) આ સૂત્રથી
 અવ્યયસંઘા “અવ્યયાદાપ્ સુપઃ” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી બધા સુ આદિ
 પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે. આ કૃદન્તને સમ્યન્ધક ભૂતકૃદન્ત કહે છે.

દ્વિત્વમ્ સૂત્રમાં સમાનકર્તૃકયોઃ એમ દિવચન લખેલું છે અર્થાત્
 એ જ ક્રિયામાં પહેલી ક્રિયાથી કૃત્વા પ્રત્યય થાય, તેનો અર્થ અવિવ-
 ક્ષિત છે. અર્થાત્ ગમે તેટલી ક્રિયા હોય પરન્તુ છેલ્લી ક્રિયાની પહેલા ળધી
 ક્રિયાના અર્થવાળા ધાતુથી કૃત્વા પ્રત્યય થાય છે. તે જણાવવામાટે અવિ-
 એમ મૂળમાં લખ્યું છે. ક્ત્વામાં ફૂની ઇત્સંઘા છે તેથી કિત્ કહેવાય છે.

એથી વધારે ક્રિયાનું ઉદ્દેશ્ય મુક્ત્વા, પીત્વા, વ્રજતિ (રામઃ)
 રામ ખાઈને પીને જાય છે. અહીં પૂર્વકાલની ક્રિયા, મુજ્, અને
 પા ને. તેથી અન્નેથી કૃત્વા પ્રત્યય થયો છે. “બુમાસ્થાનાપાજઠાતિષાં
 હલિ” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી પાના આકારનો ફ થઈ પીત્વા રૂપ બને છે.

૭ । ૩ । ૩૭ । અવ્યયપૂર્વપદેડનઙ્સમાસે ક્ત્વો લ્યવાદેશઃ
 સ્યાત્ । (૪૬૭) હ્રસ્વસ્ય પિતિ કૃતિ તુક્ ૬ । ૧ । ૭૧ । પ્રકૃત્ય ।
 અનઙ્ કિમ્-અકૃત્વા । ઇતિ ઉત્તરકૃદન્તમ્ । ઇતિ શ્રી પૃષ્પશ્ચામ્બુ-
 પ્રાન્ત-મધ્યવર્તિ દ્વોશીયારપુર મળ્ડલાન્તર્ગ “જેયો” નગર-
 નિવાસિ પં૦શ્રોરામનારાયણશર્મતનુજન્મ શ્રી પવિશ્વનાથ-
 શાસ્ત્રિ-પ્રભાકર-સંહલિતં પ્રારમ્ભિકપાણિ નીયં સમ્પૂર્ણમ્ ।
 ૐ તત્સત્ ।

(૪૬૭) અર્થ-હ્રસ્વ સ્વર ને તુક્નો આગમ થાય. પિત્ કૃત,
 પ્રત્યય પર રહેતાં, (પ્રકારનો) ઇતિસંજ્ઞા થતી હોય તેવા કૃત્ પ્રત્યયને
 પિત્ કહેવાય.)

નોટ-સદ્દશં ત્રિષુ લિંગેષુ સર્વાસુ ચ વિભક્ષિષુ । વચ્નેષુ ષ સર્વેષુ
 યન્નવ્યેતિ તદવ્યયપ્-ત્રણે લિંગમાં, અધી વિભક્ષિતમાં અને બધા વચ-
 નોમાં જે રૂપો ફરે નહીં તેને અવ્યય કહેવાય.

ને ધાતુ ઉપસર્ગપૂર્વક હોય તો ક્ત્વાનો “સમાસેડનમ્ પ્રર્થો-
 ક્તોલ્યમ્” સૂત્રથી ય આદેશ ફરેલો ૦ ઠા ૦ તો મૂ=મૂત્વા સંપૂર્વક
 હોય તો સમ્ભૂય, જિ-જિત્વા વિપૂર્વક હોય તો વિજિત્ય.

શૌહ્ સ્વપ્ને-સપ્તુ, શી ધાતુથી “સમાન કર્તૃ૦” સૂત્રથી ક્ત્વા.
 અનુઅંધલોપ, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, “આર્ધધાતુકસ્યેહ” સૂત્રથી કૃત્વાને
 ફરેલો આગમ, દિત્ હોવાથી આદિમાં “ન ક્ત્વાસટે” સૂત્રથી કૃત્વાને
 કિત્નો નિષેધ થયો તેથી “સર્વધાતુકાઃ” સૂત્રથી શીતો ગુણ, પછી અયૂ
 આદેશ=શયિત્વા-સૂક્ષ્મે ઉપર મુખ્ય અવ્યય છે.

સેદ કિમ્ સૂત્રમાં સેદ શબ્દ ન લખ્યો હોત તો ક ધાતુથી
 આવેલા કૃત્વાને પણ કિત નહીં મનાય અને કૃનો ગુણ થઈ જત
 ગુણ ન થાય માટે સેદ શબ્દ સૂત્રમાં લખ્યો છે. તેથી અહીં કૃત્વા
 સેદ નથી, માટે ગુણ થવા આવ્યો, “વિજિતિ ચ” સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ
 ફરી કૃત્વા રૂપ અને છે.

૦યા૦-પ્ર ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્ર ધાતુ થી “સમાનકર્તૃ” સૂત્રથી કૃત્વા પ્રત્યય, આર્ધધાતુકસંજ્ઞા, અનુઅધલોપ, પ્રત્યક્ત્વા, અહીં “સમાસેઽનન્” સૂત્રથી ત્વા નો લ્યપ્ આદેશ, લ્ પ નો અનુઅધલોપ, “હસ્વસ્ય” સૂત્રથી હસ્વ ઇકારને તુક્ નો આગમ કનીર્ધસંજ્ઞા લોપ. =પ્રકૃત્ય=આરંભ કરીને, રૂપ બને છે. તેવી રીતે આગમન્ત્વા=ત્વા નો લોપ, ત્વા નો લ્યપ્, તુક્ નો આગમ, અનુઅધલોપ થઈ આગત્ય=આવિને=એ અર્થવાણું રૂપ બને છે. અનન્ સૂત્રમાં નન્ સમાસમાં લ્યપ્ થાય નહીં. એમ શા માટે કહ્યું ? ન કૃત્વા=અકૃત્વા, અહીં નન્ સમાસ થી પર કૃત્વા છે તેથી લ્યપ્ આદેશ થઈ જત. તે ન થાય માટે સૂત્રમાં અનન્ એમ લખ્યું છે. લ્યપ્ થયો નહીં તેથી તુક્ પણ થયો નહીં. અહીં “નન્” (મૂળમાં નથી) સૂત્રથી સમાસ કરી “ન લોપો નજઃ” સૂત્રથી ન નો લોપ થતાં=અકૃત્વા રૂપ (અવ્યય સંજ્ઞાવાણું) અન્યું.

ઉત્તર કૃદન્ત પૂરા થયાં

—૦—

દયાશંકરનિર્મિતા હ્યુત્તરાર્ધસ્ય વર્ધિતા ।

સમાપ્તા વિજયા ટીકા ગુર્જરાતિમનોરમા ॥

પ્રારંભિકપાણિનીય =પરમલલુકૌમુદી ઉત્તરાર્ધની નવીન સંરક્ષણથી વધારેલી, અને સર્વસુહૃદોના મનને આનંદ આપનારી, દયાશંકરશાસ્ત્રીએ બનાવેલી “વિજયા” નામની ગુર્જરાતી ટીકા પૂરી થઈ.

॥ હરિઃ ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

॥ શ્રીરસ્તુ ॥

પરિશિષ્ટ

નોટ--એ હજાર ધાતુઓમાંથી. કેટલાક ધાતુઓ સેદ અને કેટલાક અનિદ છે. અજન્તધાતુઓમાં દીર્ઘ ઈકારાન્ત અને દીર્ઘ ઋકારાન્ત ધાતુ, યુ, રુ, ક્ષુ, શીર્, સ્તુ, છુ, શ્ચિ, લીર્, શ્રિ, વૃહ, વૃજ, આ ધાતુઓ સેદ છે. (અર્થાત્ તેમને રૂદ્ નો આગમ થાય છે.) આ સિવાય ના એક અન્ વાળા ધાતુઓ અનિદ છે, (અર્થાત્ તેમને રૂદ્ નો આગમ થતો નથી) અને અનેક અન્ વાળા ધાતુઓ અનિદ છે.

હલન્ત ધાતુઓમાં (૧૦૨) અનિદ્ છે. હકારાન્ત-(૧) શવ્લ્ ॥
 ચકારાન્ત-(૧) પચ્, મુચ્, વચ્, વિચ્, રિચ્, સિચ્ ॥ જકારાન્ત-(૧૫)
 ત્યજૂ, નિજિરૂ, મજ્, મઝ્જૂ, મુજ, મ્રસ્જૂ, મસ્જૂ, યજૂ, યુજ્,
 રઝજ્, રુજ્, વિજિર. સ્વઞ્જિ, સઞ્જૂ સજૂ ॥ હકારાન્ત-(૧૬) અદ્,
 ક્ષુદ્, ક્ષિદ્, ક્ષિદ્, તુદ્, નુદ્, પથ, મિથ, વિથ (ત્રયેણ ગથ ૪ના)
 વિનદ્, (ગણુ ૭) શદ્, સદ્, સ્વિથ (ગણુ ૪) સ્કન્દ્ હદ્, ॥
 ધકારાન્ત-(૧૧) ક્રુધ્, ક્ષુધ્, બુધ્ (૪ ગણુ) બન્ધ્, યુધ્, રુધ્, રાધ્,
 વ્યધ્, શુધ્, સાધ્, સિધ્ધ (ગણુ ૪) ॥ નકારાન્ત (૨) મન્ય (ગ૦ ૪) હન્ ॥
 પકારાન્ત (૧૩) આપ્, ક્ષિપ્, તૃપ્, તૃપ્, તિપ્, તૃપ્ય્, (ગ૦ ૪)
 દૃપ્ય (ગ૦ ૪) લિપ્, હૃપ્, વપ્, શપ્, સ્વપ્, સપ્ ॥ લકારાન્ત-
 (૩) યમ્, રમ્, લમ્, ॥ મકારાન્ત (૪) ગમ્, નમ્, યમ્, રમ્ ॥
 શકારાન્ત-(૧૦) ક્રુશ્, દશ્, દિશ્, મૃશ્, રિશ્, રુશ્, લિશ્,
 વિશ્, સૃશ્, (૧૧) કૃષ્, ત્વિષ્, તૃષ્, દ્વિષ્, દુષ્, પુષ્ય્, (ગ૦
 ૪) પિષ્, વિષ્, શિષ્, શુષ્, શ્લિષ્ય (ગ૦ ૪) સકારાન્ત-(૨) ઘસ્,
 વસ, હકારાન્ત (૮) દહ્, દિહ્, દુહ્ નહ્, મિહ્, રુહ્, લિહ્, વહ્ ॥

નોટ-હલન્ત ધાતુઓમાં જેટલા અકારવાળા ધાતુઓ છે તેમાં
 પચ્, વપ્ જેવા તેમને. કિદ્ લકારમાં થલ્ માં વિકલ્પે इद् નો આગમ
 થાય છે, અને બાકીના ને નિત્ય इद् નો આગમ થાય છે. અને લિદ્
 માં બધાય ધાતુઓને વ, અને મ, માં નિત્ય इद् નો આગમ થાય છે.

અજન્ત ધાતુઓમાં પણ અનિદ્ ધાતુઓને લિદ્ લકારમાં થલ્
 ને વિકલ્પે इद् નો આગમ થાય છે. અને વ, મ, માં નિત્ય इद् નો
 આગમ થાય, ત્યારે હરવ્ હકારાન્ત ને થલ્, અને વ, મ, માં इद्
 નો આગમ થતો જ નથી.

માર્ગદર્શન-સૂચના

(૧) વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સંસ્કૃતાનુરાગીઓને જલદી જ્ઞાન થાય.
 એ હેતુથી ટીકામાં કોઈ જગાએ સંધિ કરી નથી. જે અક્ષરોની
 “હલન્ત્યમ્” અને તપદેશેડજનુ.” સૂત્રથી રૂઢ સંજ્ઞા, તેનો “તસ્ય
 ” નો એવા અગ્ર ને તેને માટે અન્ય પ્રલોપ ૩૦૬ વાપર્યો છે.

(૨) પાણિનીય વ્યાકરણના શીઘ્ર જ્ઞાન માટે સૂત્ર, વૃત્તિ, ઉદાહરણ. પ્રત્યુદાહરણ જરૂર યાદ રાખવાં. આ બધું યાદ ન હોય તો સૂત્રની ઉપયોગિતાનું જ્ઞાન જલદી થઈ શકશે નહીં. વ્યાકરણમાં ગો. પુ. ચી. નિયમ છે. ગો=ગોળવું, પૂ=પછવું, ચિ=ચિન્તન કરવું. વિચારવું. આ ત્રણે વસ્તુને જ યાદ રાખશે, અને બરાબર અમલમાં મૂકશે, તેને વ્યાકરણ જલદીથી આવડશે, અને સરલ લાગશે. પ્રતિદિન સૂત્ર, વૃત્તિ, ઉદાહરણ વગેરે મૂલની સમજૂતી પૂર્વક આવૃત્તિ કરવી જોઈ એ.

(૩) દરેક જગાએ વર્ણો ને ગુદા ગુદા કરી, તેમાં સ્વર, વ્યંજન પ્રત્યાહાર, વગેરે કયા વર્ગના અક્ષર, હ્રસ્વસ્વર, દીર્ઘસ્વર. માં કયો અક્ષર છે. તેનો ખ્યાલ કરવો જરૂરી છે દા. રામઃ માં ર+આ+મ+ઃ=અક્ષરો છે. અને પ મો વિસર્ગ છે. તથા ગચ્છતિ-ગૂ+અ+ચ+હ+અ+ત્+ઈ=અહીં સાત અક્ષરો છે. (૪) સંધિ માં પદનો છેલ્લો અક્ષર, અને બીજા પદનો પહેલો અક્ષર જોઈ લેવો. દા. સુધી ઉપાસ્યઃ =માં પહેલા પદનો છેલ્લો ઈ છે ને બીજા પદનો પહેલો અક્ષર ઉ છે. તેથી. ત્યાં સંધી ઈ નો ય થત્ર ને સુદ્ધઉપાસ્યઃ ૩૫ અનેલું છે.

(૫) દરેક શબ્દની અવ્યુત્પત્તિ પદમાં પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા 'અર્થબદ-ધાતુ' સૂત્રથી અને વ્યુત્પત્તિ પદમાં 'કૃત્તદિત' સૂત્રથી પ્રાતિપદિક સંજ્ઞા કરીને સુ વગેરે પ્રત્યય લાવવા. ધાતુમાં "મુવાદયો" સૂત્રથી ધાતુ સંજ્ઞા, અને સનાદિ ૧૨ પ્રત્યય જેના અન્તે છે તેવાની 'સના-ધન્તા' સૂત્રથી ધાતુસંજ્ઞા કરીને લદ્, વગેરે દશ લકારો લાવવા.

અભિપ્રાય-૧

શ્રીદયાશંકરશાસ્ત્રિનિર્મિતા પ્રારમ્ભિકપાણિનીય-પરમલઘુકૌમુદ્યા ગુર્જરાવિજયાટીકા સર્વાતિશાયિની ચ સર્વશ્રેષ્ઠાધ્યેતૃનામધ્યાપકવર્ગાણાં સંસ્કૃતાનુરાગિણાં ચ કૃતેડતીવોપુષ્કાસ્તીતિ નિવેદયન્તિ નચ્ચિદાદાયુર્વેદમા-
પ્રપ્તકાઃ પીઠતિલાલ દિગ્ગજઃ ।

અભિપ્રાય-૨

‘પ્રારંભિક-પાણિનીય પરમલઘુકૌમુદી’ શાસ્ત્રી શ્રી દયાશંકર રૈવાશંકર કૃત સંપૂર્ણ વિજ્યા ટાંકા સાથે ઈ. સ. ૧૯૬૩ માં પ્રસિદ્ધ થયેલી તે મારા જોવામાં આવેલી એમાં સૂત્ર, અર્થ, વ્યાખ્યા, સાધનિકા વગેરે વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી સમજી શકે એ રીતે આપવામાં આવેલા તે આવૃત્તિ ખલામ થતાં આર્થિક કષ્ટને લઈને પૂર્વાધ ૩. ૩-૦૦ની કિંમતે સને ૧૯૬૭માં બહાર પડ્યો છે અને ઉત્તરાર્ધ ભાગ પણ ૩-૦૦ની કિંમતે સુનારા વધારા સાથે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે. અને તે પુસ્તકો આયુર્વેદકોલેજમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ તેમજ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરનારાઓ તેમજ નૃત્ય-રાગીઓને ઘણાં ઉપયોગી હોઈ વસાવી લેવાની ભલામણ છે. અને એ રીતે સંસ્કૃત ભણતાં વિદ્યાર્થીઓને આવા અલભ્ય પુસ્તકો સહેલાઈથી અને સસ્તી કિંમતે મળે એ રીતે સૌ કોઈને પ્રોત્સાહન આપવાની મારી નમ્ર વિનંતિ છે. કોલેજોના પ્રિન્સિપાલો અને અધ્યાપકોએ તેમજ ખાસ કરીને આયુર્વેદકોલેજોના પ્રિન્સિપાલોને મારી આગ્રહ ભરી વિનંતિ છે કે વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તકો સહેલાઈથી મળી શકે અને અભ્યાસમાં સરળતા રહે એવી આ પુસ્તક માટે ભલામણ કરે તો વધારે સ્તુત્ય ગણાશે. આ પ્રકાશન કાર્યમાં વૈદ્ય સોમાલાઈની નિસ્વાર્થ સેવા જોઈ તેમને ધન્યવાદ આપું છું. અને લેખકને શુભાશીર્વાદ આપું છું કે સંસ્કૃતના, ઉત્કર્ષ માટે ભગવાન શ્રીહરિ તેમને હીધાયુષી બનાવે એજ

વૈદ્યશાસ્ત્રી શ્રી નટવરપ્રસાદ નારાયણ શંકર

ગુજરાતરાજ્ય આયુર્વેદજોડ તથા ગુજરાતપ્રદેશ વૈદ્ય મંડળના પ્રમુખ